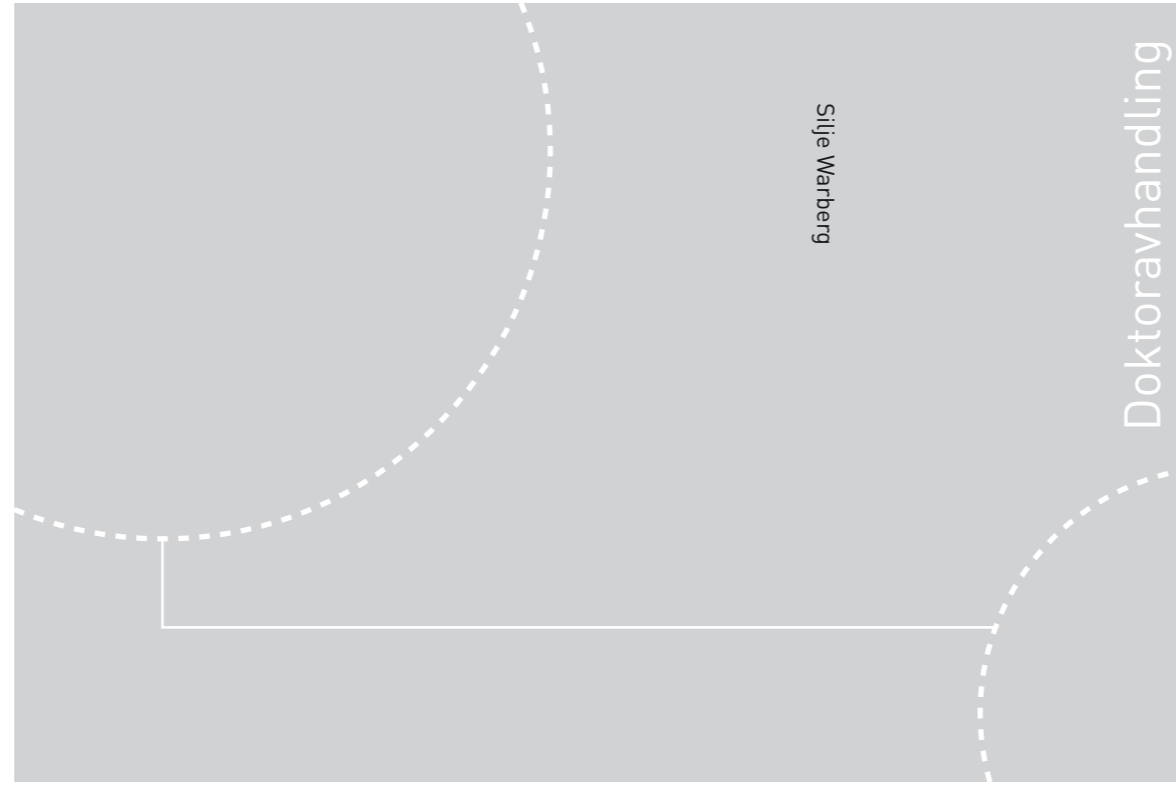

ISBN 978-82-326-1974-0 (trykt utg.)
ISBN 978-82-326-1975-7 (elektr. utg.)
ISSN 1503-8181

Doktoravhandling ved NTNU, 2016:318

Silje Warberg

Den fødte forbryter

Diskursive brytninger i fremstillinger av kriminalitet og degenerasjon i norsk litteratur og offentlighet 1890-1910

 NTNU
Kunnskap for en bedre verden

Doktoravhandling ved NTNU, 2016:318

 NTNU

NTNU
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Avhandling for graden
philosophiae doctor
Det humanistiske fakultet
Institutt for språk og litteratur

 NTNU
Kunnskap for en bedre verden

Silje Warberg

Den fødte forbryter

Diskursive brytninger i fremstillinger av
kriminalitet og degenerasjon i norsk litteratur
og offentlighet 1890-1910

Avhandling for graden philosophiae doctor

Trondheim, november 2016

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for språk og litteratur

NTNU

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Avhandling for graden philosophiae doctor

Det humanistiske fakultet
Institutt for språk og litteratur

© Silje Warberg

ISBN 978-82-326-1974-0 (trykt utg.)
ISBN 978-82-326-1975-7 (elektr. utg.)
ISSN 1503-8181

Doktoravhandlinger ved NTNU, 2016:318

Trykket av NTNU Grafisk senter

Hvorfor virker digtere og videnskabsmænd,
som dog forkynder det samme, saa
forskjellig paa sit publikum?

Cesare Lombroso (1893)

Forord

Det er et stort privilegium å få skrive en doktorgradsavhandling, og jeg har hatt gleden av å gjøre det i et støttende og stimulerende fagmiljø med mange gode hjelpere. Først og fremst vil jeg takke de tre veilederne mine. Hovedveileder Petter Aaslestad, professor i nordisk litteraturvitenskap ved NTNU, har funnet tid til grundige lesninger og lange veiledningsmøter til tross for den store og travle jobben det er å lede Forskerforbundet. Samtalene våre har fått meg til å tenke nytt, ikke bare om de spesifikke tekstene vi har sett på, men også om litteraturvitenskapelig forskning som helhet. Tusen takk, Petter! Jeg vil også si tusen takk til biveileder Yvonne Leffler, professor i litteraturvitenskap ved Göteborgs universitet, for inspirerende samtaler, helhetlige perspektiver og (faglige og konkrete) utflukter i Göteborg, og til biveileder Lars August Fodstad, førsteamanuensis i nordisk litteraturvitenskap ved NTNU, for avgjørende teoritips og grundige lesninger.

Avhandlingsarbeidet har vært finansiert av et treårig doktorgradsstipend fra Det humanistiske fakultet (HF) ved NTNU. De ga også reisestøtte til et forskningsopphold ved Birkbeck College i London våren 2015. HF og Institutt for språk og litteratur (ISL) la dessuten til rette for at jeg fikk undervise i til sammen ett år. Det har vært en uvurderlig erfaring, ikke minst takket være instituttets engasjerte studenter. Jeg vil videre takke: HF og ISL for ph.d.-utdanning, -kurs og -seminarer; NTNUs mentorordning og mentor Merete Tangstad, professor ved Institutt for materialteknologi ved NTNU; administrasjonen ved ISL, hvor jeg skylder en egen takk til studieveileder Gunn Stoum Kyrkjeeide, som rådet meg til å søke på stipendiatstillingen, og førstekonsulent Eli Wold.

I arbeidet med avhandlingen har jeg hatt gleden av å samarbeide med prosjektet The Mental Machine, ledet av Øyvind Thomassen, professor i historie ved NTNU. Tusen takk til Øyvind, Hilde Dahl, Eivind Myhre og alle som deltok på seminarerne på Sørneset, for godt og tverrfaglig samarbeid. For dette vil jeg også rette en stor takk til kriminolog og idéhistoriker Per Jørgen Ystehede ved Universitetet i Oslo, som inviterte meg med på en fantastisk utflykt til Museo di antropologia criminale Cesare Lombroso i Torino, Italia.

ISL ble et større institutt i min tid som stipendiat, og i det nye kollegiet har jeg mange å takke for gode råd, interessante diskusjoner og hyggelig sosialt samvær. Noen få må særlig trekkes frem: medstipendiat og «kontorsamboer» Anne Berit Lyngstad; kolleger Siv Gøril Brandtzæg og Paul Goring, Frode Boasson, Yuri Cowan, Giuliano D'Amico, Sissel Furuseth, Anders Malvik og Gerd Karin Omdal; (følges)venner Maren Berg Grimstad og Per Esben Svelstad; tidligere og kommende kolleger Tatjana Kielland Samoilow og Rikke van Ommeren; alle som deltok på «Bokstavelig talt: Litterær debatt» på Studentersamfundet. En ekstra takk går til de gode vennene som hjalp meg med å korrekturlese avhandlingen i slutfasen: Ellinor Engelstad, Kristin Fridtun, Marius Warholm Haugen, Kamilla Lundhaug og Anita Melvold.

Til sist en stor takk til foreldrene mine, Inger Karin og Kim Warberg, lillesøster Ina og farmor Else Ross Warberg. Dere er den grunnleggende støtten som gir meg mot til å gjøre det jeg vil. Som alltid: Takk til Ellinor Engelstad, min briljante venninne. Aller mest har jeg likevel å takke Marius Warholm Haugen for, som mer enn noen har lest, lyttet og forstått.

Trondheim, juli 2016

Innhold

Forord.....	i
Innhold	iii
Teknisk note.....	v
KAPITTEL 1. Innledning	1
Oversikt over avhandlingen	8
KAPITTEL 2. Tre diskursive utviklingslinjer. Metodiske og teoretiske avklaringer	11
Kriminalvitenskapens fremvekst. Forbryteren som type, kriminalitet som arv	12
Massejournalistikkens fremvekst. En ny, norsk offentlighet	21
Den moderne kriminallitteraturens fremvekst. Forbrytelse og fiksjon	25
Diskursanalytiske tilnærminger til kriminalitet og avvik	29
Skillet mellom spesial-, elementær- og interdiskurser	35
Skillet mellom en kulturell og en litterær poetikk	39
Kriminalitet og degenerasjon som erkjennelsesverktøy	41
KAPITTEL 3. «Ei genial Bok; ei skræmeleg Bok». Cesare Lombrosos <i>Der Verbrecher</i> som farlig lesing i Arne Garborgs «Kolbotnbrev».....	47
Arne Garborgs «Kolbotnbrev»	47
Skriving som sykdom, lesning som smitte eller kur	51
Farlig lesning. Cesare Lombrosos <i>Der Verbrecher</i>	53
Forfatteren som forbryter	56
«Noget som duer»	60
Lombrosos litterære vitenskap	64
Lombrosos gotisk-romantiske vitenskap	69
En vending utover	72
KAPITTEL 4. Litteratur, laster og forbrytelser. Kriminalitet og degenerasjon i den norske dekadansedebatten	77
Kriminalitet og degenerasjon i <i>Trætte Mænd</i>	79
Oppstilt, utstilt og omstilt. Spesialdiskursenes rolle i <i>Trætte Mænd</i>	81
Kunsten og moralen. Christen Collin og dekadansedebatten.....	88
Sykdomsanalogien. Litteraturen som sykdom, smitte og potensiell kur	93
«Laster og Forbrydelser». Den moralske sykdommen konkretisert	100
Tiden synger syke sanger. Arne Garborgs litterære poetikk	106
KAPITTEL 5. «Dagens spørsmåal i Udlandet». Kriminalitet og degenerasjon i 1890-årenes litteratur- og kulturkritikk.....	111
Dagens spørsmål i utlandet – og i Norge	113
Max Nordaus (kriminal)vitenskapelige litteratur- og kulturkritikk.....	121
Den vitenskapelige litteraturkritikken som en diagnostisk praksis.....	126

Fra litterær diagnostisering til kulturhygienisk sensur	128
Men er vi syke? Den italienske kriminalantropologien og litteraturen.....	134
Diktere og vitenskapsmenn. Cesare Lombrosos litteraturkritikk	137
«Dagens spøragsmaal i Udlandet» i 1895 – og videre.....	146
KAPITTEL 6. Sevlegutten og hans brors sønnesønn Knut Ryentveit. En forbryterfortelling om mordanlegg som går i arv.....	157
Grünerløkkas Ingemann. Farlig folkelitteratur?	158
Slektskapets aktualitet. Var Knut Ryentveit degenerert?	161
Biologisk arv og tekstlig genealogi	165
Hybridfortellingens formelle monstrøsitet.....	171
Bekjennelsen som erkjennelsesverktøy. Sevleguttens manglende tilståelse.....	177
Rudolf Muus' fremstilling av Sevlegutten.....	183
Knut Ryentveits arv. Diagnosen som erkjennelsesverktøy	189
KAPITTEL 7. Sletten-affæren. Litterære engasjement for Thorvald Sletten i 1899–1907.....	197
Thorvald Slettens «litterære» forsvarere	198
Bjørnstjerne Bjørnson og justismordsakene	200
Bjørnstjerne Bjørnsons «Slettensagen»	203
Bjørnstjerne Bjørnson og «Den fødte forbryter»	208
Thorvald Sletten og «Den uskyldig domfelte».....	213
Litteratur og lov <i>avant la lettre</i> ?	217
En norsk Dreyfus-affære?	222
Forfatteren og psykologien. Det psykologiske bevis.....	228
Litteratur og medisin. «Den fødte forbryter» og «Det abnorme mennesket».....	233
KAPITTEL 8. Hvem gjorde det? Forbryterfortellingene om Sletten-saken	239
Thorvald Slettens sensasjonelle saga, historie og skjebne	239
Fortellingenes forbryterfigurer	244
Dobbeltgjengeren og identitetstapet	246
Dobbeltgjengeren og skyldspørsmålet	251
Doble monstrøsiteter. Fortellingenes kvinnelige forbryterfigurer	256
En grensefigur. Ole Lauritz Andersen som (opp)dikter, karakter og vitne.....	265
De fremragende litterater og den uskyldig domfelte.....	271
KAPITTEL 9. «Skrive er ét, men leve; det er en anden ting». Avslutning	279
Litteraturliste	291
Aviser	291
Annen litteratur	292

Teknisk note

Referansene mine følger Wenche Blombergs *Litteraturlisteguiden VADE MECUM* (2007) og benytter de fornorskede forkortingene som anbefales der. De oftest brukte forkortelsene er:

- sst.: samme sted, som brukes når jeg viser til det samme verket flere ganger.
- m.fl.: med flere, som brukes når et verk har flere forfattere eller redaktører.
- u.s. / u.f.: uten sted eller uten forlag, som brukes i litteraturlisten der publiseringssted eller forlag ikke er oppgitt.

I sitatene har jeg bevart den originale ortografien og unnlatt å markere avvik fra dagens skriftnormer, med mindre det er snakk om åpenbare stavefeil. Sperret og annen uthevet skrift i sitatene er gjengitt med kursiv.

Et tidligere utkast av kapittel 3 ble trykket i *Prosopopeia* 1/15, tema Dekadanse, med tittelen «Tiden synger syke sanger. Arne Garborgs dekadanse i lys av Cesare Lombroso og degenerasjonslæren».

KAPITTEL 1

Innledning

Denne avhandlingen er en litteraturvitenskapelig tekstorientert studie som omhandler fremstillinger av kriminalitet og degenerasjon i norsk litteratur og offentlighet mellom 1890 og 1910. Perioden omkring århundreskiftet var en brytningstid for forståelsen av kriminalitet både nasjonalt og internasjonalt. Kriminalvitenskapen etablerte seg som et autonomt fagfelt i løpet av 1880-årene, samtidig som det foregikk institusjonelle endringer i kriminalomsorgen og revisjon av den norske straffeloven. Fremveksten av massejournalistikken og utvidelsen av det offentlige rommet førte på sin side til en utstrakt dekning av kriminalsaker i samtidens medier, og til formidling og diskusjon av utviklingene i kriminalvitenskapen og funksjonene til institusjoner som fengsel og asyl. I litteraturen var den moderne kriminallitteraturen i ferd med å vokse frem, og kriminalitet var et populært motiv og tema på tvers av sjangre og litterære kretsløp. Kriminalitet var i så måte et allestedsnærværende tema ved århundrets slutt; høyaktuelt politisk, faglig og kulturelt. På tvers av disse feltene ble forståelsen av kriminalitetens årsaker formet av degenerasjonslæren, en i utgangspunktet medisinsk og biologisk teori som forklarte kriminalitet og andre avvik som resultatet av arvelig forfall. Mot slutten av århundret hadde denne teorien blitt en del av de allmenne erkjennelsesstrømningene i tiden. Den påvirket hvordan kriminalitet og andre avvik ble fremstilt og forstått også innenfor det litterære feltet og i pressen.

Ut av dette vokser det frem et nytt syn på kriminalitet og det kriminelle mennesket. På et overordnet nivå dreier det seg om en vending fra å fokusere på den kriminelle handlingen (lovbruddet) til det kriminelle individet (lovbryteren). Innenfor rammene av degenerasjonslæren skjedde det en patologisering eller sykeliggjøring av dette individet, som utgikk fra et bestemt syn på menneskets

utvikling og forfall. Degenerasjon innebar at moralske og biologiske avvik ville forverres utover i slektsleddene inntil slekten til sist døde ut. Forfallet tok ikke bare form av kriminalitet, men av alt fra konkrete sykdommer (som syfilis og tuberkulose) til psykiske eller nervøse lidelser (som nevrasteni og hysteri) og usedelighet (som homoseksualitet og prostitusjon). Som forklaringsmodell virket degenerasjonslæren både på individuelt nivå, på samfunnsnivå og på kulturelt nivå. Enkeltindividets degenerasjon kunne utredes gjennom konkrete diagnostiske undersøkelser, som sammenholdt psykologiske og fysiologiske tegn på avvik. Men også hele familier, raser, klasser eller nasjoner kunne degenerere, slik at også verdenshistorien og den samtidige politikken kunne tilnærmes på degenerasjonslærens premisser. At kriminalitet og andre degenerasjonsfenomener var blitt et allestedsnærværende tema på tvers av vitenskap, presse og litteratur, bidro også til å reise spørsmål om hvorvidt kulturen selv kunne rammes av forfallet som ble skildret og drøftet i den. På denne måten ble degenerasjon selve århundrets sykdom og degenerasjonslæren dens etiologi (årsakslære).

Krysningspunktet mellom kriminalitet og degenerasjon kommer konkret til uttrykk i figuren «Den fødte forbryter», som har gitt avhandlingen dens tittel. Det er en betegnelse som særlig knyttes til den italienske kriminalantropologen Cesare Lombroso, som det er vanlig å regne som det kriminologiske fagfeltets opphavsmann. I 1880-årene påbegynte han sin forskning på det kriminelle mennesket, som resulterte i en klassifisering av forbrytere i ulike typer. Begrepet *delinquente nato*, født forbryter, ble etter hvert tatt i bruk om den alvorligste formen for kriminalitet, som Lombroso regnet som medfødt. Kriminaliteten ble forklart som et resultat av fenomenene atavisme eller degenerasjon, som begge innebar at forbryteren fra fødselen av hadde kriminelle anlegg som stammet fra forfedrene. En forbindelse mellom arv og kriminalitet ligger i så måte nedfelt i selve betegnelsen «født forbryter». I avhandlingen vil jeg utforske det større betydningsfeltet som åpnet seg idet denne forbindelsen ble etablert og satt inn i forståelsesrammen degenerasjonslæren utgjorde. Jeg undersøker den fødte forbryteren i utvidet forstand, med vekt på figurens krysningspunkter med tidens mange og varierte fremstillinger av kriminalitet og det kriminelle individet i den offentlige samtalen.

Som kulturell figur formes «Den fødte forbryter» av sitt vitenskapelige utgangspunkt, men vi vil se mange eksempler på at den løsrives fra det og får nye funksjoner i journalistikk og litteratur. Figuren får blant annet retoriske bruksområder i offentlig debatt om kultur og moral, og den knyttes til estetiske kategorier både i litterære enkeltverk og litteraturkritikken.

Tekstene som analyseres i avhandlingen har til felles at de etablerer det jeg vil kalle møte- og brytningssteder mellom tidens ulike diskurser om kriminalitet og degenerasjon. Analysene utgår fra en tese om at vi kan få ny kunnskap om den kriminelle som kulturell figur gjennom å utforske tekststeder hvor ulike måter å forstå og fremstille forbryteren på spilles ut mot hverandre. Avhandlingens hovedmål er å undersøke hvilke erkjennelser om kriminalitet og degenerasjon tekstene produserer, og hvordan de gjør det. Det innebærer på den ene siden en undersøkelse av hva det var som kjennetegnet den kriminelle som kulturell figur, og på den andre siden en utforskning av hvilke funksjoner denne figuren fikk i norsk offentlighet og litteratur. Slik vil jeg vise hvordan den utstrakte interessen for kriminalitet og degenerasjon gjorde disse fenomenene til referansepunkter i drøftinger av flere aspekter ved menneskelivet og moderniteten. For å gjøre dette tar avhandlingen utgangspunkt i et stort tekstkorpus, som strekker seg på tvers av litteratur, vitenskap og presse. Det består av litteratur- og kulturkritiske bøker, tidsskrift- og avisartikler, romaner og populærlitteratur, som kolportasjeromaner og det jeg vil kalle «forbryterfortellinger». Analysene av materialet gir varierte eksempler på hvordan diskursive utvekslinger manifesterte seg i norsk offentlighet og de ulike formene for meningsproduksjon de bidro til.

Jeg begynner undersøkelsene med en utforskning av utvekslingene mellom det litterære feltet og den fremvoksende kriminalvitenskapen i norsk offentlighet i 1890-årene. I disse analysene vil vi se at både forfattere, fagfolk og litteratur- og kulturkritikere ga kriminalitet og degenerasjon en plass i metarefleksjoner om forholdet mellom felt som litteratur og vitenskap og disses innvirkning på kultur og samfunn. Jeg begynner smalt, med en helt konkret intertekstuell forbindelse mellom et utdrag fra Arne Garborgs *Kolbotnbrev og andre skildringar* (1890) og Cesare Lombrosos kriminalantropologiske fagbok *L'uomo delinquente (Forbrytermennesket)*

(1876). Denne analysen gir et første eksempel på hvordan studiet av det kriminelle mennesket fikk innvirkning på det litterære feltet, og viser noen av betydnings-sammenhengene figuren «Den fødte forbryter» inngikk i. I de videre analysene utvider jeg nedslagsfeltet mot andre deler av den norske offentligheten. Jeg ser først nærmere på den såkalte naturalisme- eller dekadansedebatten, som ble startet av litteratur- og kulturhistorikeren Christen Collin i 1894, dernest på deler av den felleseuropeiske, kontekstuelle bakgrunnen for problemstillingene som ble drøftet der. Gjennom disse analysene vil jeg vise at det vokste en «vitenskapelig» litteratur- og kulturkritikk ut av krysningpunktet mellom kriminalitet og degenerasjon, som engasjerte aktører på tvers av samfunnsområder. De ulike tekstene har til felles at de omhandler kriminalitet og degenerasjon som teoretiske størrelser, og at de setter dem i forbindelse med større, samfunnsmessige og kulturelle problemstillinger.

På bakgrunn av disse analysene følger tre analysekapitler som tar for seg tekstlige representasjoner av historiske kriminelle hendelser fra perioden omkring og rett etter århundreskiftet 1900. Jeg tar for meg to konkrete kasus, og utforsker hvordan krysningpunktet mellom kriminalitet og degenerasjon får betydning i tekstene som ble skrevet om dem. Begge sakene er eksempler på en interessant motsetning mellom kriminelle hendelsers statistiske og kulturelle relevans i offentligheten. I Norge, som ellers i Europa, var det en utbredt forestilling at mengden kriminalitet var i ferd med å øke frem mot 1900-tallet. I virkeligheten var det imidlertid relativt sjelden at alvorlige kriminelle hendelser, som grov vold eller mord, fant sted.¹ Heller enn direkte opplevelser av kriminalitet var det de mange og varierte diskursive praksisene som omga kriminelle hendelser som var avgjørende for plassen de fikk i det kulturelle: fra saksdokumenter, pressedekning og offentlig

¹ Den historiske kriminalstatistikken til Statistisk sentralbyrå strekker seg kun tilbake til 1923, men indikerer et stabilt, lavt antall av alvorlige kriminelle hendelser i Norge – omtrent 0,2 drap per 100 000 innbyggere (Statistisk sentralbyrå, 2015). Kontrasten mellom kriminelle gjerningers statistiske og kulturelle utbredelse har blitt behandlet i flere sosiologiske og historiske studier av kriminalitet. Se for eksempel Stuart Halls m.fl. *Policing the Crisis. Mugging, the State, and Law and Order* (1978), Geoffrey Pearsons *Hooligan. A History of Respectable Fears* (1983) og Joy Wiltenburgs artikkel «True Crime. The Origins of Modern Sensationalism» (2004). Som Eamonn Carrabine minner om i *Crime, Culture and the Media*, er også statistikk kulturelle, juridiske og sosiale konstruksjoner (2008: 2). Like fullt antyder misforholdet mellom kriminalitetens statistiske og kulturelle utbredelse at vår forståelse av fenomenet i vesentlig grad formes av kulturelle uttrykk fremfor konkrete erfaringer.

debatt til fiksjonsfortellinger. Innenfor disse nettverkene av tekster oppstod det konkrete utvekslinger mellom vitenskap, presse og litteratur, som fikk konsekvenser for hvordan kriminalsakene ble forstått. For å utforske slike utvekslinger analyserer jeg blant annet flere populærlitterære forbryterfortellinger skrevet av den bestselgende folkeforfatteren Rudolf Muus (utgitt anonymt eller under pseudonym). Jeg studerer også en serie artikler skrevet av Bjørnstjerne Bjørnson og publisert i *Verdens Gang*, som tok sikte på å få den dømte morderen Thorvald Sletten frikjent. Med utgangspunkt i disse tekstene vil jeg drøfte konsekvensene av ulike former for litterære engasjement i historiske kriminalsaker.

På tvers av analysene spiller «det litterære» en rolle både som felt og som en fellesbetegnelse for bestemte tekstlige praksiser som er innrettet mot det oppdiktete, skapende eller estetiske.² Tyngdepunktet i fremstillingen ligger på det tekst-analytiske og på de litterære problemstillingene som aktiveres i og av tekstene. Analysene utforsker ulike teksters måte å være og virke i verden på, med særlig vekt på hva det litterære gjør annerledes enn det ikke-litterære. Denne problemstillingen hadde også en sentral plass i samtidens offentlige debatt om kriminalitet og degenerasjon, og den kan derfor drøftes på flere nivå i analysene. Litteraturvitenskapelige problemstillinger får på denne måten en fremtredende plass i samtlige av avhandlingens kapitler, til tross for at det sjelden er kanoniserte, skjønnlitterære tekster som undersøkes. Et av avhandlingens delmål er å supplere og korrigere det rådende bildet av 1890-årene som litteraturhistorisk periode, ved å utforske tekster og tekstkretsløp som ikke har blitt undersøkt systematisk tidligere. Det mangfoldige og omfattende materialet bidrar til å fange inn den norske omtalen av kriminalitet og degenerasjon på tvers av det offentlige rommet. Analysene viser hvordan degenerasjonslæren preget kulturdebatten, og avdekker samtidig noen av litteraturens og vitenskapens sentrale utvekslinger. På den måten blir

² Feltbegrepet har jeg hentet fra Pierre Bourdieus litteratursosiologiske begrepsapparat, der det har en todelt funksjon. For det første er det et analytisk verktøy som kan brukes til å utskille mindre enheter i samfunnet, og for det andre et historiserende verktøy som knytter disse enhetene til fremkomsten av bestemte sosiale arenaer (Bourdieu og Wacquant 1992: 90). Begrepet har en åpenbar kampfmetaforikk knyttet til seg, og Bourdieu er opptatt av å identifisere hva det er som står på spill innenfor og mellom ulike felt. Selv om jeg ikke gjør noen feltanalyse i bourdieusk forstand, passer begrepet godt inn i min tilnærming til diskursive utvekslinger og brytninger mellom for eksempel litteratur og vitenskap.

litteraturvitenskapelige arbeidsmetoder og teoretiske innsikter aktualisert og tatt i bruk også på et utvidet forskningsfelt.

Det til dels tverrfaglige perspektivet i avhandlingen kan sees i forlengelse av vendinger som *The Return to History* i humanvitenskapene og det man ofte omtaler som *The Narrative Turn* innenfor historiske og sosiologiske vitenskaper.³ Enkelt sagt innebærer disse vendingene nye, fruktbare tilnærminger til forholdet mellom litteratur og andre felt, som det medisinske og juridiske, som vektlegger forholdet mellom tekst og kontekst. Selv om studien mangler åpenbare forelegg i nordisk litteraturvitenskap, har jeg kunnet lene meg på metodiske og teoretiske innsikter fra studieområder som er tilknyttet disse vendingene, deriblant de internasjonale, tverrfaglige forskningsfeltene Litteratur og lov og Litteratur og medisin. Begge feltene har hatt et gjennombrudd i de nordiske landene i løpet av de siste tiårene, og er fremdeles i vekst.⁴ De har til felles at de utforsker forholdet mellom litteraturen og andre disipliner og tar i bruk litteraturvitenskapelige metoder også på annet materiale enn det skjønnlitterære. Avhandlingen drar videre veksler på en diskursanalytisk forskningstradisjon, som mer spesifikt har behandlet kriminalitetsforståelsen på 1800-tallet, samt flere kultur-, idé- eller vitenshistoriske studier av kriminalvitenskapens fremvekst og degenerasjonslæren. Den overordnende metodiske og teoretiske tilnærmingen i avhandlingen redegjør jeg mer detaljert for i

³ I *The Travelling Concepts of Narrative* (2013) beskriver sosiologen Matti Hyvärinen tre ulike «narrative vendinger». Den litterære begynner på 1960-tallet og knyttes til strukturalismen, den historiografiske begynner på 1980-tallet og knyttes til en forståelse av historien og kildenes grunnlag i fortellingen, mens den narrative vendingen i sosiologiske vitenskaper begynner omkring 1980 og er langt mer antipositivistisk og hermeneutisk orientert (2013: 13). Det er denne siste narrative vendingen som i løpet av totusentallet har påvirket også det medisinske fagfeltet og ført til retninger som *Medical Humanities* og *Narrative Medicine*.

⁴ I moderne sammenheng er Litteratur og lov et tverrfaglig forskningsfelt som vokste frem i USA under navnet *Law and Literature Movement* fra 1970-årene og utover. I norsk sammenheng har feltet særlig blitt introdusert og videreutviklet av Arild Linneberg, som leder en forskningsgruppe med base ved Universitetet i Bergen. Feltet Litteratur og medisin vokste frem samtidig, og har et lignende utgangspunkt. I USA knyttes det til termen *Medical Humanities*, og både Litteratur og medisin og Narrativ medisin er forbundet med dette større, tverrvitenskapelige forskningsområdet. I skandinavisk sammenheng er Petter Aaslestad's *Pasienten som tekst* (2007 [1997]) et tidlig eksempel på en studie som kan knyttes til dette feltet, og det opplever fremdeles vekst. Svenske Katarina Bernhardsson redegjør grundig for forskningsfeltet i boken *Litterära besvär. Skildringer av sjukdom i samtida svensk prosa* (2010), og danske Jens Løfhert Jørgensen gir en samlet oversikt innledningsvis i *Sygdomstegn. J.P. Jacobsen, Niels Lyhne og tuberkulose* (2014).

neste kapittel, der særlig diskursbegrepet vil stå sentralt. Øvrige studier vil bli introdusert fortløpende i analysene de knyttes til.

En viktig forutsetning for avhandlingens omfang er den utstrakte digitaliseringen av bøker og aviser, som har funnet sted nasjonalt og internasjonalt i de senere år. Materiale som tidligere ikke lot seg studere uten å oppsøke biblioteker og arkiver, er nå tilgjengelige og søkbare blant annet gjennom Nasjonalbibliotekets nettsider. Dette har tillatt meg å arbeide med store tekstkorpus. Kildematerialet knyttet til de historiske kriminalsakene inkluderer for eksempel avisnotiser og -artikler, tidsskriftsartikler, hefter, føljetonger, fortellinger, romaner, viser og offentliggjorte sakspapirer. For å finne og håndtere denne tekstmengden har jeg tatt i bruk digitale verktøy sammen med mer tradisjonelt arkivarbeid. De digitale hjelpemidlene har vært med på å forme utvalgskriteriene som ligger til grunn for de analytiske nedslagene i avhandlingen. Digitaliseringen har medført endringer i selve grunnlaget for arkivstudier, som krever nye former for kildekritisk kompetanse og metodiske problematiseringer. Blant annet er det fremdeles et stort kildemateriale som ikke er digitalisert, og søkemotorene er foreløpig uegnet som tilgang til sikre kvantitative data.⁵ Med begreper hentet fra litteraturviter N. Katherine Hayles, har jeg benyttet en blanding av fjern- og nærlesing (*hyper reading* og *close reading*) for å finne og forholde meg til de store tekstmengdene søkemotorene har gitt meg tilgang til (2010: 66). Ulike former for fjernlesning, som er myntet på å få oversikt og sammenligne store mengder tekster, har ledet frem til enkelttekstene som nærleses i avhandlingen. Denne formen for mengdelesning av søkbare tekster åpner for at kildeutvalget formes av en viss serendipitet.⁶ Ofte har jeg funnet sentrale tekster

⁵ Søkeverktøyene blir usikre blant annet fordi de bruker OCR (*Optical Character Recognition*) for å gjøre tekst søkbar. Dette verktøyet har problemer med å gjenkjenne ord skrevet i fraktur eller unormalisert typografi, og blir derfor mindre pålitelig når vi har med eldre tekster å gjøre. I arbeidet mitt har jeg kombinert søk på relevante ord, navn og begreper med manuell kildehåndtering, og tatt høyde for digitaliseringens begrensninger i analysene. Ofte har digitale kilder gitt meg opplysningene jeg trengte for å finne relevant materiale i de fysiske arkivene. Det gjelder særlig de populærlitterære forbryterfortellingene skrevet av Rudolf Muus, som tidvis var vanskelige å oppspore. Her har jeg fått uvurderlig hjelp av Nasjonalbibliotekets bibliotekarer og av ansatte ved Universitetsbiblioteket i Trondheim, som har hjulpet meg med å forfølge foreldede kataloghenvisninger og andre spor.

⁶ Serendipitetsbegrepet betegner det å oppdage eller avdekke noe gjennom en blanding av hell og kløkskap. Sylvie Catellin har gjort en større studie av begrepets historie og bruk i *Sérendipité. Du conte au concept* (2014). Se særlig kapittel 3, som tar for seg serendipitetens betydning for

mens jeg egentlig var på leting etter annen informasjon, eller jeg har snublet over ukjente forbindelser tekster imellom. På bakgrunn av disse varierte leseprosessene har jeg valgt ut veier gjennom tekstmaterialet, som kan presenteres gjennom en oversikt over avhandlingens struktur.

Oversikt over avhandlingen

Neste kapittel setter en kontekstuell bakgrunn for avhandlingen, som munner ut i en metodisk-teoretisk drøfting. Kapitlet tar sikte på å finne en fruktbar tilnærming til avhandlingens store tekstkorpus og emne. For å gjøre dette redegjør jeg først for kriminalitetens plass innenfor områdene vitenskap, presse og litteratur i tiden omkring århundreskiftet 1900. Deretter tar jeg utgangspunkt i enkelte større, diskursanalytiske arbeid, og bruker dem til å utdefinere begreplige verktøy for å beskrive forholdet mellom ulike diskursive områder og håndtere utvekslingene som foregår på tvers av dem. Fra en drøfting av diskursbegrepet vil jeg i slutten av kapitlet introdusere en mer utvidet forståelse av kriminalitet og degenerasjon som kulturelle erkjennelsesverktøy. Jürgen Links, Frederik Tygstrups og Isak Winkel Holms tilnærminger til den tyske filosofen Ernst Cassirers teori om «symbolske former» blir her tatt i bruk for å finne et operativt diskursbegrep innenfor avhandlingens rammer.

Kapittel 3 er det første av avhandlingens analysekapitler. Det tar utgangspunkt i Arne Garborgs omtale av Cesare Lombrosos kriminalantropologiske hovedverk *L'uomo delinquente* (1876) i samlingen *Kolbotnbrev og andre skildringer* (1890). Her viser jeg at det oppstår sammenhenger mellom skriving, sykdom og kriminalitet i teksten, som får funksjoner i forfatterens selvframstillende prosjekt. Samtidig kaster det litterære brevet lys over Lombrosos fagtekst, og det kan antyde noen av årsakene til at fagboken fikk stor utbredelse og innvirkning på det europeiske litterære feltet i tiden frem mot århundreskiftet. I kapitlet som følger utvider jeg analysen til å omfatte også romanen *Trætte Mænd* (1891) og den norske dekadansedebatten, som ble startet av litteratur- og kulturhistorikeren Christen Collin i 1894. Her vil vi se at spørsmålene som ble drøftet i Garborgs litterære tekster

vitenskapelige oppdagelser.

også ble utgangspunkt for en større kulturdebatt om forholdet mellom «sunn» og «syk» litteratur, og for en særegen form for litteratur- og kulturkritisk praksis.

I kapittel 5 utvider jeg perspektivet ytterligere, for å undersøke rollen kriminalitet og kriminalvitenskap spilte når degenerasjonslæren ble tatt i bruk på det litterære og kulturelle feltet. Her setter jeg Collins *Kunsten og Moralen* (1894) i forbindelse med en større, felleseuropeisk interesse for de samme problemstillingene som han behandler der. Som litteratur- og kulturkritikk betraktet fikk degenerasjonslæren sitt mest konkrete - og ekstreme - uttrykk nettopp i skjæringspunktet mellom kriminalitet og degenerasjon. Max Nordaus bestselgende bok *Entartung (Degenerasjon)* fra 1892 var dedikert til Lombroso, og utgjorde et forsøk på å bruke den italienske kriminalantropologiens metoder på litteraturen i en «vitenskapelig» litteraturkritikk. I kapitlet redegjør jeg for denne praksisen og gir eksempler på hvordan den fikk innvirkning på den norske litterære offentligheten. Jeg viser at krysningpunktet mellom kriminalitet og degenerasjon bragte spørsmål om forholdet mellom vitenskap, litteratur og samfunn til forgrunnen i den offentlige samtalen, og bidro til en utstrakt debatt om litteraturens evne til å forme virkeligheten.

Kapittel 6 handler om hvordan tidens forestillinger om kriminalitet og degenerasjon påvirket representasjoner av Ryentveit-saken, en historisk drapssak som fant sted i 1904. Jeg analyserer primært den bestselgende populærlitterære forfatteren Rudolf Muus' anonymt utgitte fortelling «Sævligutten Morderen fra Numedal og hans Brors Sønneson Knut Ryentveit Morderen fra Telemarken. Sandfærdig fortelling om hvordan Mordanlæg kan gaa i Arv» (1904). Fortellingen satte det dagsaktuelle drapet Knut Ryentveit begikk på sin gravide kjæreste i sammenheng med den over sytti år gamle Sevre-saken, som dreide seg om et drap på en omreisende kramkar. Sammenstillingen bygget på at de to dømte morderne var i slekt, og drapene ble forklart som konsekvensen av arvelig degenerasjon. I den hybride fortellingen settes ulike kilder til drapssakene og gamle og nye forestillinger om den kriminelle sammen innenfor denne forståelsesrammen. Analysene mine utforsker de diskursive møte- og brytningsstedene som oppstår i tekstene, og hva slags meningsproduksjon de setter i spill.

Kapittel 7 og 8 utgjør sammen en komparativ analyse av to litterære behandlinger av (og inngrep i) en annen historisk drapssak. Thorvald Sletten ble dømt for å ha drept fostermoren i 1899, men tilstod aldri og arbeidet for å få en ny rettssak. Etter hvert involverte Bjørnstjerne Bjørnson seg i saken gjennom en serie innlegg i *Verdens Gang*, der han argumenterte for Slettens uskyld. I etterkant av hans involvering i saken ble det utgitt til sammen fire anonymt publiserte forbryterfortellinger om den. Disse fortellingene bygget på elementer fra avisdebatten og brukte sensasjonslitterære grep for å gi en tilfredsstillende forklaring på problemene Slettens påståtte «uskyld» stilte dem overfor. I analysene utforsker jeg de diskursive utvekslingene som ble satt i spill av de to formene for «litterære» forsvar, og hvordan de bidro til å endre folkeopinionen i Norge inntil Sletten fremstod som uskyldig. Det er et materiale som viser at både den populære «poetokratens» litterære handlingsrom og de anonyme forbryterfortellingenes fiksjonaliseringer kunne ha stor betydning for hvordan en historisk, kriminell hendelse ble forstått. Samtidig eksemplifiserer saken at debatten om forholdet mellom litteratur, vitenskap, kultur og samfunn også gjorde seg gjeldende i forbindelse med konkrete kriminelle hendelser.

KAPITTEL 2

Tre diskursive utviklingslinjer

Metodiske og teoretiske avklaringer

Hvordan hadde det seg at kriminalitet og degenerasjon ble allestedsnærværende fenomener i norsk offentlighet, som ble drøftet både i faglige, litterære og massemediale sammenhenger? Og hvordan kan en slik utstrakt tematisering av disse fenomenene samles og behandles innenfor rammene av en litteraturvitenskapelig avhandling? Disse spørsmålene ligger til grunn for kapitlet som følger. For å besvare det første av dem, vil jeg gi en utdypende beskrivelse av de tre diskursive feltene jeg identifiserte i avhandlingens innledning: vitenskap, presse og litteratur. Formålet vil være å presentere en samlet, kontekstualisert bakgrunn for avhandlingen, som fokuserer på rollen kriminalitet og degenerasjon spilte i norsk offentlighet omkring århundreskiftet 1900. Dette store nedslagsfeltet må deretter gjøres håndterbart og knyttes til avhandlingens problemstillinger. Å besvare det andre spørsmålet forutsetter at det settes tydelige teoretiske og metodiske rammer for analysene, som muliggjør at både den større kontekstuelle bakgrunnen og enkelttekster kan tilnærmes med vitenskapelig presisjon. For å få til dette vil jeg ta utgangspunkt i en allerede etablert diskursanalytisk forskningstradisjon, som jeg videreutvikler og tilpasser til min bruk.

Allerede den innledende kontekstualiseringen vil forespeile de teoretiske og metodiske drøftingene som følger. Den struktureres ved at jeg setter hvert av de tre områdene vitenskap, litteratur og presse i sammenheng med det vi kan kalle «diskursive utviklingslinjer». I en felleseuropeisk sammenheng har disse utviklingslinjenes betydning for kriminalitetsforståelsen blitt behandlet av diskursanalytiker Marie-Christine Leps i hennes omfattende studie *Apprehending the Criminal. The*

Production of Deviance in Nineteenth-Century Discourse (1992). Den første av dem er vitenskapelig, og følger av at kriminologien oppstod som eget fagfelt i 1880-årene; den andre utgjøres av massejournalistikkens fremvekst i den samme perioden; den tredje av at den moderne fiktive kriminallitteraturen tar form (Leps 1992: 2). Sammen spenner disse utviklingene over hele den tekstuelle produserte offentligheten, fra det vitenskapelige til det mediale og det litterære området. Hos Leps er undersøkelsen sentrert omkring den europeiske diskursen om kriminalitet i andre halvdel av 1800-tallet, og dens relasjon til forestillinger om avvik og abnormitet. Når jeg forankrer mine undersøkelser av den norske offentligheten i de samme utviklingslinjene, synliggjøres den nære sammenhengen mellom utviklingen på det norske området og denne større, felleseuropeiske konteksten. Samtidig får vi et første eksempel på plassen diskursanalytiske tilnærminger inntar i forskningstradisjonen, og mulighetene de gir til først å definere avgrensede diskursive rom og, deretter, undersøke utvekslinger og overføringer mellom dem.

Kriminalvitenskapens fremvekst. Forbryteren som type, kriminalitet som arv

Fremveksten av kriminalvitenskapen medførte at det kriminelle mennesket ble et vitenskapelig studieobjekt og kriminalitet et problem som, i likhet med samfunnsproblemer som fattigdom og sykdom, ble forsøkt forstått og løst med positivismens metoder (Leps 1992: 2). I løpet av kort tid oppstod det en vitensdiskurs omkring kriminalitet og det kriminelle individet, som blant annet fikk innvirkning på reformer i straffesystemet i mange europeiske land. Denne utviklingen, som markerer begynnelsen på kriminalvitenskapens moderne historie, kan sies å begynne i Torino på 1880-tallet, da Cesare Lombroso etablerte den italienske kriminalantropologiske skolen.⁷ Lombroso arbeidet frem taksonomier som han brukte til å dele inn kriminelle i typer. Hver type fikk sin betegnelse, for eksempel den vane-kriminelle, den leilighetskriminelle, den fødte kriminelle og så videre. Arbeidet hans

⁷ Cesare Lombroso ble professor i psykiatri i 1896 og i kriminalantropologi i 1906, begge deler ved universitetet i Torino, Italia (Pick 1989: 120). Antropologi må i dette henseende forstås i vid forstand, som vitenskap og tenkning omkring mennesket. Lombroso lanserte selv betegnelsen, som reflekterer hans ønske om å reorientere juridisk tenkning fra filosofiske spørsmål sentrert omkring den frie vilje, moral og godt mot ondt, til en analyse av den kriminelles karakteristikk (se Gibson og Rafter 2006: 1). Selv om han startet en spesifikk skole, er det vanlig å regne Lombroso som hele det kriminologiske fagfeltets opphavsmann. Hans *L'uomo delinquente* (1876) var den første større studien av det kriminelle mennesket.

bidro til å vende oppmerksomheten mot det kriminelle individet fremfor den kriminelle gjerningen, og hadde en klar målsetning om at empiriske metoder skulle erstatte filosofiske overveier av juridiske problemstillinger.

Best kjent er forbrytertypen som etter hvert gikk under navnet «Den fødte forbryter».⁸ Dette var farlige individer, som ikke kunne kureres for sine medfødte kriminelle anlegg eller reformeres. På det beste kunne de kriminelle handlingene være få og forbli uoppdaget. I første omgang mente Lombroso at 40 prosent av alle kriminelle var slike fødte forbrytere, men senere nedjusterte han antallet til 35 og 33 prosent (Gibson og Rafter 2006: 10). Studiene av denne typen kriminelle dannet grunnlaget for hovedverket hans, *L'uomo delinquente (Forbrytermennesket)*, som etablerte kriminalantropologien som fagfelt. Studien ble utgitt for første gang i 1876, og kom deretter i fem nye og ofte svært omarbeidede utgaver frem mot 1897.⁹ Teorien om forbrytermennesket var basert på funnet av anomalier i skallene til 383 antatt kriminelle. Den ble senere utvidet ved hjelp av anatomiske, fysiologiske, fysiognomiske, psykologiske, intellektuelle og moralske undersøkelser av både levende og døde studieobjekter. Funnene ble supplert med overordnende historiske, etnologiske og sosiologiske perspektiver, som ofte fulgte en induktiv logikk (Leps 1992: 32). Lombroso så det kriminelle mennesket i analogi med «kriminelle» trekk i både planteverdenen og dyreverdenen. Eksistensen av kjøttetende planter i tropiske strøk kunne for eksempel indikere at det var større sjanse for kriminalitet også blant mennesker som levde i sør (sst.). Metodene han tok i bruk, var eklektiske, men like fullt konvensjonelle. Frenologiens skallemaalinger, kriminalstatistikk og andre kvantifiseringsmetoder var velkjente og til og med gammeldagse på dette tidspunktet (sst. 35). Etablerte biologiske, sosiologiske og psykiatriske tilnærminger til kriminalitet fikk også plass innenfor rammeverket av teorien hans. Det nye var at disse metodene og teoriene ble kombinert og tatt i bruk for å systematisk undersøke

⁸ Det var Enrico Ferri som først brukte frasen «Den fødte forbryter» (*delinquente nato*), fire år etter at *L'uomo delinquente* kom ut for første gang (Gibson og Rafter 2006: 9, som siterer Villa 1985: 188). I senere utgaver har Cesare Lombroso selv inkorporert begrepet i tekstene sine.

⁹ *L'uomo delinquente* ble også oversatt til en rekke språk, deriblant til fransk i 1887, tysk i 1887–1890 og russisk i 1899 (Gibson og Rafter 2006: 2). I 2006 kom den første tekstkritiske utgaven i engelsk oversettelse, *Criminal Man* (2006) redigert av Mary Gibson og Nicole Hahn Rafter. Med mindre noe annet er spesifisert, er det denne utgaven jeg har forholdt meg til.

en bestemt antropologisk kategori og slik utskille «det kriminelle mennesket» fra normalbefolkningen.

Lombroso var i sin tid blant de mest berømte og omdiskuterte fagpersonene i europeisk offentlighet. Læren hans hadde stor innflytelse på internasjonal kriminologi fra sent på 1800-tallet til et stykke ut på 1900-tallet (Becker og Wetzell 2006: 11). Like fullt ble han allerede i samtiden oppfattet som en paradoksal skikkelse, og møtt med en tilsvarende ambivalens, som også har preget fremstillingen av ham i forskningshistorien helt frem til 2000-tallet (Rafter og Ystehede 2010: 264).¹⁰ Andre land etablerte sine kriminologiske skoler i den samme perioden, i første omgang Frankrike og Tyskland. Fagfeltet fikk raskt relevans på det juridiske og det medisinske området, i og med at det forente disse feltenes interesse for å oppdage årsaker til kriminalitet og utvikle forebygging og eventuell behandling. Fra 1885 og utover ble det jevnlig holdt internasjonale kriminalantropologiske kongresser der representanter fra en rekke ulike fagfelt og nasjoner deltok.¹¹ Den første av dem ble holdt i Roma og innledet av Lombroso selv. Den italienske kriminalantropologiske skolen dominerte på kongressens deltagerliste, men en stor delegasjon fra den franske, sosiologisk orienterte skolen ledet av Alexandre Lacassagne var også til stede (Pick 1989: 140). Denne første internasjonale kongressen fremstilles ofte som et vendepunkt for den italienske kriminalantropologien, som inntil da hadde hatt stor suksess både nasjonalt og internasjonalt.¹² Franskmennenes kritikk var markant og fremhevet på den ene siden metodiske svakheter og på den andre at teorien om «Den fødte forbryter» bygget på en determinisme som gjorde den kriminelle til et merket menneske, rammet av en form for uopprettelig arvesynd (sst.). Den franske skolen vektla miljøets påvirkning i større grad og målbar en tro på forebyggende virksomhet og behandling av

¹⁰ Det har kommet til en rekke revisjonistiske studier på kriminalantropologien og Cesare Lombrosos rolle i den i løpet av de siste par tiårene. Jeg kommer nærmere inn på disse i kapittel 3.

¹¹ Det ble holdt 7 slike kongresser: Roma (1885), Paris (1889), Brussel (1892), Genève (1896), Amsterdam (1901), Torino (1906) og Köln (1911). Den planlagte kongressen i Budapest i 1914 ble ikke holdt, delvis på grunn av første verdenskrigs utbrudd. Både den første italienske og den første franske skolen kan i så måte sies å nå sitt endepunkt i 1911. Lombroso var på det tidspunktet død, og den franske kriminologiske skolen kom til en endelig oppløsning da krigen brøt ut.

¹² Jamfør kapittel 4 i Robert A. Nyes *Crime, Madness and Politics in Modern France. The Medical Concept of National Decline* (1984), med tittelen «Heredity or Milieu: The Born-Criminal Debate and the Foundations of Criminology».

kriminalitet og sinnssykdom. Debatten endte med at italienerne boikottet kongressen som ble holdt i Paris i 1889 (Leps 1992: 34). På denne kongressen og den som fulgte i 1892 var kritikken av Lombroso enda mer uttalt, og «Den fødte forbryter» ble på symbolsk vis erklært død for vitenskapens verden.

Vitenskapshistoriske gjennomganger fremhever ofte konfliktlinjene mellom de ulike skolene, men det er viktig å merke at de i det store og hele var enige om hovedtrekkene i sine tilnærminger til kriminalitet. Fremfor å ta utgangspunkt i rettsfilosofiske problemstillinger, som spørsmålet om straff og fri vilje, var kriminologene orientert mot å utforske det kriminelle *individet* og på den måten fremskaffe empirisk kunnskap om kriminalitetens årsaker og kjennetegn. Både biologiske og sosiologiske faktorer ble ansett å virke sammen, i tråd med ulike former for sosialdarwinistiske og evolusjonistiske forståelsesmodeller (Leps 1992: 36). Arv ble ansett for å være én faktor blant flere, sammen med blant annet miljø, klima, rase og kjønn. Det var med andre ord en stor grad av konsensus om at det fantes en egen forbrytersk mennesketype, som kunne gjenkjennes på fysiologiske og psykologiske avvik. «Den fødte forbryter» er én i en rekke kriminelle typologier som ble utviklet innenfor det fremvoksende kriminalvitenskapelige feltet. Typen var i denne sammenheng et metodologisk hjelpemiddel for erkjennelser om kriminalitetens årsaker, som aldri var tenkt å være fullstendig i overensstemmelse med virkeligheten:

As the criminal type was considered real, but rarely found in actual criminals (even Lombroso could only spot it in four out of ten cases), it constituted what the author calls a *denkmittel*, and object both concrete and ideal, halfway between empiricism and scientific abstraction. (sst. 57)

Den kriminelle typen ble regnet for å være et reelt fenomen, men den tok samtidig form av en abstrahert tankefigur. I likhet med antropologen og psykologen Francis Galtons kompositoriske fotografier av kriminelle, som ble dannet ved at en stor mengde enkeltfotografier ble fremkalt over hverandre, var «Den fødte forbryter» og andre forbrytertyper sammensatte og konstruerte figurer. Empiri samlet gjennom mer og mindre overlappende metoder, teoretiske tilnærminger og kulturelle

forestillinger om kriminalitet ble samlet innenfor en felles form, utgjort av den kriminelle typen. På det kriminalfaglige området stod debatten blant annet om hvilke kjennetegn som burde innbefattes i typologien over forbrytermennesket, hvorvidt arv av kriminelle anlegg var deterministisk eller lot seg behandle, og hva den nye kunnskapen om kriminalitet kunne ha å si for straffesystemet.

Også i Norge fikk de kriminologiske teoriene større plass innenfor det juridiske og det medisinske fagfeltet mot slutten av attenhundretallet. Den Norske Kriminalistforening ble opprettet i 1892 og hadde medlemmer med bakgrunn fra ulike disipliner. Der ble de nyeste nasjonale og internasjonale utviklingene på det kriminalvitenskapelige feltet formidlet og diskutert. Sinnssykelegen Henrik Arnold Thaulow Dedichen hadde deltatt på den internasjonale kriminalantropologiske kongressen det samme året, og han rapporterte fra den på foreningens åpningsmøte.¹³ At det i den samme perioden ble arbeidet frem utkast til den norske straffeloven av 1902, bidro til å gjøre forståelsen av kriminalitetens årsaker og potensielle behandling høyaktuelt. Den nye loven ga rettspsykiatrien en langt mer sentral plass i den norske strafferetten enn det den hadde hatt tidligere. Parallelt med dette ble ordningen med fogder gradvis byttet ut med nasjonalt politi gjennom «Lov om delvis omorganisering av det sivile embedsverk» i 1894. Fengsler, oppdragelsesanstalter og asylter ble bygget og sentralisert gjennom hele århundret. Disse institusjonene bar også preg av et nytt syn på hva kriminalitet er, hvordan det skulle forebygges og hvordan straffedømte kriminelle skulle behandles. En direkte konsekvens av de juridiske vanskene forbundet med behandlingen av de sinnssyke kriminelle og de kriminelt sinnssyke førte for eksempel til at Kriminalasylet åpnet i Trondheim i 1895. Institusjonen var verken et fengsel eller et ordinært asyl; en løsning som var forholdsvis unik i Europeisk sammenheng.¹⁴

I likhet med konsensusen omkring den kriminelle typen, var de fleste fagfolk enige om at kriminalitet kunne regnes som et degenerasjonsfenomen. På den måten ble kriminalitet satt i sammenheng med en rekke andre avvik, som også ble forklart

¹³ Se Henrik Dedichens «Den moderne Kriminalantropologis nuværende Stilling» i *Forhandlinger ved den norske Kriminalistforenings første møde i oktober 1892* (1893).

¹⁴ Bare Storbritannia hadde en lignende praksis (Thomassen 2015: 31-32). Se også Åse Riaunets masteroppgave *Oppdrag, pasienter og praksiser. Kriminalasylet i Trondheim 1895-1905* (NTNU 2014).

som arvelig forfall. Når man leser kriminologiske tekster fra perioden, blir det raskt klart at kriminalitet sjelden ble behandlet som et isolert fenomen – selv ikke av de som arbeidet med å etablere kriminalvitenskapen som et autonomt fagfelt (jf. Nye 1982: xi). Kriminalitet ble forstått som en del av et større spektrum av sosiale problemstillinger knyttet til menneskelige avvik. Noen ganger var kriminalitet årsaken til dem, andre ganger resultatet. Dette førte til at kriminalitet i økende grad ble forstått som et patologisk problem på lik linje med galskap. Denne patologiseringen av kriminalitet og utforskningen av det kriminelle mennesket som et sykt eller abnormt individ gjorde at lovbrudd sjelden ble diskutert løsrevet fra spørsmålet om forbryterens tilregnelighet, kriminalitetens årsaker og dens plass i et større samfunnsbilde der temaer som amoral, alkohol og oppdragelse inngikk. Dette gjaldt også for andre sosiale avvik, som galskap, prostitusjon, alkoholisme, selvmord og seksuelle avvik. En viktig grunn til at disse fenomenene ble satt i sammenheng med hverandre, var at de delte en felles årsakssammenheng. De kunne alle forstås som et slektsmessig forfall i form av degenerasjon.

Degenerasjonslæren hadde blitt en integrert forståelsesmodell innenfor en rekke fagfelt over hele Europa mot slutten av 1900-tallet, fra biologi og medisin via fremvoksende vitenskaper som psykiatri og kriminalantropologi til pseudo-vitenskaper som parapsykologi og spiritisme samt ulike esoteriske og okkulte bevegelser. Fremveksten av nye vitenskaper og deres skiftende status gjør det vanskelig å sette klare skiller mellom hva som ble oppfattet som vitenskap (*science*) og pseudovitenskap (*scientism*) i samtiden, og ofte er hierarkiet mellom ulike fagfelt uklart (se Olson 2007). Den italienske kriminalantropologien befant seg i dette grenselandet; mot slutten av karrieren vendte Lombroso seg bort fra det positivistiske vitenskapsidealet som lå til grunn for metodene han benyttet i *L'uomo delinquente*, og befattet seg blant annet med spiritisme. Det er, med andre ord, vanskelig å etablere vanntette skott mellom en vitenskapelig og en pseudo-vitenskapelig bruk av degenerasjonslæren, noe vi skal se flere eksempler på i det følgende.

På tvers av sitt spredte anvendelsesområde beholdt degenerasjonsbegrepet en kjernedefinisjon forbundet med den franske legen Bénédict-Augustin Morels

biologisk-medisinske bruk av det i sin avhandling *Traité des dégénérescences* fra 1857.¹⁵ Morel definerte degenerasjon som et morbid avvik fra en opprinnelig type (sst. 5). Avviket kunne erverves gjennom alkoholisme, usadelighet eller annen umoral, og deretter gå i arv gjennom slektsleddene og forverres. Dersom det ikke ble tilført regenerativt arvestoff, ville en slekt dø ut i løpet av tre eller fire generasjoner. De siste stadiene var de mest alvorlige, og resulterte i individer som endte slekten ved å bli sinnssyke, sterile, homoseksuelle eller begå selvmord. Psykologi og fysiologi ble satt i sammenheng med hverandre innenfor denne forståelsesmodellen, og på den måten fikk degenerasjonslæren en tydelig forbindelse til spørsmålet om menneskets moral. Moralske avvik ville på sikt føre til fysiske avvik, og denne sammenhengen kommer tydelig til uttrykk både hos Morel, som etablerte lister over degenerasjonsstigmata, og i Lombroso og andres taksonomier over lovbrüterens fysiognomiske markører.¹⁶ Det som i utgangspunktet var spredte fenomener, deriblant nevrose, sykdom, kriminalitet, rase, seksualitet og ulike former for galskap eller ufornuft, fikk på denne måten en felles forklaring. Samtidig kunne de knyttes til overordnede mekanismer, som slektens, rasens eller nasjonens degenerasjon.

Ut over denne kjernedefinisjonen er det vanskelig å gi en samlet, (idé)historisk fremstilling av degenerasjonslæren.¹⁷ Antologien *Degeneration. The Dark Side of Progress* (1985) dekker innvirkningen den hadde på et titalls ulike faglige og kulturelle felt og viser godt behovet for interdisiplinære tilnærminger. Redaktørene, J. Edward Chamberlin og Sander L. Gilman, innleder med å redegjøre for det de omtaler som en særskilt konseptuell autonomi i degenerasjonsbegrepet, som tillot den store utstrekningen av degenerasjonslæren (sst. xi). De beskriver samtidig en

¹⁵ Den fulle tittelen er *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine et des causes qui produisent ces variétés maladives* (Avhandling om menneskeartens fysiske, intellektuelle og moralske degenerasjon og om de årsaker som fremkaller disse sykelige varianter).

¹⁶ Forbindelsen mellom moralsk og fysisk forfall hang sammen med degenerasjonslærens tilknytning til utviklingslæren, som hadde etablert en sammenheng mellom menneskets fysiske og moralske utvikling mot det bedre. Forbindelsene mellom Bénédict-Augustin Morels degenerasjonslære og særlig Jean-Baptiste de Lamarcks evolusjonslære er tette. Se del III i Richard Olsons *Science and Scientism in Nineteenth-Century Europe* (2007).

¹⁷ Degenerasjonsbegrepet forble i bruk både innenfor og utenfor det vitenskapelige området helt frem til andre verdenskrig. Læren bidro blant annet til å legge et teoretisk grunnlag for de mange rase- og mentalhygieniske forbundene som oppstod et stykke ut på 1900-tallet, og dette bidrar til vanskene med å gi en samlet fremstilling av den. I tiden etter andre verdenskrig gikk begrepet ut av bruk, både som faglig begrep og hverdagslig ord. Fra å være et «key word» blir degenerasjon «a lost word» (Pick 1989: 6).

begrephistorisk utvikling, som i løpet av tiårene frem mot 1900 omgjorde «degenerasjon» fra faglig begrep (*concept*) til et hverdagslig og upresist ord (*word*) uten fast betydning (sst. xiii). Også historikeren Daniel Pick, som har skrevet monografien *Faces of Degeneration* (1989), har valgt å tilnærme seg degenerasjonslæren som et særlig språk snarere enn som en fast teori eller metode.¹⁸ Han viser at degenerasjonsbegrepet ble «the ultimate signifier of pathology» i perioden, og etter hvert inngikk i et «'taken for granted' language» som krysset faglige og diskursive grenser (sst. 3, 8). På denne måten ble degenerasjonslæren det en annen historiker, Steven Aschheim, beskriver som et svært fleksibelt og politisk tilpasningsdyktig retorisk verktøy. Det kunne på en og samme tid lokalisere, diagnostisere og løse de sosiale og kulturelle krisene man mente å befinne seg i mot slutten av århundret (1993: 649). Læren bidro med arvemessige merkelapper og et bio-sosialt, diagnostisk språk, samtidig som den overordnede forståelsesmodellen bar i seg et potensial for fornyelse og regenerasjon (sst.). Slik aksentuerte den fremtidspessimismen i tiden frem mot århundreskiftet, men tilbød samtidig en måte å håndtere den på. Ulike forfallsfenomener ble satt inn i en dialektisk organiserings- og forståelsesmodell, der normalitet ble satt opp mot avvik, det sunne mot det syke, generasjon mot degenerasjon, utvikling mot forfall.

Degenerasjonslæren var ikke bare en erkjennelsesstrømning eller forståelsesmodell, den fikk også helt konkrete funksjoner innenfor de ulike feltene som forholdt seg til den. Nettopp kriminalvitenskapen og psykiatrien er gode eksempler på dette. Både i europeisk og norsk sammenheng ser vi at ulike teknikker for å finne psyko-fysiologiske kjennetegn på degenerasjon ble tatt i bruk i rettsmedisinske undersøkelser. I Norge ser dette ut til å gjelde særlig i perioden frem mot århundreskiftet 1900. Metodene bidro blant annet til å avgjøre spørsmålet om strafferettslig tilregnelighet, og, i forlengelse av det, hvorvidt en forbryter burde dømmes til fengselsstraff eller forvaring ved kriminalasyet.¹⁹ Det var imidlertid få

¹⁸ Ved siden av å behandle degenerasjonslæren ut fra språklige kategorier, har det også vært vanlig å diskutere den ut fra dens tilknytning til det mytologiske. Både endetidsforestillinger knyttet til en syklisk tidsforståelse og tanken om syndefallet kan gjenfinnes i degenerasjonslærens symbolikk. Se særlig Koenraad W. Swarts *The Sense of Decadence in Nineteenth-Century France* (1964) og William M. Greenslades *Degeneration, Culture and the Novel 1800-1940* (1994).

¹⁹ Et eksempel på dette er saken mot Sigvart Tømte, som var tiltalt for voldtekt og drap på en fem år

klare føringer på hvordan en degenerasjonsdiagnose skulle forstås eller tas i bruk, og temaet var stadig oppe til diskusjon. Mange av de norske sinnssykelegene var uttalt kritiske til den lombrosianske kriminalantropologien og hans fødte forbrytertype, selv om de tok i bruk lignende metoder og forklaringsmodeller selv. Den tidligere nevnte sinnssykelegen Dedichen var blant dem som søkte å nyansere bildet av arvelighet som årsak, blant annet ved å slå fast at «[d]er er ingen født Forbryder i Lombroses Forstand, men der er mange Degenererede, som i Kampen for Tilværelsen kommer i Kollision med Lovene» (1893: 14). På samme måte som med den kriminologiske konsensusen omkring typen, betydde ikke konsensusen omkring arvets betydning for kriminalitet at man var enige om hvordan den artet seg.

Denne avhandlingen dreier seg om den sosiale distribusjonen ideen om «Den fødte forbryter» og krysningpunktet mellom kriminalitet og degenerasjon fikk i en norsk sammenheng. Jeg er i så måte mer interessert i degenerasjon som ord enn som begrep eller praksis, og tilnærmer meg problemområdet fra et annet utgangspunkt enn historikerne nevnt ovenfor. I *Travelling Concepts in the Humanities* (2002) skriver kulturteoretikeren Mieke Bal at ordet er begrepets motsetning. Det har mistet evnen til spesifisitet og distinksjon, og kan ikke lenger teoretisere objektet og føre til ny kunnskap, innsikt og forståelse (sst. 33). Spesifisiteten som mistes er imidlertid den som tilhører det vitenskapsteoretiske og fagdisiplinære feltet. I møtet med folkelig bruk og «sunn fornuft» mister degenerasjon noe av sin status som vitenskapelig konsept og faglig begrep, men det vil samtidig inngå i nye og friere meningskonstruksjoner. Av samme grunn kommer jeg i det videre til å forholde meg til «Den fødte forbryter» som en kulturell figur snarere enn som en kriminalvitenskapelig type. Tilknytningen deres til den vitenskapelige utviklingslinjen som beskrives her, er like fullt en essensiell del av den kontekstuelle bakgrunnen for analysene mine. Vi kommer til å se en rekke eksempler på konkrete utvekslinger mellom det vitenskapelige området, dagspressen og litteraturen, som alle forholder seg til det (i

gammel gutt. I 1899 publiserte de medisinske sakkyndige sin rapport i *Tidsskrift for Den Norske Lægeforening*. De hadde undersøkt tiltaltes slektshistorikk, gjort kranimetrisk undersøkelse og observert ham over tid. Konklusjonen var at Tømte var et degenerert individ, som manglet moralsk dømmekraft (Harbitz og Winge 1899: 340). Tømte ble likevel først dømt til fengselsstraff og kun senere forflyttet til Kriminalasylet i Trondheim.

utgangspunktet) teoretiske krysningpunktet mellom kriminalvitenskap og degenerasjonslære.

Massejournalistikkens fremvekst. En ny, norsk offentlighet

Samtidig som kriminalvitenskapen vokste frem, bredde massejournalistikken om seg på tvers av de europeiske landene. Dette førte blant annet til at kriminelle hendelser ble daglige nyheter for en stor del av befolkningen, og at de stadig oftere ble dekket på tvers av landegrensene (Leps 1991: 2). Utviklingen skyldes til stor del nye medieteknologiske forutsetninger. Telegrafene gjorde det mulig å bruke pressen til hurtig nyhetsformidling over langt større avstander enn tidligere, og tillot raskere utvekslinger mellom skribenter. Utviklingen av mer effektive former for trykking og formidling gjorde at avisene fikk større opplag og at det ble etablert flere tidsskrifter. Det oppstod også et utvidet marked for billig folkelesning, ofte i form av oversatte romaner eller føljetonger, som det kunne abonneres på. Aviser, tidsskrifter og populærlitterære fortellinger om historiske kriminelle hendelser utgjør en stor del av avhandlingens tekstkorpus. Gjennom dem formidles og debatteres kriminalitet både som praksis og som teoretisk størrelse. Mediene konstituerer et utstrakt nettverk av tekster, som setter i spill utvekslinger mellom ulike felts tilnærminger til kriminalitet og til degenerasjonslæren.

Fremveksten av hurtigere og bredere anlagt dagspresse og periodika medførte endringer i den norske offentligheten i andre halvdel av 1800-tallet. Vi fikk en sterkt fremskridende borgerlig og litterær offentlighet, samtidig som en rekke «deloffentligheter» etablerte seg (Blikrud, Hestmark og Rasmussen 2003: 12, 14). Først og fremst ser vi en vekst i publiseringen av blader og tidsskrifter, som særlig skjøt fart i 1890-årene, og av aviser og pamfletter, som nådde ut til større deler av befolkningen enn tidligere (sst.). Slik oppstod det en skriftbasert offentlighet, som helhetlig sett omfattet et langt bredere publikum enn det «borgerlige». Særlig blader og folkelesningslitteratur nådde ut til en større del av befolkningen enn før (sst. 13). Disse endringene hadde påvirkning på hva og hvordan det ble skrevet. Fra formidling gjennom skrift får vi i økende grad debatt gjennom skrift i løpet av århundrets siste tiår (sst. 14). De nye mediene var mer fleksible og åpnet for motinnlegg og kritikk som sørget for at en sak ble belyst fra ulike sider over noen

uker eller måneder (sst.). Som følge av at utvekslingen mellom skribenter skjøt fart, ble også europeiske strømninger raskere introdusert og debattert i en norsk sammenheng enn tidligere.

I den brede offentligheten ble kriminalitet til daglige nyheter på to ulike måter. På den ene siden ble kriminalsaker, både nasjonalt og internasjonalt, dekket i avisene og diskutert i tidsskrifter som sensasjonelle og interessante hendelser. Særlig avisene formidlet et sammensatt bilde av kriminalitet gjennom sin utbredte publisering av notiser og større saker, som dekket hele spekteret av lovbrudd fra vinningsforbrytelser til mord.²⁰ På den andre siden formidlet både tidsskrifter og aviser de nye utviklingene på det kriminalvitenskapelige området, slik at kriminalitet også ble omtalt som teoretisk størrelse. Avisene skrev langt oftere og mer detaljert om vitenskapelige problemstillinger enn det vi er vant til i dag, og faglig stoff var ikke begrenset til de spesialiserte fagtidsskriftene med ofte høye abonnementspriser (Bliksrud m.fl. 2013: 17). Drøftinger av konkrete (fag)politiske spørsmål ble som regel forankret i generelle kriminalvitenskapelige problemstillinger, som gjorde dem både faglig og allment interessante. I løpet av 1890-årene publiserte for eksempel tidsskriftet *Samtiden* en stor mengde artikler som diskuterte de nye kriminalvitenskapelige teoriene om kriminalitetens årsaker samt muligheten for forebygging og behandling. Noen av disse vil bli nærmere omtalt i kapittel 5. Artikkene etablerte ofte sammenhenger mellom kriminalitet, sinnssykdom og sosial eller biologisk arvelighet, og tekstene kunne dreie seg om alt fra fengselsvesenets struktur til fremveksten av kriminalantropologi eller spørsmålet om fri vilje.

Særlig Cesare Lombrosos kriminologiske lære om «Den fødte forbryter» ble ofte formidlet og diskutert i norske medier. Selv om det er en kjent sak at Lombroso var berømt i sin samtid, er det overraskende å se nøyaktig hvor nærværende han var også i den norske offentligheten. Undersøkelsene mine av norske aviser viser at Lombroso ble omtalt jevnlig i perioden fra slutten av 1880-tallet og frem mot 1910.²¹

²⁰ Jamfør Esther Snells artikkel «Discourses of criminality in the eighteenth-century press. The presentation of crime in *The Kentish Post* 1717–1768» (2007). Snell tar for seg en tidligere periode enn jeg gjør, men flere av observasjonene hennes om forholdet mellom avisen som medium og kriminlitetsdiskurser sammenfaller med det vi ser i en norsk sammenheng i tiden omkring århundreskiftet 1900.

²¹ Jeg har benyttet meg av de digitale, søkbare arkivene som er tilgjengeliggjort av Nasjonalbiblioteket

Han introduseres ofte som den «bekjente» eller «berømte» professoren. Ved minst to anledninger annonseres norske sinnssykelegers populære foredrag over Lombrosos lære: Henrik Dedichens i 1897, og Hans Evensens i 1910, etter Lombrosos død året før. I avisartikler er Lombroso oftest nevnt i lengre innlegg som diskuterer kriminalitet som fenomen og strafferettslige reformer. Dette var et aktuelt emne på 1890-tallet blant annet på grunn av lovforslaget som ble utarbeidet frem mot 1896 i forbindelse med den nye straffeloven av 1902. Dertil kommer flere konkrete kriminalsaker som Lombroso enten har uttalt seg om eller der læren hans på andre måter har blitt relevant. Iblant tok forbrytere selv opp teorien om «Den fødte forbryter» til drøfting, og fra Sverige sendte man den omdiskuterte masse-morderen John Filip Nordlunds portrett til Lombroso for å få en endelig avgjørelse på hvorvidt han var en født forbrytertype.²² Men avisene viet også plass til hendelser som Lombrosos møte med den russiske forfatteren Leo Tolstoj eller hans økende interesse for spiritisme utover 1900-tallet.²³ Navnet hans dukker også ofte opp i de populærlitterære føljetongene som stod på trykk i avisene, og som ofte var kriminalfortellinger.

Lombroso og hans kriminalvitenskapelige teori hadde i så måte en betydelig plass i norske medier. Ambivalensen som fulgte ham og den vitenskapelige kritikken mot de kriminalantropologiske teoriene og metodene hans kommer imidlertid også godt til syne. Da Lombroso døde i 1910, trykket flere aviser portrettet hans og en nekrolog. En av dem oppsummerer rollen hans på denne måten:

(www.nb.no) for å skaffe meg en oversikt over Cesare Lombrosos tilstedeværelse i norske medier. Det er selvsagt ikke noen uttømmende kartlegging jeg har foretatt, men materialet jeg har undersøkt er stort og både nasjonale og lokale aviser er representert.

²² Se henholdsvis *Den 17de Mai* 1897.11.05 om den såkalte «Hjurdindreparen», som mente at han var en født forbryter og burde dømmes til sinnssykehus fremfor fengsel; *Den 17de Mai* 1898.09.13 og Cesare Lombrosos «Lucchenis forbrydelse» i *Santiden* samme år om anarkisten Luigi Luchenin, som i et av sine brev mente at han ikke var en født forbryter; *Aftenposten* 1900.12.15 om Lombrosos vurdering av John Filip Nordlunds portrett, der han konkluderte med at Nordlund helt klart var et eksempel på «Den fødte forbryter».

²³ Se for eksempel *Aftenposten* 1897.09.12 og 1906.11.22. Cesare Lombrosos møte med Leo Tolstoj har blitt en kjent forskningshistorisk anekdote. Lombroso skal ha gitt uttrykk for skuffelse over at Tolstoj ikke utviste de degenerasjonstegnene han hadde forventet, og Tolstoj var på sin side lite imponert over kriminalantropologen (Gaakeer 2005: 2369-2370). Lombroso uttrykker imidlertid stor beundring for den russiske forfatteren i *Aftenposten*-artiklene om møtet.

Ingen Læge i vor Tid har vundet et sligt Verdensry som Professor Lombroso. Og om neppe nogen anden Videnskabsmands Navn i den nyere Tid har der staaet slig Strid som om ham. Nu er Striden stilnet og hans mange Theorier er skrinlagte; men tiltrods herfor lyser hans Navn som den store Banebryders hvis Gjerning har havt stor og blivende Betydning. (*Trondhjems Adresseavis* 1909.10.22)

Sitatet eksemplifiserer en motsetningsfull vurdering av Lombroso, som ofte akkompagnerte norske fagfolks henvisninger til ham i både faglig og populærvitenskapelig sammenheng. Samtidig som teorien hans ble sterkt kritisert, roste man Lombroso for å ha satt noe i gjæring og, implisitt, for å ha bidratt til å gi psykiatrien en mer sentral rolle i juridisk sammenheng også her til lands.²⁴

Det er grunn til å tro at den utstrakte medieinteressen for «Den fødte forbryter» hang sammen med at degenerasjon hadde blitt et av de fremste moteordene i Europa i tiden frem mot århundreskiftet. Også i Norge dukker degenerasjonslæren jevnlig opp i alle deler av offentligheten; i avis- og tidsskriftsartikler, i populærvitenskapelige foredrag og i bøker. Fordi begrepet var mangslungent og vanskelig lot seg avgrense, avfødte det utstrakt diskusjon, samtidig som det ble relevant for en rekke sosiale problemstillinger. Dette førte til en eksplosiv økning i interessen for degenerasjon, og en tilsvarende utvidelse i bruken av begrepet, i løpet av 1890-årene. Som en konsekvens av dette ble degenerasjonslæren også stadig oftere kritisert fra faglig hold ved tiårets slutt, og den tapte stadig mer av sitt omdømme i psykiatrien i tiden frem mot første verdenskrig. I 1904 skriver for eksempel legen Gerhard Henrik Armauer Hansen, kjent for sin oppdagelse av leprabasillen, advarende om bruken av begrepet:

Degeneration er blevet et Slagord. Imidlertid er det et Begreb, der ikke er bestemt defineret eller begrænset, og derfor er det meget nemt at bringe ind under de Tilstande, som man intet andet brugbart Navn kan faa i Øieblikket. Det er klart nok, at dette er meget farligt og frister Folk til at bruge Ordet om Tilstande, de i Virkeligheden intet klart Begreb har om. (*Aftenposten* 1904.05.12)

²⁴ Idéhistoriker Espen Schaanning påpeker også dette i boken *Kampen om den forbryterske sjel* (2013: 123–124). Her er et eget kapittel viet til Lombrosos kriminalantropologiske teori, før den settes i sammenheng med en norsk juridisk og medisinsk kontekst. Selve gjennomgangen av Lombrosos lære er mer refererende enn drøftende, men linjene som dras mot en norsk kontekst er interessante og bekrefter langt på vei mitt eget inntrykk av rollen lombrosiansk lære spilte i norsk vitenskapsdiskurs i perioden omkring århundreskiftet 1900.

Som Hansen påpeker, er degenerasjonbegrepet ikke bare uklart, det har også blitt potensielt farlig. Begrepets anvendelighet gjør det til en samlende merkelapp for ulike uklare tilstander, og former i sin tur hvordan disse tilstandene forstås og forklares. Beskrivelsen er talende for hvordan degenerasjonsbegrepet fungerte både i og utenfor en faglig sammenheng. Begrepet produserte mening på tvers av vitenskap, politikk og kultur gjennom å aktivere en medisinsk og faglig terminologi, men denne var fremdeles ikke ferdig utformet i faglig sammenheng.

Den norske offentligheten var i særskilt grad en *litterær* offentlighet, og forfattere bidro til alle deler av den offentlige samtalen (Bliksrud m.fl. 2003: 18). I det dikterstyrte samfunnet, Ernst Sars' «poetokrati», opptrådte forfatterne både som politikere og som formidlere av vitenskapelige strømninger (Sars 1913 [1902]: 33). Fra og med Det moderne gjennombrudd i skandinavisk litteratur på 1870-tallet stod tendenslitteraturen sterkt og forfatterne ble knyttet til et samfunnsengasjement. Norske forfattere var ofte også redaktører og «bladmenn», som skrev tekster innenfor hele den bredere offentligheten. Dette skapte utveksling mellom aviser, tidsskrifter, blader og skjønnlitteratur (Bliksrud m.fl. 2003: 18). På ulike måter spilte norske forfattere også en rolle i tidens debatt om kriminalitet og degenerasjon, og i avhandlingen skal vi se flere eksempler på dette. Mens Arne Garborg bidro til tidens diskusjon av kriminalitets- og degenerasjonsfenomener på tvers av litterære brev, romaner og offentlig debatt, involverte «poetokraten» Bjørnstjerne Bjørnson seg i en rekke historiske kriminalsaker i både inn- og utland i løpet av sin karriere. Utviklingen på det massemediale området var avgjørende både for hvilke diskursive utvekslinger mellom vitenskap og litteratur det var som fant sted, og for hvordan de artet seg.

Den moderne kriminallitteraturens fremvekst. Forbrytelse og fiksjon

Den tredje og siste av utviklingslinjene angår det litterære feltet, der den moderne kriminallitteraturen vokste frem i 1800-tallets andre halvdel. Kriminalitet var tema både i populær formellitteratur, som den stadig mer utbredte detektivfortellingen, og i felleseuropeiske bestselgere skrevet av kjente forfattere som Charles Dickens, Fjodor Dostojevskij og Émile Zola (Leps 1992: 2). Motivet krysset skillelinjene mellom

«høy» og «lav» litteratur og mellom ulike litteraturhistoriske strømninger. Samtidig er det klart at skiller mellom kretsløp og sjanger påvirket hvordan kriminalitet ble fremstilt og hvilke diskursive utvekslinger de la til rette for. De litterære fremstillingene dro veksler på de rådende vitenskapelige teoriene om kriminalitetens årsaker og kjennetegn på flere ulike måter, noen indirekte og andre eksplisitte. Cesare Lombroso har for eksempel lenge vært en kuriøs fotnote i det sene 1800-tallets litteraturforskning på grunn av berømte referanser til ham hos forfattere som Bram Stoker, Joseph Conrad og Leo Tolstoj (Pick 1989: 110). Både figuren «Den fødte forbryter» og varianter av det degenererte individet dukket opp i verkene deres.

Også på det litterære feltet ble kriminalitet fremstilt som et degenerasjonsfenomen. Som man kanskje kunne vente, er særlig den naturalistiske familie- og kollektivromanen et mye brukt eksempel på dette.²⁵ Zola skrev sin «degenerasjonsserie» på tjue romaner, som gikk under den felles tittelen *Les Rougon-Macquart*, mellom 1871 og 1893. Undertittelen, *Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le Second Empire*, har en vitenskapelig klang som fremhever poetikken Zola baserte på blant andre Hippolyte Taines kunsthistoriske determinisme: Romanforfatteren var en vitenskapsmann, og romanen hans eksperiment.²⁶ Helhetlig sett kan serien leses som en litterær utforskning av degenerasjon, idet den følger én families forfall gjennom slektsleddene. Dens syttende bok, *La Bête Humaine (Menneskedyret)* (1890), var ifølge Zola inspirert av Lombrosos *L'Uomo Delinquente* (Gaakeer 2005: 2359). I en artikkel om forbindelsene mellom Lombrosos lære og forfattere som Zola, Dostojevskij og Tolstoj mener Jeanne Gaakeer at Zolas naturalistiske prosjekt som helhet «may be interpreted as a specific elaboration of the Lombrosian project» (sst.). Det sier noe både om hvor sentralt Lombrosos teori plasserte seg i degenerasjonslæren som erkjennelsesstrømning og om plassen han

²⁵ Det finnes også en litteraturvitenskapelig forskningstradisjon som tar for seg utvekslinger mellom degenerasjon og det litterære feltet mer generelt, uten at kriminalitet fremheves spesielt. Det gjelder for eksempel *Degeneration, Culture, and the Novel 1880–1940* (1994), der William Greenslade sporer litterære tematiseringer av degenerasjonslæren helt opp til mellomkrigstiden, og Stephan Karscays *Degeneration, Normativity and the Gothic at the Fin de Siècle* (2015), som er en grundig studie av degenerasjonslærens tilknytning til gotisk litteratur.

²⁶ Dette var en poetikk Zola tydelig utla i det naturalistiske programmet fra *Le Roman expérimental (Den eksperimentelle romanen)* (1880).

inntok i en litterær sammenheng. Dette forholdet, og tidligere forskning på det, kommer jeg særlig tilbake til i kapittel 3 og 5.

I Norge ble den utenlandske kriminallitteraturen distribuert gjennom oversettelser til de skandinaviske språkene, men vi ser også en utbredelse av kriminalitet som litterært topos i den nasjonale litteraturen i denne perioden.²⁷ Fra 1880-årene av ble kriminalitet ofte tematisert som arv, patologi og sosial kategori, både i realistiske og naturalistiske tekster og i den mer psykologisk orienterte litteraturen som vokste frem utover 1890-årene. Samtidig fant det sted en ekspansjon i den populære «folkelesningen» om kriminalitet, forbundet med fremveksten av den moderne kriminallitteraturen. Detektivfortellingen fantes både i oversettelse og i norske adaptasjoner, sammen med andre populærlitterære sjangre som kretset omkring det forbryterske. I perioden fra 1850 og frem mot første verdenskrig ble det også publisert store mengder sensasjonelle fortellinger om norske forbrytere fra første halvdel av 1800-tallet, som Gjest Baardsen og Ole Høiland, og om dagsaktuelle drap og tyverier. De aktuelle kriminalsakene ble samtidig dekket av dagspressen og tidvis omtalt i faglige tidsskrifter.

I norsk sammenheng finnes det ingen forskningstradisjon som dreier seg om hvordan krysningspunktet mellom kriminalitet og degenerasjon gjorde seg gjeldende i litteraturen.²⁸ Eivind Tjønneland har imidlertid påbegynt en idéhistorisk orientert

²⁷ Vår første moderne kriminalroman er som kjent Mauritz Hansens *Mordet på maskinbygger Roölfen* (1839), som kom ut allerede året før Edgar Allan Poes *Murders in Rue Morgue*, som internasjonalt regnes som den første. Se for øvrig Yvonne Lefflers «Early Crime fiction in Nordic Literature» (2015) for en fremstilling av kriminallitteraturens tidlige historie i nordisk sammenheng.

²⁸ Jeg har imidlertid kunnet dra veksler på flere norske studier som nærmer seg degenerasjonslæren fra andre perspektiver. Per Thomas Andersen behandler degenerasjonslæren som del av en større idéhistorisk kontekst tilnyttet dekadansestrømninger i litteraturen i sin publiserte doktorgradsavhandling *Dekadanse i nordisk litteratur 1880–1900* (1992). Per Buviks bok *Dekadanse* (2001) vier også et kapittel til degenerasjonsteori, med særlig vekt på Max Nordaus verk *Entartung* (1892–1893). Ut på tusentallet har det også kommet flere studier som tar for seg krysningspunktene mellom medisin og litteratur i andre halvdel av attenhundretallet. Flere av dem utforsker lidelser som må forstås i lys av degenerasjonslæren, som hysteri, nevrasteni og tuberkulose. Det inkluderer Hilde Bondeviks (2005, 2007, 2009) idéhistoriske studier av hysteri og danske Jens Lofhert Jørgensens (2014) analyse av tuberkulosens plass i danske J. P. Jacobsens forfatterskap. I disse studiene blir degenerasjon en bred bakgrunn knyttet til idéhistoriske strømninger i tiden, fortrinnsvis fremskrittspessimismen forbundet med århundreskiftet. Et unntak er Heming Gujords doktorgradsavhandling *Juiking og medmenneske. En kontekstuell tilnærming til Olav Duuns Juivikfolke* (2004). I avhandlingen ønsker Gujord å rekontekstualisere Duuns verk med utgangspunkt i raseteori, og han forankrer kontekstualiseringene sine i blant annet degenerasjonslæren. Temaet inngår også i nyere forskning på vitalismen som litterær strømning, som jeg kommer nærmere inn

undersøkelse av dette i artikkelen «From heredity of acquired traits to atavism» (2010). Der foreslår han at vendingen mot nyromantikk og dekadanse blant skandinaviske forfattere som norske Arne Garborg, danske Herman Bang og svenske Ola Hansson på 1890-tallet henger sammen med at Lombrosos teori om arv vant grunn. Dette førte ifølge Tjønneland til (kultur)pessimisme, en økende vektlegging av det irrasjonelle og en ny selvforståelse hos forfatterne, som kom til uttrykk i verkene deres (2010: 115). Enskjønt Tjønneland har en idéhistorisk tilnærming som vektlegger spørsmålet om direkte innflytelse i langt større grad enn jeg gjør, utforsker jeg lignende sammenhenger mellom kriminalitet, degenerasjon og nordiske *fin de siècle*-forfattere her. Vi vil se at krysningspunktet mellom degenerasjon og kriminalitet fikk innvirkning på både litterære og litteraturkritiske praksiser i 1890-årene, på tvers av sjangre.

I avhandlingen behandler jeg også andre litterære kretsløp enn det høylitterære. Mens forfattere som Garborg og Bjørnstjerne Bjørnson klart tilhørte den litterære offentligheten i Norge, befant en forfatter som Rudolf Muus seg helt i utkanten av den. Muus skrev en stor mengde tekster som jeg her kommer til å omtale som «forbryterfortellinger». Disse fortellingene, som jeg analyserer flere av i løpet av avhandlingen, følger historiske forbryteres livshistorier og kriminelle gjerninger. De gjengis i en blanding av dokumentar- og fiksjonselementer, og som regel inkorporeres eksternt kildemateriale i teksten. Kildene kan være alt fra muntlig fortellertradisjon, avisreportasjer og -artikler til offentliggjorte rapporter fra saksgangen. Fortellingenes sannferdighet, som ofte loves i undertittelen og underbygges av de dokumentariske trekkene i teksten, motsies av deres tydelige fiksjongrep og bruk av velkjente, populærlitterære topoi og litterære typer. Forbryterfortellingene hadde en stor lesergruppe da de kom ut. De er en del av det som ofte også kalles «folkelitteraturen», som i norsk sammenheng stod særlig sterkt i tiden fra 1880 og frem mot første verdenskrig. Betegnelsen peker på et eget litterært kretsløp bestående av varierte tekster, som hadde til felles at de ble produsert billig på særskilte «folkelesningsforlag». De ble lest av mange, men behandlet som et isolert litterært kretsløp. Kritikere anmeldte dem ikke, og omtalte dem sjelden

på i kapittel 5 av avhandlingen.

overhodet. Forfatterne ble heller ikke innlemmet i den norske litteraturhistorien, til tross for at flere av dem var blant de mest leste i Norge.²⁹ Tekstene ble ofte solgt heftevis, gjennom abonnementer eller fra de nyetablerte jernbanekioskene, og er våre første eksempler på det vi kaller kiosk- og serielitteratur. I avhandlingens sammenheng er disse fortellingene interessante nettopp i kraft av sin hybriditet og uklare litterære og ontologiske status. Fortellingene er et godt utgangspunkt for utforske rollen populærlitterær fiksjon og fiksjonalitet spilte i produksjonen av tidens forståelser av kriminalitet.

Diskursanalytiske tilnærminger til kriminalitet og avvik

Det er bare gjennom en diskursanalyse at vi kan forstå hvordan kriminalitet kunne bli et objekt innenfor medisinen, skriver den franske filosofen Michel Foucault i *L'Archéologie du savoir (Kunnskapens arkeologi)* (1969) (1972: 53). Forskningshistorisk ser det ut til at vi langt på vei må gi ham rett i dette. De mest relevante forskningshistoriske foreleggene for avhandlingen har vist seg i hovedsak å være diskursanalytiske, og de er ofte innrettet mot å avdekke forholdet mellom viten, makt og sannhet. Det gjelder også Marie-Christine Leps' *Apprehending the Criminal* (1992).³⁰ Leps knytter hver av de tre utviklingslinjene vi har sett på ovenfor til ulike, men overlappende måter å forstå kriminalitet og avvik på. Sammen konstruerte de tidens kulturelle forestillinger om det kriminelle mennesket. I Leps' analyser står utvekslingene mellom diskursene like sentralt som avgrensningen av dem. Hun viser hvordan sannheten om det kriminelle mennesket ble produsert diskursivt fremfor avdekket empirisk, gjennom det hun betegner som intertekstuelle modi for kunnskapsproduksjon (sst. 222). Bredden i analysene hennes er stor, og får frem spredningen i den sosiale distribusjonen av ideer om kriminalitet og lovbrøtere. Hun viser også hvordan disse bidro til å danne grunnlaget for sosiale normer og konkrete institusjoner.

²⁹ Rudolf Muus, Jon Flatabø og Karen Sundt stod for det meste av folkelitteraturen i Norge.

³⁰ Flere nyere tilnærminger til fremveksten av kriminalantropologien kan sies å være diskursanalytiske i videre forstand. Det gjelder for eksempel Nicole Hahn Rafters *Creating Born Criminals* (1997) og antologien *Criminals and their Scientists* (2006), samt Espen Schaannings *Kampen om den forbryterske sjel* (2013).

Leps plasserer sin diskursanalytiske praksis i forlengelse av Foucaults utstrakte arbeid på dette området. Gjennom analyser av diskurser og diskursive formasjoner har Foucault på ulike måter studert sosiale resultater av hvordan vi ytrer oss om vår omverden. Den metodiske bakgrunnen for diskursanalysen utbroderer han særlig i boken *L'Archéologie du savoir*. For Foucault er diskurs er avgrenset gruppe utsagn eller ytringer som tilhører et regelstyrt språkområde. En diskursiv formasjon oppstår når flere ytringer former en gruppe som referer til (og slik skaper) et felles objekt (1972 [1969]: 35). Begrepet brukes til å peke på hvordan det som sies og kan sies innenfor en gitt historisk periode, kultur eller subkultur er styrt av særskilte mulighetsbetingelser. Vi kan nærme oss dem gjennom å stille spørsmål ved hvorfor visse ytringer fremføres fremfor andre og ved å tenke over hva det er som *ikke* sies innenfor en gitt diskurs (sst. 30). Diskurser som oppstår innenfor et bestemt samfunnsområde er samtidig med på å avgrense det. Slik vil det oppstå spesialiserte diskurser for eksempel innenfor det juridiske og det medisinske fagfeltet. Mulighetsbetingelsene for slike vitensdiskurser utgjøres av, og er samtidig med på å forsterke og forandre, dominerende holdninger og oppfatninger av hva som er sant. Diskursen er på denne måten del av en maktstruktur, men samtidig selv en maktteknologi. Den har konkrete konsekvenser for samfunnet, både i form av hvilke former for kunnskap og sannhet det er som sirkulerer og i form av de mange institusjonene som regulerer menneskers sameksistens på bakgrunn av vitensdiskurser.

På tvers av flere verk har Foucault brukt diskursanalyse som utgangspunkt for å studere endringer i synet på mennesket i moderne tid, nettopp med utgangspunkt i produksjonen av diskurser omkring avviket.³¹ Ulikt Leps tar Foucault fortrinnsvis for seg vitensdiskurser som oppstår innenfor avgrensede felt for ekspertise, som lov og medisin, og de institusjonene og praksisene de gir opphav til. Kriminalitet er et av flere fenomener Foucault undersøker med dette utgangspunktet, sammen med galskap og seksualitet. Fengsler, asyl, utdanningsinstitusjoner og helsevesen er blant institusjonene han setter i forbindelse med en regulering og disiplinering av befolkningen, som tar utgangspunkt i utdefineringen av «avvikende» menneske-

³¹ Michel Foucault tar utgangspunkt i franske eksempler, men av dem utleder han overordnende innsikter om produksjonen av makt og sannhet, som i stor grad har latt seg overføre til andre nasjonale kontekster og samfunnsområder enn dem han selv tar utgangspunkt i.

typer. Produksjonen av hegemonisk sannhet og institusjonell makt er blant Foucaults primære undersøkelsesområder, noe som kan forklare hvorfor han prioriterer studier av vitensdiskurser, som de medisinske og juridiske.³²

Kriminalitet inngår i flere av Foucaults studier, men temaet blir særlig behandlet i forelesningsserien *Abnormal* (1974–1975) og *Surveiller et punir. Naissance de la prison (Overvåkning og straff. Det moderne fengsels historie)* (1975). Forelesningsserien *Abnormal* ble holdt ved Collège de France i perioden 1974–1975, men først publisert i 2003. I den er det forbindelsene mellom det juridiske og det medisinske området som undersøkes. Her behandles kriminalitet og kriminalvitenskapen som et av flere aspekt ved produksjonen av avviket i andre halvdel av attenhundretallet. Foucault tar særlig for seg psykiatriens inntreden på det juridiske området, og viser at dette er avgjørende for tilblivelsen av en figur han kaller «Det abnorme mennesket». Tre tidligere separate figurer, som alle kan knyttes til lov- og normbruddet, smelter sammen i denne nye figuren: monstret, den ukorrigerbare/udisiplinerte og onanisten. «Det abnorme mennesket» er et nytt vitensobjekt, som oppstår i krysningspunktet mellom lov og medisin (2003: 323–329). Vendingen mot det kriminelle individet blir forstått som del av denne generelle vendingen mot det abnorme og avvikende ved mennesket. Produksjonen av ny kunnskap om det kriminelle mennesket var samtidig en produksjon av det unormale som kategori.

Det skjer en rekke institusjonelle endringer i håndteringen av kriminalitet og andre former for avvik i andre halvdel av attenhundretallet, som bygger på vitensdiskursene som oppstår omkring «Det abnorme mennesket». Noen av disse endringene studeres i Foucaults *Surveiller et punir*. Boken tar for seg de sosiale og teoretiske mekanismene bak overgangen fra et straffesystem som vektla den kriminelle gjerningen til et straffesystem innrettet mot det kriminelle individet. Overgangen settes i forbindelse med fremveksten av den industrielle kapitalismen og det Foucault kaller disiplinsamfunnet eller overvåkningssamfunnet. Den historiske utviklingen han utmåler, står i kontrast til tidligere fremstillinger av endringene i straffesystemet, der fremveksten av nye fengsler og asylter ble tilskrevet

³² Michel Foucault skriver selv at privilegeringen av vitensdiskurser er provisorisk og ikke bør overskygge andre diskursive formasjoner og hendelser (1972: 33).

reformistenes humanistiske menneskesyn. Foucault viser hvordan fengslet også utgjorde en egen maktteknologi, grunnlagt på utviklinger innenfor vitenskap og teknologi og en generell subjektivering av mennesket i moderne tid. Fra korporlig avstraffelse og dødsstraff gikk man over til å straffe menneskets «sjel» gjennom ulike disiplinære sanksjoner. Det han kaller «disiplinsamfunnet» oppstod som følge av fremveksten av kunnskapsteknologier som bidro til å overvåke, kontrollere og regulere befolkningen, og fengslene som ble bygget i første halvdel av attenhundretallet eksemplifiserer dette. At fengslene tok form av panoptikum, en konstruksjon som tillater at fangen til enhver tid kan bli sett uten å selv se sin overvåker, står for Foucault som den mest konkrete realiseringen av det moderne samfunnet som et overvåkningssamfunn, i den forstand at følelsen av å bli sett internaliseres i mennesket.³³

Forelesningsserien *Abnormal* munnet ut i begrepene biomakt og biopolitikk, som Foucault lanserte i første bind av *Histoire de la sexualité (Seksualitetens historie)* med tittelen *La volonté de savoir (Viljen til viten)* i 1976. Her fremhever han den sentrale funksjonen den medisinske vitenskapen har hatt for utviklingen av det moderne disiplinsamfunnet og plassen subjektet inntar i det, samt for overgangen mellom disiplin- og kontrollsamfunnet som finner sted på 1900-tallet. Vitensdiskursene utgjør kunnskapsteknologier som bidrar til å overvåke, kontrollere og regulere befolkningen. Dermed er de også bestemmende for forståelsen av det moderne individet og dets plass i samfunnet. Det marginaliserte mennesket, enten det er snakk om den syke, den gale, den seksuelt avvikende eller den kriminelle, står sentralt i det Foucault her kaller samfunnets «biologiske modernitetsterskel», som befinner seg «på det punkt hvor arten blir et anliggende for sine egne politiske strategier» (1999 [1976]: 156). Foucault peker på at livet i seg selv ble et politisk mål, og at dette viser seg blant annet gjennom fremveksten av nye oppdragelses-, helse- og straffeinstitusjoner. Kulturhistorisk viser interessen for det biologiske

³³ Panoptikumet var et fengselsdesign tegnet av den britiske filosofen Jeremy Bentham. Det er utformet av individuelle celler som skråner inn mot et vaktårn i midten. Derfra kan vokteren til enhver tid se fangene, men uten at de kan se ham. Ulike former for panoptisk struktur inngår i det som kalles «Philadelphia-systemet», en fengselsfilosofi som bygget på at fangene skulle isoleres for å unngå negativ påvirkning fra andre kriminelle. Botsfengselet i Oslo, som stod ferdig i 1851, hadde en panoptisk struktur som tillot overvåkning av cellefløyene.

menneskelivet seg både i degenerasjonslæren og i tidens vitalistiske strømninger, og den får også innvirkning på kulturelle uttrykk for modernitet og den påbegynnende modernismen.

I avhandlingens sammenheng er det både fordeler og ulemper med den foucauldianske diskursanalysen. En av dens sterkeste sider, som også skiller den fra mer tradisjonelle, idéhistoriske tilnærminger, er hvordan diskursen lokaliseres i helt konkrete (som regel tekstlige) praksiser. Forbindelser og utvekslinger mellom tekster kan behandles i sin egen rett, uten å forbindes med en overordnet historie over et begrep eller en idé.³⁴ Et slikt skille er vesentlig også i min sammenheng. Jeg ønsker ikke primært å skrive kriminalitetens eller degenerasjonslærens idéhistorie i et diakront perspektiv, men å gjøre synkrone nedslag i tekster for å studere funksjonene disse fenomenene fikk innenfor bestemte tekstpraksiser. Diskursanalysens fordel henger imidlertid nært sammen med det som er dens fremste ulempe fra et litteraturvitenskapelig perspektiv. Foucault er ikke interessert i en teksts meningsinnhold eller i intensjon, kun i forutsetningene for og konsekvensene av dens helt konkrete uttrykk.³⁵ Enskjønt han ofte forholder seg til litterære tekster i arbeidene sine, er han mindre opptatt av betydningen deres og mer interessert i hvordan de underbygger eller forholder seg til ikke-litterære diskurser. I det videre kommer jeg derfor til å tilpasse diskursbegrepet til en mer tradisjonell litteraturvitenskapelig praksis, som åpner for en utforskning av tekstenes symbolske nivå.

Leps' prosjekt er på en og samme tid bredere og smalere enn Foucaults, og er i utgangspunktet nærmere avhandlingens. *Apprehending the Criminal* utforsker den videre sosiale utbredelsen av diskurser omkring et særlig samfunnsfenomen og -individ: kriminalitet og den kriminelle (1992: 2). Studien tar utgangspunkt i at de tre utviklingslinjene innenfor vitenskap, presse og litteratur oppstod parallelt, og at de griper inn hverandre på komplekse måter. Det er altså ikke slik at den kriminologiske vitenskapen etableres først og at presse og litteratur er derivative

³⁴ Michel Foucault redegjør for forholdet mellom diskursanalyse og idéhistorie blant annet i *L'Archéologie du savoir* (jf. 1972 [1969]: 152–154). Her legger han særlig vekt på at idéhistorien er en fortolkende disiplin som søker diskursens underliggende betydning snarere enn dens konkrete funksjoner.

³⁵ Den manglende interessen for intensjon er synlig blant annet i Michel Foucaults forfatterbegrep, som det redegjøres for i artikkelen «What is an author?» (1969). Han forholder seg her til en rent diskursiv forfatterfunksjon, som kan identifiseres i teksten selv.

produkter av denne vitensdiskursen. Periodens «sannheter» produseres, fremforhandles og reforhandles på tvers av dem. For å belyse dette tar Leps i bruk en diskursanalytisk nærlæsningspraksis, som blant annet fremhever ytringers presupposisjoner (forhåndsantagelser) om virkeligheten. Dette gir henne et pragmatisk, tekstanalytisk verktøy for å utforske rammene for hva som kan sies, ved å identifisere det som ikke sies, men tas for gitt eller impliseres av en ytring. Basert på lesningene setter hun opp modeller over ulike typer presupposisjoner og hvordan de tas i bruk innenfor den enkelte diskursive utviklingslinjen. Studien hennes er trolig den bredest anlagte som er gjort på kriminalitetsdiskursens utvikling og kjennetegn i Europa i andre halvdel av 1800-tallet, og har i så måte vært en viktig kilde til forståelse av det diskursive området jeg utforsker i avhandlingen. Samtidig står analysene hennes i fare for å bli noe skjematisk. Også hennes lesninger av litterære tekster bærer preg av at hun er ute etter å lokalisere overordnende diskursive funksjoner i dem, snarere enn å uthente det spesifikke ved enkeltverket.

I likhet med Leps er jeg interessert i den sosiale distribusjonen av tekster, som gjorde de nye ideene om kriminalitet til innforståtte fakta for folk flest, og i utvekslingen mellom ulike diskursive områder (1992: 2). Som vi har sett, er de tre diskursive praksisene hun tar utgangspunkt i – vitensdiskurs, mediediskurs og litterær diskurs – også representert i mitt tekstkorpus. Jeg tar i bruk diskursbegrepet i avhandlingen, og metoden jeg bruker for å tilnærme meg tekstene kan betegnes som en form for diskursanalyse. Den tar imidlertid verken form av en strikt foucauldiansk analyse eller av Leps' mer pragmatiske, tekstanalytiske tilnærming. Like fullt kan disse to forskningshistoriske foreleggene være et godt utgangspunkt for en videre avgrensning av mitt eget nedslagsfelt og metodiske avveininger i forbindelse med det. Foucauldianske tilnærminger har preget forskningsfeltet på kriminalitet frem til nå, og danner slik en naturlig forskningshistorisk bakgrunn for de mer tekstnære og litterært orienterte analysene som foretas her. I det følgende vil jeg foreslå en inndeling av avhandlingens nedslagsfelt som tar utgangspunkt i en modifisering av Foucaults og Leps diskursanalytiske tilnærminger. Til dette vil jeg bruke den tyske litteraturviteren Jürgen Links videreutvikling av Foucaults diskursbegrep, som jeg deretter nyanserer med utgangspunkt i Frederik Tygstrup og

Isak Winkel Holms tilnærming til det kulturelle feltet i artikkelen «Litteratur og politikk» (2007).

Skillet mellom spesial-, elementær- og interdiskurser

I likhet med både Michel Foucault og Marie-Christine Leps har også Jürgen Link forsket på skillet mellom avvik og normalitet. Der Foucault og Leps har utforsket produksjonen av avviket, har Link nærmet seg forskningsfeltet fra motsatt hold og tatt utgangspunkt i produksjonen av normalitet. I *Versuch über den Normalismus. Wie Normalität produziert wird* (2006) viser han hvordan fremveksten av statistiske metoder bidro til å kvantifisere og synliggjøre skillet mellom normalitet og avvik på 1800-tallet. For eksempel bidro Gauss-kurven, normalfordelingskurven oppkalt etter matematikeren Carl Friedrich Gauss, til oppfatningen av at gjennomsnittet kan visualiseres som det midterste og høyeste partiet på en kurve, slik at både lavere og høyere prestasjoner faller utenfor normalområdet (sst. 44). Denne visualiseringen tillot ikke absolutte skiller mellom normalitet og avvik, og definisjonen av det normale ble et spørsmål om hvor grensen mellom skalaens «midte» og dens ytterpunkter gikk (sst.). Link påpeker videre at denne statistiske normaliteten ikke nødvendigvis samsvarer med våre samfunnsmessige og kulturelle normer (og lover) for akseptabel oppførsel. Normalitet og normativitet står derfor i et spenningsfylt forhold til hverandre (sst. 539). Ifølge Link var 1800-tallet dominert av en protonormalisme, kjennetegnet av at rammen for normal og normativ oppførsel ble stadig mer innskrenket. Dette står i motsetning til 1900-tallets fleksible normalitet, som snarere har utvidet rammene for det normale. 1800-tallets kriminalisering og 1900-tallets legalisering av homoseksualitet i mange europeiske land kan tjene som et eksempel på dette.³⁶

I denne og andre studier har Link utviklet et forslag til en litteraturvitenskapelig tilpasning og bruk av Foucaults diskursanalyse.³⁷ Til dette formålet

³⁶ Se også Stephan Karschays redegjørelse for Jürgen Links normalitetsforskning i *Degeneration, Normativity and the Gothic at the Fin de Siècle*, som jeg i grove trekk har fulgt i dette avsnittet (2015: 15–20). Karschay knytter Links teori til sin studie av degenerasjon og normativitet i gotisk litteratur, og visere videre i studien hvordan degenerasjon kan ha bidratt til å innskrenke rammene for normalitet inntil avviket til en viss grad fremstod som normalisert.

³⁷ Se særlig «Literaturanalyse als Interdiskursanalyse. Am Beispiel des Ursprungs literarischer Symbolik in der Kollektivsymbolik» (1988) og *Versuch über den Normalismus. Wie Normalität*

deler Link diskursbegrepet i tre. Det består av en spesialdiskurs, en elementærdiskurs og en interdiskurs (Link 2006: 19, 42–43). Spesialdiskursen tilsvarer til en viss grad det Foucault kaller vitensdiskurs, men inkluderer også alle andre former for spesialiserte, subkulturelle diskurser, der begreper får en mer spesialisert bruk og et spesialisert meningsinnhold. Elementærdiskursen er tenkt i bred forstand, som en hverdagsdiskurs som deles av folk flest innenfor en gitt tids-, stedsmessig og kulturell sammenheng. Interdiskurs betegner på sin side en syntetiserende diskursiv praksis, som formidler mellom de to øvrige. Begrepet betegner en form for ikke-spesialiserte diskurser som er innrettet mot å gjøre utvekslinger og gjensidig forståelse mulig på tvers av sosiale, kulturelle og profesjonelle avgrensninger. Ved å formidle mellom spesial- og hverdagsdiskurser får interdiskursen avgjørende betydning for etableringen og endringen av våre kulturelle oppfatninger om, for eksempel, forholdet mellom normalitet og avvik.

Links inndeling av diskursbegrepet vil her benyttes for å betegne de mange ulike praksisene som gjør utvekslinger mellom kriminalvitenskapelige studier, presse og litterære tekster mulig. I «Interdiscourse, Literature, and Collective Symbols. Theses Towards a Theory of Discourse and Literature» (1984) tar Link utgangspunkt i konkrete eksempler, som håndverkerens samtale med doktoren eller husfruens med matematikklæreren, for å demonstrere behovet vårt for å kommunisere på tvers av diskursive områder. Den interdiskursive praksisen beskrives som utøvelsen av en slik utveksling ved hjelp av ulike former for «språkleker»:

They are able to communicate with each other because there are not only specialized modes of discourse, but also *interdiscursive language games*, which have a re-integrating function. I hesitate to say one «interdiscourse» or several since we are dealing with a barely institutionalized, relatively loose «swarm» of discourse interferences and discourse contacts, phenomena which are usually, though unprecisely, called «everyday life,» everyday knowledge, etc. (Link 1984: 158, forfatterens uthevinger)

produziert wird (2006). I det følgende forholder jeg meg primært til artikkelen «Interdiscourse, Literature, and Collective Symbols. Theses Towards a Theory of Discourse and Literature» (1984).

Interdiskursene får en reintegrerende funksjon som består i at de tilbakefører spesialiserte begreper, forståelser og kunnskaper til en mer hverdagslig bruk. Som vi ser, vegrer Link seg mot å bruke bestemt form entall av begrepet interdiskurs. Dette er for å understreke at termen betegner en ikke-institusjonalisert og løs sverm av interferens, møter og brytninger, som oppstår når ulike diskurser kommer i kontakt med hverandre. Interdiskursene er langt mer avgrenset enn både spesial- og elementærdiskursene, og består av et sett språklige funksjoner som tillater utveksling og gjensidig forståelse på tvers av disse. Link nevner blant annet talefigurer, klisjeer, stereotyper, konsepter og pragmatiske ritual (sst.). Alt dette inngår i det han kaller en kollektivsymbolikk, som til sammen utgjør en kulturs virkelighetsforståelse (Link 2006: 42). Gjennom de kollektive symbolene opprettes det språklig konstituerte møtestedet, der vitensdiskurser og elementærdiskurser kan gripe inn i og påvirke hverandre.

Samtalen er prototypen for det interdiskursive språklige spillet, men det finnes også en rekke teksttyper eller sjangre der den interdiskursive funksjonen dominerer. Dette gjelder alle former for populære tekster, fremfor alt de journalistiske og de litterære i ordets bredeste forstand (Link 1984: 161). Links definisjon av interdiskursive sjangre får imidlertid en ytterligere distinksjon ved at han gir (høy)litteraturen en særlig privilegert status, som et sted hvor interdiskurser dannes og videreutvikles på langt friere vis enn i massemedia. Litterære tekster utgjør ikke bare en mediering av spesialdiskursene, men vil ofte omforme, blande, parodierte og problematisere dem på måter som gjør spesialdiskursenes indre motsigelser og ambivalenser synlige (Fodstad 2014: 47). På bakgrunn av dette foreslår Link en interdiskursanalyse til bruk på litterære tekster, som utgjør en lese måte som kan supplere analysen av intertekstualitet som forstått hos Julia Kristeva.³⁸ Mens en tradisjonell intertekstuell lesning er opptatt av konkrete tekstlige forelegg, er den interdiskursive analysen innrettet mot å undersøke hvordan ulike,

³⁸ Hos Julia Kristeva er intertekstualitet et omfattende begrep, som peker på hvordan alle tekster påkaller og utbygger andre tekster. De utgjør, med hennes berømte analogi, en mosaikk av sitater. Kristeva lanserte sin intertekstualitetsteori i essayet «Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman» (1967), som senere inngikk i *Séméiotiké* (1969). Her har jeg forholdt meg til til de engelske oversettelsene: *Desire in Language. A Semiotic Approach to Literature and Art* (1980) samt «Word, Dialogue, and the Novel» i *The Kristeva Reader* (1986). Kristevas intertekstualitetsbegrep har en nær tilknytning til Mikhail Bakhtins teorier om språket som dialogisk og flerstemt (*heteroglossia*).

ofte anonyme, diskurser ikke bare gjenfinnes i tekstene, men også (re)integreres i andre sammenhenger gjennom dem.

Jeg kommer til å analysere flere konkrete intertekstuelle forbindelser i avhandlingens analyser. For å beholde det funksjonelle perspektivet som kjenner tegner Links interdiskursanalyse også der, kommer jeg ved flere anledninger til å benytte meg av begrepet *appropriasjon*. *Appropriasjon* forstås her i forlengelse av Julia Sanders' *Adaptation and Appropriation* (2006), som vektlegger at begrepet er nært forbundet med en verbalhandling: å gjøre noe til sitt eget, å tilegne seg det. Begrepet peker mot det performative (handlende) ved tilegnelsen, og fokuset i analysen ligger på endringene som finner sted i overføringen fra en tekst til en annen. Hos Sanders underordnes både *appropriasjon* og det beslektede begrepet *adaptasjon* det overordnede, kristevaske intertekstualitetsbegrepet. Begge peker imidlertid mot et mer «sustained engagement with a single text or source than the more glancing act of allusion or quotation, even citation, allows» (Sanders 2006: 4). Mens *adaptasjons*-begrepet særlig brukes om remedieringer fra bok til film og andre former for tydelige siterings- og endringspraksiser, signaliserer *appropriasjonen* «a more decisive journey away from the informing source into a wholly new cultural product and domain» (sst. 26). I flere av analysene som følger, studerer jeg slike konkrete og varige forbindelser tekster imellom, som går på tvers av de diskursive skillene mellom vitenskap, litteratur og presse. Ved å betegne dem som *appropriasjoner*, ønsker jeg å tydeliggjøre at referanser til «Den fødte forbryter» eller degenerasjonsteori innenfor, for eksempel, journalistikk og litteratur ikke bare er eksempler på innflytelse, lån eller sitering fra en spesialdiskurs. De medfører også en omforming og tilpasning til et nytt diskursivt felt, som skjer gjennom bestemte (inter)tekstuelle praksiser.

Om vi setter Links diskursbegrep i forbindelse med Leps' tre diskursive utviklingslinjer, kan vi si at fremveksten av kriminalvitenskapen innebærer at en ny spesialdiskurs omkring kriminalitet ble etablert. Ifølge Link tar spesialdiskursen alltid utgangspunkt i elementærdiskursen, som videreutvikles og spesialiseres inntil en særlig vitensdiskurs er etablert (1984: 161). Det er på denne måten at en senere interdiskursiv praksis fungerer reintegrerende, ved at den tilbakefører de

spesialiserte begrepene til sitt utgangspunkt i en mer allmenn sammenheng. Både pressens og litteraturens kriminalitetsdiskurs oppstår innenfor kretsløp og sjangre som ifølge Link domineres av interdiskursivitet. Med utgangspunkt i begrepene hans kan vi etablere et skille mellom den vitenskapelige utviklingslinjen og de to øvrige basert på hvorvidt det er spesial- eller interdiskursive funksjoner som dominerer. Vi kan også si at det som skjer i utvekslingene mellom de ulike utviklingslinjene, er eksempler på interdiskursivitet, og at de kan lokaliseres i de interdiskursive funksjonene Link har samlet innenfor kollektivsymbolikken.

Skillet mellom en kulturell og en litterær poetikk

Som en videre tilpasning til avhandlingens formål vil jeg etablere et mer markant skille mellom litterære og ikke-litterære tekster innenfor rammene av Jürgen Links diskursanalytiske begreper. Litteraturviterne Frederik Tygstrup og Isak Winkel Holms artikkel «Litteratur og politikk» (2007) kan være behjelpelig i så måte. I artikkelen skiller de mellom det de kaller en kulturell og en litterær poetikk. Den kulturelle poetikken betegner kort sagt en rekke kollektive teknikker og prinsipper som muliggjør at det oppstår felles oppfatninger av virkeligheten innenfor en gitt kultur i en gitt periode, ikke ulikt de kollektive symbolene og figurene Link identifiserer som interdiskursive funksjoner. Virkelighetsbildene som produseres tar utgangspunkt i slike kollektive teknikker, som tillater at de deler noen felles modeller som foreskriver hvordan man ser på, tenker om og forholder seg til seg selv, hverandre og ens omgivelser (2007: 150). Sammen skaper de et kulturelt filter av forestillingsformer og tenkemåter, som produserer en tingenes orden snarere enn å representere den (sst.). En kulturell poetikk er hele tiden i endring, og dens sannheter og virkelighetsbilder står sjelden uutfordret over tid. Mellom ulike tekster og diskurser er det derfor ikke bare møtepunkter og felles erkjennelsesformer, men også brytninger som i sin tur kan produsere nye virkelighetsbilder og kulturelle «sannheter».

Selv om den kulturelle poetikken påvirker alle typer tekster, mener Tygstrup og Winkel Holm at litteraturen er avvikende eller «devierende» fra øvrige representasjonsformer fordi den utleder en egen litterær poetikk fra den kulturelle. Litteraturens måter å utstille, omforme og oppstille de felles erkjennelsesmodellene

på er annerledes enn ikke-litterære teksters, og dette gir dem en fremmedgjørende effekt. Fremmedgjøringen er et velkjent aspekt ved forsøk på å utpeke det spesifikke litterære, som ofte forbindes med Victor Slovskijs underliggjøringsbegrep innenfor den russiske formalismen og Bertolt Brechts mer politiske bruk av «Der Verfremdungseffekt» («fremmedgjøringseffekten») i sin dramatik. Tygstrups og Winkel Holms tilnærming til fenomenet skiller seg imidlertid ut ved at de ikke ser etter fremmedgjøringen i det stilistiske, men i tekstenes deformering og reorganisering av kollektive symbolske former som er felles for litteraturen og kulturen for øvrig (2007: 159). Om vi også her vender oss mot de tre utviklingslinjene Leps forholder seg til, ser vi at både Link, Tygstrup og Winkel Holm skiller ut den litterære diskursen fra de øvrige – i motsetning til Michel Foucaults prioritering av den vitenskapelige.

Ifølge Tygstrup og Winkel Holm er litteraturen et bidrag til en generell kulturell poetikk der forestillinger om virkeligheten konstrueres og sirkuleres. Det som særpreger litteraturen er at den er institusjonalisert på en måte som gjør at formen og funksjonen den gir sine virkelighetskonstruksjoner forstås og tas i bruk på andre måter enn virkelighetskonstruksjoner i andre typer tekster. De institusjonelle rammene for den litterære teksten, det at den leses og forstås som fiksjon, sørger for at den kan utsi mer og på en annen måte enn andre typer tekster. Paradoksalt nok, skriver de, er det nettopp ved å etablere en uansvarlighetens avstand til samfunnet at litteraturen kan gripe inn i det og bli politisk (2007: 159). Litteraturen fremfører ikke bestemte synspunkter, men reflekterer, varierer og utfordrer dominerende aspekter ved den kulturelle poetikken (sst.). Samtidig fører dette til at litteraturen har et innebygget dempningssystem i sin særstatus, som sørger for at det litteraturen sier inn i en politisk sammenheng i en viss forstand forblir usagt (sst. 163). Forståelsen av litteraturen som et slikt særegent og autonomt felt var i ferd med å bli institusjonalisert mot slutten av 1800-tallet, men den ble (og blir fremdeles) jevnlig utfordret. I avhandlingen skal vi særlig nærme oss forståelsen av forholdet mellom en litterær og en kulturell poetikk i kapittel 4 og 5, som omhandler den norske dekadansedebatten og de felleseuropeiske strømningene den var tilknyttet.

Den følgende inndelingen av det diskursive rommet innebærer samtidig en metodisk syntese. Den bygger på den ene siden på Links skille mellom spesial-, elementær- og interdiskurs, og på den andre siden på Tygstrup og Winkel Holms skille mellom en kulturell og en litterær poetikk. På bakgrunn av dem vil jeg foreslå en inndeling som tar utgangspunkt i Leps' tre utviklingslinjer, men som videre skiller mellom en spesialdiskurs (fremveksten av kriminologisk vitenskap), en interdiskurs (utvidelsen av pressen og den litterære offentligheten) og en litterær interdiskurs (utbredelsen av kriminalitet og degenerasjon som litterært tema). Grensene mellom disse diskursive feltene er selvsagt uklare og preget av utvekslinger og brytninger, noe som burde komme klart frem av redegjørelsen ovenfor. Særlig fortellingene som inngår i det folkelitterære kretsløpet, som blander fakta og fiksjon med åpenbare kommersielle formål, kan ikke enkelt gis den samme særstatusen som Link, Tygstrup og Winkel Holm tilkjenner kanoniserte litterære verk. Jeg vil imidlertid ikke benytte inndelingen til å sette grenser mellom tekstene jeg analyserer, men til å håndtere de mange grenseoverskridelsene i dem. Jeg vil vise at kollektive former for erkjennelse strekker seg på tvers av de ulike diskursive feltene og teksttypene, samtidig som hver av dem har sine bestemte rammer for bruk og distribusjon. Inndelingen i tre separate kategorier er først og fremst ment som en hjelp til å avgrense et stort og uoversiktlig materiale, samtidig som den åpner for at jeg kan utpeke noen særskilte kjennetegn ved ulike grupper tekster. Innenfor disse metodiske og teoretiske rammene vil jeg utforske noen av de interdiskursive funksjonene figuren «Den fødte forbryter» og degenerasjonslæren fikk i norsk litteratur og offentlighet.

Kriminalitet og degenerasjon som erkjennelsesverktøy

Ifølge den tyske forfatteren Hans Magnus Enzensberger inntar forbryteren en plass i menneskets fantasi som er uforenlig med hans virkelige eksistens. I «Refleksjoner foran en montre», innledningsessayet i boken *Politikk og forbrytelse (Politik und Verbrechen)*, beskriver han hvordan det tradisjonelle bildet av forbryteren, både i og

utenfor rettspraksisen, henger igjen i gamle og utdaterte former.³⁹ Forbryteren har blitt en mytologisk figur, eller det Enzensberger kaller en «kunstfigur»:

Forbryteren i ordets tradisjonelle betydning, slik han ennå forekommer i rettspraksisen, tilhører nutidens mytologiske vokabular. Han har for lengst antatt skikkelse av en kunstfigur. I vår fantasi inntar han en plass som ikke lenger er forenlig med hans egen og med den faktiske betydning hans gjerninger har, og som ikke lenger lar seg forklare ut fra hans virkelige eksistens. Det er forunderlig og gåtefullt med hvilken lidenskap vi beskjeftiger oss med ham, og hvilket enormt apparat vi holder i gang for å bekjempe ham. Han nyter en irrasjonell publisitet. Avisoverskriftene viser oss at et simpelt mord opptar og opprører oss mer enn en krig som ennå ikke har brutt ut, men som bare befinner seg på det forberedende stadium. (...) Forbryterens rolle i vår verden kan likevel ikke forklares institusjonelt. Ved nærmere øyensyn oppdager vi at han er betrodd et helt system av roller som gjør ham uunnværlig og gir ham rang som mytologisk figur. (1970 [1964]: 20)

Enzensberger sammenfatter godt hvordan vi på tvers av diskurser og institusjoner holder i gang et enormt apparat, som på paradoksalt vis beskjeftiger seg med forbryteren. På den ene siden skaper vi sensasjonell underholdning omkring kriminalitet i mediene og gjennom en omfattende kriminallitteratur, og på den andre siden søker vi å bekjempe, forebygge og kontrollere kriminalitet i samfunnet. Som figur fyller forbryteren mangfoldige funksjoner i kulturen, til tross for sin marginaliserte posisjon som faktisk samfunnsindivid. At Enzensberger omtaler denne figuren som en «kunstfigur» understreker at på samme tid som den er blitt uunnværlig, er den også blitt uvirkelig.

Vår paradoksale beskjeftigelse med forbryterfiguren kan henge sammen med at selve konseptet den knyttes til, lovbruddet eller kriminaliteten, er paradoksalt og vanskelig håndterbart. Enzensberger finner årsaken til dette i den arbitrære grensen som adskiller lovbruddet fra det lovlige. Essayet hans innleder med å slå fast at når det kommer til kriminalitet «vet vi og vet vi likevel ikke» hva det er snakk om (1970 [1964]: 7). Lovbruddet henger uunngåelig og tautologisk sammen med loven selv: Det som straffes er en forbrytelse, og en forbrytelse er det som straffes (sst.). I så måte er forbrytelsen lovens eksistensberettigelse, og omvendt er loven forbrytelsens.

³⁹ *Politikk og forbrytelse* består av ulike essay som omhandler forholdet mellom loven og staten, og tar blant annet for seg hva det er som skjer når en stat selv står tiltalt for forbrytelser mot menneskeheten, som i tiden etter andre verdenskrig.

Snarere enn en tydelig definisjon er det et eksempel som oftest presenteres når folk flest skal forklare hva en forbrytelse er, skriver Enzensberger, nemlig mordet (sst.). Hyppigheten av dette svaret står ikke i noe rimelig forhold til kriminalstatistikken, der mordet er blant de mest sjeldne forbrytelsene. Like fullt spiller det en nøkkelrolle i den alminnelige bevisstheten omkring kriminalitet: «Først i kraft av mordets eksempel forstår man overhodet hva en forbrytelse er» (sst. 8). Morderne er de forbryterne vi i størst grad beskjeftiger oss med som et fascinasjonsobjekt og som fantasi. De er også den forbryterkategorien som tydeligst knyttes til figuren «Den fødte forbryter».

Om morderen utgjør det fremste eksempelet på kriminalitet, utgjør den kriminelle et av de fremste eksemplene på degenerasjonens farer. Som figur markerer «Den fødte forbryter» stedet hvor normbrudd krysser over i lovbrudd, og avvik blir til abnormitet. I krysningpunktet mellom kriminalitet og degenerasjon blir grenseområdet mellom det lovlige og det ulovlige aksentuert og gitt nye betydningslag: Mordet markerer ikke bare et brudd med loven som arbitrær størrelse, men også med menneskeheten. Det monstrøse eller dyriske forventes å komme konkret til uttrykk i dette menneskets psyko-fysiologi, som Cesare Lombroso lignet med forhistoriske menneskers og rovdyr. I møtet med konkrete figureringer av «Den fødte forbryter», enten det er som litterær skikkelse, vitenskapelige kasus eller historiske mennesker, vil vi gjentatte ganger se at vi nærmer oss grenseområdene omkring selve det menneskelige som kategori.

Mange av tekstene jeg analyserer er forbundet med historiske hendelser og personer, og hadde direkte og indirekte innvirkning på virkelige menneskers liv. Det er et premiss for avhandlingens analyser at også de tekstlige representasjonene av historiske forbrytere er, med Enzensbergers ord, «uforenlig med deres virkelige eksistens» (1970 [1964]: 20). Grensene mellom fiksjon og fakta er imidlertid ikke bare uklare i mange av tekstene jeg analyserer, men også betydningsfulle og produktive. Særlig forbryterfortellingene gjør aktiv bruk av sammenblandingen av fakta-opplysninger og fiksjongrep i sine fremstillinger av forbryternes liv og gjerninger, og et viktig aspekt ved meningsproduksjonen deres vil bli borte dersom vi overser skillet mellom fiksjon og ikke-fiksjon. I avhandlingen kommer jeg til å håndtere dette

grenseområdet tekstanalytisk, som et skille mellom dokumentarisme og fiksjonalitet fremfor mellom det sanne og det usanne. Fremstillingene av historiske forbrytere vil knyttes til utforskningen av forbryteren som det Enzensberger kaller en kunstfigur, og som jeg her, med Jürgen Links begrep, vil kalle en kollektiv figur. Frederik Tygstrup og Isak Winkel Holm kulturanalyse kan, sammen med Links kollektivsymbolikk, bidra med en metodisk-teoretisk ramme også for avhandlingens tilnærminger til forbryteren som figur og degenerasjonslæren som erkjennelsesstrømning.

For å forklare hvordan kulturelle virkelighetsbilder blir til, tar Tygstrup og Winkel Holm i bruk begrepet «symbolske former», som de har hentet fra den tyske filosofen Ernst Cassirers *Philosophie der symbolischen Formen (De symbolske formers filosofi)* (1923–1929). De symbolske formene kan defineres som et historisk spesifikt regime av modeller, som vi tar i bruk for å forstå og fremstille virkeligheten som omgir oss. Vi gjenfinner dem overalt i kulturen, og den samme symbolske formen kan være bruk i flere deler av samfunnet på en og samme tid. For eksempel gjenfinner vi bekjennelsens form på tvers av det juridiske, det religiøse og det litterære feltet. Den tas i bruk på ulike måter innenfor de ulike institusjonelle rammene, men beholder den samme grunnstrukturen på tvers av dem. I forlengelse av dette er det et viktig poeng både for Cassirer og for Tygstrup og Winkel Holm at de symbolske formene ikke ganske enkelt er forestillinger eller mentale sjablonger, men tvert i mot tar form av helt konkrete fremstillinger som foreligger i tekstmaterialet vi studerer (2007: 155). Vi gjenkjenner bekjennelsens form enten den finner sted i en skriftestol eller i politiets avhørsrom. I så måte kommer de symbolske formene diskursivt til uttrykk, og i likhet med diskurser er deres gyldighet og gjennomslagskraft i ulike kulturer og til ulike tider bestemt av det gitte samfunnets flettverk av maktforhold og sosiale interesser (sst.). Mellom ulike symbolske former pågår det en konkurranse eller et maktspill, der det til syvende og sist er selve virkelighetserkjennelsen som står på spill. Symbolske former utgjør erkjennelsesverktøy, som bidrar til å konstruere og omkonstruere virkelighetsoppfatninger og «sannhet».

Mellom de symbolske formene og det Jürgen Link omtaler som «kollektive symboler» er det flere møtepunkter. Også Links begrep stammer av fra en nykantiansk tilnærming til forholdet mellom representasjon og virkelighet, som vektlegger det som skjer i mellomrommet mellom de empiriske faktaene vi observerer og sannhetene eller kjennsgjeningene vi drar ut av dem. Link bruker imidlertid de kollektive symbolene til et bestemt formål, som er satt innenfor rammene av diskursteorien hans. De fungerer ikke bare som generelle erkjennelsesverktøy, men gis interdiskursive funksjoner. I «Interdiscourse, Literature, and Collective Symbols» (1984) viser Link hvordan ballongen utgjorde et slikt kollektivt symbol på 1700-tallet, der den medierte mellom ulike spesialdiskurser av både vitenskapelig og teologisk art. På samme måte nevner Link kollektive figurer, som på lignende måte formidler mellom ulike virkelighetsoppfatninger og spesial- og elementærdiskurser. Overfor slike kollektive symboler eller figurer kan det tas en rekke ulike diskursive standpunkter (*discursive stances*), som feller verdidommer og slik er med på å utforme ideologier (Link 1984: 159). Dersom vi sammenfører Tygstrup og Winkel Holms forståelse av symbolske former med Links av kollektive symboler, står vi altså igjen med et analytisk verktøy som ikke bare kan belyse diskursive utvekslinger, men også innvirkningen deres på oppfatninger av verden og virkeligheten. Det er en slik forståelse av begrepene jeg vil legge til grunn i avhandlingen.

Når Michel Foucault utforsker «Det abnorme mennesket», er det snakk om en figur som oppstår i og tas i bruk innenfor spesialdiskursene. Figuren ble formet av flere vitensdiskurser, og både degenerasjonslæren og lombrosiansk forskning påvirket den, i likhet med figurene «Den degenererte» og «Den fødte forbryter». De to sistnevnte ble imidlertid også tatt i bruk som kollektive figurer, som formidlet mellom spesial- og elementærdiskurser. Kollektive figurer er liminale, i den forstand at de befinner seg på terskelen mellom tidens vitenskapelige og kulturelle betydningsproduksjon. De fungerer, med Tygstrup og Winkel Holms ord, som erkjennelsesverktøy. Samtidig som de benyttes til å forstå og forklare virkeligheten, bidrar de også til å skape og endre den. De kollektive forbryterfigurene som analyseres i denne avhandlingen, har til felles at de forstås ved hjelp av

degenerasjonslæren. Min tese er at krysningpunktet mellom kriminalitet og degenerasjon bidro til å skape nye erkjennelsesverktøy i perioden omkring århundreskiftet, deriblant figuren «Den fødte forbryter». I analysene vil jeg ta i bruk litteraturvitenskapelig funderte nærlesninger av tekster fra områdene jeg har definert som interdiskursive og litterært interdiskursive. Gjennom dem vil jeg undersøke hvilke funksjoner denne forbryterfiguren fikk, og vise hvilke større betydnings-sammenhenger den inngikk i. Jeg begynner med en analyse av hvordan krysningpunktet mellom kriminalitet og degenerasjon fikk litterære funksjoner i en selvframstillende tekst skrevet av Arne Garborg.

KAPITTEL 3

«Ei genial Bok; ei skræmeleg Bok»

Cesare Lombrosos *Der Verbrecher* som farlig lesing i Arne Garborgs «Kolbotnbrev»

«Ein Kjenning i Utlande hev sendt meg Lombroso: *Der Verbrecher*», skriver Arne Garborg i den selvbiografiske tekstsamlingen *Kolbotnbrev og andre Skildringar*. «Eg hev sétt paa Boki so vidt at eg hev vorti rædd» (1890: 210). Boken som omtales på denne måten er den tyske oversettelsen av Cesare Lombrosos hovedverk, *L'uomo delinquente (Forbrytermennesket)* (1876), som la grunnlaget for at kriminologi ble et eget fagfelt. I en kort tekstbolk som omhandler arbeidet med en ny roman, beskriver Garborg leseopplevelsen han får når han en sen natt gir seg til å lese *Der Verbrecher*. Utdraget er et av svært få eksempler på en norsk forfatterkritikk av fagboken, til tross for at den var en felleseuropeisk bestselger. Det konkrete møtet mellom det litterære brevet og fagteksten åpner for en undersøkelse av hvordan Garborg approprierer og kommenterer Lombrosos tekst og, i forlengelse av det, hvilken rolle kriminalitet og det kriminelle individet får i den selvbiografiske fremstillingen hans i brevsamlingen. Analysen kan samtidig antyde noen av grunnene til at «Den fødte forbryter» ble en kollektiv figur, som opptrådte hos flere skandinaviske forfattere ved inngangen til 1890-årene.

Arne Garborgs «Kolbotnbrev»

Delen «Kolbotnbrev» i *Kolbotnbrev og andre skildringar* består av reviderte litterære brev, som Arne Garborg publiserte i avisen *Fedraheimen* i perioden 1885–1889 og deretter samlet og utga i bokform i 1890 (Mork 1989: 305).⁴⁰ Fra publikasjonen i

⁴⁰ Arne Garborg startet avisen *Fedraheimen* i 1877, og den ble nedlagt i 1891..

avisen til bokversjonen revideres brevene slik at de står i bedre indre sammenheng med hverandre, og ny tekst legges til. Ragnhild Reiso siterer Arne Østigaard på at bare omkring en fjerdedel av de opprinnelige tekstene fra *Fedraheimen* ble tatt med i boken (2000: 6). Tittelsiden til denne delen av *Kolbotnbrev og andre skildringer* gjenspeiler dette, den heter «Kolbotnbrev gamle og nye» (Garborg 1890: 79).⁴¹ Jeg har ikke klart å oppspore en eventuell avisutgave av utdraget som omtaler Cesare Lombrosos *Der Verbrecher*. Det kan derfor tenkes at dette er en av tekstene som legges til i bokutgaven og at den ikke hadde vært på trykk tidligere.

«Kolbotnbrev» dekker både den siste delen av Garborgs ungkarsliv og tilværelsen som nygift med Hulda (født Bergersen) og far til vesle Arne Olaus, kalt Tuften, i den lille fjellstuen Kolbotn i Østerdalen. Den biografiske utviklingen speiles i samlingens inndeling i henholdsvis «Ungkarsliv» og «Husliv». Hver av disse delene består av tre «Breve», som er inndelt i flere ulikt daterte tekstbolker.⁴² Lesningen av Lombrosos hovedverk finner sted i «Tredie Breve» i delen «Husliv», i en kort skildring av en periode datert november 1888. Brevenes dateringer er imidlertid upresise, og det er ikke samsvar mellom publiseringsdatoene i *Fedraheimen* og dateringen i «Kolbotnbrev». Dette har tidligere blitt grunnlag for akademisk debatt i forbindelse med Geir Morks doktorgrad *Den reflekterte latteren. På spor etter Arne Garborgs ironi* (1989), der dateringene spilte en sentral rolle i analysen. «Tredie Breve» er datert 1889, men i innledningen til stykket om *Der Verbrecher* står det bare «November» (Garborg 1890: 205). Fordi den påfølgende teksten er datert august 1889, forstår vi at det her må være snakk om november året før, altså 1888. Dette stemmer også overens med opplysninger fra brevsamlingene etter Garborg, der han ber Laura Mohr om å få låne Lombrosos bok nettopp i november 1888 (Garborg 1954a: 205–206). Like fullt er det en tydelig sammenheng mellom dette utdraget og

⁴¹ I det følgende har jeg forkortet tittelen til «Kolbotnbrev», som blir den standardiserte tittelen i senere utgaver

⁴² Inndelingen i tre brev gjelder ikke for den senere 1909-utgaven med tittelen *Kolbotnbrev*. Der er enkelte skildringer tatt ut, og det tredje brevet har blitt delt i to og et nytt brev lagt til, slik at samlingen er delt inn i fem brev til sammen. Senere utgaver av boken ble ytterligere revidert, blant annet ved at tekster ble trukket fra i 1892-utgaven og nye lagt til i 1909-utgaven. For å bevare et samtidsperspektiv forholder jeg meg her til førsteutgaven fra 1890, mens den øvrige forskningslitteraturen som regel legger 1909-utgaven til grunn.

de som kommer før og følger etter, og det virker som fortellingens struktur har fått forrett fremfor den kronologiske når Garborg har samlet tekststykkene.

«Kolbotnbrev» er vanskelig å sjangerfeste.⁴³ Brev- og dagbokformen veksler med fortellingen eller skildringen og innskutte dikt og viser, og tekstene er polemiske, essayistiske og fiksjonaliserte. Stykkene er skrevet med Garborgs karakteristiske «tvisyn» og ironiserende humor, som gjør også tilsynelatende personlige utleveringer selvironiske og uhøytidelige. Et episk forløp strekker seg ut på tvers av brevene, og helheten kan leses som en kjærlighetshistorie, et selvbiografisk forsvarsskrift eller et kulturkritisk essay (Andersen 2007: 4). Tegnene på fiksjonalisering kan lokaliseres både i tekstenes retoriske modus og i tydelige fiksjonsgrep. For eksempel opptrer romanfiguren Mark Oliv Markussen, kjent fra flere av Garborgs Kristiania-romaner, som Arne og Huldas forlover. Som Ottar Grepstad har påpekt, trer også en mer gjennomgripende fiksjonaliseringsproblematikk frem dersom man sammenligner Arne Garborgs *Kolbotnbrev* og *andre skildringer* med Hulda Garborgs *Fra Kolbotn og andetsteds* (1903), som gir to nokså motstridende fremstillinger av det samme tidsrommet (1997: 126).

I likhet med Per Thomas Andersen mener jeg at det er god grunn til å regne tekstene som essayistiske litterære brev; de er verken rene selvbiografiske tekster eller romantekst, men heller en «fleksibel genre i møtepunktet mellom det litterære brev, essayet og den selvbiograferende fremstilling» (2012: 268). Denne fleksibiliteten er med på å konstituere tekstens mange brytningssteder: Gammelt møter nytt, liv møter litteratur, og moderniteten har konsekvenser både for det offentlige rommet, for selvet og for kunsten. Vekslingen mellom virkelighetsreferanse og fiksjonalisering er med på å skape slike brytninger, og er del av den gjennomgående selv-

⁴³ Sjangertilhørighet har vært et tema for diskusjon i den nokså sparsommelige forskningstradisjonen knyttet til «Kolbotnbrev». I Rolv Thesens biografiske verk *Arne Garborg. Europearen* (1936) behandles den fortrinnsvis som en biografisk kildetekst. I Geir Morks poststrukturalistisk orienterte doktorgradsavhandling *Den reflekterte latteren. På spor etter Arne Garborgs ironi* (1989) blir den derimot betraktet som en skjønnlitterær romantekst. På 2000-tallet har det kommet til to hovedfagsoppgaver om «Kolbotnbrev», som begge utforsker tekstens sjangertilhørighet og divergensen mellom selvbiografisk tekst og fiksjonstekst: Ragnhild Reisos *Arne Garborgs Kolbotnbrev. Liv og skrift* (UiB 2000), og Agnete Jørstad Andersens *Et essay fra en brytningstid. En analyse av Arne Garborgs Kolbotnbrev* (UiO 2007). Andersen redegjør godt for forskningshistoriens tilnærming til sjangerproblematikken, og argumenterer selv overbevisende for at *Kolbotnbrev* kan leses som et kulturkritisk essay.

fremstillingen som gjør *forfatterpersonligheten* Garborg til midtpunkt. Helhetlig sett handler brevet om Arne Garborgs skrivearbeid, og hvordan det påvirker kropp og sinn. Lesningen av *Der Verbrecher* og Garborgs reaksjoner på den er del av en større tematisering av Garborgs egen forfattervirksomhet og av forholdet mellom skriving og lesing, individ og samfunn. Dette er sammenhenger som står sentralt også ellers i «Kolbotnbrev». Tekstene spiller ofte en medierende rolle mellom Garborg som skjønnlitterær forfatter og som politisk engasjert «bladmann».⁴⁴ Vi kjenner for eksempel raskt igjen den nye romanen som omtales i vårt utdrag, «ei Kvinnesoga», som *Hjaa ho mor* (1890). Denne romanen danner et motstykke til *Mannfolk* fra 1886, som også er omtalt i «Kolbotnbrev». De av brevene som ble trykket i *Fedraheimen*, bidro til å imøtegå kritikken av romanene hans og forespeile nye utgivelser mens disse fremdeles var i ferd med å skrives. Da brevene senere ble utgitt i bokform, inngikk de i en mer samlet fremstilling av Garborgs forfatterpersonlighet og virke som romanforfatter. Gjennomgående i samlingen danner skildringene av hverdagsliv og natur en ytre ramme for beskrivelser av et indre liv som i perioder er preget av nervøsitet og angst, særlig i forbindelse med skrivearbeidet.

Den tette forbindelsen mellom de litterære brevene og romanproduksjonen gjør at tekstene i «Kolbotnbrev» setter en ramme omkring Garborgs øvrige forfattervirksomhet, som knytter de essayistiske, selvbiografiske tekstene om skriveprosessen og romanene de resulterte i sammen. En viktig dimensjon ved tekstene i «Kolbotnbrev» er denne delvis selvpromoterende fremstillingen av den skjønnlitterære forfattervirksomheten, som imidlertid stadig glir over i omgivende, kulturkritiske perspektiver på norsk og europeisk offentlighet. Også i det korte stykket vi skal se nærmere på her, som strekker seg over knappe 10 sider, kretser fremstillingen omkring forfatteren og hans produksjon. Samtidig strekker teksten seg ut over det private ved at både skrive- og leseerfaringene knyttes til større tendenser i tiden. Dagsaktuelle hendelser fra den omtalte perioden er nevnt, slik at brevet har beholdt spor av en mer umiddelbar aktualitet. Utdraget åpner med å skildre Garborgs skrivearbeid på dagtid, som fører inn i angstfylte forestillinger på nattetid og ender med en krise som driver ham ut av hjemmet til morgenen gryr.

⁴⁴ Jamfør Jan Inge Sørbys biografi *Arne Garborg. Frå bleike myr til alveland* (2015).

Angstreaksjonen knyttes både til skrivearbeidet og til lesningen av Lombrosos hovedverk. Den korte fortellingen fra forfatterens hverdag gir en kritisk omtale av fagboken, samtidig som den tematiserer vitenskapens forhold til litteratur og samfunn mer generelt.

Skriving som sykdom, lesning som smitte eller kur

Allerede i begynnelsen av teksten etableres det sammenhenger mellom skriving og ulike former for sykdom eller avvik. Vi følger forfatteren gjennom et døgn, fra tidlig morgen til et nytt morgengry, mens han arbeider med romanen *Hjaa ho mor*. Fra dag til natt og fra arbeid til hvile er romanarbeidet en vedvarende, psykologisk prosess, som påvirker forfatterens kropp og sinn også når han ikke sitter ved skrivebordet:

Romanen fær meir og meir Tak paa meg; snart sit han inni Heilen min og ét og gneg som ei Forgift. Eg kann kje bli kvitt han. Eg skriv, baade naar eg skriv og naar eg kviler, skriv, naar eg gjeng Tur, skriv, naar eg fær meg Mat, naar eg er Baanegjente, naar eg les, naar eg søv; det mør og masar i Heilen min stødt; det er Bilæte og Tankar, Sinne og Glede, Moro og Hat i pinefull Skifting; Hovue er som ei Maurtuve; det er som Heilen glødde og vilde gaa i Brand. (Garborg 1890: 206)

Skriveprosessen forankres i det sanselige og kroppslige på en måte som forbinder fysiologi og psykologi med hverandre. Arbeidet med romanen får hele kroppen til å krible og gløde, som av feber, og maner samtidig frem bilder, tanker og humørskifter. På dagtid er prosessene i hode og kropp pinefulle, men energiske; den siterte passasjen lar seg lese som en beskrivelse av inspirasjon og virketrang. Samtidig er de altomfattende. Alt som skjer, både i og utenfor forfatteren, settes i sammenheng med skrivearbeidet og forårsakes av det.

Om nettene tar tankene på romanen en negativ vending, og de omformes til nervøse og angstfylte forestillinger om hans egen og familiens sykdom og død. Med humoristisk snert beskriver han dem gradert fra best til verst, og han begynner med den likeste: å dø brått av et slagtilfelle (Garborg 1890: 207). Fantasien strekker seg helt frem til gravferden, og Garborg skildrer selvironisk hvordan han blir rørt til tårer der han ligger og dikter opp de vakre ordene den eller den unge litteraten ville fremført i begravelsesseremonien. Er han i ulage når han legger seg, blir imidlertid

forestillingene verre. De utvikler seg fra egen død til felles selvmord og derfra til galskap og mord:

Er eg i Ulag (...) lagar [eg] ei Soge um, at Hulda og eg tek Guten imillom oss og gjeng paa Sjøen. (...) Elder eg blir galen. Det kann gaa fort slikt, naar Heilen er so utmødd som min er no, og naar ein i det heile hev lite aa staa imot med ; det kann koma som ein Styng, som ei vond Tanke ... ein ser ei skræmeleg Syn, bryt ut i eit remjande Skrik, flyg galen yver Benkjer og Bord, slær sund, riv sund, er i Livs Naud, triv Øks elder Kniv, Rakekniven, vil verja seg, høgg, skjer, drep; sler Klørne i Barken paa Folk og trur, ein kverkjer ein Trollkatt ... Tenk, um eg kom farande der inn no, remjande, ravgalen, drap Hulda, slog Skallen inn paa Tuften ... Eg fær Skjelte, der eg ligg; maa upp og drikka Vatn.

Men naar det er som verst med meg, finn eg ut, at eg maa bli epileptisk. Desse Svimringarne, eg hev ... slik ei Svimring kann godt vera Ækvivalent for eit Fall ... ein god Dag bryt Sjukdomen ut; kanskje i Nott; kanskje i næste Sekund ... spennna og sparka, snorkla, Fraude paa Munnen, Tennerne i Tunga ... hu, eg kjenner alt slike rare Kriblingar ... eg arbeider meg inn i ei Rædsle, so eg maa kveikja Ljos og staa upp, kanskje slaa paa meg ein Dram elder tvo for aa vinna meg yver. (sst. 208–209)

Også nattens forestillinger er forankret i de kroppslige reaksjonene som følger med inspirasjonen, som svimmelhet og kribling. Nå blir de til symptomer på slag, sinnssykdom eller epilepsi. Sykdommene blir deretter årsak til scenarier som er skremmende i seg selv, som familiens død, selvmord, mord og krampeanfallet epilepsi fører med seg. Resultatet er en patologisering av skriveprosessen. Den medfører kroppslige og mentale reaksjoner som forstås som symptomer og blir til en selvforsterkende, hypokondrisk natteangst som til sist må døyves med alkohol. Sitatet avslører også en nær forbindelse mellom frykten for sykdom, sinnssykdom og kriminelle, grenseoverskridende handlinger som drap. Under de fysiske symptomene ligger frykten for å miste kontroll over selvet og skade seg selv og andre.

Samtidig som skriving på denne måten blir til sykdom, blir lesning både en farlig smitte og en potensiell kur. Å lese seg i søvn kan for eksempel forebygge natteangsten, men bare dersom det er snakk om ufarlige bøker. Langt de fleste må han holde seg unna, for de handler om «Sjukdom og Sorg og hjelpelaus Sut» og forsterker angsten (Garborg 1890: 209). Lombrosos *Der Verbrecher* er en slik «farlig» bok, som han lenge har holdt seg fra å lese videre i på kveldstid (sst.). Når utlåneren sender et brev om at hun vil ha den tilbake, ender han likevel opp med å ta den med

seg til sengs. Lesningen ender med at angsten overmannet ham, og det er den som fører ham inn i natteangstens krise:

Rædsla fossar inn-yver meg som eit grønt Hav; Skjelten tek meg; Viljen er magtlaus; no kjem det ... no ... Eg velter meg upp, riv Klæa paa meg; ut; inn i Gamlestova; maa kje vera aaleine no ... drikka Konjakk
-- Eg drikk Konjak; det hjelper ikkje. Eg drikk Nafta; det hjelper ikkje. Ho Hulda maa upp og kveikja Eld paa Aaren og lesa Voltaire for meg ... etter eit Kav paa ein Times Tid elder tvo hev eg vunne meg yver. (sst. 211)

Beskrivelsen av angstanfallet er kort, men pregnant. Fragmenteringen med punktum og tankestreker understreker det umiddelbare og overveldende, samtidig som den humoristiske distansen beholdes. Krisen, som ble forårsaket av farlig lesning, må bekjempes med mer lesning. Alkohol og eter må gi tapt som selvmedisinering, og bare høytlesning av opplysningsfilosofen Voltaire kan roe angsten *Der Verbrecher* påførte ham.

Farlig lesning. Cesare Lombrosos *Der Verbrecher*

Arne Garborgs farlige nattelektyre er den tyske oversettelsen fra 1887 av Cesare Lombrosos *L'uomo delinquente*, som kom ut i sin første utgave i 1876. Den gangen var boken verdens første forsøk på å skape en systematisk, kriminologisk vitenskap, og utgivelsen gjorde Lombroso til fagfeltets opphavsmann (Rafter og Ystehede 2010: 264). Det var her Lombroso la frem sin grunntese om at kriminalitet er medfødt, arvelig og har fysiologiske og psykologiske kjennetegn, understøttet av blant annet statistiske, fysiognomiske og frenologiske undersøkelser. Mangfoldet i tilnærmingene hans kommer godt frem i Garborgs korte referat i «Kolbotnbrev»:

Fy, som me er Dyr, skitne, ufysne, utuktige Dyr ... der er kje det fæle som upp kann tenkjast, utan at me hev det eller hev havt det; Mann-Eting, Kjønsperversitet av alle svinske Slag, Epilepsi, Hysteri, Galenskap; Sjæla sjuk, Kroppen abnorm; slik og slik ser ein Brotsmann ut; Augo blygraa; Øyro store og stend rett ut; lite og tunnt Skjegg, store skeive Kjaker; han er stundom reint loke-fager, men for det meste stygg; der er vond Arv i Ætta hans; han er lettlynd, lauslynd, stormannsgalen, kjenslelaus; paa sjølve Kroppen er han kjenslelaus; og serskilt er aa merkja, at han ofte hev mindre Kjensle paa den eine Sida av Kroppen enn paa den andre ... (1890: 210)

Som Garborgs beskrivelse antyder, forklarer Lombroso kriminalitet med at det dyriske og primitive i mennesket kommer til overflaten og gir seg uttrykk som usedelighet, ulike former for sinnssykdom og fysiske skavanker. Når sjelen er syk, blir kroppen abnorm, og den kriminelle kan gjenkjennes på trekk ved øyne, ører, hårvekst og så videre. Siden kriminaliteten er medfødt og arvelig, kan det også være sykdom og andre tegn på forfall i slekten for øvrig. Årsaken som gis er i første omgang atavisme, et fenomen som blant annet stod sentralt i Charles Darwins utviklingslære (Pick 1989: 100). Det ville enten si at primitive stamformer fra forhistorien dukket opp igjen i det moderne mennesket, eller at sykelige trekk fra generasjonene før hoppet over noen slektsledd for så å gjenoppstå. Men arveligheten kunne også ta form av degenerasjon, som i evolusjonistisk sammenheng var nærmere forbundet med Jean-Baptiste de Lamarcks lære. Her var forbindelsene mellom arv og miljø enda tettere, og også tilegnende egenskaper kunne videreføres til neste generasjon.

Allerede den første utgaven av *L'uomo delinquente* var omfattende, og i løpet av de fem utgavene som fulgte fikk den en mengde tillegg, som ble inkorporert uten at foregående forklaringsmodeller ble vesentlig endret. Først i 2006 kom den første komplette og kommenterte utgaven av hovedverket hans, som tok hensyn til alle fem utgaver: *Criminal Man*, oversatt, redigert og introdusert av Mary Gibson og Nicole Hahn Rafter. Denne utgivelsen har muliggjort nylesninger av Lombrosos arbeid, som man ikke har kunnet undersøke systematisk tidligere. Den tyske oversettelsen Garborg leste, var trolig basert på den tredje utgaven av boken, som originalt ble utgitt på italiensk i 1884.⁴⁵ Det var i den at Lombroso selv tok i bruk benevnelsen «Den fødte forbryter» om den mest alvorlige typen kriminelle, og supplerte teorien

⁴⁵ Disse verkshistoriske opplysningene baserer jeg på forordet til andreopplaget av *Der Verbrecher* (1894: VII). Idéhistoriker Espen Schaanning mener at både den franske oversettelsen fra 1887 og den tyske bygget på den fjerde italienske utgaven av *L'uomo delinquente*, men dette er en oppfatning jeg ikke deler (2013: 59). De mange oversettelsene av Lombrosos verk medfører forskningshistoriske problemstillinger av både teknisk og kulturhistorisk art. Ifølge Patrizia Guarnieri er det tydelig at kulturelle forutsetninger preger hvordan oversettelsene utføres: «the renditions of Lombroso's works in the various translations have been heavily affected by the cultural context, expectations, and needs which they have addressed – at Lombroso's time as well as today» (2013: 113). Slik sett er det ikke likegyldig at Garborg leste den tyske oversettelsen fremfor den franske, selv om de bygget på den samme italienske utgaven.

om atavisme med den franske degenerasjonslæren (Gibson og Rafter 2006: 10). Mens tidligere utgaver hadde skilt mellom kriminalitet og sinnssykdom, ble de i denne utgaven til ulike konsekvenser av en felles «moral insanity», et begrep brukt om individer som tilsynelatende hadde normal intelligens, men som ikke kunne skille mellom godt og ondt (sst.).⁴⁶ Begrepet var forbundet med degenerasjonslæren, og inkorporeringen av denne forståelsesmodellen fremhevet sammenhengene mellom kriminalitet og andre avvik og mellom fysiologisk og moralsk forfall. Alkoholisme, usedelighet eller umoral i ett slektsledd kunne ikke bare forårsake kriminalitet i generasjonene som fulgte, men også alt fra seksuelle avvik, sinnssykdom og selvmord til kunstnerisk genialitet.

Garborgs referat fra Lombrosos bok, som ble sitert ovenfor, gjentar flere elementer fra de nattlige forestillingene hans om sin egen og familiens sykdom og død. Mord og tyveri forbindes med epilepsi og galskap, og de suppleres med andre former for avvik og fysisk abnormitet. Slike forbindelser var en grunnleggende del av den kriminalantropologiske teorien. Lombrosos skole var del av en generell intellektuell trend innenfor alle de nye, sosiologiske vitenskapene som vokste frem i slutten av attenhundretallet, som dreide seg om å patologisere en rekke former for menneskelig atferd (Gibson og Rafter 2006: 9). Vendingen mot degenerasjonslæren tillot Lombroso å betrakte alle former for avvik, også de som skyldtes sykdom, som en del av anomaliene som identifiserte en født forbryter (sst. 11). I denne perioden og frem mot fjerde utgave arbeidet han også med å inkorporere epilepsi som en felles årsak til kriminalitet og en rekke sinnslidelser (sst.). Lombrosos tilnærming til det kriminelle individet hvilte dermed på en medisinsk modell, der kriminalitet, som sykdom, krevde kliniske undersøkelser og individuell behandling (sst. 2). Selv om utgivelsen av *L'uomo delinquente* markerte den første fullstendige utskillelsen av kriminalitet som eget fagfelt, ble forbindelsene til medisin og psykiatri holdt i hevd og videreutviklet.

Ikke overraskende setter Garborg umiddelbart beskrivelsene av det kriminelle mennesket i sammenheng med sine egne symptomer, arveanlegg, og fysiske og

⁴⁶ Se også delkapittelet «Moralsk galskap og epilepsi» i Espen Schaannings *Kampen om den forbryterske sjel* (2013: 91-97).

psykiske forutsetninger. Svimmelheten og kriblingen skriveingen medførte, som allerede ga grunnlag for angstforestillinger om sykdom og epilepsi, suppleres nå med fysiognomiske markører og biologiske årsakssammenhenger. Den monstrøse forbryterskikkelsen Lombroso beskriver, utgjør ikke en ytre skremsel for forfatteren, men en indre:

Eg ligg og les med Rædsla dirrande under Bringekvelven. Mangt av dette kann passa paa meg. Eg er stygg; hev lite og tunnt Skjegg; der er vond Arv i Ætta; Lettlynde og Lauslynde hev det vore nok av, og Arta er i meg -: eg hev snytt ein Mann for tvo Kronur eingong, med full Vilje og Meining ... rett som det er tykkjest eg merkja, at eg hev svært so lite Hudkjensle paa den eine Leggen ... Rædsla skyt Rygg; Hjarta stansar; eg kjenner paa den andre Leggen ... jau, ved Gud ... kjenner paa baee Leggerne, knip, klarar, riv ... jau! (Garborg 1890: 210-211)

Det er identifikasjonen med det kriminelle mennesket som driver Garborg inn i krisen. Han gjenkjenner forbryterens trekk i seg selv, og han leter etter kroppslige symptomer inntil redselen tar overhånd og Hulda må stå opp for å roe ham med høytlesning. Lesningen av *Der Verbrecher* utgjør vendepunktet i teksten og krisen i angstreaksjonene som begynte med skrivearbeidet. Forbindelsene som skapes mellom skriveingen, lesningen og selvfremstillingen i teksten er tette. Det er ikke bare de fysiske symptomene til Garborg som knyttes til tegn på sykdom og kriminalitet, men også det kreative og skriveingen i seg selv.

Forfatteren som forbryter

I 1894 ga den svenske forfatteren Gustaf af Geijerstam ut samlingen *Nya Brytningar. Fem literära föredrag*. En av artiklene er viet til Arne Garborgs forfatterskap, og her får «Kolbotnbrev» mye oppmerksomhet. Geijerstam ser noe særegent i denne «märkvärdiga bok», som han mener må være «bland det märkvärdigaste af hvad Garborg skrifvit» (1894: 154). Dette skyldes at verket han en helt særegen forbindelse til tidsånden, «den innehåller hvarken mer eller mindre än hela den misstämning, hvilken i slutet af 80-talet bemäktigade sig hela den generation, ur hvars midt litteraturen af 70- og 80-talen hade utgått» (sst.). Geijerstam dveler særlig ved Garborgs skildringer av det vanskelige, angstfylte livet på Kolbotn og grunnene

til at han befinner seg i denne situasjonen. Han mener å se et raseri i tekstene, som skyldes det urettferdige i dikterens lodd i livet. Selv om Garborg verken mangler evner, er skjødesløs eller lettsinding, ja, selv om han er en av Norges fremste forfattere, mangler han til livets opphold og drives ut av hovedstaden (sst. 158). Grunnen til dette er at Garborg har valgt dikterens idealvei, skriver Geijerstam, og den går utenom det menneskelige fellesskapet: «Han [har] rymt till vildmarken som en fredlös förbrytare» (sst.). Geijerstam viser at denne sammenhengen mellom forfatter og forbryter inntar en sentral plass i Garborgs mørke stunder: «Han läser Lombroso, och kan kännar redan alla de symptom, som förbereda galenskapen. Han ser sig rusa in till de sina, mörda, slå blindt. Eller han tror sig veta att det han lider af är begynnande epilepsi» (sst. 160). Allerede i samtiden ble reaksjonene på Cesare Lombrosos fagbok satt i forbindelse med eksisterende sammenhenger mellom forfattervirket og det forbryterske, som fagboken forsterker eller utvider.⁴⁷

Nettopp sammenhengen mellom forfatteren og forbryteren er viet nokså mye plass i *Der Verbrecher*. Lombroso så ikke bare på kriminalitet, men også på kunstnerisk kreativitet som et utslag av degenerative nevrososer og atavisme. Selv om det kriminelle mennesket var hans primære forskningsobjekt, var han også interessert i to andre mennesketyper: det geniale mennesket og det politiske mennesket. Gjennom kriminalantropologiske forståelsesmodeller søkte han å etablere felles etiologier for dem alle. I *Der Verbrecher* er forholdet mellom kriminalitet og litteratur viet et eget kapittel, som både omtaler kriminelles litterære produksjon og koblingen mellom de kriminelles tekster og berømte forfatters skriving.⁴⁸ Også i en rekke andre tekster ble dette aspektet ved lombrosiansk teori formidlet til offentligheten. Lombroso diagnostiserte kjente forfattere, filosofer og kunstnere i tekster som ble publisert i populærvitenskapelige tidsskrifter, og kommenterte ofte litterære verk. I 1889 kom boken *L'uomo di genio (Geni og Vanvidd)*,

⁴⁷ Gustaf af Geijerstam var langt fra den eneste kritikeren i samtiden som trakk forbindelselinjer mellom forfattervirket og det forbryterske. Også Georg Brandes skrev om kunstnerens «Lovbrydende Uregelmæssighed», blant annet i en artikkel om Ernest Renan (jf. 1901: 51). Se også første kapittel i Joel Blacks *The Aesthetics of Murder. A Study in Romantic Literature and Contemporary Culture* (1991). Jeg kommer tilbake til forholdet mellom kriminalitet, degenerasjon og litteratur- og kulturkritikk i de to følgende kapitlene.

⁴⁸ «Elftes Kapitel. Litteratur der Verbrecher» i andreopplaget av *Der Verbrecher* (1894: 406–432).

der han beskrev kunstnerisk genialitet som en degenerativ lidelse med samme utspring i epilepsi som kriminalitet og sinnssykdom.

At Garborgs verste natteforestilling i «Kolbotnbrev» verken er sin egen eller familiens død, men epilepsi, må forstås mot denne bakgrunnen. For Lombroso var epilepsi det felles grunnlaget for sinnssykdom, kriminalitet og genialitet. Dermed er også Garborgs skildringer av den begynnende natteangsten, som går forut for de konkrete beskrivelsene av *Der Verbrecher*, en kommentar til fagboken. Utviklingen fra egen død til selvmord og mord blir allerede der forbundet med epilepsi, sykdommen som binder sammen Garborgs skriveprosess med redselen for fysisk og mental galskap i et redselsfullt minste felles multiplum. Også i teksten selv åpnes det for at disse forestillingene kan ha sine røtter i Lombrosos bok. «Den tor eg kje lesa, so lengje Næterne er myrke», står det når *Der Verbrecher* introduseres i teksten (1890: 210). I utgangspunktet beskrives imidlertid angsten som fortellerens helt private og irrasjonelle forestillinger: «dersom du visste alt det Tull eg ligg her um Næterne og bryggjer ihop, vilde du senda Dokter og Fut her upp og faa meg sett fast med det same» (sst. 207). Når de samme forestillingene senere gjenfinnes i *Der Verbrecher*, «[e]i genial Bok; ei skræmeleg Bok», kastes det nytt lys over begge tekstene (sst. 210). Vi kan spørre oss om det er forfatter-fortellerens forestillinger som legitimeres gjennom forbindelsene til fagboken, eller om det er kriminalantropologens teori som latterliggjøres av likheten med de hypokondriske og overdrevne forestillingene som gjør forfatteren søvnløs.

Helhetlig sett kastes det et grelt lys over forfattergjerningen som en patologisk virksomhet forbundet med sykdom, kriminalitet, galskap og død i «Kolbotnbrev». Hypokondrien tidligere i teksten, og angstanfallet *Der Verbrecher* fremkaller, er del av en stringent og gjennomgående patologisering av forfattervirksomheten. Arbeidet med den nye romanen blir årsaken til kroppslige og mentale symptomer, men gjør også skrivningen i seg selv til et symptom på sinnssykdom og kriminalitet. Kriblingen, som begynner som inspirasjon, blir senere forstått som tegn på epilepsi, og det gamle tyveriet av to kroner dukker opp som et bevis på fortellerens tendenser mot det forbryterske.⁴⁹ Selv om skrekken og de fryktelige forestillingene den fremkaller

⁴⁹ En lignende tematisering av tyveriet og «iboende» kriminalitet finner vi i Knut Hamsuns *Sult* (1891).

håndteres med selvironi og svart komikk, forblir premisset om skrivingens sykelighet intakt, og det er en tydelig forbindelse mellom lesningen av *Der Verbrecher* og Garborgs fremstilling av sin egen forfattervirksomhet og -identitet.

Kolbotnbrev og andre skildringer ble utgitt i en periode der Garborg selv ble regnet som en «farlig» forfatter, og samlingen kan langt på vei forstås som et forsøk på å rehabilitere seg i offentligheten. I løpet av 1880-årene hadde han blitt kjent som en sosialistisk og anarkistisk fritenker. *Mannfolk* (1886) ble brent på bålet av rektor ved Katedralskolen i Kristiansand, han mistet stillingen som statsrevisor, og han fremstiller selv flyttingen til Kolbotn med kone og sønn som et direkte resultat av dårlig råd og dårlig rykte. Som jeg nevnte innledningsvis, omhandler kolbotnbrevene ofte det øvrige forfatterskapet hans fra denne perioden, i form av selvframstillende beskrivelser av skrivearbeid og hverdagslivet som «forvist» dikter og bladmann. Agnete Jørstad Andersen skriver i sin hovedfagsoppgave at hun anser boken for å være «en politisk bekjennende ytring, et forsøk på å svare, ta til motmæle og riste av seg stempelet som en svinsk, bohems, umoralsk forfatter» (2007: 36). Selv om Garborgs ironiske fremstilling ofte unndrar seg en så klart uttrykt intensjonalitet, er det åpenbart at flere av brevene kretser omkring problemstillinger forbundet med Garborgs offentlige identitet. «Tredie Breve», som teksten om *Der Verbrecher* inngår i, inneholder flere eksplisitte refleksjoner om forholdet mellom offentlig og privat person. Han ironiserer for eksempel over at «denne fæle Fritenkjaren og *Mannfolkfyren*» står med slåbrok og bleiebarn på armen (Garborg 1890: 184). Det skulle man vel ikke trodd!

I lys av dette får den farlige forfatterens lesning av farlig litteratur et metalitterært tilsnitt, som kan forbindes med en helhetlig tendering mot forsvarsskriftet i «Kolbotnbrev». Lombrosos bok er ikke farlig fiksjonslitteratur, som den Garborg selv beskyldes for å skrive, men en farlig fagbok som formidler tidens empirisk funderte sannheter om det abnorme mennesket.⁵⁰ På den ene siden

I «Sult og 'Fra det ubevidste Sjæleliv'» (2005) argumenterer Eivind Tjønneland for at forbrytelsen er et sentralt tema både i romanen og programskriftet fra samme år. Jeg kommer tilbake til andre 1890-tallsforfatteres forhold til lombrosiansk teori litt lenger ut i kapitlet.

⁵⁰ Arne Garborg unnlater for øvrig å vise til Cesare Lombrosos utstrakte studie av anarkisten som forbrytertype i *Der Verbrecher*. Arne Garborg var en av de første i Norge som omtalte seg selv som anarkist, og unngåelsen av temaet kan forstås som et ønske om å unngå helt eksplisitte politiske

etableres det en kontrast mellom de to formene for farlig lesning. Det er som om Garborg sier at det er dette, faglitteraturen, som handler om virkelighetens verden, som virkelig er skremmende. På den andre siden bekrefter fagboken at Garborgs romaner ikke fremstiller noe annet eller noe verre enn det som utforskes vitenskapelig og formidles i fagbøker. Lombroso kan vitenskapelig bekrefte at vi alle er «Dyr, skitne, ufysne, utuktige Dyr», og dermed at skildringene av fri kjærlighet og usedelighet i romaner som *Mannfolk* ikke er annet enn sannheten - ja, faktisk er den for ingenting å regne sammenlignet med Lombrosos utlegning av alt «det fæle som opp kann tenkjast» (1890: 210). Ikke minst får Garborg frem at også han tar innover seg og reager subjektivt og personlig på litteraturen han leser, gjennom en ironiserende selvutlevering som gjør at vi må humre over forfatterens store frykt for forbryteren i sitt eget indre.

«Noget som duer»

Det er tydelig at *Der Verbrecher* brukes i et selvframstillende prosjekt i «Kolbotnbrev», som kaster lys over Arne Garborgs skriveprosjekt både der og ellers i forfatterskapet. Men «Kolbotnbrev» kan også leses som en kommentar til kriminalantropologens fagbok, perspektivert gjennom leseopplevelsen. Spor etter denne opplevelsen finner vi ikke bare i utdraget vi har sett på her, men også i de offentliggjorte brevsamlingene etter Garborg. Boken hadde han lånt fra forfatter og litteraturkritiker Laura Mohr (kjent under pennnavnet Leonhard Marholm), som gjentatte ganger måtte etterlyse boken før hun fikk den tilbake.⁵¹ I et brev fra mars 1889 advarer han om at lesningen vil ta lenger tid enn forespeilet, nettopp fordi den fremkaller sterke reaksjoner: «og denne skrækkelige Lombroso vil jeg ikke tale om; læste jeg for meget ad Gangen af ham, blev jeg syg og daarlig» (Garborg 1954a: 213). I brevet skriver han at en tredjedel av boken gjenstår å lese (sst. 214). Senere samme måned sender han den likevel tilbake, sammen med en ny og mer syntetisert beskrivelse av leseopplevelsen. Omtalen er vendt mot Mohr fremfor et offentlig publikum, men vi gjenfinner flere elementer fra skildringen i «Kolbotnbrev»:

referanser i «Kolbotnbrev».

⁵¹ Laura Mohr var en tyskspråklig forfatter og litteraturkritiker tilknyttet Brandes-kretsen, og et viktig kontaktledd mellom det skandinaviske og tyske litteraturmiljøet i perioden (jmfør Andersen 1993: 77).

Lombroso er et Geni; det om Attavismen (Forbryderne som forsinkede Vildmænd) er storartet. Den epileptiske Teori er noget vild – en svær Slutning af forholdsvis svagt Materiale –; men uendelig interessant! – Jeg taalte ellers ikke at læse meget ad Gangen af den Bog; jeg blev selv epileptisk, hysterisk, moralsk insan osv., osv. – indtil jeg af bare Angst og Gru maatte lukke Bogen og drikke mig halvfuld for at gjenvinde Sindets Ro. Det er nogle væmmelige Dyr, de Doktorer.
Endnu en Gang: Tak for laan! Man har saa godt af en Gang imellem at læse noget som duer (sst. 218)

Beskrivelsen er mer stikkordspreget og tett på Lombrosos verk enn den fra «Kolbotnbrev». Sammenligner vi det private brevet med det litterære, ser vi at førstnevntes korte omtale innebærer en tydeligere vurdering av Lombrosos verk enn den som offentliggjøres. Teorien om epilepsi er basert på et svakt materiale, skriver Garborg, men forskningen beskrives like fullt som «storartet», «vill», «uendelig interessant», og Lombroso selv som «et Geni». Angst og hypokondri er også her beskrevet som en direkte konsekvens av lesningen, men i motsetning til i «Kolbotnbrev» er det et katharsis-preg over leseopplevelsen slik den beskrives i brevet til Mohr: Det er «noget som duer».

Kontrasten gjør det tydeligere at omtalen av Lombrosos bok i «Kolbotnbrev» må regnes som en litterær appropriasjon snarere enn som en kritisk vurdering. Der er det forbindelsene mellom egen skriving, kreativitet og kriminalitet som fremheves, og leserreaksjonen knyttes til denne tematikken fremfor at fagboken selv står i sentrum. Beskrivelsene av fagboken og av lesningen kaster dermed først og fremst lys over Garborgs eget skriveprosjekt, og den brukes aktivt til å konstruere et bestemt forfatterbilde. Som kritikk betraktet er «Kolbotnbrev» langt mer forsiktig; vurderingene av Lombrosos vitenskapelige metode er fraværende, og det er boken og ikke dens forfatter som omtales som «Genial» (Garborg 1890: 210). Isteden fremheves den for Garborg så karakteristiske ironien. Lombrosos kriminelle type fremstår som et skremmebilde, satt på linje med de angstfylte, men morsomme forestillingene om egen død og begravelsestaler, som ufornuftig natteangst.

Et interessant aspekt ved Arne Garborgs beskrivelse av *Der Verbrecher*, både i det private og det offentlige brevet, er vektleggingen av leseopplevelsen i seg selv.

Garborgs beskrivelse av lesningen fremhever fagbokens appell til det affektive, altså hvordan følelser og emosjoner gir seg kroppslig og sansemessig til uttrykk. Han beskriver detaljert de kroppslige og sykdomslignende reaksjonene lesningen fremkaller. Både i det private og det litterære brevet gjentas det at lesningen gjør ham syk og dårlig. I «Kolbotnbrev» er dette noe som både beskrives og langt på vei også gjenskapes, til tross for den gjennomgående selvironien. At Garborgs hypokondri og angst lett kan smitte over på sin leser, blir tydelig i forfatteren Arne Dybfests kritikk av *Kolbotnbrev og andre skildringer*: «Man læser som i Feber, læser sig syg og dør, og man ønsker, at det snart maa være slut; det er så rædsomt» (*Oplandenes avis* 1891.03.03). Beskrivelsen er en slående parallell til hvordan Garborg selv opplevde å lese *Der Verbrecher*, men får også frem at den korte tekstbolken om Lombrosos fagbok tangerer andre deler av «Kolbotnbrev» som dveler ved angstopplevelser, eksistensielle kriser og det harde hverdagslivet i fjellstuen. Også Garborgs egen bok ser ut til å ha blitt et eksempel på den farlige lektyren om «Sjukdom og Sorg og hjelpelaus Sut», som man må unngå dersom man skal sove om nettene (1890: 208). Men kanskje er det nettopp dét som gjør den til en litteratur som duger?

Garborg er ikke alene om å interessere seg for Lombrosos verk ved inngangen til 1890-årene, og han er heller ikke alene om å bli påvirket av den både personlig og litterært. Den svenske forfatteren Ola Hansson, som Laura Mohr giftet seg med året etter at brev- og bokutvekslingen med Garborg fant sted, leste boken på omtrent samme tid. Det gjorde også August Strindberg. Særlig Hanssons *Skæbne noveller* (1890) kretser omkring temaer som kriminalitet og galskap, med titler som «En Paria», «Barnemordersken», «Drabsmanden», «En Modernorder» og «Selvmord». ⁵² Strindberg publiserte på sin side novellen «En brottsling» i *Skärkarlsliv* (1888), det samme året som Garborg lånte og leste *Der Verbrecher*. Det er en fortelling om en rettssak der doktorens kjennskap til «brottslingstypen» og dens fysiologiske kjennetegn vender helt om på vår forståelse av hva det var som forårsaket den tiltalte

⁵² Allerede i en artikkel fra desember 1888 påpekte Laura Mohr at Ola Hanssons oppfatning av forbryteren stemte overens med Lombrosos (Tjønneland 2005: 153). I forordet til den tyske utgaven av *Skæbne noveller* har Hansson fremhevet at han ikke leste Lombrosos hovedverk før etter at novellene forelå i manuskript.

mannens drap på sin kone (Strindberg 1914: 295).⁵³ Hos begge disse forfatterne finner vi en litterær interesse for kriminalitet og degenerasjonsfenomener på dette tidspunktet, som kan bidra til å forklare interessen deres for den kriminalvitenskapelige fagboken.

I Norge leste også Alexander Kielland Lombrosos bok i begynnelsen av 1890-årene. Han beskrev leseopplevelsen i et brev sendt til Bjørnstjerne Bjørnson, der han i likhet med Garborg fremhevet det skrekk- og hypokondrifremkallende ved den:

Om de mentale Abnormiteter har jeg læst saa meget, at jeg har maattet stanse for en Tid. Mit Hoved er vistnok solid - det haaber jeg ialfald; men jeg kunde have mange arvelige Grunde til Ængstelse, og jeg følte en Tid, at jeg ikke havde godt af den Læsning - især var Cesare Lombroso: homo delinqvens - foruroligende; jeg læste 2det Bind - paa tysk.

Desuden er jeg midt i en Bog, hvor jeg færdes langt fra slige Ting. Jeg skriver om den kjærnesunde Forbryder: Bondegutten, som kommer til Byen - Brødrene Haabeth - og finder hele Samfundet lagt tilrette for den Graadighed, som intet forsmaar og for den Skamløshed i Forretninger, som aldrig blinker. (...) Du vilde se dette som de Stores Lidelse og muligens Seier; jeg ser det naturligvis i djævelsk Glæde som det Ondes, det Lilles Trivsel og Væxt; jeg lader min Bondedreng stige bedækket med Ære til Samfundets Top, jeg er allerede saa sint, at jeg skjælver. (Kielland 1978–1981: 25)

Som hos Garborg kommenteres *Der Verbrecher* både som leseopplevelse og i tilknytning til Kiellands egen litterære produksjon. Han beskriver lesningen av Lombrosos bok som urovekkende og nevner at han har mange «arvelige Grunde» til engstelse. Han har nå tatt en pause fra lesningen om «de mentale Abnormiteter» for å skrive om den «kjærnesunde Forbryder», som vi gjenkjenner som Tørres Snortevold fra romanen *Jacob* (1891). Mens lesningen knyttes til individet, handler skriveprosjektet om en annen av degenerasjonslærens komponenter, nemlig frykten for massen og at den (riktignok sunne) primitivismen vil ta over når de gamle og store slektene forfaller. Brevet åpner også med å slå fast at Kielland ikke har lest «Garborgs bok», som trolig er den da nylig utgitte *Trætte Mænd* (1891), men at han

⁵³ Ifølge Torsten Huséns *An Incurable Academic. Memoirs of a Professor* viser private brev at August Strindberg hadde lest den franske oversettelsen av Cesare Lombrosos *L'uomo delinquente* i 1880-årene, og ideene derfra kan også gjenfinnes i kortromanen *Tschandala* (1889) (1983:31). Se for øvrig også Henrik Johnssons *Det oändliga sammanhanget. August Strindbergs ockulta vetenskap* (2015), som blant annet studerer innflytelsen fra degenerasjonslære på Strindbergs forfatterskap.

derimot satte stor pris på Émile Zolas (sst.). Beskrivelsen avslører at det mest sannsynlig er snakk om romanen *La Bête Humaine* fra «degenerasjonsserien» *Les Rougon-Macquarts*, som ifølge Zola var bygget over nettopp Lombrosos lære (Gaakeer 2005: 2359). Slik viser brevet både konkret og indirekte til Lombrosos innvirkning på det litterære feltet i perioden.

Det virkningsfulle ved *Der Verbrecher* har altså flere nivåer. Det er på den ene siden snakk om en leseopplevelse som «duer» på et individuelt nivå, ved at den har en skremmende og tankevekkende effekt på sine lesere. På den andre siden er det snakk om en større, diskursiv utveksling mellom det vitenskapelige og det litterære feltet, som kommer til uttrykk hos flere skandinaviske 1890-tallsforfattere. Det sistnevnte aspektet kommer jeg tilbake til lenger ut i avhandlingen, der jeg blant annet utforsker plassen kriminalitet og degenerasjon inntok i den litterære debatten dette tiåret. Det konkrete møtet mellom «Kolbotnbrev» og *Der Verbrecher* åpner imidlertid for en første introduksjon til dette større problemkomplekset allerede her, som kan ta en mer tekstnær form. Jeg vil derfor bruke noe plass på å redegjøre for fremstillingsformen i *Der Verbrecher*, for deretter å vende tilbake til Garborgs beskrevne leseopplevelse. I møtet mellom de to tekstene kan vi finne et grunnlag for avhandlingens videre utforskning av den kriminalantropologiske diskursens forhold til den litterære.

Lombrosos litterære vitenskap

Arne Garborgs appropriasjoner fremhever aspekter ved den kriminalantropologiske teksten som også har blitt trukket fram i nyere forskning på Lombroso og hans *L'uomo delinquente*, og som dreier seg om nettopp det komplekse forholdet mellom det litterære feltet og kriminalantropologien. Fra 1980-tallet og utover finner vi flere eksempler på kulturhistoriske og diskursanalytiske tilnærminger til den italienske kriminalantropologien, som har utforsket det porøse grenseområdet mellom det litterære feltet og tidens fremvoksende vitenskaper.⁵⁴ I deres drøftinger av litterære

⁵⁴ Ved siden av studiene det refereres til her, har jeg særlig hatt nytte av Nicole Hahn Rafters *Creating Born Criminals* (1997) og *The Criminal Brain. Understanding Biological Theories of Crime* (2008), samt Mary Gibsons *Born to Crime. Cesare Lombroso and the Origins of Biological Criminality* (2002). Også David G. Horns *The Criminal Body. Lombroso and the Anatomy of Deviance* (2003) kan leses i forlengelse av disse monografiene.

og affektive aspekter ved den kriminalantropologiske teksten kan vi finne deler av svaret på hva det var som gjorde den opprinnelig italienske fagboken til lesbar nattelektyre for en norsk forfatter, og hvorfor den var så skremmende. Samtidig vil vi se at spesialdiskursen Lombroso var med på å etablere åpnet for noen særlige former for interdiskursivitet, som må ha bidratt til forme «Den fødte forbryter» både som vitenskapelig objekt og kollektiv figur.

I kapittelet «Science and Narrative in Italian Criminology, 1880–1920» fra boken *Crime and Culture* (2005) peker Mary Gibson på at både Lombrosos og andre italienske kriminalantropologers tekster var kombinasjoner av det vi i dag utskiller som enten naturvitenskapelige eller humanistiske metoder, og at de ofte gjorde bruk av en formidlingsstrategi som dro veksler på litteratur, kunst og kultur: «Throughout their writings are combined statistical data – often displayed in tables, charts and maps – with a variety of narrative examples drawn from myths, literature, history, proverbs, and current news» (2005: 38). Denne praksisens intertekstuelle karakter var ifølge Gibson selve kjernen i kunnskapsproduksjonen omkring det kriminelle mennesket. Sannheten i figurer som «Den fødte forbryter» lå ikke i vitenskapelige bevis alene, men i en intertekstuell sammensetning av tilsynelatende korresponderende fakta og fortellinger hentet fra en serie ulike tekster (sst. 39). Andre forskere har kalt den samme tendensen en *mélange* eller en *bricolage*.⁵⁵ Alle disse begrepene tas i bruk for å utpeke en særlig hybriditet som lå til grunn for den kriminalantropologiske teorien og tekstene som formidlet den.

Resultatet var ifølge Leps en analogisk og induktiv form for vitensproduksjon. Lombroso brukte ordspråk, allment kjent kunnskap og kunstverk som eksempler, og «[t]he reader's common sense was at times directly invoked as the ultimate judge of the validity of a thesis» (Leps 1992: 48). Slike induktive argumenter er fundert på analogier mellom i utgangspunktet separate eksempler, men har også en nærhet til metaforen:

⁵⁵ Jonathan R. Hiller skriver for eksempel: «When Lombroso's ponderous tables and graphs failed to make a point as emphatically as he would have liked, a *mélange* of literary examples always served to achieve the desired rhetorical effect» (2013: 226). Marie-Christine Leps slår på sin side fast at kriminalantropologien var konstruert som en «intertextual *bricolage*, which received its elements of content and theoretical models from the natural and human sciences, to produce its own objects» (Leps 1992: 44, forfatterens utheving).

In inductive reasoning the aim is less to prove the truth of the argument than to stage it: to represent its validity by an illuminating example which will strike the receiver as so obvious that it will provoke an immediate recognition rather than a reasoned acceptance. Metaphors are crucial in this context, and criminologists used them extensively, not just to illustrate, but to produce knowledge. (sst. 51)

For å argumentere induktivt brukte Lombroso eksempler strukturert som fortellinger: de tok utgangspunkt i en konkret hendelse og hadde begynnelse, midte og slutt. Han brukte realismens og naturalismens litterære og fiksjonaliserende grep, som gjengivelse av forbryternes indre og bruk av dialog (sst. 54–55). Ofte ble slike fiksjonaliserte eksempler underbygget av henvisninger til faktiske kriminalsaker som var kjent fra dagspressen. «Narratives did not represent passing aberrations in otherwise rigorously scientific texts», skriver Leps: «Their role was crucial, for they intervened whenever dogmatic of enthymematical discourse could no longer reason what had to be demonstrated: at that moment, short stories would take over and function as the *direct manifestation of reality*» (sst. 56, forfatterens uthevinger). Fortellingens rolle formet den kriminalantropologiske argumentasjonen og gjorde den samtidig mer lesbar.

Gibson bygger videre på Leps' analyse når hun utforsker kriminologiens «narrativitet». Hun mener at de interne motsigelsene og uvitenskapeligheten i Lombrosos tekster, som var en følge av dens induktive logikk og sammenstilling av fortellinger og statistikk, ikke hindret dem i å overbevise. De var snarere med på å utbre kriminalantropologisk tankegang ved å gjøre den tilgjengelig for et større publikum: «The statistical table would most impress those readers with a scientific bent while the story would persuade others less able to follow abstract or mathematical reasoning» (sst. 39).⁵⁶ Men resultatet var også en forvirrende fremstillingsform, som blant annet har blitt beskrevet som «a psychic experience equivalent to feeling seasick» (Mesnil 1900: 628 sitert i Guarnieri 2013: 113). Som tekst betraktet var *Der Verbrecher* sammensatt; ikke bare på grunn av de mange og

⁵⁶ Også Jonathan R. Hiller og Marie-Christine Leps mener at Cesare Lombroso nådde et større publikum ved å inkludere litterære eksempler og bruke fortellende grep i tekstene sine (Hiller 2013: 228, Leps 1992: 56).

konkurrerende metodiske tilnærmingene og teoretiske forståelsesmodellene som ble knyttet til det kriminelle mennesket i stadig nye og utvidede utgaver av teksten, men også fordi selve fremstillingsformen baserte seg på en intertekstuell praksis.

Gibsons perspektiv på den kriminalantropologiske teksten er kulturhistorisk orientert. Hun er mer interessert i hvordan formidlingsstrategien fungerte og i hva slags kunnskaps- og sannhetsproduksjon den bidro til, enn i det teoretiske meningsinnholdet eller metodiske svakheter (2005: 39). I møte med Lombrosos utbredte og svært motsetningsfulle tekstproduksjon er det en fruktbar tilnærming, som åpner for nylesninger. Vitenskapshistoriske tilnærminger til den italienske kriminalantropologien har, i likhet med den samtidige kritikken av den, ansett de mange utgavene av Lombrosos hovedverk og hans utstrakte bruk av ulike metoder og teorier som problematiske. Bruken hans av visuelle virkemidler, som grafer og fotografier, ble for eksempel lenge forstått som et tegn på en empirisk og positivistisk grunnstein i Lombrosos vitenskap og avvist som dårlig og metodisk svak vitenskap.⁵⁷ Nyere tilnærminger, som Gibsons, heller derimot mot å se dem som retoriske virkemidler på lik linje med anekdotene, ordspråkene og fortellingene som sammen utgjorde den lombrosianske tilnærmingen til kriminalitet.⁵⁸

Som Gibson skriver, blir det feil å betrakte kriminalantropologenes bruk av fortellinger som «simply an artificial ruse to win converts» (2005: 47). I stedet bør man finne forklaringen i Lombrosos egen fagbakgrunn: Han var filolog, lingvist og trent psykiater. Som kriminalantropolog kombinerte han interessen for historiske ordspråk og myter med den psykiatriske fortolkningsvirksomheten innrettet mot

⁵⁷ Allerede den samtidige kritikken av Cesare Lombrosos kriminalantropologiske teori fremhevet hans «grossly inconsistent methodology» (Pick 1989: 120). Daniel Pick viser til flere eksempler på at denne vurderingen av Lombroso ble gjentatt i senere forskningslitteratur, som fremstilte Lombroso som «a crude and extreme exponent of biological determinism – the pseudo-scientist *par excellence*» (sst. 110–111, forfatterens uthevinger). Den norske idéhistorikeren Espen Schaanning slår på sin side fast at det er «vanlig – og utvilsomt riktig – å plassere Lombroso innenfor den 'positivistiske' skole» (2013: 112). Hans fremstilling av den italienske kriminalantropologien viderefører på mange måter den tradisjonelle oppfatningen av Lombroso, og forholder seg ikke til den nyere, revisjonistiske forskningstradisjonen.

⁵⁸ Her er både Marie-Christine Leps (1992) og Mary Gibson (2005) eksempler, og blant andre Geoffrey C. Bunn's *The Truth Machine. A Social History of the Lie Detector* bygger på deres analyse i sin beskrivelse av italiensk kriminalantropologi (2012: 45). Også *The Cesare Lombroso Handbook* fra 2013 inneholder et større utvalg artikler med nyere tilnærminger til Lombroso, forskningen hans og resepsjonen av den i ulike land, hvorav flere er uttalt revisjonistiske. Både den kriminalantropologiske formidlingen og sammenhengene mellom den og felt som musikk og litteratur er temaer som tas opp her.

uklar symptomologi, og tilnærmingen hans var et resultat av den akademiske bakgrunnen han kom fra (sst.). Dette bidrar til at Lombrosos vitenskap snarere bør innpasses i tidens humanistiske fagområder, der både historie og medisin inngikk, enn blant de positivistiske naturvitenskapene. Narrativiteten og fortolkningsvirksomheten var den italienske kriminalantropologiens styrke, mener Gibson, snarere enn dens svakhet: «From this perspective, criminal anthropology was on more solid ground when telling stories than when proposing abstract laws based on statistical evidence» (sst.). Selv om dette er en praksis som feiler som vitenskapelig metode, fortjener den å bli studert nærmere i sin egen rett.

Med bakgrunn i forrige kapitells teoretisk-metodiske redegjørelser kan vi si at den kriminalantropologiske tekstens intertekstualitet også har interdiskursive funksjoner. Fortellingen og bruken av litterære eksempler kan forklare hvorfor kriminalantropologien fort ble opplevd som problematisk fra et vitenskapelig ståsted. I de samtidige gjendrivelser av Lombrosos teori trekkes det ofte frem at han bruker et kaotisk metodisk grunnlag og at tekstene hans revideres uten tanke på kritikken han har motatt fra faglig hold.⁵⁹ Denne vurderingen overføres analogisk til figuren «Den fødte forbryter», som blant annet omtales som en harlekinfigur.⁶⁰ Figuren blir en representant for tekstene den oppstod av og, i forlengelse av det, for hele den italienske kriminalantropologien som fagfelt. Nettopp disse kjennetegnene ved «Den fødte forbryter» bidrar imidlertid også til å gjøre den til en kollektiv figur, som kan mediere mellom den nyetablerte spesialdiskursen og allerede kjente referanserammer for et bredere publikum. Det «narrative» aspektet ved *L'uomo delinquente* bidrar i så måte til å forklare at den ble en internasjonal bestselger, som fort ble plukket opp av både europeiske og skandinaviske forfattere. Det mangfoldige ved den lombrosianske forbryterfiguren gjorde den egnet for

⁵⁹ Den franske kriminologen og sosiologen Gabriel Tarde skal for eksempel ha kalt læren hans en «palimpseste anthropologique» («antropologisk palimpsest») (Estlander 1894: 379). Betegnelsen peker på hvordan Lombroso «overskrev» sin egen tekst med stadig nye teorier og eksempler, uten at han reviderte det tidligere materialet.

⁶⁰ Léonce Manouvrier kalte «Den fødte forbryter» en harlekin i sin kritikk av den italienske kriminalantropologien under den andre internasjonale kriminantropologiske kongressen i Paris i 1889 (Leps 1992: 33). Beskrivelsen brukes også av den norske sinnsykelegen Henrik Dedichen i hans rapport fra den tredje kongressen i Brussel i 1892, der den skal ha blitt brukt av Emile Houze [«Dr. Hauzé»] og Leo Warnot [«Dr. Wanat»] (Dedichen 1893: 7; Lindsey 1910: 579).

skremmende leseridentifikasjoner, slik vi så i «Kolbotnbrev», og også dette henger sammen med den særlige fremstillingsformen i den kriminalantropologiske teksten.

Lombrosos gotisk-romantiske vitenskap

I tillegg til å bli lest av en rekke kjente europeiske forfattere, fikk Cesare Lombrosos teori raskt en plass i den fremvoksende kriminallitteraturen og i tidens skrekkromantiske og gotiske litteratur. Direkte referanser til Lombroso finnes blant annet i Bram Stokers *Dracula* (1897) og Joseph Conrads *The Secret Agent. A Simple Tale* (1907). Tilknytningen har etter hvert blitt velkjent innenfor forskningslitteraturen, der den behandles i forlengelse av andre av tidens vitenskapelige strømninger. Noen eksempler er Kelly Hurleys *The Gothic Body. Sexuality, Materialism and Degeneration at the Fin de Siècle* (1996), Robert Mighalls *A Geography of Gothic Victorian Fiction. Mapping History's Nightmares* (1999) og Maurizio Ascaris *A Counter-History of Crime Fiction. Supernatural, Gothic, Sensational* (2007). Kathleen Spencer har på sin side vist hvordan det monstrøse i sjangeren *Urban Gothic* kan knyttes direkte til ideer forbundet med Charles Darwins evolusjonslære, Lombrosos atavisme, diagnostiseringen av homoseksualitet og fremveksten av den nye, politiske kvinnen (2004: 311). I disse studiene fremheves innflytelsen fra vitenskap til gotisk litteratur, og de viser hvordan ideene derfra ble tatt i bruk for å skape monstre som appellerte til tidens angst for «Den Andre».⁶¹

Nyere perspektiver på Lombrosos teori, som har tonet ned det positivistiske ved kriminalantropologien hans og fremhevet tilknytningen hans til det okkulte, har bidratt til at forbindelsene mellom den og gotikken sees i et nytt lys. Historiker Nicole Hahn Rafter og kriminolog Per Jørgen Ystehede argumenterer for eksempel i «Here be Dragons: Lombroso, the Gothic, and Social Control» (2010) for at Lombrosos forskning kan beskrives som en gotisk vitenskap eller en gotisk kriminologi (sst. 270). Rafter og Ystehede mener at gotiske strømninger i kunst og kultur allerede i utgangspunktet influerte den italienske kriminalantropologiske vitenskapen. Samtidig konkluderer de med at Lombrosos teori ikke bare lånte

⁶¹ «Den Andre» er et begrep som særlig knyttes til fenomenologisk og psykoanalytisk tenkning. Det brukes for å markere en dialektikk mellom subjekt (den samme) og objekt (den andre), som oppfattes som en grunnleggende del av menneskelig identitetsdannelse og virkelighetsforståelse.

gotiske konvensjoner, men var fundert på dem og utgjorde en essensielt gotisk vitenskap (sst. 282). De forstår arbeidet hans som et ledd i en romantisk reaksjon mot opplysningstidens rasjonalisme, og viser hvordan det bygger på gotiske topoi som fordoblingen, det monstrøse, transgresjonen og det sublime. I den sammenheng blir Arne Garborgs kur gjennom høytlesning av opplysningsfilosofen Voltaire en pregnant kommentar til Lombrosos verk, som fremhever plassen det romantiske, affektive og irrasjonelle har i hovedverket hans.

I litteraturvitenskapelig sammenheng har Stephan Karschay gjort lignende observasjoner som Rafter og Ystehede. I boken *Degeneration, Normativity and the Gothic at the Fin de Siècle* (2015) stiller han seg skeptisk til den utbredte forestillingen om at gotisk litteratur uttrykker sin periodes mest fremtredende angstforestillinger – «the anxiety model» – som en forklaring på sammenfallet mellom gotikkens andre bølge og degenerasjonslærens fremvekst.⁶² Forslaget hans er at vi isteden må finne forklaringen i gotikkens sjangerkjennetegn og mest utbredte troper, og måten de korresponderte med moderne vitenskap på. Allerede den gotiske litteraturen fra slutten av 1700-tallet var sentrert omkring en mestertrope som handlet om å vise fortidens stadige tilstedeværelse i, eller tilbakevendelse til, nåtiden (2015: 24). Denne tropen gjenfinner vi senere i Bénédict-Auguste Morels degenerasjonslære og Lombrosos bruk av atavismebegrepet, hvis arvelighetsteori hviler på de samme forbindelsene. Karschay understøtter dette poenget elegant ved å vise til den uttalte, religiøse moralen som avslutter verket som regnes som den første gotiske romanen, *The Castle of Otranto* (1764) av Horace Walpole: «*the sins of fathers are visited on children to the third and fourth generation*» (sst., forfatterens uthevinger). Gotikken og degenerasjonslæren har i så måte både en felles oppfatning av tid og en felles interesse for arv, som åpner for utvekslinger dem imellom. Karschay mener at gotikkens vending fra motiver som ruinen og slottet på 1700-tallet til den menneskelige kroppen og dens monstrøsitet århundret etter, er knyttet til nye oppfatninger av gjengangeren som figur. Den formes nå av degenerasjonslærens

⁶² «The anxiety model» er Stephan Karschays term for gotikkforskningens forklaring på hvorfor gotikkens to storhetsperioder sammenfaller med perioder med store samfunnsendringer – den første bølgen fant sted mellom 1780 og 1820 under de mange revolusjonene, og den andre bølgen i *fin-de-siècle*-periodens industrielle revolusjoner og endrede samfunnsvilkår (2015: 21–22).

interesse for kroppslige degenerasjonstegn, og av Darwins og Lombrosos teori om atavisme (sst. 25). På lignende måte er gotikkens utbredte tematisering av grenseoverskridelsen og det transcendentale en viktig forutsetning for at den korresponderer med de fremvoksende vitenskapenes utforskning av grenseområdet mellom sunt og sykt, normalitet og avvik.

I «Kolbotnbrev» er det særlig Garborgs beskrivelse av angstens *karakter* som får frem det gotiske aspektet ved Lombrosos tekst. Reaksjonene hans stammer fra en frykt for gjenkjennelse og likhet med det kriminelle mennesket, som best kan beskrives med begrepet «Das Unheimliche» («Det uhyggelige»). I kjernen av denne angst- og gruvekkende opplevelsen finner Sigmund Freud en gjenkjennelse av noe i en selv som en gang var velkjent, men siden har blitt fortrent og fremmed (2011 [1919]: 169–170). Dens karakter av fordobling, av å finne «Den Andre» i en selv, er opplevelsens grunnkarakter, og dette gjør at dens tydeligste representasjoner finnes i nettopp den gotiske litteraturen. Freud henter selv flere av sine eksempler fra tyske Ernst Theodor Arnold Hoffmanns skrekkromantiske fortelling *Die Elixiere des Teufles* (*Djevelens eliksirer*) (1815). Til grunn for opplevelsen av det uhyggelige ligger først og fremst den synlige repetisjonen:

Det dreier seg om dobbeltgjengeri i alle dets fasetter og varianter (...) og det dreier seg om den stadige tilbakekomsten av det samme, gjentagelsen av de samme ansiktstrekkene, karakterene, skjebnene, de forbryterske handlingene, ja, en gjentagelse av navnene gjennom flere generasjoner etter hverandre. (Freud 2011 [1919]: 161)

Det skulle gå nesten tretti år fra Garborg publiserte «Kolbotnbrev» til Sigmund Freud skrev sin «Das Unheimliche» («Det uhyggelige») i 1919, men nettopp de ulike vitenskapelige strømningene som bygget på degenerasjonslæren og fant årsaken til ulike avvik i epilepsiens splittelse ledet frem mot etableringen av psykoanalysen.⁶³

⁶³ Sigmund Freud gikk i lære hos Jean-Martin Charcot fra 1885–1886, og dennes forskning på hysteri spilte en avgjørende rolle for etableringen av psykoanalysen. I hystericforskningen stod spørsmål om degenerasjon, personlighetsspaltning og epilepsi sentralt (se Bondevik 2007: 63–64, samt delkapittelet «Etiologi» fra 114 og utover). Selve begrepet «psykoanalyse» skal ha blitt tatt i bruk i 1896 (Pick 1989: 167). I *Faces of Degeneration* skriver Daniel Pick at det er et markant skille mellom Sigmund Freuds psykoanalyse og tidligere degenerasjonsteori, deriblant den vi finner hos Cesare

Det ser vi også av sitatet ovenfor. «Det uhyggelige» fremstår som en psykologisk variant av den atavismen Lombroso bygget sin teori på; en primitiv form av mennesket som dukker opp igjen hos det moderne mennesket og nå antar monstrøse former. Men den har også i seg degenerasjonslærens premisser, i den deterministiske og stadige tilbakekomsten av skjebner, ansiktstrekk og forbryterske handlinger. Alt dette er aspekter som spiller med når Garborg vender blikket innover og ser sitt eget utseende, sine handlinger og sin arv i lys av Lombrosos lære.

Lombrosos teori om forbryteren forener det indre og det ytre, det fysiologiske og det psykologiske, gjennom en tekstlig og forskningsmessig praksis som skaper en skremmende effekt lik Freuds «Det uhyggelige». Det er en innovervendt frykt, som bunner i at det nye synet på kriminalitet som fenomen er knyttet til individet snarere enn i den kriminelle handlingen alene. I Garborgs tekst er dette tydelig. Det er ikke bare eksistensen av monsteret i form av «Den fødte forbryter» som er skremmende, men gjenkjennelsen av de forbryterske trekkene i en selv. Til dette hører den gotiske redselen for å miste kontroll og en aksentuering av de uklare grenseområdene mellom sunt og sykt, lov og lovbrudd. Slike elementer fremheves når Lombrosos tekst kobles til de nattlige angstforestillingene Garborg allerede har, som danner små fortellinger om familiens oppløsning og død som følge av at grensen mellom fornuft og galskap overskrides. Tendensen kan imidlertid også knyttes til de fremvoksende modernistiske litterære strømningene fra denne perioden, der det psykologiske, irrasjonelle og metafysiske fremheves. Helhetlig sett er «Kolbotnbrev» en tekst som befinner seg nettopp på grenseovergangen mellom Det moderne gjennombrudds poetikk og 1890-årenes litterære impulser.

En vending utover

Selv om *Der Verbrecher* først og fremst forbindes med det indre og individuelle i «Kolbotnbrev», vender Garborg avslutningsvis blikket utover mot storsamfunnet og større sammenhenger. Huldas høytlesning fra Voltaire er nok til å ta brodden av skrekken *Der Verbrecher* påfører fortellingens Garborg, men frykten lurere rett under

Lombroso, men det er også forbindelseslinjer til den. «In, say, Nietzsche or Freud (to take very different examples), the term 'degeneration' was not reproduced, but probed, appropriated and disorientated. (...) The question of degeneration and the degenerate were not one and the same. Freud, it could be said, rejected the latter, but returned to the former» (1989: 226, 228).

overflaten også gjennom resten av natten. Han søker etter hvert ut av fjellstuen og driver omkring i snøen frem til det lysner. Mens han går prøver han å holde tankene i trygge spor, men det er lettere sagt enn gjort: «Enno er eg kje trygg; enno gjeng lette Skjelteflagur gjennom Holde; halda seg ute altso, og tenkja på glade Ting. Men det finst inga glade Ting (...) det, som er godt, er der alltid ein Tvil ved elder ein Otte» (Garborg 1890: 211–212). Han nynner på viser og tenker på dikt, men de inneholder farlige ord eller skaper assosiasjoner til farligere lesning og peker til sist ut av fiksjonens verden og til virkelighetens sosiale spørsmål. En løytnant i en drikkeviser fører tankerekken hans mot «Løytnanten i Trondhjem, han, som drakk ei fjortan Aars Gjente full og -. So kjem det sociale Spursmaale veltande, graatt og langt, vonlaust og endelaust, som ein Midgardsorm» (sst. 213). Selv om den første reaksjonen på lesningen av *Der Verbrecher* var vendt innover, vrenses den nå utover og avslører at det psykologiske og individorienterte, som nøres oppunder i isolasjonen på Kolbotn, likevel ikke har fortrent samfunnsaktøren og tendensdikteren.

Løytnanten og jenten er en referanse til den såkalte «Pigesagen», en mye omtalt og sensasjonell kriminalsak som fant sted i 1888. Garborg hadde tidligere skrevet en artikkel om denne saken for *Den Nye Tid*.⁶⁴ En løytnant og en farmasøyt stod tiltalt for å ha tatt initiativ til neddoping og påfølgende gruppevoldtekt av fjorten år gamle Minda Øien, i en sak som førte til utstrakt offentlig debatt og demonstrasjoner da den fant sted (Kaldal 1997: 168). Hentydningen til saken, som for leserne i 1890 fremdeles ville være velkjent, knytter Lombrosos bok om kriminalitet som fenomen til et nasjonalt og konkret eksempel på en kriminell hendelse. Det etablerer nye sammenhenger, som også denne gangen fødes ut av en kontrast: mellom det som skjer der ute, i den europeiske intellektuelle debatten og i det norske samfunnet, og forfatteren og tendensdikteren som skriver sin nye roman langt ute i skogen ved Kolbotn. Selv om han befinner seg fjernt fra det hele, er han like fullt kroppslig og mentalt forbundet med kultur og samfunn. Gjennom forsøket på å

⁶⁴ «Pigesagen» er lite omtalt i garborgforskningen, men hendelsen og debatten omkring den er viet et kapittel i Ingar Kalstads lokalhistoriske bok *Veit og gate. Daglegliv i Midtbyen i Trondheim 1880–1950* (1997). Den offentlige diskusjonen som utgikk fra saken ble etter hvert utstrakt, og omhandlet sedelighetsspørsmål, klassespørsmål og forholdet mellom menn og kvinner. Arne Garborg skrev en artikkel om saken i det da nyopprettede og trondheimsbaserte tidsskriftet *Den Nye Tid* i 1888. Deler av den er sitert i Peter Egges *Minner I. Fra Barndom og Ungdom* (1948: 111–115).

syngte og dikte bort redselen kommenteres nok en gang sammenhengene mellom diktning og virkelighet. Denne gangen skjer det på en måte som foreslår at heller ikke ufarlig, tilsynelatende fortrøstningsfull diktning er harmløs eller kan skyve unna virkelighetens hendelser og de sosiale spørsmålene de er forbundet med.

Helt til sist i teksten munner den utstrakte eksistensielle krisen ut i en nesten sublim opplevelse, som avrunder 1890-tallsutgaven av «Kolbotnbrev». Utenfraperspektivet beholdes, men blikket vendes tilbake mot fortelleren. Passasjen skildrer mennesket som står alene i skogen, som en liten del av en overveldende natur, skremt som dyrene han deler den med:

Himmelen er so klar, at han synest svart. Det er som eg ser ende inn i dei siste Grunnar. Paa den svarte Himmelbotnen stend knitrande kalde Stjernur og blaalyner. Ein likbleik Maane er just kommen upp; som Lazarus or Grava. Kald og huglaus gløser han ut yver stivfrosne Vidder, der i det høgste ein skræmd Rein vildrar ikring oppunder ei Hø ... og so eg, endaa meir skræmd, endaa meir rædd - langt inne i stengde Lier. (Garborg 1890: 213)

Sublimiteten i denne passasjen ligger ikke i naturopplevelsen i seg selv, som står sentralt i Emmanuel Kants definisjon av den sublimе erfaringen. Den tar snarere form av det Vijay Mishra kaller «The Gothic Sublime» i boken ved samme navn (1994). Mishra bygger sin forståelse av sublimiteten på Edmund Burkes definisjon, som fremhever distansen og refleksjonen opplevelsen av det sublimе krever og dens nærhet til det fryktfremkallende.⁶⁵ Denne formen for sublimitet er også nært forbundet med at det under- og ubevisste gir seg til kjenne på en måte som korresponderer med Sigmund Freuds «Det uhyggelige»: det som ligger skjult i vårt eget indre, samtidig kjent og ukjent, kommer til overflaten (Mishra 1994:19). I Garborgs tekst er det sublimе noe som inntreffer i kulminasjonen av den affektive effekten lesningen av *Der Verbrecher* har hatt på Garborg. I likhet med månen er også fortelleren som en Lazarus; som vendt tilbake fra de døde, men blekere, kaldere enn før. Det eksistensielle ved krisen fremheves i det vi, sammen med fortellingens

⁶⁵ Jamfør Edmund Burkes *A Philosophical Enquiry Into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful* (1757/1759).

Garborg, ser inn «i dei siste Grunnar», underkastet månens kalde blikk og stilt side om side med det skremte reinsdyret.

Passasjen jeg siterte utgjør også begynnelsen på slutten av både «Tredie Breve» og *Kolbotnbrev og andre skildringar* som helhet. Den etterfølges av et etterskrift som skildrer flyttingen fra Kolbotn.⁶⁶ Utviklingen som har gått gjennom brevet, fra eksistensiell angst til naturopplevelse etterfulgt av ny harmoni, er et mønster som har opptrådd flere ganger tidligere i «Kolbotnbrev». Idyllen etterfølges av stadig nye brudd, og det skremmende ved naturen forsterkes ettersom årstiden skifter. Dette brevets skildring av en skriveprosess og leseopplevelse er det siste av bruddene, og denne gangen etterfølges det ikke av ny harmoni til tross for at våren endelig kommer. I etterskriftet skjønner vi at Garborgs «Nervetilfelle» vedvarer, og at de andre i det lille husholdet får fysisk sykdom å stri med: Huldas hodeverk og tannpine, Tuftens søvnproblemer (1890: 215). Huldas tannpine blir til sist så alvorlig at de må dra fra fjellstuen for å finne doktor. Det er da de skjønner at det ikke går lenger: «Den minste Ting, ei vond Tonn, eit Krampetilfelle, kann setja oss reint fast» (sst. 222). Selv om Garborg slår fast at det er en vond tann som til slutt «driv ein norsk Forfattar ut or Land og Rike», ser vi at angsten som ble beskrevet i den forrige tekstbolken har vedvart (sst. 214). En vond tann, et epileptisk krampeanfalle, kan bli uhåndterlig, og med den lille sønnen kan de ikke lenger spille slikt vågespill: «Ut maa me» (sst. 222).

Også vi skal bevege oss ut. I det følgende kapittelet skal vi forlate «Kolbotnbrev» og bevege oss over i andre deler av Arne Garborgs forfatterskap og derfra ut i den norske, offentlige samtalen i 1890-årene. Analysene kommer imidlertid til å beholde en tydelig forbindelse til de diskursive utvekslingene vi har sett her. Møte- og brytningsstedene i utdraget fra «Kolbotnbrev» oppstår på terskelen mellom domener som litteratur og vitenskap, praksiser som skriving og lesing, og mellom den sterke affekten som beskrives og fortellerens ironiske distanse til den. De diskursive brytningene i teksten er konkrete resultater av Arne Garborgs kommentar til og appropriasjon av en fagtekst som var avgjørende for hvilke populariserte

⁶⁶ Hulda og Arne Garborg oppholdt seg jevnlig på Kolbotn helt frem til 1896, men de bodde også periodevis i Tyskland, og Arne foretok reiser til Paris og Italia (Andersen 2012: 261). Etterskriftet i «Kolbotnbrev» (1890) er skrevet fra Tyskland.

forestillinger om kriminalitet det var som sirkulerte i den felleseuropeiske, kulturelle offentligheten. Analysen har gitt oss et første eksempel på hvordan kriminalitet ble forstått som fenomen i perioden frem mot århundreskriftet. Tilknytningen til sykdom og andre avvik gjorde «Den fødte forbryter» til en skremmende figur, som fikk funksjoner i etableringen av det moderne menneskets selvforståelse og for den litterære behandlingen av det. Som kommentar til *Der Verbrecher* fremhever «Kolbotnbrev» sider ved Lombrosos tekst og diskusjonene som omga den som kan antyde hvorfor hans kriminalantropologiske teori fikk en paradoksal plass i både europeisk og norsk intellektuell historie, samtidig som den spilte en sentral rolle i formingen av den kriminelle som kulturell figur. I så måte er Garborgs selvbiografiske og litterære bearbeiding av sitt møte med *Der Verbrecher* litteraturhistorisk, idéhistorisk og kulturhistorisk interessant. Brytningene kaster ikke bare lys over forfatterens selvframstillingsprosjekt i «Kolbotnbrev», men, som vi skal se i det følgende, også over vendingen hans mot nyromantikk og dekadanse i romanen *Trætte Mænd* fra 1891 og poetikken han gir uttrykk for under dekadansedebatten som fulgte i 1894.

KAPITTEL 4

Litteratur, laster og forbrytelser

Kriminalitet og degenerasjon i den norske dekadansedebatten

Allerede da *Kolbotnbrev og andre Skildringer* ble utgitt, på terskelen til 1890-tallet, ble den ansett for å være et overgangsverk. Brevsamlingen ble forbundet med en vending i Garborgs skjønnlitterære forfatterskap, som stod i forbindelse med den større, litteraturhistoriske utviklingen i perioden. Arne Dybfest beskrev den som en avslutning på én æra i norsk litteratur og inngangen til en ny, idet den tidligere diktningens «vide omfang» møtte den nyes «intense Sjøleskildring» (*Oplandenes avis* 1891.03.03).⁶⁷ Biografisk sett var denne perioden preget av en av Garborgs personlige kriser, som kom til uttrykk i de litterære kolbotnbrevene gjennom skildringer som de vi så på i forrige kapittel. Senere, i et privat brev til Gerhard Gran fra 1896, skrev Garborg at krisen også resulterte i dekadanseromanen *Trætte Mænd*, som kom ut i 1891 (Garborg 1954b: 340).⁶⁸ Dette er en av flere forbindelser som lar seg trekke mellom «Kolbotnbrev» og Garborgs skjønnlitterære produksjon fra den samme perioden. Som vi husker, omhandler de litterære brevene skrivingen av romanen *Hjaa ho mor* (1890), som kom ut samtidig som *Kolbotnbrev og andre Skildringer* og året

⁶⁷ Se Agnete Jørstad Andersens hovedfagsoppgave «Et essay fra en brytningstid. En analyse av Arne Garborgs *Kolbotnbrev*» (2007: 39-40). Jmfør også Per Thomas Andersens kapittel om Garborg i *Norsk litteraturhistorie*, der inngangen til 1890-årene beskrives som et skille mellom to faser av forfatterskapet, fra en sosiologisk orientert litteratur med naturalistisk tilsnitt til en lyrisk og psykologisk diktning (2012: 261-262). Romanen *Trætte Mænd* (1891) kan også regnes blant overgangsverkene fra denne perioden. Andersen påpeker at Garborg selv beskrev den som naturalistisk, og at selv om det er lett å finne eksempler på nyidealisme og en interesse for det individualpsykologiske i teksten, kan den ikke sies å «gå restløst opp i standardforestillingen om en nittårsroman» (Andersen 1992: 196-197).

⁶⁸ Se også Arne Garborgs brev til Jonas Lie fra 4. juni 1895 (Garborg 1954b: 320) og Gerhard Grans biografiske skisse over Garborg i *Samtiden*, som han baserte på brevvekslingen mellom dem (1897: 107).

før *Trætte Mænd*. De to romanuniversene henger også sammen med hverandre: Mens vi i *Hjaa ho mor* følger Fanny Holmsens forelskelse i Gabriel Gram og betingelsene som fører til at hun må velge en eldre ektemann fremfor ham, følger *Trætte Mænd* Grams perspektiv på den samme kjærlighetshistorien. Dermed går det linjer fra «Kolbotnbrev» til dekadanseromanen både biografisk og gjennom intertekstuelle forbindelser.

I dette kapitlet skal jeg følge en linje fra analysen av Garborgs «Kolbotnbrev» til *Trætte Mænd* og derfra til den såkalte dekadansedebatten fra 1894. Debatten ble startet av litteratur- og kulturhistorikeren Christen Collin. I en serie artikler publisert i avisen *Verdens Gang* gikk han til angrep på så å si hele den norske skriftbaserte offentligheten, med utgangspunkt i et litteratursyn fundert på den engelske utviklingslærens prinsipper.⁶⁹ Senere ble artiklene samlet og utgitt i boken *Kunsten og Moralen. Bidrag til Kritik af Realismens Digttere og Kritikere* (1894).⁷⁰ Collin tok sikte på å mane til kamp mot det han anså som forfallstendenser i litteraturen. Han tok til orde for en vitenskapelig litteraturkritikk som kunne bidra ved å opplyse og advare leserne. Samtidig oppfordret han forfatterne selv til å ta opp kampen mot de negative tendensene og velge side: Ville de arbeide for eller mot vitenskapen i forsøket på å skape en bedre verden? Garborg var en av forfatterne Collin adresserte i artiklene, og særlig *Trætte Mænd* ble brukt som eksempel på «syk» og «farlig» litteratur. Selv skrev Garborg to tilsvær til Collin, «En tak til herr Collin» og «Chr. Collin» (1894). I dem ga han uttrykk for en tydelig litterær poetikk, satt innenfor rammene av Collins debatt. Analysene vil vise hvordan disse tekstene står i forbindelse til, men også utvider, tematikken jeg knyttet til Garborgs omtale av Cesare Lombrosos *Der Verbrecher* i forrige kapittel. Vi skal se at krysningepunktet mellom kriminalitet og degenerasjon fikk betydning både i den norske skjønnlitteraturen og i debatten om den i tiåret frem mot århundreskiftet.

⁶⁹ Artiklene stod på trykk i *Verdens Gang* 1894 nr. 46, 49 og 55 («Dekadente Digttere og Kritikere»), i nr. 61, 65 og 72 («Digtekunsten og Moralen» / «Kunsten og Moralen») og i nr. 83 og 86 («Dekadent Krigskunst») (Vassenden 2012: 502, sluttnote 37).

⁷⁰ *Kunsten og Moralen* samlet Christen Collins argumentasjon innenfor rammen av et forord og en nyskrevet, avsluttende artikkel, som kommenterte tilsvarene han hadde fått underveis. Det er denne bokutgaven jeg forholder meg til i det følgende.

Kriminalitet og degenerasjon i *Trætte Mænd*

Kriminalitet og det kriminelle individet dukker jevnlig opp som tema i *Trætte Mænd*. Vi finner flere passasjer som resonnerer med Cesare Lombrosos hovedverk, og ofte skjer det på lignende måte som i Arne Garborgs omtale av fagboken i «Kolbotnbrev». Vi hører som et ekko av Garborgs tidligere beskrivelser av *Der Verbrecher* når hovedpersonen og jeg-fortelleren Gabriel Gram skriver at «[h]vad vi kjender af Menneskene, er bare Overflade. Under disse overflader lurer alleslags rare Dyr, ækle Dyr og fæle Dyr, Vanvittige, Forbrydere, Selvmordere, Vildmænd ...» (1891: 110). Det samme gjelder disse utsagnene om tyver og mordere i sammenligning med kunstnere og genier:

- 1) [D]e, som stjæler i stort, dem faar man uvilkaarlig en vis Agtelse for, som overhoved for alt, hvad der har Dimensioner. De er Mestere i sit Fag, Kunstnere, og for Kunsten, for Mesterskabet har Mennesket Respekt, og bør ha Respekt, selv hvor der bare er Tale om en Kunst som den at stjæle. (sst. 53)
- 2) Morderevnen er en egen Begavelse, en Naadegave; man fødes til Morder, som man fødes til Geni; det har ingen fare. (sst. 305)

Vi gjenkjenner koblingene som etableres mellom det kunstneriske eller kreative og det forbryterske, og de uklare overgangene mellom disse kvalitetene, fra «Kolbotnbrev». Også der fremhevet Garborg det vanskelige grenseområdet mellom mennesket og dyret, den normale og abnorme, den lovlydige og lovbryteren. Samtidig er det klart at det har inntrådt noe nytt i disse sitatene sammenlignet med behandlingen den lombrosianske læren fikk i «Kolbotnbrev». Mens vi tidligere har sett hvordan tilknytningen mellom geniet og morderen ga grunnlag for angst og hypokondri, får vi nå eksempler på en motsatt utveksling; den kriminelle låner av geniets egenskaper og av hans ry. Gram slår fast at man uvilkårlig får en viss aktelse for forbryterens evner, og at morderevnen er en begavelse og en nådegave gitt ved fødselen.

I likhet med «Kolbotnbrev» inngår referansene til den lombrosianske læren i en utvidet tematisering av sammenhengene mellom selvforståelse og skriveprosjekt, denne gangen hos den litterære personen Gram. *Trætte Mænd* handler om Grams

forsøk på å skrive en roman og består av notatene som aldri ble til den. Den kriminelle og den degenererte dukker også her opp som en underliggende trussel, en type, eller en form, som ligger tett opp til det vanlige mennesket og enda nærmere det geniale, kreative eller eksepsjonelle individet. Degenerasjonslæren, med og uten tilknytning til kriminalitet, knyttes gjennomgående til Grams identitet og selvforståelse. Sykdom av både fysisk og psykisk art er et tilbakevendende motiv. Patologien de ulike avvikene knyttes til, er biologisk fundert, og arv fremstår som en felles årsak for samtlige av lidelsene hans. «Jeg er et Reservoir for alle mulige nedarvede Familjesynder og Sy[g]domme», forteller han oss et sted: «Hos mig slaar det ud som Dipsomani» (Garborg 1891: 162).⁷¹ Allerede tidlig i romanen forklarer Gram for Fanny Holm at personligheten hans er biologisk og arvelig betinget:

Jeg er gammel, siger jeg. Gammel fra Fødselen, d.v.s. en umulig Blanding af gammelt og ungt. Det er vel Arv; alt skal jo være Arv nu jo. Min Far var en gammel udlevet Levemand af en Kaptein paa Pension; dette Vrag falder saa tilsidst i Armene paa sin lille trivelige 30-Aars Vossepigge af en Husholderske ... (...). Følgen af dette Fald blev jeg. Gammelt, træt, tyndt Blod altsaa blandet med ungt, tykt Bondeblod - det kunde der ikke komme noget helt ud af, naturligvis. (sst. 23-24)

Arven, som forstås ut fra degenerasjonslærens kausalitetsmodeller, er en forklaring som både er tidsriktig («alt skal jo være Arv nu») og passende for Grams ubestemte og mangfoldige sykdomstegn. De innbefatter blant annet angstanfall, tretthet, alkoholmisbruk og melankoli. Han beskriver seg selv som resultatet av en «gammel» slekt, som selv ikke tilførselen av ungt blod har kunnet regenerere. Splittelsene i personligheten hans, som karakteriserer ham gjennom hele romanen, forstås som en konsekvens av denne «umulige» blandingen av det unge og gamle blodet. Som Per Thomas Andersen har vist i boken *Dekadanse i nordisk litteratur 1880-1900*, kan Grams utvikling gjennom romanen leses som et sykdomsforløp med utgangspunkt i slike biologiske, arvelige forutsetninger (1992: 398).⁷² Redselen for å ende opp som onkelen

⁷¹ Dipsomani er periodevis alkoholmisbruk.

⁷² En videre redegjørelse for tilknytningen mellom degenerasjonslæren og dekadansestrømninger i litteraturen faller utenfor rammene for min analyse. Per Thomas Andersens studie gir imidlertid en god gjennomgang av hva det er som gjør *Trætte Mænd* til en dekadanseroman, og han viser også at dekadanserepet hadde en tydelig forbindelse til degenerasjonsproblematikken. Degenerasjons-

Berents, som trolig var en syfilitisk selvmorder, utgjør for eksempel et gjennomgående skremmebilde for Gram (sst. 401–403). Samtidig som både den kriminelle og den dekadente er skikkelser som på denne måten knyttes til Grams forfallshistorie, forbindes de også med storsamfunnets problemer. De utgjør representative, kulturelle figurer – for degenerasjonslæren som erkjennelsestrømning, for det moderne mennesket og for en særskilt type kunstnerpersonlighet.

Forholdet mellom den litterære teksten og spesialdiskursene den tar opp i seg, i dette tilfellet kriminalantropologi og degenerasjonslære, er langt fra enkelt å utrede. Referansene er sjelden konkretiserte i romanen, slik tilfellet er i det mer essayistiske kolbotnbrevet. De mange resonansene mellom romanen og *Der Verbrecher* eller «Kolbotnbrev» utgjør også bruddflater mot dem. De har gjennomgått en litterær appropriasjon, som har gitt dem nye funksjoner i romanteksten. Før vi går videre til å se på hvordan forholdet mellom litteratur, kultur og moral ble drøftet i dekadansedebatten, vil jeg kort utdype hva disse endringene består i og hvordan vi kan knytte dem til den overordnede diskursforståelsen jeg redegjorde for i kapittel 2. Det vil jeg gjøre ved å knytte spørsmålet om hvordan romanen tematiserer kriminalitet og degenerasjon til en mer overordnet drøfting av hvordan den litterære diskursen forholder seg til sin tids spesialdiskurser. På den måten vil vi allerede nå begynne å nærme oss problemstillingene som var utgangspunktet for den større debatten Christen Collin startet i 1894: På hvilke måter griper litteraturen inn i verden, og på hvilke måter forholder den seg til vitenskap, samfunn, politikk og moral?

Oppstilt, utstilt og omstilt. Spesialdiskursenes rolle i *Trætte Mænd*

I *På sporet av virkeligheten* fremhever Frederik Tygstrup at alle litterære verk, inkludert den realistiske romanen, «suspenderer» språkets konvensjonelle betydninger. De etablerer et *tabula rasa*, som et litterært univers bygges opp fra (2000: 211). Når historiske eller vitenskapelige diskurser innskriveres i dette litterære universet, administreres de etter lovene som gjelder der, og får nye funksjoner:

motiver trekkes inn både i analysene hans av Herman Bangs *Haabløse Slægter* (1880) og, i noe mindre grad, i *Trætte Mænd*, og Andersen viser til at motivene også er utstrakte innenfor naturalismen (1992: 142, 214–217, 399).

Gennem den litterære diskurs' transformation eller 'omfunktionering' af sit materiale, hvor det trælles gennem den litterære konstruktions retoriske tågekammer, fremskriver den mutanter og modeller, der vinkler og fokuserer de diskursive stereotyper anderledes, så de bliver instrumenter for andre indsigter og for konstruktion af andre objekter. (sst. 222–223)

Med denne beskrivelsen av den litterære tekstens transformerende og «omfunktjonerende» egenskaper markerer Tygstrup en forskjell mellom litteraturen og de ulike historiske og vitenskapelige diskursene den tar opp i seg. Han advarer mot å begå det han kaller en «historicist fallacy» ved å, som leser og som forsker, begrense seg til å påpeke det (tids)typiske ved en romans bruk av aktuelle (idé)-historiske strømninger uten å skille mellom deres ulike betydninger i og utenfor det litterære universet (sst. 220). En roman kan ikke leses som en dokumentarisk, katalogisk oversikt over sin tids diskurser, fordi den alltid utgjør en form for estetisk orientering i dem. Dette ser vi også i *Trætte Mænd*. Tilknytningen til tidens vitenskaper henger sammen med romanens helhetlige tematisering av forfall i form av individuell dekadanse, og med den manglende helheten eller fragmenteringen som preger både form og innhold i verket.

Dette særpreget ved den litterære diskursen utforskes også i Tygstrup og Isak Winkel Holms artikkel «Litteratur og politikk» (2007). Som vi husker fra kapittel 2, tar artikkelforfatterne her i bruk Ernst Cassirers begrep om de symbolske formene for å beskrive forholdet mellom det de kaller en litterær og en kulturell poetikk. I artikkelen presenteres tre spesifikke måter den litterære teksten tar i bruk og endrer sitt materiale på, som gjør den vesensforskjellig fra andre teksttyper og ytringer som sirkulerer i offentligheten i den samme perioden. De tre formene utgjør henholdsvis en oppstilling, utstilling og omstilling av de virkelighetsbildene som sirkulerer i kulturen som helhet (sst. 159). Med utgangspunkt i dem ønsker artikkelforfatterne å si noe om hva det er som konstituerer en litterær «realisme», og hvordan den litterære teksten forholder seg politisk til samfunnet og kulturen den utgår fra. I det følgende vil jeg ta i bruk disse begrepene for å beskrive hvordan *Trætte Mænd*

forholder seg til tidens diskurs om kriminalitet og degenerasjon og til den kulturelle «virkeligheten» den beskriver.

Gjennom konstruksjonen av et romanunivers oppstiller den litterære diskursen fiktive modeller av verden, og dermed av hvordan virkeligheten tar seg ut og henger sammen (Tygstrup og Winkel Holm 2007: 160). Ut av den litterære tekstens omdreiningspunkt, som i *Trætte Mænd* kan sies å være Gabriel Grams liv, trer det frem et mer overordnet virkelighetsbilde, som inkluderer det norske hverdagsliv, politiske liv og mentale univers slik det tar seg ut i lys av livshistorien romanen fremlegger (sst.). Et romanunivers kan i så måte gjøre offentligheten oppmerksom på hittil usette aspekter ved den sosiale virkeligheten, som ikke synliggjøres på den samme måten i ikke-skjønnlitterære tekster (sst. 161). Gjennom denne oppstillingen av romanuniverset i *Trætte Mænd* inngår tematiseringen av tidens vitenskapelige strømninger i utvekslinger med Grams og de øvrige romankarakterenes liv. Samtidig utstilles kulturens repertoar av virkelighetsbilder når de tas i bruk innenfor romanuniverset (sst. 163). De mange og til dels motstridende forestillingene om virkeligheten som sirkulerer i kulturen, stilles opp ved siden av hverandre og blandes i hverandre. Slik vises vesentlige trekk ved samfunnets måte å forstå den eksistensielle, sosiale og materielle virkeligheten på frem. Når disse trekkene blir utstilt, settes de imidlertid samtidig i usynlige gåseøyne, noe som har en fremmedgjørende effekt (sst. 161–162). Dette medfører også en omstilling av virkelighetsbilder, som finner sted i flyttingen fra en institusjonell sammenheng til en annen.

De sitatene fra *Trætte Mænd* som vi så på innledningsvis, inngår i en stor mengde diskusjoner om vitenskap, religion og politikk i romanen. De er i så måte med på å utstille tidens vitenskapelige spesialdiskurser innenfor rammene av romanens oppstilling av virkeligheten. Romanen handler i stor grad om de nye ideene i tiden og hvordan Gram forholder seg til dem, og diskusjonene kaster ofte lys over utviklingen hans. Selv om konfliktlinjen i Grams identitet kan kokes ned til et endelig valg mellom vanvidd og religion, slik Per Thomas Andersen overbevisende har argumentert for i sin analyse av romanen, spiller blant annet engelsk utviklingslære, spiritistisk pseudovitenskap, eksotisme og mystisisme en medierende

rolle på veien dit (1992: 386–387, 397). De mange bøkene Gram leser om temaer som hypnose og parapsykologi, er lånt fra legen Kvaale, og viser til en idéhistorisk kontekst i grenselandet mellom vitenskap og tro. Kriminalantropologien og psykiatrien inngår i denne utvidede konteksten. Også Lombroso var influert av spiritisme utover 1890-tallet, og han ga ut skrifter som omhandlet samtaler han førte med sin avdøde mor gjennom et medium (Pick 1989: 151). Hypnose var på sin side både et scenetriks og en behandlingsmetode, som ble utforsket i forbindelse med hysteridiagnosen av leger som Jean-Martin Charcot ved det franske Salpêtrière-hospitalet (sst. 169). I romanen skaper Garborg et rom der alle disse strømningene sammenstilles ut fra ett individs forfalls-, dannelses- eller frelseshistorie, alt etter hvordan man vil forstå Grams utvikling. Der fremstår de ikke som adskilte, epistemologiske diskusjoner, men snarere som en kakofon støy som gjør en ontologisk orientering umulig for romanens hovedperson. Som i «Kolbotnbrev» er det altså på samme tid en individual- og en samfunnsdimensjon ved referansene, og det er en litterær betydningsproduksjon de inngår i.

Disse ulike diskursene knyttes til hverandre i romanen og former dens tematisering av kriminalitet og degenerasjon. En overdrevet bruk av darwinistiske prinsipper som «den sterkeste rett» ligger for eksempel innbakt i romanens mer eksplisitte diskusjoner av kriminalitet som fenomen. Dette ser vi for eksempel når Gram griper tak i Fannys sosialistisk funderte sinne over at små tyver henges og store får gå. Det er naturlig at det er slik, hevder Gram, for mesterne i sitt fag respekterer vi uansett hva mesterskapet består i. «Vi ækles ved en elendig Nasker og Lommetyv, som gjør sig til hund for en Krones Skyld og ovenikjøbet lader sig fakke og afstraffe; men vi interesserer os for Ola Høiland og Gjest Baardsen og tager Hatten af for Rotschild og Vanderbilt» (Garborg 1891: 53–54).⁷³ Selv om Grams utsagn er klart ironiske, er de samtidig en kommentar til både vitenskapelige og kulturelle strømninger i 1880-årenes Norge. Vi skal selv se flere eksempler på nettopp denne

⁷³ Rothschild- og Vanderbilt-familiene var forretningsdynastier med verdens største private formuer, igangsatt av henholdsvis Mayer Amschel Rothschild og Cornelius Vanderbilt. Begge familiene ble tidlig knyttet til konspirasjonsteorier med antisemittisk preg, som stort sett dreier seg om sammenhengene mellom økonomisk og politisk makt. Ifølge slike teorier skal for eksempel Natan Rothschild ha presset frem 1812-krigen mellom England og Amerika av økonomiske grunner. Ola Høiland og Gjest Baardsen var tyver som opererte i 1800-tallets første halvdel. I tiden omkring århundreskiftet ble det utgitt en rekke populære fortellinger om dem, som solgte svært godt.

formen for tvetydig «helte dyrkelse» av den sterke kriminelle i avhandlingens andre halvdel, som tar for seg tidens mange populære fortellinger om historiske forbrytere. Grams utsagn utviser også denne gangen en bevissthet om at grenseområdene mellom det lovlidige og det forbryterske er uklare, og at vi tradisjonelt har en ambivalent innstilling til kriminelle individer. Også blant lovbruddene finnes det et hierarki, og noen former for kriminalitet anses som et beundringsverdig tegn på styrke, og ikke som en svakhet. På et eller annet tidspunkt glir tyvens bilde over i heltens, kunstnerens eller forretningsmannens.

I det lengste utdraget som direkte omhandler kriminalitet, holder Gram en tale for seg selv i alkoholindusert delirium. Det er her han omtaler morderevnen som en begavelse og nådegave gitt ved fødselen. I passasjen utvides de tidligere kommentarene om forbryteren som kunstner og som forretningsmann til å omfatte også geniet, embets- og militærmannen. Det er en underholdende passasje, som imidlertid også er så beskrivende for periodens paradoksale tilnærminger til den kriminelle som figur at jeg denne gangen vil sitere den i sin helhet:

(Delirium.) – – Hvorfor man straffer Mordere? Komisk Idé! Denne selvsamme Stat, som holder paa at sprænges af Overbefolkning ... kommer der en godmodig Fyr og hjælper den af med nogle Individer, saa tager merbemeldte Stat fyren og slaar Hovedet af ham. Ubegavet.

«For Consekvensens Skyld!» – Sniksnak. Morderevnen er en egen Begavelse, en Naadegave; man fødes til Morder, som man fødes til Geni; det har ingen Fare.

Staten vil ha Monopol paa Haandværket? Den forstaar sig selv bedst paa den Ting? De private Drabsmænd er Fuskere. Gjør det for fort af, for smertefrit; Menneskenes Børn skal myrdes methodisk, planmæssigt, seig- og langpines ihjel, sultes og slides ihjel paa Departementskrakker og andre Torturinstrumenter ... og det der forstaar Staten. Ja, ja. Det kan lade sig høre.

Men hvis der var Menneskelighed paa Jorden, saa vilde man lønne, hædre og opmuntre Mordersjælene, saa der kunde blive mange af dem, og mange flinke. Saasnt en Mand havde udført et nogenlunde præsentabelt Mord, skulde han med Statsstipendium sendes til Paris, London, Italien for at udvikle sig videre i sin Kunst, og havde han derefter udført fem Dødsfald tilfredsstillende, skulde han faa fast Ansættelse, Gage og Uniform samt en pen Titel: kgl norsk Dødshjælper, kgl. Norsk Over-Sorgenslukker, kgl. Norsk Over Hof-Avancementsforholdsordner

Det er det man gjør med de militære? – Ja, ja, godt og vel ... Men de er bare ansat for at tyne Svensker. De nationale Drabsmænd derimod, de, som vier sine Evner til Fædrelandets Tjeneste, som søger at forløse sine Landsmænd og Compatrioter og Medkristne, – de faar Pokker ingen Opmuntring, men maa lægge sine kortklippede Hoder paa en lav, grovt tilhuggen Blok. –

Og dog arbeider de bra i Regelen. Træffer et noksaa rigtigt Udvalg, kværker gamle Pengepugere, Aagerkarle, enslige rige Damer o.desl., Folk, som virkelig bare har godt af at dø. Men sligt tages der ikke Hensyn til; de blir uden videre afkortede – istedetfor at udnævnes til Løitnanter, Kapteiner, Generaler af den sande Frelsens Armé ... Besynderligt, dette Snerperi mod at myrde. Som om ikke disse Aagerkarle skulde dø alligevel! Idag, imorgen ... Og selv en middelmaadig Morder expederer dem ialfald penere og kvikkere end denne klodsede, grisede Natur. Hei, Jakob Skomager, nok for en Styver Brændevin ... (Garborg 1891: 305-306)

I talen sparkes det i flere retninger. Gram tar mange av tidens ledende ideer om kriminalitet «på alvor» og utreder satirisk konsekvensene av dem. Bak tanken om at morderen fødes, på samme måte som geniet, og er en kunstner som ham, ligger forestillingene Lombroso tok i bruk i sine studier av det kriminelle og geniale mennesket. Det lekes også med den franske sosiologen og kriminologen Gabriel Tardes syn på kriminalitet som en profesjon eller en form for yrkesgruppe. For på hvilken måte bør vi forstå koblingene kriminalvitenskapen har påvist mellom forbryteren og geniet? Bør mordere berømmes, opplæres, få titler? Er det egentlig noen forskjell på ham og militær- eller forretningsmannen, ham og kunstneren eller forfatteren? Litterært sett går referansene både i retning Fjodor Dostojevskijs nå godt kjente *Raskolnikov/Forbrytelse og straff* (1866) og en romantisk tradisjon for å skrive satirisk om morderevnen.⁷⁴ Tankeeksperimentet og den romantiserte opphøyelsen av den kriminelle er for eksempel ikke ulik den vi finner i det berømte essayet «On Murder Considered as one of the Fine Arts», som ble skrevet av den engelske essayisten Tomas de Quincey i 1827.⁷⁵ Dermed pekes det også i romanen, som i «Kolbotnbrev», mot slektskapet til romantiske forestillinger om det eksepsjonelle og overskridende mennesket. Passasjen er ellers et godt eksempel på den litterære diskursens evne til å sette vesentlige trekk ved menneskelig kultur i gåseøyne, på måter som fremmedgjør dem.

⁷⁴ Som Per Thomas Andersen skriver, ble *Forbrytelse og straff* nesten motvillig oversatt og introdusert i Norge under tittelen *Raskolnikov* på 1880-tallet, med et forord som viste til verkets store innflytelse i Europa for øvrig (2012: 285). Fjodor Dostojevskijs forfatterskap ble en viktig impuls for de dypere psykologiske skildringene i litteraturen frem mot århundreskiftet, blant annet hos Knut Hamsun.

⁷⁵ Joel Black har fulgt innflytelsen fra Tomas de Quinceys essay og inn i moderne tid i *The Aesthetics of Murder. A Study in Romantic Literature and Contemporary Culture* (1991). Også her blir tilknytningspunktene mellom kriminalitet og ulike former for skapende kreativitet utforsket, og Black knytter dem til videreføringen av en romantisk estetikk og poetikk.

Det er nettopp gjennom en slik avstand til og fremmedgjøring av kulturelle forestillinger at litterære representasjoner er politiske, skriver Tygstrup og Winkel Holm. I utgangspunktet befinner litteraturen seg på avstand fra den kulturelle poetikken for øvrig, ved at den suspenderer enhver entydig pragmatisk funksjon eller konkret samfunnsmessig oppgave (2007: 158). Derfor er også litteraturens politikk en annen enn den som praktiseres i offentligheten for øvrig. Litteraturen kan intervenere i politiske anliggende og diskusjoner, være polemisk og agitatorisk, men samtidig beskytte seg selv gjennom sin særstatus som litterær tekst (sst. 162-163). De tre fremstillingsformene som her har blitt omtalt som oppstilling, utstilling og omstilling, bidrar til dette. De betegner måter den litterære diskursen skiller seg fra den kulturelle på, men også måter litteraturen blir *realistisk* på, og dermed knytter seg til virkeligheten. Gjennom de ulike tekststrategiene gis ellers uuttalte aspekter ved kulturen språk, de gjenspeiles eller de problematiseres, for eksempel ved at grensen mellom virkelighet og fiksjon tydeliggjøres (sst. 163). På denne måten står den litterære diskursen i et særlig produktivt, men også særlig problematisk, forhold til sin tids øvrige diskurser.

I den vedvarende, kulturelle kampen mot litterær sensur er det et standardargument at litterære utsagn ikke kan bedømmes på samme måte som sosiale eller politiske ytringer som finner sted i den kulturelle offentligheten for øvrig (Tygstrup og Winkel Holm 2007: 162). Romanen kan stille seg på en uansvarlighets armlengdes avstand til kulturen og samfunnet den omhandler, og slik reflektere over, variere og motsette seg dens virkelighetsoppfatninger (sst. 159). Dette forhindrer imidlertid ikke at nettopp debatten om litteraturens forhold til kulturen, og om grensene for dens autonomi, jevnlig har blitt tatt opp på ny. Ikke minst gjorde den seg gjeldende i forbindelse med 1890-talls litteraturens tematiseringer av kriminalitet og degenerasjon. Som jeg nevnte i forrige kapittel, inngikk flere av Garborgs 1880-tallsromaner i diskusjoner som dreide seg om litteraturens ytringsfrihet og om dens forhold til sitt samfunns moral. Romanen *Mannfolk* (1886) gikk kanskje lengst i å utprøve grensene mellom det litterære rommet og den kulturelle offentligheten for øvrig; den ble ikke sensurert, men befant seg på en vaklevoren grense mellom det som kan og ikke kan uttrykkes innenfor sin periodes

hegemoniske diskurser. Også *Trætte Mænd* skulle bli utgangspunkt for offentlig debatt om grensene for det litterære handlingsrommet og for spørsmål om litteraturens funksjon i kulturen. Flere av ideene vi har sett at Garborg behandler, først i «Kolbotnbrev» og deretter i *Trætte Mænd*, fikk en sentral plass i dekadansedebatten som startet få år senere. Her skulle både sammenhengene mellom kriminalitet, sykdom og kreativitet, og mellom litteratur og samfunn, bli gjenstand for utstrakt drøfting.

Kunsten og moralen. Christen Collin og dekadansedebatten

Når vi nå vender oss mot Christen Collin og hans litteratur- og kulturkritikk, vil vi se at nettopp forholdet mellom litterær realisme og dens forhold til kulturen står sentralt i hans artikkelsamling *Kunsten og Moralén*. Bak en tilsynelatende enkel og moralistisk kritikk av en bestemt type litteratur finner vi problemstillinger som hever debatten opp til å omfatte både litterær, vitenskapelig og kulturell betydningsproduksjon som sådan. Enkelt sagt dreide dekadansedebatten seg om kunsten og litteraturens forhold til moralen og, i forlengelse av det, til kultur og samfunn. Collin skilte mellom «sunn» og «syk» litteratur, og mente at den dekadente eller syke litteraturen stod i fare for å smitte sine lesere med moralsk sykdom. I verste fall ville dette føre til et moralsk forfall både hos enkeltindivider og i kulturen og samfunnet som helhet. På denne måten gjør Collin det litterære feltet til et sted hvor større kulturkamper utspiller seg. Estetiske spørsmål knyttes direkte til den virkeligheten de blir til og virker i. Den litterære utviklingen går ikke bare parallelt med den menneskelige, samfunnsmessige og kulturelle utviklingen for øvrig, men har også direkte innvirkning på den. Collin var uttalt kritisk til at forfattere gjennom autonomiestetikk og *l'art-pour-l'art*-poetikk prøvde å fri seg fra sitt samfunnsansvar som deltakere i kulturkampen (1894: 22, 26). Gjennom debatten ville han anmode både forfattere og kritikere til å ta tydelig standpunkt og velge side: Arbeidet de for samfunnets fremskritt eller for dets forfall?

Arne Garborg og hans forfatterskap står helt sentralt i Collins drøftinger. Allerede i den innledende artikkelen hans var Garborgs 1890-tallsforfatterskap blant de fremste eksemplene på det han betegnet som en dekadent og «syk» litteratur. *Trætte Mænd* blir her fremstilt som representativ for en større litterær vending mot

europæiske, dekadente litterære strømninger i norsk litteratur. Denne formen for «litterær Rakørret» overgår til og med sine forløpere på kontinentet i sin «Forfaldskunst», skriver Collin (1894: 3). Med en viss humoristisk snert fortsetter han med å slå fast at «'Trætte Mænd' vil kunne vise Europa at tysk Sofistik og fransk Dekadentstemning gror seigest og frodigst oppe paa Kolbotten» (sst.). Ikke overraskende var Garborg blant dem som tidlig kom med et offentlig tilsvaer til Collins kritikk. Den sterkt ironiske teksten «En tak til herr Collin» stod på trykk i *Samtiden* kort tid etter Collins første innlegg i *Verdens Gang*. Debatten endte imidlertid ikke der. Da Collin ikke lenge etterpå samlet artiklene sine i boken *Kunsten og Moralen*, hadde han føyd til et nesten 150 sider langt etterskrift med undertittelen «Svar til Garborg». Garborg kom deretter med et siste tilsvaer publisert i avisen *Den 17de Mai*.⁷⁶

Dekadansebatten er for en stor del formet av disse utvekslingene mellom Garborg og Collin, selv om også flere andre forfattere, kunstnere og kritikere tok del i den eller ble omtalt i den – blant dem forfatterne Henrik Ibsen, Sigbjørn Obstfelder og Amalie Skram, kritikeren Georg Brandes og kunstneren Kitty Kielland, for å nevne noen. I ettertiden er det stort sett motdebattantenes vurderinger av Collin som en representant for reaksjonære holdninger, spissborgerlig moralisme og ukuelig – men naiv – optimisme, som har blitt stående. Skal vi yte Collin rettferdighet, må det imidlertid også påpekes at han både ønsket seg en konstruktiv debatt og imøtegikk svarene han fikk. Forfatterne og kritikernes synspunkter bidro til utviklingen som går gjennom artiklene. I *Kunsten og Moralen* kan man se en videreutvikling og utvidelse, men også flere nyanseringer av de argumentene som ble presentert i den innledende «Dekadente Digtere og Kritikere». Særlig i bokens siste og svært lange kapittel, som ikke tidligere hadde blitt publisert da den kom ut, ser vi at Collin går Garborg i møte. Samtidig utvider han her kritikken sin til å favne om større deler av den norske offentligheten, deriblant presse og folkelitteratur.

I tillegg til de mange og toneangivende motsvarene Collin fikk, har synet på debatten også blitt formet av at den lett fremstår som en blek kopi av 1880-tallsdebattene om litteratur og moral (Vassenden 2012: 88). I dem var temperaturen

⁷⁶ Svaret, med tittelen «Chr. Collin», stod på trykk 22.12.1894.

enda høyere, og forfatterne det gjaldt, ble tidvis utsatt for helt konkret sensur og juridiske reaksjoner.⁷⁷ Et tiår senere fremstod kampen om kunstens autonomi som vunnet, og Collins reaktualisering av moralske spørsmål virker i sammenligning umoderne. Til sammen har dette gitt et feilaktig bilde av Collin og dekadansedebatten i norsk litteraturhistorie. Eirik Vassenden oppsummerer det slik i *Norsk vitalisme. Litteratur, ideologi og livsdyrking 1890–1940*:

I ettertiden har Collin som dekadanskritiker blitt stående nærmest som emblemet på en kritiker ute av takt med sin tid, og de fleste litteraturhistoriske fremstillinger av denne debatten (Andersen 2001, Dahl 1986 etc.) har hatt lett spill med å karakterisere ham som en moralist av verste sort. Han fremstår der som en ulitterær idémaker uten kunstnerisk sensibilitet eller forståelse for tidens impulser. Som kritiker mangler han også *timing*: Når Collin i februar 1894 går til angrep på de dekadante, anfekter han altså en kunstnerisk retning som langt på vei har befestet seg. (2012: 88)

Bildet av Collin som en bakstreversk moralist ble stående lenge. Først på 2000-tallet har det kommet til en forskningstradisjon med målsetning om å tilnærme seg tekstene hans på deres egne premisser og kontekstuelle forutsetninger. Per Buvik (2003) og Vassenden har begge knyttet litteratur- og kulturkritikken hans til en vitalistisk filosofi og vist hvordan den stod i forbindelse til blant annet engelsk utviklingslære og biologiske funderte forståelser av samfunnslivet. Erik Bjerck Hagen (2013) har på sin side tatt til orde for at Collins tanker om litteratur og moral fremdeles gir relevante utfordringer til litteraturvitenskapen i dag. Både her og i det følgende kapittelet vil jeg gi mitt bidrag til nylesningen og rehistoriseringen av Collins litteratur- og kulturkritikk som disse forskerne har påbegynt. Vi skal blant annet se at bestemte kontekstuelle forutsetninger for å diskutere forholdet mellom litteratur og moral lå til grunn for debatten, og at Collin på ingen måte var ute av takt med sin tid.

⁷⁷ 1880-tallsdebattene fulgte i kjølvannet av juridiske anmeldelser og beslagleggelser av Hans Jægers *Fra Kristiania-Bohêmen* (1885) og Christian Kroghs *Albertine* (1886) her hjemme, men knyttes også til den danske beslagleggelsessaken mot Herman Bangs *Haabløse Slægter* i 1880 og den svenske boikotten av Ola Hanssons *Sensitiva Amorosa* i 1887 (Vassenden 2012: 88). Forfatterne ble satt på tiltalebenken både i den litterære offentligheten og i rettssalen, og litteraturens samfunnsansvar ble grundig drøftet som både juridisk og kulturelt problem. At Collin gjenoppvekket debatten om litteratur og moral i det følgende tiåret, etter at litteraturen i stor grad hadde vunnet kampen om sin autonomi, virker i så måte både reaksjonært og konservativt.

Vassenden og Buvik har begge argumentert overbevisende for at Collins kritiske praksis kan regnes som en form for vitalisme. Dette henger sammen med en gjennomgående scientisme hos Collin, som er knyttet til fremvoksende vitenskaper som utforsket det menneskelige livet, både på individuelt nivå og samfunnsnivå. Collins budskap blir jevnlig «vitenskapeliggjort» i *Kunsten og Moralen*, både ved at han etterspør en vitenskapelig, psykologisk litteraturkritikk og en litteratur som kjemper *med* vitenskapen (1894: 177, 154). På et overordnet nivå knytter Collin an til den engelske utviklingslæren, og særlig til Herbert Spencers filosofi om menneskets utvikling. Allerede i forordet til *Kunsten og Moralen* skriver han at han vil fremme en «Utviklingslærens Ethik» (sst. upag.). Utover i boken blir det stadig tydeligere at diskusjonen av litteraturens forhold til moralen er knyttet til overordnede problemstillinger som kan kokes ned til et grunnleggende skille mellom rasens fremskritt og utvikling eller tilbakegang og forfall. Som både Buvik og Vassenden fremhever, er det en «Livskamp» som utkjempes på det litterære feltet, og til syvende og sist er det intet mindre enn menneskeslektens fremtid som står på spill (Buvik 2003: 5, Vassenden 2012: 94). Ifølge dem er det disse vitalistiske forestillingene som ligger bak Collins organiske fremstilling av samfunnslegemet, som gjennom sin kultur kan både smittes av og potensielt vaksineres mot skadelige, moralske sykdommer.

Vitalismen er en åndsstrømning som har fått mye oppmerksomhet i forskningen på nordisk litteratur det siste tiåret. Forskningsfeltet er relativt nytt, og forskerne undersøker idéhistoriske impulser fra det senere 1800-tallet og utover som dreier seg om livsfilosofi, livsdyrking og livskamp. I *Norsk vitalisme* definerer Vassenden begrepet som en forestilling om at alt levende stammer fra en særlig livskraft. Denne forestillingen blir utgangspunkt for «en holdning, en filosofi eller en ideologi som setter instinkter, intuisjon og det irrasjonelle fremfor rasjonell tanke og sosiale kontrakter» (2012: 13). Selv om slike vitalistiske forestillinger har en lang forhistorie, ser vi en opphopning av slike tankemåter i tiden omkring århundreskiftet 1900, altså i den samme perioden hvor degenerasjon ble et «slagord» (sst.).⁷⁸

⁷⁸ Se også delen «Massejournalistikkens fremvekst. En ny, norsk offentlighet» i kapittel 2.

Vitalismeforskningen overlapper med temaet for denne avhandlingen på flere områder. Som vitalistiske kjernetematikker nevner Vassenden forholdet mellom individ og slekt, og han betrakter tidens interesse for forfall, dekadanse og degenerasjon som en del av den vitalistiske strømmingen i tiden (2012: 17). Dyrkingen av livet tar ikke bare form av en opphøyelse av det sunne, men kommer også til uttrykk i etableringen av flere rase- og slektshygieniske selskaper i tiden omkring århundreskiftet 1900. Også danske Anders Ehlers Dam, som har skrevet en større studie med tittelen *Den vitalistiske strømning i dansk litteratur omkring år 1900*, beskriver en «negativ, livsfornægtende linje» og en «positiv, livsbekræftende linje» som to delvis overlappende sider ved vitalistisk tankegang (2010: 23). Dekadanse og vitalisme fremstilles i så måte som nært beslektede åndsstrømninger.

Til tross for dette har forfalls- og degenerasjonsaspektet ved Collins vitalistiske litteratur- og kulturkritikk i liten grad blitt utforsket i forskningslitteraturen. Tilknytningen til engelsk utviklingslære har for eksempel blitt prioritert fremfor dekadansedebattens slektskap til større, europeiske diskusjoner om degenerasjon i litteraturen, som pågikk i den samme perioden. Selv om Buvik, Vassenden og Bjerck Hagen alle nevner at det finnes tilknytningspunkter mellom *Kunsten og Moralen* og den tyske litteratur- og kulturkritikeren Max Nordaus verk *Entartung (Degenerasjon)* fra 1892–1893, har ikke relasjonen mellom disse verkene blitt undersøkt videre. Min utforskning av plassen kriminalitet og degenerasjon inntok i norsk offentlig samtale, bidrar til å bøte på dette. Her og i neste kapittel vil jeg undersøke dekadansedebattens tilknytning til degenerasjonslæren og spørsmål forbundet med det degenererte og særlig det kriminelle individet. I neste kapitells utforskning av den større debatten Nordaus bok ga opphav til, vil vi også se at den lombrosianske kriminalvitenskapen spilte en vesentlig rolle tidens diskusjon om litteraturens forhold til moral, kultur og samfunn. Jeg skal vise at det i utgangspunktet vitenskapelig funderte krysningspunktet mellom kriminalitet og degenerasjon ble et referansepunkt ikke bare i 1890-årenes litteratur, slik vi har sett i både «Kolbotnbrev» og *Trætte Mænd*, men også for tidens større, offentlige drøftinger av litterær og kulturell poetikk.

Analysen vil vise at kriminalitet og degenerasjon inntok sentrale plasser i dekadansedebatten, både som litterære representasjoner, teoretiske størrelser og som ledd i en overordnet forståelse av virkeligheten. Dette fører til interessante diskursive utvekslinger og brytninger mellom Garborg-tekstene vi har sett på så langt, og Collins og Garborgs innlegg i debatten. Blant annet skal vi se at det oppstår tydelige tilknytningspunkter mellom debattinnleggene og de sammenhengene mellom kriminalitet, degenerasjon og litteratur som ble etablert i forrige kapitels analyser av «Kolbotnbrev». Fra den kriminalantropologiske fagboken *Der Verbrecher* gikk det forbindelser til Garborgs indre fysiologiske og psykologiske symptomer, arveanlegg og forfatteridentitet, men også til det europeiske og norske samfunnslivet. Vi så at det oppstod tilknytningspunkter mellom vitenskapsmannen og tendensdikteren, og mellom europeiske erkjennelsesstrømninger og norsk samfunnsdebatt. De samme forbindelsene gjør seg gjeldende i litteratur- og kulturkritikeren Collins betraktninger over det litterære feltet, samtidig som de får nye funksjoner i debatten han startet.

Sykdomsanalogien. Litteraturen som sykdom, smitte og potensiell kur

For å forstå hvilken plass kriminalitet og degenerasjon inntok i Christen Collins litteratur- og kulturkritikk, må vi begynne med en redegjørelse for forholdet mellom dekadanse- og sykdomsbegrepet hans. Disse henger sammen med hverandre og utgjør Collins fundament for å uttale seg om litteraturens forhold til kultur og samfunn. Samtidig er begrepene relativt uklare, og de tas i bruk på ulike, men delvis overlappende nivåer i *Kunsten og Moralen*. Collin bruker i utgangspunktet ordet dekadanse om all litteratur og kunst som romantiserer menneskelig forfall av sedelig og moralsk art (1894: 15). Begrepet knyttes til forfalls- og oppløsningstendenser i sin bredeste betydning, og det sidestilles med «sygelig» eller med «viljesyge», med «Slappelse af Sandhetstrangen» og med «Moralske opløsningstendenser» (sst. 10-11, 15). Forfall knyttes på denne måten til sykdom, og begge disse kategoriene settes i forbindelse med moral. Denne nokså uklare bruken av begrepet «dekadanse» er ikke unik for Collin. I tiden omkring århundreskiftet var dekadanse blitt et moteord. Det ble anvendt både i litterær sammenheng og i en mer historisk betydning, der det ble satt i sammenheng med en endetid etter mønster av Romas fall (jf. Buvik 2001: 32-33). Som vi skjønner allerede av beskrivelsene så langt, lånte begrepet deler av sitt

innhold og mye av sin status fra degenerasjonslæren som medisinsk og biologisk forståelsesmodell. Degenerasjon kunne forklare hvorfor og hvordan den dekadente hadde begynt sin forfallsprosess og tillot samtidig en overføring fra det individuelle og det litterære området til det samfunnsmessige.

Dette gjorde seg også gjeldende i Collins bruk av begrepet. I *Kunsten og Moralen* betegner dekadanse vekselvis en litterær praksis, mer og mindre konkrete avvik hos det dekadente individet og, i siste instans, en kulturpatologisk forestilling om at hele samfunnet stod i fare for å bli smittet av et moralsk forfall som kunne få biologiske konsekvenser. En av Collins mange omtaler av Arne Garborgs *Trætte Mænd* kan tjene til å demonstrere hvordan alle disse betydningene av dekadansebegrepet spilte med i litteratur- og kulturkritikken hans:

Mangelen ved «Trætte Mænd», tror jeg er den, at [Garborg] poetiserer og forskjøner Kynismen og Blasertheden, gjør den paa en Maade fornem og distingveret. Det er dette, som er det dekadente, at *poetisere* det syge, at fremstille det som noget fint eller pikant. (...)

At digte om Tidens Sygdomme er i og for sig ikke «dekadent». Men hvis der ikke i Værket er nogen Viljekamp mot det syge, da er det heller ikke nogen virkelig Befrielse for Digteren, selv om det yder en forbigaaende lise.

Han leder Sygdommen over, ikke blot i opdigtede Personer, men kanskje i en hel Hjord af Læsere - *uden* at uddrive Sygdommen i sig selv. (1894: 200, forfatterens uthevinger)

Som vi ser, lokaliseres det dekadente ved romanen i første omgang i en bestemt litterær praksis. Det er romanens poetisering og estetisering av «det syge» som fører til dekadanse, og ikke sykdomsmotivet i seg selv. Den dekadente sykdomsbeskrivelsen forklares imidlertid også som et resultat *av* sykdom og *som* en sykdom. Collin beskriver en forfatter som leder sine personlige lidelser over i oppdiktete personer, hvorfra de føres videre til en «hel Hjord af Læsere». På denne måten har heller ikke forfatteren oppnådd å befri seg fra sykdommen. Dekadansen blir smittsom og potensielt skadelig for mottakerne, samtidig som den forblir skadelig for avsenderen. Brer den dekadente litteraturen om seg i kulturen, vil til sist hele samfunnet kunne smittes av dens moralske oppløsningstendenser, og det er dette som gjør den litterære kampen til en «Livskamp».

Dekadansebegrepet settes altså i sammenheng med en utvidet sykdomsanalogi, som det er nødvendig å kort gjøre rede for. Det første som er av interesse for oss, er hvordan dekadansen forbindes med forfatterens egne sykdomstilstander. Forestillingen om at forfatterens kreative virke henger sammen med fysiopsykologiske tilstander og sykdom har vi tidligere sett både i Garborgs selvbiografisk funderte «Kolbotnbrev» og hos romankarakteren Gram i nettopp *Trætte Mænd*. Her blir den samme forestillingen tatt i bruk i litteraturkritisk øyemed, og Collin behandler den som en fysisk realitet snarere enn som en hypokondrisk forestilling hos den skrivende. Når dikteren bruker «hele Fantasiens Kraft» til å utmale det sykelige, må han til en viss grad også ta sykdommen opp i seg og leve den ut, skriver Collin (1894: 180). Dikteren blir ikke lenger sammenlignbar med en lege eller vitenskapsmann som teoretiserer over sykdommen, men en som har inokulert seg med den for å kjenne på dens virkninger (sst.). Når Garborg opererer både som en moralsk oppløftende og tydelig politiker, og som en dekadent og amoralsk skjønnlitterær forfatter, vitner det derfor om en «høitbegavet Mand med mange ædle Instinkter, men – som det forekommer mig – uden Ligevægt (*an unbalanced mind*)» (sst. 10–11, forfatterens uthevinger). Teksten, enten det er tale om skjønnlitteratur eller sakprosa, står i så måte i direkte forbindelse med sin forfatter og med hans indre, subjektive tilstander. De kan begge tilnærmes ut fra en diagnostisk praksis.

Forfatterens sykdom er også litteraturens, men det litterære feltet behandles samtidig som en egen, selvstendig størrelse med sin egen forfallsprosess. Collin beskriver en utvikling fra 1870-årenes sunne og livskraftige gjennombruddslitteratur gjennom gradvise nederlag inntil den «endte i Forsumpning», med trette menn og – med henvisning til danske Herman Bang – håpløse slekter (1894: 291). Henrik Ibsens *Gengangere* er et annet eksempel Collin fremhever, og mot slutten av *Kunsten og Moralen* lar han sluttscenen i dette stykket stå som en allegori over hele den realistiske litteraturens forfall:

Den norske Nutidsdigtning, som i Syttiaarene saa freidig havde pegt paa Børnene, paa den opvoksende Slægt som Indledere af en ny Tid og som dem, der kunde hjælpe ogsaa den ældre slægt opover, – frembragte mindre end Tyve Aar senere et Værk,

hvori Børnene drager Forældrene med sig *nedover*, og hvor en Mor dræber sin vanslægtede Ungdom. (sst. 301)

I beskrivelsen av det litterære forfallet gjenkjenner vi degenerasjonsforløpet, som får sin kanskje mest effektfulle fremstilling nettopp i scenen der fru Alving nødes til å hjelpe sin «vanslægtede» sønn til å avslutte det livet hun har gitt ham. Den litterære skildringen av slektens endepunkt brukes her til også å beskrive en overordnet, litterær utvikling, som stykket tar del i. Dette gjentar seg ved flere anledninger i *Kunsten og Moralen*. Andre steder beskriver Collin den litterære interessen for ødeleggelse og abnormitet som et «Tilbagefald til et mere primitivt og barbarisk Trin i Kunstens Udvikling», altså som en form for atavisme (sst. 152). Selve litteraturen som felt blir på denne måten legemliggjort og sykelliggjort i tråd med de fremvoksende vitenskapenes biologiske forklaringsmodeller.

Det er dette leddet i sykdomsanalogien som er Collins virkelige nedslagsfelt. Som vi så i det innledende sitatet ovenfor, lå ikke det dekadente ved litteraturen i at den fremstilte sykdom som sådan. Det gjorde også gjennombruddslitteraturen, og et av dens viktigste bidrag til samfunnet var nettopp at den avslørte virkelighetens skyggesider «ved at tvinge sig selv og os andre til at se alt det syge og stygge i Livet» (Collin 1894: upag.). Den dekadente litteraturen og kritikken kjennetegnes imidlertid ved at den har gitt opp kampen og *nyter* det amoralske og syke (sst. 22). Kritikken må derfor gjøre mot kunsten det kunsten tidligere gjorde mot samfunnet: Både forfattere og medkritikere må tvinges å se det syke og stygge i litteraturen, og til å reagere mot det (sst. upag.). Dette litterære og litteraturkritiske prosjektet er imidlertid nært forbundet med det samfunnsmessige og kulturelle, i og med at den litterære teksten fungerer som en smitteoverfører mellom forfatter og lesere:

Digterne er Kulturutbredere, endog mod sin Vilje. Deres Værker har en stor *suggestiv* eller tanke- og viljeoverførende Magt. Gjennem sine Værker smitter Digterne mange Læsere med noget af sin Personlighed og livsretning. Ikke netop alle, men dem, som er særlig modtagelige for Suggestion i vedkommende Retning, og som *ikke gjør Modstand*. Den Art moralsk Kritik, som jeg har søgt at gjøre gjældende, er en ligefrem Følge af det psykologiske Literaturstudium. Det er denne Kritiks Opgave, ikke at *banlyse* alle de Værker, hvori den finder noget sygt eller skadeligt for Livet, men at

gjøre opmærksom paa Faren og hjælpe Læserne til at gjøre Modstand mod Smitten. (sst. 86-87, forfatterens uthevinger)

Sykdom i litteraturen kan bli sykdom i kulturen, og må derfor bekjempes. Det er på bakgrunn av denne sykdoms- og smittemetaforikken at Collins litteratur- og kulturkritiske prosjekt forenes. Kritikerens oppgave er å innpode en motstand i publikum, som gjør dem mindre mottagelige for litteraturens suggestive makt. Samtidig skal han utfordre forfatterne selv og gjøre dem oppmerksomme på de skadelige tendensene i de litterære produktene de har skapt. På denne måten deles både litteraturen og litteraturkritikken i to distinkte leirer: På den ene siden den som er sunn, og som arbeider for et bedre og sunnere samfunn, på den andre siden den som motarbeider dette prosjektet.

Denne todelingen kan videre inndeles i litteratur som forholder seg til tidens vitenskapelige sannhet, og den som ikke gjør det. Både naturalisme og dekadanse i litteraturen er for Collin forbundet med en misforstått tilknytning til naturvitenskap. Forfattere som franske Émile Zola eller Honoré de Balzac har redusert det menneskelige til en serie fatalistiske reaksjoner basert på arv og miljø, mener Collin (1894: 105). De har unnlatt å fremheve den moralske, psykologiske motstanden i individet, som kunne ha reddet det fra forfallet. Det skadelige har altså oppstått i møtet mellom en fatalistisk naturalisme og en estetiserende romantikk:

Vi har her, mener jeg, en *Blanding*, eller Forening af to Aandsretninger, begge syge eller skadelige for Livet. For det første den *romantiske* Beundring for det vilde og utæmmede, i Modsetning til det tamme og regelrette. For det andet den *fatalistiske* Opfatning af Menneskenaturen som et hjælpeløst Bytte for de nedarvede eller af ydre Forhold paaførte Drifter. (sst. 105, forfatterens uthevinger)

Foreningen mellom fatalisme og romantikk gir seg uttrykk gjennom en estetisering av forfall, sykdom og kriminalitet. Det monstrøse og abnorme mennesket får en hovedrolle i denne litteraturen, og til tross for at den skildres som avskrekkende og grotesk, blir den også poetisert og romantisert. I naturalismen skjer det ved at lastefulle og forbryterske mennesker fremstilles som sterke, og i dekadansen ved at nervesvakheten forfines og forbindes med et komplekst indre liv (sst. 157). Det er på

den måten litteraturen og vitenskapen har skilt lag ifølge Collin. Naturalistiske og dekadente forfattere gjør både seg selv og sine lesere til passive tilskuere til et predeterminert forfall i stedet for aktive deltakere i den moralske kampen som kunne ha blitt utkjempet i individet.

Collin gjør sjelden helhetlige analyser av enkeltverk, men refererer fortløpende til litteratur som eksemplifiserer de tendensene han reagerer mot. Av den grunn er det vanskelig å finne den rent estetiske normen i kritikken hans, og langt lettere å trekke ut den moralske. Vi gjenfinner imidlertid både det Collin omtaler som «naturalisme», og det han betegner som «dekadanse», i utdragene vi har sett på fra *Trætte Mænd*. Forbrytere og mordere betegnes som fascinerende og beundringsverdige skikkelser og sammenstilles med ulike eksempler på positive samfunnsfigurer. Når det gjelder Grams forfallsforløp og dekadanse, er det derimot i selve den estetiske formen at problemet ligger, idet Garborgs stilkunst fører til at kampen mot sykdommen tapes:

Jeg indrømmer villig, at Garborg i nogen Grad kjæmper imod de trætte Mænds Sygdom, og at han i flere Henseender snarere forstygger end forskjøner den. For en Del virker vel ogsaa Bogen moralsk. Men samtidig idealiserer han dog Sygdommen ved at laane Helten, eller rettere Patienten, al sin egen Aandrighed og Stilkunst. (Collin 1894: 155-156)

Collin beskriver Gram som en pasient, som gjennom førstepersonfortellingen får låne Garborgs åndfullhet og formuleringsevne. Dette undergraver de mer moralske oppbyggelige sidene ved verket. Den romantiserte fremstillingen av det forbryterske, det syke og det lastefulle møter ikke nok mostand, og i så måte blir romanen potensielt skadelig for sine lesere. Som vi ser, blir dekadansen knyttet både til en estetisk praksis og til verkets norm. Dertil kommer tilknytningen til forfatteren selv, som jeg redegjorde for tidligere, til litteraturen som felt og til kulturen. Det er ikke bare romanpersonen Gram som blir til en pasient hos Collin, men også forfatteren Garborg, romanen *Trætte Mænd*, den realistiske litteraturen, dens lesere og norsk kultur og samfunn.

Mellom forfatteren og kulturen står altså den dekadente teksten. Den er sykdomsrammet og eksemplifiserer et rent litterært forfall, men den blir også et symptom (på forfatterens sykdom) og en smittekilde (for leserne). I forlengelse av dette har imidlertid litteraturen også et potensial for å fungere som vaksine og som terapi. Collin mener for eksempel at det ikke er utenkelig at Garborg prøvde å «kurere sig for 'aandelig Forkjølelse' ved at skrive 'Trætte Mænd'» (1894: 198). Når dette har feilet, er det fordi han ikke har brukt litteraturen til å bekjempe det syke, men til å dvele ved og romantisere det (sst.). En sunn, realistisk litteratur kan imidlertid fungere som en vaksine mot det syke, nettopp gjennom å gi det form. For å understreke dette poenget sammenlignes Garborg med Bjørnstjerne Bjørnson, som er et av få forbilder for en sunn og moralsk litteratur i *Kunsten og Moralen*. Hos Bjørnson fremstilles det syke og lastefulle som noe «svagt og umandigt», ifølge Collin, som noe man ønsker å bekjempe (sst. 198–199). Han håndterer sykdomsfenomener uten å henfalle til mystikk eller romantisering, på måter som snarere vaksinerer enn smitter både ham selv og leserne. Med dette er sykdomsanalogien brakt hele veien rundt, fra pasienter, smittekilder, symptomer og faren for epidemi, til det sunne og til muligheten for vaksine og terapi.

Eirik Vassenden har påpekt at Collins språk bærer preg av at debatten utspiller seg relativt kort tid etter den vitenskapelige oppdagelsen av bakteriell smitte, knyttet til leger som tyske Robert Koch, franske Louis Pasteur og vår egen Gerhard Henrik Armauer Hansen. Dette åpnet for en ny type metaforikk, som kunne tas i bruk også innenfor ikke-medisinske områder (Vassenden 2012: 89–90). Metaforiske talemåter om kroppen som organisme var vanlig på tvers av fagfelt i denne perioden. Innenfor kriminologien har vi for eksempel den berømte sammenligningen til franske Alexandre Lacassagne: «Le milieu social est le bouillon de culture de la criminalité ; le microbe c'est le criminel, un élément qui n'a d'importance que le jour où il trouve le bouillon qui le fait fermenter» (sitert i Pick 1989: 140).⁷⁹ Også innenfor utviklingslærens register finner vi et system av analogier og metaforer

⁷⁹ «The social milieu is the cultural broth of criminality; the microbe is the criminal, an element that gains significance only at the moment it finds the broth that makes it ferment» (Pick 1989: 140). Denne pasteuriske metaforen brukes ofte for å oppsummere den franske skolens innstilling til kriminalitet som sosialt fenomen.

som dette, for eksempel forestillinger om verden som en organisme, samfunnet som et legeme og dets utvikling som en parallell til fosterets. Når Collin beskriver litteraturen som sunn eller syk, smitte eller vaksine, er det eksempler på slike utstrakte metaforer. Vi skal imidlertid se at det er problematisk å helt forvise Collins sykdomsanalogi til det billedlige.

«Laster og Forbrydelser». Den moralske sykdommen konkretisert

Så langt har vi oppholdt oss ved sykdomsanalogiens anvendelse på litteraturen og hvordan den formet Christen Collins bruk av dekadansebegrepet i hans litteraturkritiske praksis. Allerede der ser vi at grensene mellom det metaforiske og det konkrete er uklare. Garborgs åndelige forkjølelse befinner seg klart i det billedlige. Andre steder går det klart frem at de mange samlebetegnelse for moralsk sykdom, som «Laster og Forbrydelser», «psyko-fysiske sykdomme» eller «Viljesykdomme», skjuler helt konkrete avvik og sykdommer (1894: f.eks. 154, 179). Sykdomsanalogien er ikke bare knyttet til litteratursynet Collin fremmer, men også til vitenskapssynet og scientismen som ligger til grunn for den kritiske praksisen hans. Går vi bakenfor de mer og mindre uklare sykdomsbetegnelse, blir det klart at «moralsk sykdom» er et omfattende begrep, som blant annet innbefatter kriminalitet. Det blir også tydeligere at degenerasjonslæren ikke bare tas i bruk i form av en kulturpatologisk forestilling forbundet med det litterære og samfunnsmessige forfallet, men at den også ligger til grunn for Collins sykdomsbegrep i sin mest konkrete forstand.

Aller tydeligst blir dette i artikkelen «Naturalistiske Digtene og Kritikere». Her tar Collin for seg en mye brukt analogi mellom den naturalistiske forfatteren og legen, som han først kritiserer og deretter omformer og tar i bruk til sitt eget formål. Den opprinnelige analogien bygger på at forfatteren, i likhet med legen, må kunne utforske sykdom og morbide avvik uten å stilles ansvarlig for dem (Collin 1894: 178). Dette var en velkjent analogi, som særlig ble tatt i bruk av forfattere og kritikere i forbindelse med naturalistisk litteratur. Amalie Skram brukte den for eksempel i sitt forsvar for Henrik Ibsens *Gengangere* i teksten «Mere om 'Gengangere'» (1882). Der skrev hun at man ikke gjør en «En lægevidenskabelig Professor, der læser over visse Giftdarters ødelæggende Virkninger i det menneskelige Legemes Organisme,

andsvarlig for de uhyggelige Meddelelser, han er nødt til at gjøre Auditoriet» (Skram 1993 [1882]: 355). Derfor kan man heller ikke stille forfatteren ansvarlig for sine fremstillinger av det abnorme, konkluderer hun (sst.). Når man på denne måten har frikjent forfatteren, har man imidlertid misforstått et vesentlig skille mellom fysisk sykdom og den «psyko-fysiske» sykdommen, mener Collin (1894: 178). Bakterielle sykdommer smitter bare i fysisk forstand og er harmløse når de beskrives i legens rapport eller studie. Slik er det imidlertid ikke med de moralske sykdommene, som også kan smitte psykologisk.

Litt lenger ut i teksten viser Collin til et av få konkrete eksempel på en teoretisk tekst om disse moralske sykdommene, som tar analogien ut av det billedlige. Studien det er snakk om, er Richard von Krafft-Ebings berømte utforskning av seksuelle avvik i *Psychopathia Sexualis. Eine Klinisch-Forensische Studie (Seksualpatologi. En klinisk-forensisk studie)* (1886). Collin fremhever studien som et eksempel på at også moralske sykdommer kan beskrives uten å bli smittefarlige, dersom man har den riktige, faglige tilnærmingen til dem. Man skal imidlertid være forsiktig med å gi populære fremstillinger av denne typen forskning, advarer Collin. Krafft-Ebing selv anså at en «letlæst Folkeudgave af (...) *Psychopathia sexualis* vilde vel kunne gjøre adskillig Skade» (1894: 186).⁸⁰ Referansen til boken understøtter Collins syn på denne kategorien avvik som en form for sykdom, som potensielt kan smitte gjennom teksters «*suggestive* eller fantasi- og viljesmittende magt» (sst. 180, forfatterens utheving). Den bekrefter også at når Collin gjentatte ganger benevner viljesykdommene som «Laster og Forbrydelser», er det både generell usedelighet og konkrete, seksuelle avvik som er samlet i betegnelsen «laster». Det seksuelle har i det hele tatt en sentral plass i Collins sykdomsbegrep. Dekadanselitteraturens tilknytning til det (særlig homo)seksuelle avviket kommer til syne blant annet gjennom den gjentatte bruken av adjektiv som «svagt», «umandigt» og «umoralsk». Collin sammenligner også litterære fremstillinger av «kjønslige Orgier» med smittefarlige sykdommer som tæring eller spedalskhet (sst. 179). Slike konkretiserte,

⁸⁰ I forordet til *Psychopathia Sexualis* (1886) forklarer Richard von Krafft-Ebing at han har brukt en faglig sjargong og latinske termer nettopp for å unngå at boken ble utbredt lestoff utenfor en vitenskapelig sammenheng (1997: v). Like fullt ble boken en bestselger, som ble oversatt til flere språk og bredt sirkulert.

seksuelle avvik ble av Krafft-Ebing og andre forstått som degenerasjonsfenomener. Den ikke-reproduktive seksualiteten ble ansett som et av de siste leddene i en slekts forfallshistorie og var i så måte et av de mest alvorlige tegnene på degenerasjon.

Ved siden av disse lastene og avvikene er Collin også bekymret for at kriminalitet kan smitte gjennom tekstlige representasjoner. Collin mener at forbrytelser bør behandles med den samme varsomheten som moralske sykdommer av den sorten Krafft-Ebing beskriver, og at de til en viss grad bør holdes skjult for offentligheten:

Det er tildels et Træk av menneskelig Selvopholdelsesdrift, naar de syge Drifter søger at skjule sig, og naar Samfundet til en vis Grad tillader dem at skjule sig. Dette gjælder ikke blot Laster, men til en vis Grad ogsaa Forbrydelser. Den nuværende detaljerede og ofte maleriske Offentliggjørelse af alle Slags Forbrydelser viser, hvor lidet Psykologien endnu har trængt ud i Livet. Medens Lægerne omhyggelig gemmer sine rendyrkede Baciller i tillukkede Glas, er det næsten, som man strør moralske Sygdomsfrø for alle Vinde. To af de største Kulturredskaber, Skjønslitteraturen og Pressen, benyttes ofte tankeløst til at saa dem ud. (1894: 186)

Som vi skjønner, er all fremvisning og beskrivelse av umoral og kriminalitet potensielt skadelig. Det er imidlertid særlig skjønnlitteraturen og pressen som er farlige for mengden og samfunnet, ettersom de estetiserer og sensasjonaliserer sitt stoff. Collins egen analogi mellom forfatteren og legen er derfor en annen enn den som ofte ble brukt for å forsvare naturalistiske forfattere. På samme måte som legen hindrer bakterier i å nå utenfor laboratoriet, burde både forfattere og presse sørge for at laster og forbrytelser primært holdes innenfor de institusjonene der de hører hjemme. Gjennom fengselet og asyltet forvises de konkrete avvikerne ut av samfunnet, og det er om å gjøre å ikke la dem tre tilbake inn i det gjennom smittefarlige representasjoner.

Bekymringen for befolkningen og dens helse er altså ikke bare forbundet med sykdom i form av legemlig svakhet og gradvis hensvinnen som rammer de enkelte individene, men også med amoralsk *handling* i større befolkningsgrupper. I likhet med øvrige laster og lidelser smitter også det ulovlige gjennom litteraturens dikteriske representasjoner:

Det hele beror, saa vidt jeg kan se, paa den enkle sjælelige Lov, at en Forestilling, en Afspeiling, er forbunden med en handlende Drift; faar den ikke Lov til at gavne, maa den ødelægge. Tilbøieligheden til at opspore og *konstatere* Menneskenes Mangler, uden samtidig Opøvelse af Trangen til at reformere og forbedre, vil ganske naturlig slaa ud i anarkistisk Trang til at ødelægge; og det ikke blot i Fantasiens Verden. (Collin 1894: 224–225, forfatterens utheving)

Forestillingsevnen forbindes med menneskets handlingsevne, slik at litterær dekadanse kan få utslag i samfunnsmessig anarki. Når Collin allerede tidlig i *Kunsten og Moralen* omtaler kunstens autonomi og genitenkningen som en form for «moralsk Anarkisme», er det denne formen for moralsk sykdom han hentyder til (sst. 39). Ifølge Collin er forfatterens krav om autonomi og interesse for ødeleggelse symptomer på denne «anarkistiske Sygdom», og spredd til gjennomsnittsbefolkningen vil den kunne føre til ulovlige og samfunnsnedbrytende handlinger (sst. 39, 43). Bak denne bruken av sykdomsbegrepet gjenkjenner vi den utbredte frykten for anarkismen i 1800-tallets siste tiår, som ble forøket av de mange bombeattentatene og snikmordene som fant sted i de europeiske landene (jf. Pick 1989: 130–131). Anarkisme ble brukt som samlebegrep også for former for lovløshet som vi i dag ville tenke på som attentat eller terrorhandlinger, og disse lovbruddene var ikke nødvendigvis politisk motiverte. Både Cesare Lombroso og andre kriminologer var svært opptatt av anarkiet og anarkisten, og undersøkte dette i forlengelse av annen kriminalitet. Anarkiet stod imidlertid også i forlengelse av politisk vold og revolusjonære handlinger, som ikke bare omfattet enkeltindivider. Kriminologene Gustave Le Bon og Gabriel Tardes utforskninger av *massen* og dens psykologi dreide seg til stor del om denne frykten.⁸¹

I norsk sammenheng er dette en historisk kontekst som har lett for å bli borte når vi vender tilbake til tekstene fra vår samtidige forståelseshorisont, særlig dersom vi kun rehistoriserer dem ut fra en nasjonal litteraturhistorisk kontekst. Det er også

⁸¹ Jamfør Pick 1989: 90–91. Gustave Le Bons tanke om at massen var særlig utsatt for suggesjon og derfor burde styres i positive retninger av en kulturell og politisk elite, gjenfinnes hos Christen Collin. Det er ikke dermed sagt at Collin var kjent med Le Bons arbeider. Dette var tanker som ble diskutert i offentligheten både i Norge og ellers i Europa. Jeg kommer nærmere inn på dette i neste kapittel.

en dimensjon ved Collins sykdoms- og moralbegrep som i liten grad ble diskutert av Collins motdebattanter, som primært betegnet den som en borgerlig spissmoral (Vassenden 2012: 91). Senere forskningslitteratur har på sin side så å si utelukkende belyst debatten ut fra en nasjonal litteraturhistorisk kontekst, som i liten grad har tatt hensyn til de felleseuropeiske strømningene den utgikk fra. Særlig i den siste delen av *Kunsten og Moralen* er det imidlertid tydelig at Collins litteratur- og kulturkritikk er forbundet med denne historiske bakgrunnen. Tar vi hensyn til dette, blir det tydeligere at Collin ikke fortrinnsvis er opptatt av borgerskapets finfølelse, men snarere av dets største frykt: en spredning av moralsk smittestoff til «de uoplyste Klasser», som på sikt kunne føre til flere samfunnsundergravende handlinger (Collin 1894: 154). Innenfor degenerasjonsparadigmet er ikke sykdom bare sykdom, det er et konglomerat av avvik som alle bunner i et fundamentalt moralsk forfall. «Laster og Forbrydelser» er to resultater av dette. Litteraturens ansvar er derfor ikke kun moralsk, men kulturhygienisk i sin natur. Ikke uventet omtaler Collin også denne konklusjonen i analogi med smittevernet. Å rense strømmen av skadelig litteratur er ifølge Collin «neppe mindre viktig end at rense det daglige Drikkevand» (sst. 187).

Løsningen er en litteratur som forholder seg annerledes til tidens fremvoksende vitenskap, mener Collin. Den moderne biologiske og psyko-fysiske vitenskapen bør danne grunnlag for samtidig litteraturkritikk og (på sikt) for en ny litteratur (1894: 149, 177). Det er en sammenslåing av (den sanne) vitenskapen og (den sunne) litteraturen som kan redde kulturen fra forfallet. Disse fremvoksende vitenskapene er i ferd med å avsløre at alle former for avvik og abnormitet er et uttrykk for svakhet og svekkelse, skriver Collin, og en sunn litteratur må fremstille avviket i tråd med dette:

Jeg tror Videnskaben [Biologien og den paa Livslæren støttede Psykologi] rækker os et vældigt Vaaben til Bekjæmpelsen baade af Laster og Forbrydelser. Den lærer os at betragte dem som noget fattigt, som Udslag af en Svækkelse. Videnskaben vil borttage det romantiske, det mystiske eller dæmoniske, ved Laster og Forbrydelser. Den vil fjerne den Overtro, at der er noget stærkt ved dem, eller noget eiendommelig «sammensat» og sælsomt. Det syge er netop *mindre* sammensat end det sunde, *mindre* indviklet. Forbryderne og alle de moralsk syge vil maatte lære at se paa sine uimodstaaelige Drifter som paa noget upoetisk; Sundhed og Ligevægt vil staa for os alle som det vanskelige og vidunderlige. (...)

Det er klart, at netop Digtekunsten her spiller en Hovedrolle ved Siden af Videnskaben. Man kan sige, at Lasten og Forbrydelsen for en stor Del nærer sig af Digtning, af poetisk Illusion, ogsaa i de uoplyste Klasser, hvor Poesien siver ned fra de høiere Lag. Digterne maa her kjæmpe *med eller imod* Videnskaben. (sst. 154, forfatterens uthevinger)

Collin slår fast at samfunnets laster og forbrytelser gis næring av den diktningen som fremstiller dem som romantiserte eller sterke. Det er derfor viktig at litteraturen forkynner et vitenskapelig riktig budskap. For Collin er dette budskapet at avvik og kriminalitet er uttrykk for tilbakegang og tap, og dermed også for det svake og enkle. Ved å skildre laster og forbrytelser som noe sammensatt og sterkt, står litteraturen i fare for å nøre oppunder disse avvikene hos de brede lag av befolkningen. Dikterne står derfor overfor et valg: å kjempe med eller imot vitenskapen.

Som vi ser, strekker Collins bruk av vitenskapelige metaforer seg langt forbi den overordnede forestillingen om at litterær, kulturell og samfunnsmessig utvikling kan forstås i lys av evolusjonslærens prinsipper. Pseudovitenskapen ligger også til grunn for sykdomsforståelsen hans og gir tyngde til den gjennomgående sykdomsanalogien i *Kunsten og Moralen*. Både sykdom og dekadanse får på denne måten interdiskursive funksjoner i Collins bok. Analogiene formidler mellom dagligtale og ulike former for spesialdiskurser, uten at disse tas i bruk i rent faglig forstand. Collins bruk av sykdomsbegrepet gir et eksempel på hvordan både degenerasjonslæren og andre av tidens vitenskapelige forståelsesmodeller ble inkorporert i dagligtalen i århundrets siste tiår. I artikkelen «Strange Cases, Common Fates. Degeneration and the Pleasures of Professional Reading» (1996b) argumenterer litteraturviter Stephen D. Arata for at utbredelsen av degenerasjonsbegrepet må forstås i lys av Antonio Gramscis oppfatning av «common sense» (sst. 175).⁸² Hos Gramsci er den sunne fornuften ekvivalent med en «filosofiens folketro», en oppfatning av verden som ukritisk absorberes i gjennomsnittsmenneskets sosiale og kulturelle miljø, selv om den fremstår som episodisk og inkoherent (sst.). På denne måten kunne begrepet degenerasjon også knyttes til litterære former for dekadanse, og utgjøre nettopp den formen for scientisme som Collin stod for.

⁸² Artikkelen foreligger også som bokkapittel i Stephen D. Aratas *Fictions of Loss in the Victorian fin de siècle. Identity and Empire* (1996).

Tiden synger syke sanger. Arne Garborgs litterære poetikk

Avslutningsvis i kapittelet skal vi se på Arne Garborgs svar til Christen Collin og poetikken han utla i forbindelse med dekadansedebatten. Garborg svarte som nevnt Collin i artikkelen «En tak til herr Collin» i *Samtiden* i 1894. Han åpner med å kritisere nettopp det uklare dekadanse- og sykdomsbegrepet Collin har operert med, som til syvende og sist koker litteraturen ned til kun to kategorier: sunt og sykt (Garborg 1894: 129). Problemet er at Collins kritikk først og fremst handler om et moralsk skille, ikke om estetiske normer (sst. 130). I artikkelen fremstår Garborg som autonomiestetikkenes talsmann. Han fremholder at det må gå en tydelig grense mellom det litterære feltet og øvrige samfunnsområder. Kunsten kan ikke «bortfæstes som tjenestepige hos nogen fremmed magt», skriver Garborg, «det være sig politik, religion, moral, eller videnskab» (sst. 132). Den tjener ikke andre størrelser enn det menneskelige selv, og har derfor rett og plikt til å skildre nettopp det Collin betrakter som sykt og umoralsk:

Kunsten er menneskelig, og ingen menneskefølelse kan være den fremmed; selv «syge» sange synger den med ufortabelig ret.

Og er tiden syg, så må den synge syge sange. Har den noget av forfald i sig, noget ad de store reaktionstidens skuffelse, mismod, hang til drømmeri, til mystik, abnorme sensationer, så træder dette frem i dens litteratur og skal så gjøre. Så sant digterne er tidens børn, så lever de dens liv med og lider dens lidelser, mere end andre, fordi de er mere følsomme. (sst. 133)

Garborg gir her uttrykk for en litterær poetikk som knytter litteraturen til sin tid med motsatt årsak-virkningsforhold av Collins. Hvis tiden er syk, skriver Garborg, vil forfatteren naturlig nok gripes av det, og kunsten omhandle det. Med en for ettertiden berømt simile skriver Garborg at litteraturen er tidens barometer, som avleser «dens aandelige atmosfæres tryk» (sst. 133). Skal kunsten bli sunnere og mer optimistisk, må derfor «tiden» eller kulturen bli det først.

I sine analyser av dekadansedebatten har både Per Buvik og Eirik Vassenden påpekt at Garborgs tilsvarende svar til Collin ikke er så fullstendig avvisende som det først kan virke. Selv om Garborg er kritisk til å skulle bruke Collins kulturpatologiske normsystem som en estetisk målestokk, er han ikke uenig i premissene for Collins

kritikk som historisk forståelse. Buvik mener at det blir «tydeligere og tydeligere utover i Garborgs essay at han i realiteten godtar Christen Collins tidsdiagnose» (2003: 3). Vassenden gjør på sin side dette til et hovedpoeng i sin analyse av debatten i *Norsk vitalisme*. Han ønsker å vise at Collins vitalisme «smitter av på» Garborg, som «overtar den underliggende organismeforestillingen om forholdet mellom kunst og samfunn» (2012: 89, 108). Allerede i avsnittet ovenfor ser vi et eksempel på slike sammenfall. Garborg aksepterer at både tiden, samfunnet og litteraturen er «syke», og godtar i så måte Collins premisser; det han er uenig i, er årsakssammenhengene og synet på hvilken rolle kunsten spiller og bør spille i det kulturelle.

For oss kommer det imidlertid ikke som noen overraskelse at Garborg aksepterer Collins tidsdiagnose og oppfatning av forholdet mellom kunst og samfunn. For det første henger Collins overordnede litteratursyn sammen med en sykdomsanalogi som vi allerede har sett lignende eksempler på i Garborgs skjønnlitterære tematiseringer av forholdet mellom litteratur og sykdom. I forrige kapitels analyse av «Kolbotnbrev» så vi at Garborg allerede i 1890 opererte med et skille mellom farlig og terapeutisk lektyre. Lesningen av faglige og filosofiske verk ble forbundet med forfatterens subjektive tilstand og med det litterære produktet han var i ferd med å skape. Mens Cesare Lombrosos *Der Verbrecher* gjorde ham hypokondrisk og angstfull, kunne Voltaire brukes til å roe nervene igjen. For det andre henger Garborgs definisjon av den dekadente i «En tak til herr Collin» ikke bare sammen med Collins eget syn på dekadanse som et biologisk fenomen, men også med ideene som ble utforsket både i «Kolbotnbrev» og i romanen *Trætte Mænd*:

Den ægte dekadent er født. Om hans blod ikke, som konsul Krogh i «Bastarder» mener, er grønt, så er det ialfald tynt, og dertil for lidet. Det karakteristiske for den rigtige forfaldsfigur er m.a.o.: svækkelse i livskilderne, medfødt senilitet. Vi er ikke udslidte nok til at kunne frembringe sliq dårlighed i større kvantitet. Det kan bli en og anden stakkars krok, som tusler omkring; men det kan ikke bli nogen «retning». Selv vore gamle familjer har jo jevnlig blandet sig med ungt blod. (1894: 135)

I sitatet gjenkjenner vi de ulike moralske sykdommene Collin forbandt med dekadansen, og ikke minst den biologisk funderte scientismen han forbandt dem

med.⁸³ Men i karakteriseringen av den ekte dekadente som en *født dekadent* gjenkjenner vi også Lombrosos fødte forbrytertype fra *Der Verbrecher* og virkningen den hadde på Garborg i «Kolbotnbrev». Beskrivelsen av «Den fødte dekadent» kan dessuten også settes i sammenheng med skildringene av romanpersonen Gabriel Gram i *Trætte Mænd*. Som vi husker, beskrives Gram som «Gammel fra Fødselen» og en «umulig Blanding» av gammelt og ungt blod (Garborg 1891: 23). Gram fremstår som et litterært eksempel på det Garborg nå presenterer som den norske varianten av dekadanse, et affektert forfall som i virkeligheten bare kan resultere i «en og anden stakkars krok» og ikke noen helhetlig litterær retning (1894: 135). At det virkelige forfallet er biologisk, medfødt og arvet, går altså også Garborg med på – men ikke nødvendigvis fordi han har overtatt Collins litteratursyn. Dette er forestillinger som allerede hadde en sentral plass i den litterære produksjonen hans, og som han nå utleder en poetikk av.

Garborgs innlegg i dekadansedebatten har ofte blitt presentert som forfatterens seier over det reaksjonære litteratursynet Collin står for, og som en konkretisering av Garborgs poetikk i denne perioden av forfatterskapet. Som vi har sett her, reflekterer de også forfatterens eget syn på forbindelser mellom biologi og skrivning, kultur og kunst. Forfatterens *litterære* drøftinger av de samme problemstillingene – blant annet i «Kolbotnbrev» og *Trætte Mænd* – kan på det grunnlaget fint settes i forbindelse med poetikken som presenteres i 1894. Også i denne omgang skal vi imidlertid unngå å bli for historiserende når vi behandler Garborgs tilknytning til sin tids åndsstrømninger, enten det er snakk om utviklings- eller degenerasjonslæren. Spørsmålet er ikke primært hvorvidt Garborg aksepterte de scientistiske grunnprinsippene Collins kritikk la til grunn eller ikke, men hvordan han engasjerte seg med dem litterært.

Gjennom de to foregående kapitlene har vi sett flere eksempler på dette: hvordan Garborg approprierte både konkrete fagtekster og generelle strømninger i

⁸³ Det er i så måte underlig at Per Buvik konkluderer med at «Garborgs ironiske kritikk av Collin neglisjerer det biologiske perspektivet totalt», selv om han primært sikter til den overordnende «livskampen» og dens tilknytning til biologi og utviklingslære (2003: 4). Jeg mener det er tydelig at Arne Garborg forholder seg til det samme biologiske grunnlaget som Collin, selv om han omtaler det mer i tråd med degenerasjonslærens interesse for blodsblending og den «utslitte» slekten enn med den engelske utviklingslæren.

tiden og gjorde dem til del av sin egen selvframstilling som forfatter i «Kolbotnbrev» (1890); hvordan han benyttet det «degenererte» individet, som Gabriel Gram i romanen *Trætte Mænd* (1891), som erfaringsposisjon for å utsi noe om sin tid; hvordan dette senere gir seg til kjenne i den litterære poetikken som kommer til uttrykk i «En tak til herr Collin». Til sammen strekker forfatterens engasjement med degenerasjonslæren seg over hele spekteret av tekstlig produksjon, fra det litterære brevet via romanen til den litterære og kulturelle debatten. I samtlige av tekstene har vi også sett at tematiseringene av sykdom og forfall henger tett sammen med tematiseringer av kriminalitet og det kriminelle individets slektskap til både geniet og den gale eller degenererte. Tekstene viser hvordan kriminalitet og degenerasjon krysset hverandre i perioden, både i subjektive og kollektive dimensjoner av menneskelivet: fra den individuelle kroppen (i «Kolbotnbrev») via den representative (i *Trætte Mænd*) til samfunnslegemet (i dekadansedebatten).

Med dette som bakteppe skal jeg i det følgende kapitlet utvide perspektivet ytterligere. Der vil jeg undersøke tilknytningen mellom den norske dekadansedebatten og en større, felleseuropeisk kontekst, slik den gjorde seg gjeldende i norsk offentlighet. Her skal vi se at den lombrosianske kriminalantropologien spilte en sentral rolle når degenerasjonslærens premisser ble overført til det kulturelle feltet. Som vi har sett et første eksempel på i den foregående analysen, var spørsmålet om «Laster og Forbrydelser» i litteraturen også et spørsmål om forholdet mellom litteratur, vitenskap og samfunn. Problemstillinger knyttet til utvekslingene mellom disse feltene ble drøftet både av Cesare Lombroso og andre intellektuelle i perioden, deriblant kollegaen hans Guglielmo Ferrero og den tyske litteratur- og kulturkritikeren Max Nordau. I den norske offentlige samtalen fikk de en plass både gjennom avisdekning og tidsskriftsartikler. Ved å analysere slike tekster kan vi nærme oss problemkomplekset ikke bare fra litterært og litteraturkritisk hold, men også fra (populær- og pseudo)vitenskapens. Vi vil se at det «litterære» aspektet ved den lombrosianske læren, som vi stiftet bekjentskap med i kapittel 3, også gjorde seg gjeldende i den utstrakte populærvitenskapelige formidlingen som den kriminalantropologiske skolen bedrev.

KAPITTEL 5

«Dagens spøragsmaal i Udlandet»

Kriminalitet og degenerasjon i 1890-årenes litteratur- og kulturkritikk

«Er verden blet et umaadeligt hospital? Gaar menneskene med raske skridt mod et galehus?» Spørsmålene åpnet den italienske advokaten, historikeren og kriminalantropologen Guglielmo Ferreros artikkel «Er vi syge?», som stod på trykk i det norske tidsskriftet *Samtiden*. *Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspøragsmaal* i 1893.⁸⁴ Både tittelen og de to innledende spørsmålene er forankret i et tilspisset bilde av den felleseuropeiske tidsånden:

Disse spøragsmaal maa uvilkaarligt paatvinge sig de mennesker, som, til sin ulykke, læser mange bøger. Romanforfattere, digtere, filosofer, journalister, læger, taler ikke om andet end om 'aarhundredets sygdom', om denne usigelige lidelse, som i dette *fin de siècle* piner den moderne sjæl. Sygdom, degeneration, nevrose er den treenighed, som i alle kunstverker nu er kommen paa mode (...).

Man blir ganske svimmel og forstumlet af at se saamange ulykkelige og syge i alle verdens bøger. Hvad er det for en djævlebesathed, som har bemægtiget sig alle sjæle? Lærde, digtere, kunstnere, alle, som tænker og producerer, henter sine inspirationer og sit stof fra degenerationens former. (sst. 361, 362, forfatterens uthevinger)

Ifølge Ferrero skyldes *fin-de-siècle*-pessimismen og den utstrakte interessen for sykdomsfenomener en gjensidig forbrødring og påvirkning kunstnere, filosofer og vitenskapsmenn imellom, som kommer av at de deler et felles prosjekt. Sammen arbeider de med å «opreise det store mindesmærke over dette *fin-de-siècle's* degeneration, som for det 19de aarhundredes historieskrivere vil være et af de merkeligste fænomener» (sst. 363, forfatterens uthevinger). Særlig skjønnlitterære

⁸⁴ Heretter bare *Samtiden*. «Er vi syge?» var hentet og oversatt fra franske *Revue des Revues*. De første årene etter at *Samtiden* ble etablert i 1890 var mange av tekstene hentet fra utenlandske publikasjoner på denne måten. Lenger ut i tiåret får tidsskriftet stadig flere originalbidrag.

forfattere skriver epos over degenererte individer, som «gale, forbrydere, epileptikere, skjøger, selvmordere, idioter» (sst. 361). Franske Gustave Flaubert og Émile Zola gjør det, russiske Fjodor Dostojevskij og Leo Tolstoj gjør det – for ikke å snakke om Henrik Ibsen, «den sidst tilkomne af de europæiske berømtheder», som gir inntrykk av at man lettere kunne «berøre bunden i hans vilde norske have» enn å gi en fullstendig fremstilling av tidens elendighet (sst. 362). Dersom verden er syk, er degenerasjon sykdommen, og bøkene dens smittebærere.

Tidligere samme år hadde Ferrero gitt ut en omfattende studie over den kvinnelige kriminelle i samarbeid med sin kommende svigerfar, Cesare Lombroso.⁸⁵ I «Er vi syge?» viser det seg snart at han gir kriminalvitenskapen en særlig rolle i tidens utbredte interesse for degenerasjonsfenomener. Når han eksemplifiserer påvirkningen mellom kunstnere, filosofer og vitenskapsmenn, er det Lombroso som representerer vitenskapen. Det er snakk om «Taines beundring for Lombroso, Lombrosos beundring for Zola, Ibsen, Flaubert, Dostojevskij, Taine; Zolas beundring for Lombroso» (Ferrero 1893: 363). Kriminalitet plasseres helt sentralt i periodens interesse for avvik, sykdom og degenerasjon, og kriminalantropologien i periodens vitenskapelig funderte forståelse av disse fenomenene. Særlig viser Ferrero til at det er en uttalt sammenheng mellom den lombrosianske forskningen og tidens litterære strømninger:

Det er sikkert, at faa tænkere for øieblikket nyder den popularitet som Lombroso, og denne popularitet er kun en naturlig konsekvens af hele den intellektuelle bevægelse i vor tid. Lombroso har været filosofen i den samme bevægelse, i hvilken Zola, Ibsen, Dostojevskij, Flaubert, Baudelaire har været romanforfatterne og digterne; han har med den videnskabelige undersøgelses redskaber analyseret denne almindelige nevrose, som de andre havde sonderet med kunstnernes lykkelige intuition. (sst. 362–363)

I Ferreros fremstilling skyldes Lombrosos popularitet at det litterære og det kriminalantropologiske prosjektet er overlappende, selv om tilnærmingen skiller forfatteren fra vitenskapsmannen og filosofen. Mens dikterne nærmer seg

⁸⁵ *La donna delinquente (Den kvinnelige forbryter)* (1893). Guglielmo Ferrero giftet seg med Cesare Lombrosos datter, Gina Lombroso, i 1901.

degenerasjonsfenomener med intuisjonens redskaper, nærmer Lombroso seg dem med vitenskapens. Det som forbinder det litterære feltet med det kriminalvitenskapelige er med andre ord den felles *fin de siècle*-pessimismen de målbærer, og som Ferrero knytter til utbredelsen av degenerasjonslærens grunnprinsipper. Begge bidrar de til å utforske, popularisere og spre degenerasjonsteorien i alle dens mangfoldige former, og til å stille tittelspørsmålet: Er vi syke?

Problemstillingen gjenkjenner vi fra forrige kapittel, der vi stiftet bekjentskap med Christen Collin litteratur- og kulturkritikk. Den norske dekadansedebatten, som startet året etter at Ferreros artikkel kom ut, omhandlet også «sykdommer» i litteraturen. I likhet med Ferrero stilte Collin spørsmål ved hvordan den utbredte litterære interessen for degenerasjonsfenomener stod i forbindelse til vitenskapen, samfunnet og kulturen for øvrig. Vi vet at Collin kjente til Ferreros tekst allerede før den stod på trykk i norske *Samtiden*. Han førte på dette tidspunktet en utstrakt brevveksling med Bjørnstjerne Bjørnson, som 9. september sendte ham et postkort med åpningsordene «Kjære Collin, læs 'Sommes-nous malades' par le professeur Ferrero i La Revue des Revues September 1893» (Bjørnson og Collin 1937: 64).⁸⁶ Viktigere er det imidlertid at Ferreros tekst var et tilskudd til en allerede etablert debatt om degenerasjon og litteratur. Dette var grunnlaget for at Ferreros tekst allerede samme måned fikk en omfattende omtale i *Aftenpostens* faste spalte «Dagens Spøragsmaal i Udlandet», der den ble omtalt under tittelen «Er verden et Daarehus?». I dette kapitlet skal jeg utforske denne større, felleseuropeiske debatten om kriminalitet og degenerasjon i litterær og kulturell sammenheng, med vekt på avgreiningene den fikk i norsk offentlig samtale.

Dagens spørsmål i utlandet - og i Norge

Aftenposten presenterte Guglielmo Ferreros artikkel som et tilsvarende til en nylig utgitt bok om temaet degenerasjon i litteraturen, som skapte internasjonal debatt. Boken det er snakk om er den tyske legen, journalisten og forfatteren Max Nordaus

⁸⁶ Vennskapet mellom Christen Collin og Bjørnstjerne Bjørnson resulterte i at førstnevnte skrev biografien *Bjørnstjerne Bjørnson - hans barndom og ungdom*, som kom ut mellom 1902 og 1907. De to bindene på til sammen over 800 sider strekker seg frem til Bjørnsons 28-årsdag, og eksemplifiserer både Collins grundighet, hans utstrakte formidlingsform og hans problemer med å begrense seg og avgrense stoffet. Brevvekslingen mellom de to er en omfattende kilde til (kultur- og litteratur-) historisk kunnskap, slik vi ser et eksempel på her.

litteratur- og kulturkritiske verk *Entartung* (*Degenerasjon*) fra 1892–1893.⁸⁷ *Aftenpostens* skribent kunne være nokså trygg i sin antagelse om at norske lesere kjente til dette verket. Også flere av Nordaus tidligere tekster om ulike kultur- og samfunnsproblemer hadde blitt oversatt til dansk, og ble gitt ut i løpet av 1880-årene.⁸⁸ *Entartung* ble på sin side en umiddelbar internasjonal suksess, som øyeblikkelig etter utgivelsen ble oversatt til omkring femten språk (Buvik 2001: 46).⁸⁹ Den forble en av de desidert mest solgte bøkene i Europa i hele perioden frem mot århundreskiftet. Boken var kontroversiell, og for ettertiden har den gått inn i historien som et ekstremtilfelle av en degenerasjonsteoretisk tilnærming til det kulturelle feltet. Nordau har blitt en litteraturvitenskapelig kuriositet, som eksemplifiserer en utpreget reaksjonær respons på 1890-årenes dekadansestrømninger i litteraturen. Også *Aftenpostens* skribent gir til kjenne en slik kritisk innstilling når han innledningsvis posisjonerer Nordau og Ferrero i forhold til hverandre:

Adskillige blandt Læserne har sikkerlig allerede gjort Bekjentskab med Max Nordaus «Entartung», hvori Forfatteren ved Siden af at paavise virkelig Abnormitet, tydelige Degenerationstegn hos endel af de moderne Forfattere driver denne Anklage saa vidt, at omtrent alle vor Tids Forfattere betegnes som gale (...). Ja, han mener endog, at hele Befolkningen viser Tegn til Degeneration paa Grund af Krigens indvirkning og den anstrengende Jagt efter Guldet. Denne Nordaus Fremstilling gaar i Virkeligheden ind under, hvad han selv klager over, nemlig den «sygelige» Pessimisme, der breder seg i Skjønnerlitteraturen og som ogsaa repræsenteres i Videnskaben af Navne som Nietzsche, Renan, Taine, Lombroso og mange andre. Det er mod denne Opfatning af hele Slegten som degenereret, som Professoren i Bologna, G. Ferrero – forøvrigt en af Lombrosos Medarbejdere – optræder i Revue des Revues. (*Aftenposten* 1893.09.10)

⁸⁷ *Entartung* kom ut i to bind, ett i 1892 og ett i 1893, og den var fremdeles en ny utgivelse da Guglielmo Ferreros «Er vi syge?» stod på trykk i *Samtiden*. Max Nordaus egentlige navn var Simon Maximilian Südfeld. Han hadde studert medisin og arbeidet som journalist, og ble senere aktiv i sionistbevegelsen i Tyskland. Nordau skrev en rekke bøker om degenerasjon i kulturen, men *Entartung* ble den best kjente av dem (Pick 1989: 24). Diskusjonen som omga verket blir behandlet mer utførlig lenger ut i kapittelet.

⁸⁸ Særlig boken *Die konventionellen Lügen der Kulturmenschheit* (*Moderne Samfundsløgne*) fra 1883 fikk stor utbredelse. Den ble raskt oversatt til flere språk, og kom på svensk i 1884 og dansk i 1885 (Bredsdorff 1974: 22).

⁸⁹ Den engelske oversettelsen *Degeneration* kom først i 1895, men gikk til gjengjeld gjennom syv opplag bare det første året (Arata 1996b: 185). Jeg har for øvrig ikke kunnet finne noen svensk, dansk eller norsk utgave av *Entartung*, noe som er overraskende tatt i betraktning at tidligere verk av Max Nordau ble oversatt.

Sammenstillingen av Nordau og Ferrero skyldes en felles tematikk. Degenerasjon, dekadanse og *fin de siècle* var hovedbegreper i *Entartung*, slik de også var i «Er vi syge?». I boken diagnostiserte Nordau flere av de samme forfatterne som Ferrero nevner, deriblant Leo Tolstoj, Émile Zola og Henrik Ibsen, som degenererte individer. Også den litterære produksjonen deres ble betegnet som degenerert eller dekadent, og forstått vekselvis som symptom og smittekilde i en overordnet kulturpatologi. Selv om sykdomsanalogien er felles, har imidlertid de to skribentene kommet til vidt forskjellige konklusjoner om dens konsekvenser for kultur og samfunn. Ifølge Nordau stod hele samfunnet i fare for å syke hen og forfalle, mens Ferrero advarte mot å forstå *fin de siècle*-tidsånden som uttrykk for et virkelig samfunnsmessig forfall.

«Dagens Spøragsmaal i Udlandet» er altså de litterære og kulturelle problemstillingene som ble aktivert av degenerasjonslæren, og som lå til grunn for Ferreros, Nordaus og senere Collins tekster: Hvem er syke – litteraturen, kulturen eller samfunnslegemet; forfatteren, vitenskapsmannen eller folk flest? Av hvilken sykdom, og med håp om hvilken kur? Og hva er og bør litteraturens og vitenskapens rolle være; er den deskriptiv eller normativ, sann eller usann, til skade eller til nytte? Spørsmålene gjorde seg særlig gjeldende på det litterære feltet, der de knyttet seg til tidens forestillinger om forholdet mellom den litterære teksten og dens avsender og mottakere. Betydde de mange fremstillingene av menneskelige avvik i litteraturen at forfatterne selv var degenererte? Var det i så fall et symptom på en større forfallstendens i samfunnet? Og enda verre: Kunne litteraturen fungere som en moralsk smitte, og sette i gang en degenerasjonsprosess også i sitt publikum? I årene som fulgte var dette spørsmål som beholdt sin aktualitet, både i utlandet og i dekadansedebatten som fulgte her hjemme. Degenerasjonsteori ble både mål og middel i disse formene for litterær kritikk, som ga til kjenne motstridende og tidvis paradoksale syn på litteratur og kunst. Vi har allerede sett eksempler på at litterære tekster ble forstått vekselvis som bevis for at degenerasjon var et reelt fenomen, som symptom på at samfunnet forfalt, som en smitte som stod i fare for å bidra til forfallet, eller som en potensiell terapi eller «vaksine».

Her skal jeg særlig utforske plassen kriminalitet som fenomen og kriminalantropologien som vitenskap fikk innenfor denne litteratur- og kulturkritiske praksisen. Vi så at Ferrero plasserte Lombroso sentralt i de erkjennelsesmessige strømningene som hadde ført til sykdomsinteressen i kulturen, og vi skal se at læren hans også spilte en viktig rolle i Nordaus bok om emnet. Dette kan i sin tur kaste nytt lys over plassen kriminalitet og degenerasjon fikk i Collins *Kunsten og Moralen*. At kriminalitet og kriminalvitenskapens plass i denne formen for litteratur- og kulturkritikk ikke har blitt grundig utforsket tidligere, skyldes trolig at det er et aspekt som har lett for å overskygges av den mer generelle sykdomsanalogien tekstene tok i bruk. Den litterære dekadansen var både målskiven for kritikken og en litterær strømning som selv tok opp i seg og behandlet fenomenet degenerasjon, som regel med henvisning til de mange sykdomsfenomenene og «kultursykdommene» (som neurasteni og hysteri) som gikk inn under degenerasjonsparadigmet. Den litteratur- og kulturkritiske praksisen som blant andre Nordau fremmet, fant imidlertid sitt metodiske og teoretiske grunnlag nettopp i krysningspunktet mellom kriminalvitenskap og degenerasjonslære. På den måten fikk den lombrosianske forbryterfiguren viktige funksjoner i tidens litteratur- og kulturdebatt.

Nedslaget mitt i *Aftenpostens* spalte er ikke tilfeldig. Artikkelen inngår i et stort og komplekst nettverk av tekster og diskurser om kriminalitet og degenerasjon. Hensikten med dette kapittelet er ikke primært å redegjøre for debatten slik den pågikk i Europa, men å gi eksempler på hvordan den ble presentert og videreutviklet i den norske litterære offentligheten. Når jeg knytter sammen italienske Guglielmo Ferrero, tyske Max Nordau og norske Christen Collin via en spesifikk omtale i *Aftenposten*, ser vi et første eksempel på hvordan dette foregikk. Omtalen i *Aftenposten* er ingen trofast parafrase av Ferreros artikkel. Nedslaget i den kan illustrere at europeiske strømninger ikke bare ble distribuert gjennom at utvalgte tekster ble omtalt eller oversatt i norske aviser og tidsskrifter; tekstene sirkulerer og bindes til hverandre gjennom et nettverk av referanser, som i hvert enkelt tilfelle innebærer en særskilt (re)mediering og appropriasjon. Det ser vi allerede når *Aftenpostens* skribent setter Ferreros artikkel opp mot Nordaus bok og presenterer den som et tilsvar, til tross for at verken Nordau eller *Entartung* er nevnt i «Er vi

syge?». Både Nordau og Friedrich Nietzsche (som heller ikke nevnes av Ferrero, men derimot behandles inngående av Nordau selv) føyes til Ferreros egne eksempler på pessimistiske forfattere og vitenskapsmenn. Ferreros konklusjon, som opprinnelig ble trukket ut fra andre eksempler, blir på denne måten utvidet og tatt i bruk for å gi en konkret kommentar til innholdet i *Entartung*.

Aftenpostens appropriasjoner tar sikte på å aktualisere temaet ytterligere, trekker originaltekstens konklusjoner videre, og tilbyr, i forlengelse av det, en vurdering av både Ferreros og Nordaus tekster i lys av den overordnede problemstillingen som utgjør «Dagens spøragsmaal i Udlandet». Forholdet mellom tekstene eksemplifiserer den rekontekstualiseringen som finner sted når dagsaktuelle utenlandske tekster ble introdusert i norsk offentlighet. Vi ser blant annet at tilpasningene *Aftenpostens* skribent har gjort går i retning av å inkludere referanser som den norske, dannende leseren kunne tenkes å kjenne til fra før. Nietzsche var blitt en «motefilosof» i de skandinaviske landene ved inngangen til 1890-årene, og *Entartung* var fremdeles dagsaktuell.⁹⁰ I avhandlingens materiale ser det ut til at omtalen av utenlandske tekster i norske aviser og tidsskrifter ofte tok form av denne typen rekontekstualiseringer og medieringer, hvilket ga dem delvis nye funksjoner. Samtidig som tekstene ble presentert som utenlandske strømninger – her i helt konkret forstand, i og med at spalten omhandler dagsaktuelle spørsmål i utlandet – ble de satt inn en nasjonal sammenheng og tilpasset en norsk kontekst.

Når «Er vi syge?» kort tid etterpå ble oversatt og trykket i sin helhet i *Samtiden*, setter også dette en særlig kontekstuell ramme omkring teksten. Tidsskriftet ble opprettet i 1890 av litteraturhistorikeren Gerhard Gran, og er i dag det eldste allmennkulturelle tidsskriftet i Norge. Blar man igjennom de ti første årgangene, vil man snart merke at den felleseuropeiske *fin de siècle*-pessimismen Ferrero skriver om er godt representert i tekstutvalget. Profilen var primært litterær, og det første tiåret var over halvparten av tekstene vinklet mot det litterære feltet. Samtidig var det et

⁹⁰ Den skandinaviske Nietzsche-resepsjonen kom i gang svært tidlig, også i europeisk sammenheng (Vassenden 2012: 56). Arne Garborg skrev en presentasjon av filosofien hans i *Samtidens* første årgang basert på svenske Ola Hanssons bok om ham, og han var slik med på å befeste inntrykket av Friedrich Nietzsche som en skandinavisk motefilosof (sst.). Max Nordau hadde viet et kapittel til Nietzsche i *Entartung*, mens Guglielmo Ferrero derimot fremhever Nietzsches «motstykke», den tyske filosofen Arthur Schopenhauer.

uttalt mål at *Samtiden* skulle presentere «betydningsfulde bevægelser på åndslivets område, i ind- og udland» (Gran sitert i Andersen 2012: 281). Dette var ambisjoner tidsskriftet levde opp til: *Samtiden* fremstod som en eksponent for utviklingen på det litterære området, og ajourførte samtidig norsk kultur med Europa for øvrig (sst. 282). Både litterære og populærvitenskapelige tekster fra tiåret tar for seg ulike aspekter ved århundreskiftets misstemninger, som fremskrittspessimismen, frykten for forfall og for kriminalitet og sinnssykdom. At kriminalitet og degenerasjon stod sentralt i dette, kommer godt frem i forordet til antologien *Fin de siècle. Tidsskriftet Samtiden i 1890-årene*:

Man fryktet at sivilisasjonen ville drukne i en flodbølge av forbrytelser, at politikere, statsmenn og kongelige ville bli drept av «anarkister». Kriminalitet ble like gjerne fortolket som utslag av biologisk degenerering som av de elendige sosiale forholdene. (...) Forbryterfrykt vekslet med revolusjonsfrykt. (Pharo 1990: 8)

Aspekter ved tidens frykt for de ulike representantene for lov- og normbruddet – som forbryteren, den fremmede, den revolusjonære, «den nye» kvinnen eller den prostituerte – manifesterte seg både i de litterære, litteraturkritiske og faglige bidragene. Både forfattere, leger og jurister stod på bidragslisten, med tekster som på ulike måter omhandlet temaet. Ferreros tekst stilte seg i så måte midt i tidsskriftets nedslagsfelt, med sin drøfting av forholdet mellom vitenskapelige, filosofiske og litterære representasjoner av degenerasjon og samfunnsutviklingen.

Om vi ser nærmere på tidsskriftets bidrag gjennom de to første tiårene, viser det seg at kriminalitet og degenerasjon er tematisert i svært ulike typer tekster. I 1894 skriver for eksempel den engelske advokaten og skribenten William Samuel Lilly artikkelen «Forbrydelsens filosofi», som er en av flere som diskuterer spørsmålet om fri vilje i lys av tidens nye, deterministiske teorier om det kriminelle individet. Doktor Denis Zaryckis «Hypnotisme og retspleie» (1895) handler på sin side om kriminalitet og fenomener som somnambulisme, suggesjon og hypnose. Han tar blant annet opp den franske psykiateren Jean-Martin Charcots eksperimenter med å

hypnotisere den berømte hysteripasienten Blanche Wittmann til å begå forbrytelser.⁹¹ Den norske høyesterettsadvokaten og lagmannen Walter Scott Dahl skrev flere innlegg som forbandt tidens nye tanker om kriminalitet med rettslige problemstillinger. For eksempel handler «Lov eller Lune?» fra 1897 om ulike faktorerers innvirkning på forbryterstatistikken, fra været til nasjonalkarakter og individuelle forutsetninger. Vi finner også enkelte mer essayistiske behandlinger av emnet, som Vilhelm Krag's «Vendetta» om italienske hevmordere (1897). Tekstene om emnet spente slik fra litterære og litteraturkritiske perspektiver til dagsaktuelle politiske, filosofiske og religiøse problemstillinger, populærvitenskap og temaer som spiritisme og parapsykologi. Degenerasjonslæren og de fremvoksende kriminalvitenskapelige disiplinene utgjør en ramme for hvordan kriminalitet ble forstått og drøftet i tilknytning til alle disse områdene.

Den italienske kriminalantropologiske skolen ble ofte omtalt, og Cesare Lombroso var en gjennomgangsfigur i tidsskriftets tekster om kriminalitet. Samme år som Ferreros «Er vi syge?» stod på trykk, ble det også oversatt en anmeldelse av Henrik Ibsens *Gengangere* skrevet av Lombroso selv, med tittelen «Ibsens 'Gengangere' og psykiatrien». Ferrero ble på sin side fast skribent for tidsskriftet, og skrev flere originalbidrag. Blant dem finner vi «Kvinden som forbryder» (1896) som omhandlet den større kriminalantropologiske studien han gjorde sammen med Lombroso. Også det neste bidraget fra Lombroso selv, fra 1898, var mer faglig orientert. Kasusstudien «Lucchenins forbrydelse» redegjorde for de kriminelle kjennetegnene til anarkisten Luigi Luchenin, mannen som drepte den østerrikske keiserinne Elisabeth tidligere samme år. I tillegg til dette ble Lombroso og den kriminalantropologiske skolen hans omtalt i en rekke populærvitenskapelige tekster, som regel med en sterkt kritisk vinkling. Noen fremtredende eksempler er Ernst Estlanders artikkel «Lombrosos lære om forbrydelsen og den positivistiske skole inden strafferetten», som strakte seg over to nummer i 1894, og sinnssykelegen Henrik Arnold Thaulow Dedichens «Forbryderpsykologiske problemer» fra 1895.

⁹¹ Temaet hypnose og kriminalitet kommer jeg tilbake til i kapittel 8, i delen «Dobbeltgjengeren og skyldspørsmålet».

Han nevnes også sporadisk i andre *Samtiden*-tekster, som diskuterer temaer som kriminalitet, sinnssykdom og degenerasjon.⁹²

Lombroso og læren hans ble jevnlig diskutert og kritisert, og både hans egne og kollegers tekster ble trykket i *Samtiden*, andre tidsskrifter og i dagspressen.⁹³ Dette er langt på vei et resultat av den kriminalantropologiske skolens egne, strategiske formidling. Ved siden av det evig foranderlige hovedverket, *L'uomo delinquente*, som stadig vokste seg større og kom ut i nye utgaver, revisjoner og oversettelser gjennom 1880- og 90-tallet, drev Lombroso og skolen hans en utbredt formidlingsvirksomhet gjennom selvpromoterende artikler som ble publisert over hele Europa og i USA. Bare for Lombrosos del kan det være snakk om over tusen artikler i minst sytti ulike tidsskrifter (Gibson 1998: 99 sitert i Hiller 2013:228).⁹⁴ Tekstene hadde tydelige fellestrekk i formidlingsformen, og var stort sett vendt mot et dannet, men ikke-akademisk publikum. Som Mary Gibson skriver, ble alle tilgjengelige midler tatt i bruk for å spre det fremvoksende fagfeltets resultater til en større offentlighet:

From the publication of the first edition of *Criminal Man* in 1876, Lombroso set the tone for a movement that consciously sought publicity, even at the risk of sensationalism. (...) As part of their task of spreading the positivist gospel to the masses, criminal anthropologists were indefatigable in giving lectures and writing articles for popular audiences. (Gibson 2005: 40)

I disse formidlende tekstene er bruken av dagsaktuelle og litterære eksempler, ordspråk og «sunn fornuft» – alt det Marie-Christine Leps kaller «narrativitet» og som allerede kjennetegnet *L'uomo delinquente* – enda mer utstrakt (se Leps 1992:

⁹² Etter århundreskiftet er det langt færre av artiklene i *Samtiden* som omhandler kriminalitet og degenerasjon, men vi finner fremdeles noen fremtredende eksempler. Hans Evensen, som på det tidspunktet ledet asylet Reitgjerdet (senere Brøset) i Trondheim, viet for eksempel mye plass til Lombrosos lære i artikkelen «Samfundssygdomme og sindshygiene» i 1908 (side 522 og utover). Også diskusjonen om forholdet mellom genialitet og degenerasjon fortsetter utover 1900-tallet. Det er imidlertid tydelig at kriminalitet som tema har en særlig interesse i 1890-årene og frem til den nye straffeloven forelå i 1902.

⁹³ Foruten *Samtiden* var det særlig det bredt anlagte tidsskriftet *Kringsjaa* som oversatte og trykket tekster skrevet av Cesare Lombroso.

⁹⁴ Også Guglielmo Ferreros «Er vi syge?» må sees i lys av en slik populariserende formidlingsvirksomhet. Ferrero var for eksempel også medredaktør for boken *Il mondo criminale italiano* (1893), som var del av en større bokserie og gjenfortalte berømte kriminelles rettssaker for så å gi en «vitenskapelig» vurdering av dem – en praksis som hadde klare likheter med den utbredte sensasjonelle formidlingen av historiske kriminalsaker i aviser og folkelitteratur (Gibson 2005: 42).

56).⁹⁵ Lombrosos formidlingsstrategi grenser, slik Gibson skriver, mot det sensasjonelle; «the vulgarized or popularized text» ble typisk for den italienske kriminalantropologien (2005: 40). Lombrosos bidrag til *Samtiden* er i så måte eksemplariske. De knytter an til det litterære feltet via allerede berømte og omdiskuterte verk som Henrik Ibsens *Gengangere*, og til det politiske feltet gjennom kasuset Lucchenin, som var en av tidens mest omtalte og sensasjonelle attentatmenn.

Som vi ser, var «Dagens Spøragsmaal i Udlandet» i høyeste grad et dagsaktuelt spørsmål også her til lands. Ferrero, Lombroso og Nordau er tre europeiske intellektuelle som alle fikk innvirkning på den norske offentlige samtalen, og de bidro til at spørsmålet om kriminalitet, degenerasjon og kultur fikk en sentral plass også i den norske litteratur- og kulturkritiske debatten. Dersom vi hopper et par år frem i tid, kan nettopp spalten «Dagens Spøragsmaal i Udlandet» anskueliggjøre dette. I 1895 tok *Aftenposten* opp den samme problemstillingen på ny, men denne gangen var også Collins *Kunsten og Moralen* en del av referanserammen skribenten viste til. Både Nordaus og Ferreros synspunkter ble nå satt opp mot hans argumenter. 1895-spalten skal jeg komme tilbake til i slutten av kapittelet, slik at «Dagens spøragsmaal» i 1893 og «Dagens spøragsmaal» i 1895 tjener som en ramme omkring undersøkelsene som følger. Innenfor denne rammen vil jeg utforske de diskursive utvekslingene som ble satt i spill i og av tekstene av Nordau, Ferrero og Lombroso som har blitt introdusert her. Jeg begynner med å vise hvilken plass lombrosiansk kriminalvitenskap og degenerasjonslære inntok i Nordaus *Entartung*. Deretter vil jeg, fra motsatt hold, behandle de italienske kriminalantropologenes litteratur- og kulturkritikk med utgangspunkt i tekstene som stod på trykk i *Samtiden*. På bakgrunn av dette vender jeg til sist i kapittelet tilbake til Collin og andre norske aktører i den offentlige samtalen.

Max Nordaus (kriminal)vitenskapelige litteratur- og kulturkritikk

Max Nordaus *Entartung* har både en dedikasjon til Cesare Lombroso, trykket som paratekst på tittelsiden, og et forord i form av et åpent brev som tiltaler ham som «Hochgeehrter und theurer Meister».⁹⁶ I forordet presenteres det litteratur- og

⁹⁵ Jamfør også kapittel 3.

⁹⁶ «Dear and Honoured Master» (Nordau 1993: 17).

kulturkritiske prosjektet i *Entartung* helt konkret som en forlengelse av Lombrosos kriminalantropologi. Nordau tar sikte på å føre den italienske kriminalantropologens metoder over i et nytt undersøkelsesfelt. Der er det ikke forbryteren, men forfatteren, som blir gjenstand for analyse:

Die Entarteten sind nicht immer Verbrecher, Prostituirte, Anarchisten und erklärte Wahnsinnige. Sie sind manchmal Schriftsteller und Künstler. Aber diese weisen dieselben geistigen – und meist auch leiblichen – Züge auf wie diejenigen Mitglieder der nämlichen anthropologischen Familie, die ihre ungesunden Triebe mit dem Messer des Meuchelmörders oder der Patrone des Dynamit-Gesellen statt mit der Feder oder dem Pinsel befriedigen. (...)

Ich habe es nun unternommen, die Moderrichtungen in Kunst und Schrifttum möglichst nach Ihrer Methode zu untersuchen (...). (Nordau 1892: VII)⁹⁷

For Nordau er degenerasjon årsaken enten det er snakk om kriminalitet, sinnssykdom eller kunstnerisk virksomhet (sst. 29).⁹⁸ Mens noen griper til kniven eller bomben og blir mordere, skriver han, griper andre til pennen eller malerkosten og blir forfattere og kunstnere. Fordi degenerasjonslæren tilbyr en felles forståelsesmodell for disse avvikene, tilbyr den også en felles metode for å undersøke dem. Nordau forholdt seg ikke bare til degenerasjonslærens grunnprinsipp om forfallet som videreføres gjennom slektsledd, men også til Bénédict-Augustin Morels og Lombrosos lister over degenerasjonens «stigmata» eller fysiske kjennetegn. Tekstens kjennetegn kunne ifølge Nordau avsløre degenerasjon like klart som de kroppslige, som et direkte uttrykk for forfatterens mentale tilstand (sst.). Med denne tilpasningen ble Lombrosos og andre degenerasjonsteoretikers teori og metode tatt i bruk for å diagnostisere en rekke av samtidens best kjente forfatterpersonligheter.

⁹⁷ «Degenerates are not always criminals, prostitutes, anarchists, and pronounced lunatics; they are often authors and artists. These, however, manifest the same mental characteristics, and for the most part the same somatic features, as the members of the above-mentioned anthropological family, who satisfy their unhealthy impulses with the knife of the assassin or the bomb of the dynamiter, instead of with pen and pencil. (...) Now I have undertaken the work of investigating (as much as possible after your method) the tendencies of the fashions in art and literature (...)» (Nordau 1993: v).

⁹⁸ En anmelder i *The British Journal of Psychiatry* fra 1893 slår fast om Max Nordaus forord at det er «rather unkind to the 'dear master,' who has himself written a large work ('The Man of Genius') on this very subject, in which work, moreover, he by no means reaches the same conclusions as his disciple» (1893: 249).

Nordaus intensjon var å skape en ny og vitenskapelig form for litteratur- og kulturkritikk. Dette prosjektet var motivert av et bestemt syn på forholdet mellom forfatter, tekst og samfunn, som også var tuftet på degenerasjonslærers premisser. Et samfunns kunst og litteratur er ifølge Nordau utgangspunktet for dets idealer for moral og skjønnhet. Hvis litteraturen er preget av umoral og samfunnsødeleggende tendenser, vil den kunne spre dem til befolkningen. En ny litteraturkritisk praksis er påkrevd for å stoppe denne utviklingen:

Bücher und Kunstwerke üben eine mächtige Suggestion auf die Massen. Aus ihnen schöpft ein Zeit-alter sein Ideal von Sittlichkeit und Schönheit. Wenn sie nun unsinnig und gesellschaftsfeindlich sind, so wirken sie verwirrend und verderbend auf die Anschauungen eines ganzen Geschlechts. Dieses, namentlich die eindrucksfähige (...) muß deshalb gewarnt und über die wirkliche Natur der blind bewunderten Schöpfungen aufgeklärt werden. Die landläufige Kritik thut dies nicht. (...)

So ist dieses Buch ein Versuch wirklich wissenschaftlicher Kritik, die ein Werk nicht nach den sehr zufälligen, grillenhaften und mit dem Temperament und der Stimmung des einzelnen Lesers wechselnden Emotionen beurtheilt, welche es erweckt, sondern nach den psychophysiologischen Elementen, aus denen es entstanden ist, und es wagt zugleich eine Lücke ausfüllen zu wollen, die in dem mächtigen Bau Ihres Systems noch besteht. (Nordau 1892 : vii-viii)⁹⁹

Nordaus vitenskapelige litteraturkritikk er et opplysningsprosjekt, hvis oppgave det er å identifisere og advare mot degenererte forfattere og deres verk. Hensikten er imidlertid ikke bare å utrenke den forfalne kunsten, men også å utforske hvordan kunst bidrar til å konstruere kollektive, kulturelle identiteter (Arata 1996b: 187). Hvilken rolle spiller kunsten for menneskelig kultur og samfunn? For å undersøke dette må subjektive tilnærminger til kulturen erstattes med objektive, vitenskapelige redskaper for kritikk, mener Nordau. Utgangspunktet for den kan ikke være

⁹⁹ «Books and works of art exercise a powerful suggestion on the masses. It is from these productions that an age derives its ideals of morality and beauty. If they are absurd and anti-social, they exert a disturbing and corrupting influence on the views of a whole generation. Hence the latter, especially the impressionable youth (...) must be warned and enlightened as to the real nature of the creations so blindly admired. This warning the ordinary critic does not give. (...) Thus, this book is an attempt at a really scientific criticism, which does not base its judgment of a book upon the purely accidental, capricious, and variable emotions it awakens - emotions depending on the temperament and mood of the individual reader - but upon the psycho-physiological elements from which it sprang» (Nordau 1993: vi).

leseopplevelsen eller verket i seg selv. Den må i stedet finnes i verkets psyko-fysiologiske utgangspunkt, altså hos forfatteren.

Ifølge Nordau har Lombroso gått foran som et eksempel for en slik vitenskapelig litteraturkritikk. Han har etablert en vitenskap som utreder fysiologiske og psykologiske kjennetegn hos det kriminelle mennesket, og han har selv slått fast at kriminalitet er et degenerasjonsfenomen i likhet med både galskap og genialitet. Nordau forstår Lombrosos lære om den kriminelle som en delvitenskap, som enkelt kan utvides til å også omfatte andre eksempler på degenererte individer (1892: 29).¹⁰⁰ *Entartung* er i så måte ikke bare inspirert av den italienske kriminalantropologien, men fremstiller seg selv som en videreutvikling av den. Når det litteraturkritiske prosjektet i boken beskrives som vitenskapelig, er det først og fremst kriminalvitenskapen som legges til grunn for denne betegnelsen. Prosjektet innebar en konkret videreføring av den italienske kriminalantropologiens metoder og konklusjoner, som tilpasset dem til en litterær og kulturkritisk debatt. Den degenererte forfatteren erstattet den kriminelle som vitensobjekt. Alle former for «dekadanselitteratur» stod i metonymisk forbindelse til forfatternes kropp og sinn.

La oss kort se på et eksempel som viser denne metoden i praksis: Henrik Ibsen. Ibsen er blant forfatterne som vies størst plass i *Entartung*. I et langt kapittel med tittelen «Der Ibsenismus» («Ibsenism») i bokens andre bind fremstilles han som den arketypiske degenererte forfatteren. Nordau viser en nesten overraskende grundig kjennskap til Ibsens forfatterskap, og refererer til de fleste av verkene hans i løpet av kapittelet. I dem finner Nordau alle de mest sentrale degenerasjonssymptomene representert: hysteri, moralsk galskap, ekstrem emosjonell påvirkelighet, fravær av intellektuell dynamikk og livsmot, handlingslammelse og viljessvakhhet, ørkesløse drømmerier, mystisisme, tvil og skepsis.¹⁰¹ Nordau setter likhetstegn mellom tekstens symptomer og forfatterens diagnose, og konkluderer med at Ibsen selv må være et degenerert individ. Med støtte i sitater hentet fra Lombrosos *L'uomo delinquente* slår han deretter fast at den norske forfatteren ikke

¹⁰⁰ Nordau 1993: 17

¹⁰¹ Se også Buvik 2001: 51, der disse degenerasjonstrekkene presenteres og oppsummeres. Hilde Bondevik har for øvrig undersøkt temaet i artikkelen «Henrik Ibsen og hysteriet» i *Edda* 4/2005 og i kapittel 11 i doktoravhandlingen *Medisinens orden og hysteriets uorden. Hysteri i Norge 1870–1915* (2007), som la grunnlaget for boken *Hysteri i Norge. Et sykdomsportrett* (2009).

bare deler disse degenerasjonstrekkene med det kriminelle individet, men også selv er kriminell:

Die psychologischen Wurzeln der gesellschaftsfeindlichen Triebe Ibsens sind uns wohlbekannt. Sie sind die Anpassungs-Unfähigkeit des Entarteten (...). «Der Verbrecher», sagt Lombroso, «ist durch seine neurotische und impulsive Natur und durch seinen Haß gegen die Einrichtungen, die ihn gezüchtigt haben oder ihn einengen, ein beständiger verhaltener politischer Rebell, der im Aufruhr das Mittel findet, seine Leidenschaften nicht nur zu befriedigen, sondern auch sie sogar zum erstenmal von einem zahlreichen Publikum gebilligt zu sehen.» *Dieser Ausspruch findet volle Anwendung auf Ibsen, mit der kleinen Aenderung, daß er blos ein theoretischer Verbrecher ist, weil seine anarchistisch verbrecherischen Vorstellungen in Thaten umzufußen, und daß er nicht im Aufruhr, sondern in seiner bühnendichterischen Thätigkeit die Mittel findet, seine Verstörungstriebe zu befriedigen.* (Nordau 1893: 246, mine uthevinger)¹⁰²

Nordau overfører Lombrosos konklusjoner om det kriminelle mennesket til det litterære feltet uten å nyansere dem. Den kriminelles og forfatterens abnorme impulser fremstilles som de samme, og gis et felles opphav i degenerasjon. Den eneste forskjellen er at Ibsen kun er kriminell i teorien, og lever ut sine ødeleggende drifter gjennom diktningen fremfor i virkelighetens verden. Det er ingen bedre moral som ligger til grunn for dette, mener Nordau, det er kun dikterens svakeligere konstitusjon som holder ham fra å leve ut sine tilbøyeligheter utenfor fantasien. For Nordau er det heller ikke noen formildende omstendighet at kriminaliteten innskrenker seg til det litterære verket. Som vi så ovenfor, mente han at litteratur og kunst utøver en suggesjon på leserne, som kan anspore andre, mer kraftfulle naturer til virkelige kriminelle handlinger.

Kriminalitet og kreativitet blir overlappende fenomener fordi de settes innenfor den felles etiologien som degenerasjonslæren representerer. Ibsen er altså først og fremst et degenerert individ, et eksempel på «Den fødte forbryter», hvis lave

¹⁰² «The psychological roots of Ibsen's anti-social impulses are well known. They are the degenerate's (...). 'The criminal,' Lombroso says, 'in consequence of his neurotic and impulsive nature, and his hatred of the institutions which have punished or imprisoned him, is a perpetual latent political rebel, who finds in insurrection the means not only of satisfying his passions, but of even having them countenanced for the first time by a numerous public.' *This utterance is exactly applicable to Ibsen, with the slight change, that he is merely a theoretic criminal, his motor centres not being powerful enough to transmute his anarchichally criminal ideas into deeds, and that he finds the satisfaction of his destructive impulses not in the insurrection, but in the activity of dramatic composition*» (Nordau 1893: 398-399, mine uthevinger).

moral er en følge av en rekke medfødte, abnorme eller patologiske avvik. Dette tillater at også andre degenerasjonsteoretikers resultater benyttes på den samme måten. Lombroso er langt fra den eneste vitenskapsmannen det vises til, selv om det er han som fremheves i introduksjonen og i den siterte konklusjonen om Ibsen. En rekke andre forskningsfelt med tilknytning til degenerasjonsteori tilpasses også Nordaus formål, og disse får tilsvarende funksjoner i de «vitenskapelige», litteraturkritiske analysene han foretar. Han drar blant annet veksler på den berømte franske psykiateren Jean-Martin Charcots studier av hysteri og tyske Richard von Krafft-Ebings av seksuelle avvik, for å nevne noen. Resultatet er at det som innenfor det enkelte fagfeltet er studieobjekter i sin egen rett, blir en rekke overlappende fenomener, som alle viser til den samme grunnleggende tilstanden som gir boken dens tittel: Degenerasjon.

Den vitenskapelige litteraturkritikken som en diagnostisk praksis

Degenerasjonsbegrepet Max Nordau befatter seg med kan vanskelig kalles faglig, selv innenfor rammene av hans egen samtid. *Entartung* er i den forstand både et eksempel på degenerasjonslærens utbredelse og på hvordan begrepet mistet sin faglige spesifisitet mot slutten av århundret. I semiotisk forstand hadde «degenerasjon» verken en fiksert mening eller en materiell referent, de var begge omskiftelige, og varierte både etter forskningsområde og innad i disipliner (Arata 1996b: 174). Dette er en viktig grunn til at degenerasjonslæren kunne stå like sentralt i psykiatriens teori om sinnssykdom som i kriminologiens om kriminalitet, og at den kunne få mangfoldige litterære uttrykk på tvers av litteraturhistoriske og sjangermessige skillelinjer. Nordaus bruk av begrepet i *Entartung* er et godt eksempel. Som vi så, plasserte Nordau forfatteren i den kriminelles sted, for slik å ta i bruk Lombrosos metoder i utforskningen av litterære tekster. I selve analysene skjer en rekke tilsvarende utskiftninger, i en stadig strøm av referanser til ulike fagfelt som benyttet degenerasjonslæren som forklaringsmodell. Hysterikeren, epileptikeren, den seksuelle avviker, den kriminelle og forfatteren skifter uten videre plass innenfor det diagnostiske systemet Nordau oppretter. Muligheten for meningsforskyving og utveksling mellom ulike degenerasjonsfenomener blir strukket til sitt

ytterste. Til sist blir de allerede uklare skillene mellom kriminalitet, sinnssykdom og andre avvik så å si opphevet.

I artikkelen «Strange Cases, Common Fates. Degeneration and the Pleasures of Professional Reading» (1996b) argumenterer Stephen D. Arata for at Nordau ikke først og fremst adopterte degenerasjonsteoretikernes faglige innsikter, men snarere en særlig form for lesning og fortolkning som var knyttet til forskningen deres. Alle de ulike formene for degenerasjonsdiagnostikk, enten det gjaldt «pasientens» kropp, sinn eller tekst, krevde den samme formen for aggressiv lesning og fortolkning av tegn:

Because degenerative illness presented itself to the interested observer as a series of marks and symptoms to be interpreted, certain aggressive forms of reading were required to make sense of the evidence. The «text» to be read took many shapes – bodies, cells, cultures, nations, races, historical periods, as well as works of literature. (...)

Nordau is here describing the practices of professional readers across a number of disciplines nascent in the period. A commitment to aggressive interpretation (...) is common not only to the study of pathology but also to such recently consolidated hermeneutic practices as psychology, sociology, anthropology, criminology, and – as Nordau himself continually demonstrates – literary criticism. What links together these and other like disciplines is their status, newly won in this period, as professional discourses. (Arata 1996b: 178, 189)

Institusjonaliseringen av nye fagfelt som bygget på degenerasjonsteoriens prinsipper, innebar samtidig en profesjonalisering av lese- og fortolkningspraksisene de bygget på. Nordau låner ikke bare diagnostiske merkelapper og konklusjoner fra dem, men også en autoritet forbundet med det profesjonelle ved lesestrategiene han tar i bruk for å sette diagnoser og trekke større, kulturelle konklusjoner ut av dem. Det er en lese måte som er innrettet mot å etablere det undersøkte menneskets karakter og tilstand ut fra ulike fysiologiske, patologiske markører. Tatt i bruk på det litterære feltet innebærer denne lesningen en dreining av kritikerens tradisjonelle interesse for tekstens opphavsmann i retning av en diagnostisk praksis. Som Barbara Spackman slår fast innledningsvis i *Decadent genealogies*, var spørsmålet for kritikere som Nordau ikke hvem som produserte et litterært verk, men hva: hvilken sykdom, hvilken atavistisk deformitet, hvilken arvet feil (1989: 1). Som vi har sett, insisterte

Nordau på en helt konkret overføring fra denne litteraturdiagnostiske praksisen til degenerasjonsteorien for øvrig. Vi befinner oss ikke i det analogiske eller metaforiske: For Nordau er Ibsen et degenerert, kriminelt individ og verkene hans er kriminelle gjerninger.

Fra litterær diagnostisering til kulturhygienisk sensur

Selv om Nordaus litterære diagnostiseringer er blant de mest eksplisitte og etisk problematiske vi finner, er det viktig å merke seg at vi gjenfinner disse formene for litteratur- og kulturkritiske praksiser innenfor en rekke fagfelt i perioden frem mot århundreskiftet. Flere veletablerte fagfolk fra andre forskningsfelt benyttet også degenerasjonsbegrepet som diagnostisk verktøy på det litterære og kulturelle feltet. I norsk sammenheng er den tidligere nevnte sinnssykelegen Henrik Dedichen et godt eksempel. Han var en åpen kritiker av både Lombroso og Nordau, men diagnostiserte selv forfattere med utgangspunkt i litterære verk, blant annet i det populærvitenskapelige verket *Paa begge sider av sindssygdommens grænse* (1898).¹⁰³ Dedichen er riktignok mer forsiktig i sine konklusjoner enn både Nordau og Lombroso var, og han innleder med å presisere at man ikke «med usvigelig sikkerhet» kan diagnostisere ut fra teksten alene. Like fullt er det enkelte i «vor helt unge skandinaviske litteratur» som gir «særdeles megen grund til ængstelse»:

Jeg mener STRINDBERG.

Atter og atter faar sindssygdommene spillerum i hans bøger. (...). [O]m dette er iakttaget hos andre og ikke selvoplevet, da er det mere end kunst. Det er videnskab. (...)

Man maa beundre, at han har kunnet bevare sin intenst farvede og i det hele klare stil saa længe efter, at han har tabt evnen til forøvrig at bedømme forholde og begivenheder ud fra et almengyldigt synspunkt. Et viljeløst nøddeskal, omtumlet paa et hav af overtro, en sønderbrudt sjæletorso, som lader en ane, at endnu urørt af ødelæggelsen maa den have eiet en betydelig skønhed, - det er, hvad det er igen af en af Sverriges berømteste mænd. (Dedichen 1898: 169-171)

¹⁰³ Henrik Dedichen var en ivrig formidler, som behandlet både vitenskapelige og kulturelle temaer i populærvitenskapelige bøker og fagtidsskrifter. Han skrev også i dagspressen, men da fortrinnsvis om teater, litteratur og kunst.

Det var etter hvert blitt godt kjent at August Strindberg slet med mental sykdom i perioder av livet. Dedichens diagnostisering tok imidlertid utgangspunkt i tekstene han skrev, og han satte den enkelte forfatterens sykdom i sammenheng med generelle årsakssammenhenger. Den siterte passasjen bærer preg av den samme formen for profesjonell lesning som vi så hos Nordau, selv om vi må vedkjenne at den fremviser større interesse for det estetiske aspektet ved litteraturen. Avsnittet er plassert side om side med kasusstudier fra Dedichens praksis ved asylene, og bidrar til å føre en klinisk argumentasjon over på det litterære og kulturelle området. Dedichen gjør det klart at selv om flesteparten av de moderne forfatterne trolig ikke er fullt ut sinnssyke, er tekstene deres «utvilsomt bevis for aandelig abnormitet» (sst. 169). I dette ser han en mulig skadevirkning, på lik linje med den potensielt smittefarlige dekningen av selvmord i dagspressen.¹⁰⁴

I mange tilfeller vet vi at disse formene for litterær diagnostisering fikk konsekvenser for forfatterne det gjaldt. Strindberg skal for eksempel ha oppsøkt den danske sinnssykelegen Knud Pontoppidan – for øvrig den samme som Amalie Skram bidro til å avsette gjennom asylromanene *Professor Hieronimus* (1895) og *På Sct. Jørgen* (1895) – og spurt om han virkelig var sinnssyk (Ostenfeld 1978: 66–67).¹⁰⁵ Vi vet også at Oscar Wilde refererte til Nordaus *Entartung* i en søknad om benådning fra fengselsstraffen han ble idømt for homoseksualitet. I ansøkningsargumenter han for at kunstnere er degenererte og ikke kan stå ansvarlig for sine medfødte

¹⁰⁴ Henrik Dedichen var, i likhet med Christen Collin, opptatt av at tekster om menneskelige avvik skulle være opplysende fremfor sensasjonaliserende, og at de måtte nå det riktige publikummet: «Naar de populære lægebøger og dagspressen, døv for sindssygelægernes advarende ord, bringer detaljer om alt, som angaar sindssyge og forbrydere til almindelig kundskab, opnaar de kun at give behændige forbrydere midler i hænde til at undgaa retfærdigheden, og at sprede psykisk smitte, hvad selvmordsepidemierne har bragt saa sørgelige beviser for» (1898: 227).

¹⁰⁵ Knud Pontoppidan var i utgangspunktet kjent som en reformvennlig sinnssykelege, og ble etter hvert overlege ved den psykiatriske avdelingen ved Kommunehospitalet i København. På 1890-tallet møtte han utstrakt kritikk fra flere av sine pasienter, i det som kan beskrives som en tidlig antipsykiatribevegelse. Amalie Skrams romaner ble lest som nøkkelromaner som skildret hennes eget opphold ved Pontoppidans avdeling. Det samme ble danske Herman Bangs *Ludvigsbakke* (1896). Pontoppidan sa til sist opp stillingen sin, men beskrev sin versjon av saken i memoarskriftet *6te Afdelings Jammersminde* (1897). August Strindberg har på sin side kanskje dratt veksler på sin samtale med Pontoppidan i stykket *Till Damaskus* (1898), der en lignende samtale mellom hovedperson og sinnssykelege finner sted (Ostenfeld 1978: 67). Pontoppidan-saken er et interessant eksempel på konkrete utvekslinger mellom det litterære og det psykiatriske feltet. Mange av problemstillingene jeg drøfter her ble tatt opp i den, deriblant sammenhengene mellom litterær kreativitet og sinnssykdom.

abnormiteter (Karschay 2015: 1–2). Émile Zola underla seg på sin side en større medico-psykiatrisk undersøkelse ledet av psykiateren Édouard Toulouse i kjølvannet av at flere degenerasjonsteoretikere, blant dem Nordau og Lombroso, diagnostiserte ham som degenerert (Pick 1989: 76–79). Hans *Enquête médico-psychologique sur la supériorité intellectuelle: Émile Zola* (1897) er en større rapport over de mange og varierte undersøkelsene han foretok av forfatteren (antropometriske, kraniometriske, genealogiske og så videre), og den ble publisert med Zolas samtykke. Toulouse beskriver gjennomgående Zola som «anormale mais supérieure» («anormal, men høyerestående») og mener å påvise en sammenheng mellom litterært geni og nervøse lidelser forklart som degenerasjon (1897: 33).¹⁰⁶ Studien hang senere ved Zolas forfatterskap, og ble blant annet trukket frem for å bringe ham i vanry da han i 1898 involverte seg i Dreyfus-affæren.¹⁰⁷ Man kan også spekulere i om dette bidro til at Zola ved slutten av århundret avsluttet sin utforskning av degenerasjonsfenomener gjennom tvebindsserien *Les Rougon-Macquart* (1871–1893) og isteden påbegynte en romanserie om dygder.¹⁰⁸ Eksemplene antyder i alle tilfeller at den «vitenskapelige» litteraturkritikken hadde både personlige og kunstneriske konsekvenser for de omtalte forfatterne.

Det særegne ved *Entartung* er altså ikke den diagnostiske praksisen i seg selv, men slutningene som dras ut fra den og den sentrale rollen kriminalitet tildeles. Nordau frykter en smittefare fra litteraturen til kultur og samfunn som helhet, og er villig til å gå langt for å forhindre at degenerasjonen brer om seg. At forfatteren diagnostiseres med henblikk på å vurdere litteraturens samfunnsmessige skadeomfang blir særlig tydelig når vi kommer til den avsluttende konklusjonen i andre bind av *Entartung*. Her blir det klart at Nordau ikke bare tillemper kriminalantropologiens metoder til sin litteraturkritiske praksis, men at han også anbefaler den samme reaksjonen overfor litteratur som overfor kriminalitet. Den vitenskapelige litteratur- og kulturkritikken er bare et første steg på veien mot dette.

¹⁰⁶ Édouard Toulouse var imidlertid uttalt skeptisk til Cesare Lombrosos forskning på det geniale mennesket, og han distanserte seg fra dennes metoder og konklusjoner (jf. Toulouse 1897: 11–17).

¹⁰⁷ Jeg redegjør nærmere for saken mot kaptein Alfred Dreyfus i kapittel 7, i delen «En norsk Dreyfus-affære?».

¹⁰⁸ Tre av dem ble ferdigstilt: *Fécondité* (Fruttkbarhet), *Travail* (Arbeid) og *Vérité* (Sannhet) (Buvik 2001: 51).

Nordau mener at kulturens sykdom kan kureres gjennom tre steg, som det er den vitenskapelige litteraturkritikkens plikt å bidra til: For det første en karakterisering av de ledende degenererte som mentalt syke, for det andre en avsløring og stigmatisering av de som imiterer dem og slik gjør seg til samfunnsfiender, og for det tredje en offentlig advarsel mot løgnene deres (sst. 505; 560). I tillegg mener Nordau at det er viktig å legge til rette for en videre mentalhygienisk praksis, som særlig psykiatere kan bidra til. England hadde et positivt forbilde i Henry Maudsley, Frankrike i Jean-Martin Charcot og Valentin Magnon, og Italia i Lombroso, mens Tyskland foreløpig manglet en slik fagperson (1892: 505).¹⁰⁹ Forskerne skulle bidra til Nordaus litteratur- og kulturkritiske prosjekt gjennom å popularisere og spre vitenskapelige studier av ulike degenerasjonsfenomener.

Til syvende og sist må samfunnet beskyttes på helt konkrete måter, mener Nordau, og spørsmålet er hvordan. Den litterære kriminaliteten er en form for kriminalitet som ikke omfattes av loven, og Nordau regner derfor ikke med at politimakten kan være til hjelp: «Der Staatsanwalt und Strafrichter find nicht die richtigen Beschützer der Gesellschaft gegen Verbrechen mit der Feder und dem Stifte» (1893: 502).¹¹⁰ I stedet foreslår han at det opprettes et råd som består av prominente samfunnsaktører, som kan stå for sensur av skadelig kunst og litteratur:

Wenn eine solche Gesellschaft, der gerade im Hinblick auf diese Thätigkeit die besten Männer des Volkes beitreten würden, nach ernster Untersuchung und im Bewußtsein schwerer Verantwortlichkeit von einem Werke: «Er ist ein Verbrecher!» und von einem Werke: «Es ist eine Schande für unser Land!» so wären Werk und Mensch vernichtet. Keim anständiger Buchhändler würde das gerichtete Buch führen, kein anständiges Blatt es erwähnen oder seinem Verfasser Zugang zu seinen Spalten gestatten, keine anständige Familie den Gebrandmarkten in ihr Haus laffen (...). (Nordau 1893: 503–304)¹¹¹

¹⁰⁹ Nordau 1993: 559. Grunnen til at Richard von Krafft-Ebing ikke kunne stå som en tysk representant var trolig dennes uttalte motforestillinger mot å popularisere studiene sine. Jamfør Christen Collins omtale av Krafft-Ebing i *Kunsten og Moralen*, som jeg omtalte i delen «'Laster og Forbrydelse'. Den moralske sykdommen konkretisert» i forrige kapittel.

¹¹⁰ «The public prosecutor and criminal judge are not the proper protectors of society against crime committed with pen and crayon» (Nordau 1993: 557–558).

¹¹¹ «When such a society, which would be joined by those men from the people who are best fitted for this task, should, after serious investigation and in the consciousness of a heavy responsibility, say of a man, 'He is a criminal!' and of a work, 'It is a disgrace to our nation!' work and man should be annihilated. No respectable bookseller would keep the condemned book; no respectable paper

Rådet kan etter grundige overveielser dømme både forfatteren og hans verk, og erklære dem for kriminelle. Deretter skal rådet sørge for at de uhelbredelige eksemplene på litterær kriminalitet og degenerasjon helt fjernes fra samfunnet. Både den dømte forfatteren og hans verk vil sensureres og uskadeliggjøres. Boken selges ikke, anmeldes ikke og leses ikke. Forfatteren nektes tilgang til pressen og støtes ut fra offentligheten.

Det mest skremmende aspektet ved Nordaus løsningsforslag må likevel være agitasjonen hans for at folket, opplyst av den vitenskapelige litteraturkritikken, de formidlende forskerne og et eventuelt råd for vurdering av litterære verk, sammen må ta ansvar for å holde kulturen sunn. Samfunnsfienden må støtes ut fra samfunnet og uten forbehold uskadeliggjøres, skriver Nordau, som avslutningsvis i *Entartung* åpner for at alle tenkelige midler kan tas i bruk mot de degenererte forfatterne:

Die Mystiker, besonders aber die Ichsüchtigen und die unflätigen Pseudo-Realisten, sind Gesellschaftsfeinde schlimmster Art. Die Gesellschaft muß sich unbedingt gegen sie vertheidigen. Wer mit mir glaubt, daß die Gesellschaft die natürliche, organische Form der Menschheit ist, in der allein sie leben, gedeihen und sich zu höheren Geschicken weiterentwickeln kann, we die Gesittung für ein Gut hält, das Werth hat und vertheidigt zu werden verdient, der muß unerbittlich den Daumen auf das gesellschaftsfeindliche Ungeziefer drücken. Wer mit Nietzsche für das «frei schweifende lüsterne Raubthier» schwärmt, dem rufen wir zu: «Hinaus aus der Gesittung! Schweife fern von uns! Sei lüsterne Raubthier in der Wildniß! (...) und wenn du dich unter uns wagt, so schlagen wir dich unbarmherzig mit Knüppeln todt.» (1893: 501)¹¹²

Dette løsningsforslaget strekker seg langt forbi tanken om litterær sensur. Den degenererte og farlige forfatteren foreslås utvist ikke bare fra det offentlige rommet,

would mention it, or give the author access to its columns; no respectable family would permit the branded work to be in their house (...)» (Nordau 1993: 558-559).

¹¹² «Mystics, but especially ego-maniacs and filthy pseudo-realists, are enemies to society of the direst kind. Society must unconditionally defend itself against them. Whoever believes with me that society is the natural organic form of humanity, in which alone it can exist, prosper, and continue to develop itself to higher destinies; whoever looks upon civilization as a good, having value and deserving to be defended, must mercilessly crush under his thumb the anti-social vermin. To him who, with Nietzsche, is enthusiastic over the 'freely-roving, lusting beast of prey,' we cry, 'Get you gone from civilization! Rove far from us! Be a lusting beast of prey in the desert (...) and if you dare return to us, we will pitilessly beat you to death with clubs.'» (Nordau 1993: 557).

men fra samfunnet og sivilisasjonen. Han er ikke bare en kriminell, men en forbryter som faller utenfor det ordinære lovverkets rammer, som en form for kulturell landsforræder. Nordau gjør seg til talsmann for en kulturell, moralsk lovgivning som omfatter denne formen for kriminalitet, og på profetisk vis avslutter han boken med å vise til Matteus 5:17: «I må ikke tro at jeg er kommet for å opheve loven eller profetene; jeg er ikke kommet for å opheve, men for å opfylle». Med dette inntar Nordau den siste og avgjørende av en rekke roller han har tatt på seg gjennom *Entartung*. I analogisk forstand opptrer han som vitenskapsmann, rettspsykiatrisk sakkyndig og dommer over de litterære kriminelle og verkene deres, som på sin side først legges på undersøkelsesbenken, deretter settes på tiltalebenken og til sist dømmes.

På bakgrunn av disse utdragene er det lett å forstå hvorfor Nordau for ettertiden fremstår som et skrekkeeksempel på resultatet av degenerasjonslærens utbredelse på det kulturelle området. Fra et moderne, litteraturvitenskapelig ståsted støter vi på nesten uoverstigelige problemer i møtet med denne formen for litteraturkritikk. Dette er ikke bare på grunn av Nordaus ekstreme konklusjoner, men også fordi det litterære aspektet – slik vi forstår det i dag – knapt er tilstedeværende. Estetikk, stil, ironi og meningsmangfold tas sjelden i betraktning verken hos Nordau eller andre degenerasjonsteoretikere som praktiserer en «vitenskapelig» litteraturkritikk i den samme perioden. Avvisningen av det estetiske er imidlertid ikke en unnlåtelsessynd, men selve grunnlaget for denne kritiske praksisen. Hos Nordau er det en uttalt fare å hengi seg til en estetisk fundert litteraturkritikk, idet den fremlegger verkets innhold uten å kunne utskille hva ved det som er sant og hva som er resultatet av forfatterens «zerrüttetem Gehirns» (1892: viii).¹¹³ For Nordau er verkets form og innhold kun interessant i den grad det kaster lys over forfatterens sykелighet.

Like fullt er det et gjennomført litteratursyn som ligger til grunn for *Entartung*, og dens poetikk gjenfinner vi også i Nordaus egne, nokså utstrakte produksjon av skjønnlitterære tekster. Disse tekstene var ikke helt ukjente i sin samtid, og på norsk forelå en samling av novellene hans allerede i 1890 under tittelen

¹¹³ «[S]hattered brain» (Nordau 1993: vi).

Sæbebobler. Pennetegninger og skisser. I likhet med de teoretiske tekstene er også de skjønnlitterære utpreget didaktiske. Ifølge Melanie A. Murphy, som har gjort en større studie av Nordaus romaner, tok de opp mange av de samme problemene som interesserte ham på et overordnet, politisk nivå. I romanene ble de behandlet på litterært mikronivå, og kom til uttrykk gjennom romankarakterenes sosiale relasjoner (2007: 129–130). Ikke overraskende var Nordaus poetikk publisitetsmessig lite suksessfull: «He wrote fiction that would get high marks by the standards of *Degeneration*, but which has not remained compelling for readers in the way that many works he deemed unhealthy have» (sst. 137). Karakterenes erfaringer spiller liten rolle, og de beveger seg som sjakkbrikker gjennom plottene (sst. 137–138). Murphy advarer likevel mot å forstå Nordaus romaner kun i lys av *Entartung*. Selv leser hun dem som uttrykk for en jødisk erfaring satt i en særlig tidsånd, og i dem finner hun et uttrykk for håp, lite, men reelt, om at individ og gruppe til sist vil transcendere nasjonalisme, hat og hjemløshet (sst. 139). Både som kritiker og som forfatter ser vi imidlertid at Nordau var mindre opptatt av hva skjønnlitteraturen er eller betyr, og mer interessert i tekst som (rett eller gal) handling.

Men er vi syke? Den italienske kriminalantropologien og litteraturen

Om vi gjør som *Aftenpostens* skribent, som leser Guglielmo Ferreros «Er vi syke?» som et tilsvarende til Max Nordau og hans *Entartung*, ser vi at det er særlig samfunnsdimensjonen ved verket hans som adresseres. Ferrero spør om det virkelig er slik at mennesker flest er blitt eller holder på å bli syke, gale og degenererte. Er det slik at kultur og samfunn uunngåelig smittes når litteratur, vitenskap og litteraturkritikk gripes av *fin de siècle*-pessimisme? Svaret hans er et tydelig «nei»:

Skal man da indrømme, at vi er syke, meget syke, naar saamange læger flokkes om os for at studere symptomerne til denne universalsygdøm? Aldeles ikke. Det vilde være en grov feiltagelse at stille vor tidsalders diagnose efter de kjendemerker, som bøgerne og kunstverkerne yder os. (Ferrero 1893: 365)

Ferrero underbygger svaret sitt med eksempler fra verdenshistorien. Han var utdannet historiker, og arbeidet med historiske tekster hadde gitt ham mange

anledninger til å reflektere over forholdet mellom historisk virkelighet og kildetilfang.¹¹⁴ De store middelalderske verkene gir for eksempel inntrykk av en periode som var dypt opptatt av religiøs frelse og dødens mysterier, skriver Ferrero, men leser man de mer ukjente dagliglivets krøniker, vil man se at mennesker flest levde et liv som dreide seg om hverdagslige, praktiske problemstillinger (sst. 363). På samme måte kan Émile Zolas romaner gi inntrykk av at «der for tiden kun findes neuropather i Europa», men slik er det i virkeligheten ikke: «massen er sund og bestaar af normale mennesker til trods for romanerne» (sst. 364). Grunnen til den store forskjellen på litteratur og liv, teori og praksis, er ifølge Ferrero at enhver form for representasjon også er en forenkling og syntetisering. Både litterære og vitenskapelige tekster viser frem en del av sannheten, men aldri hele: «Derfor er de, som vil dømme en periodes karakter efter kunstverkernes og videnskabens karakter, ofte inde paa en gal vei» (sst. 366). Ferreros historiefaglige refleksjon er godt synlig i denne konklusjonen. Kanskje kan den også tjene som en advarsel til oss, som fra ettertidens ståsted tilnærmer oss 1890-årenes tekster, mot å trekke for bastante slutninger fra tekst til (idé)historisk virkelighet.

Det Ferrero protesterer mot, er tanken om at man kan slutte fra forfatteren og hans verk til kultur og samfunn som helhet. Han anser ikke litteratur og kultur for å være verken symptomatisk for, eller en potensiell kilde til, et fullstendig sivilisatorisk forfall. Ferreros kritikk av Nordau innebærer altså ikke en fullstendig avvisning av premisene den bygger på. Også Ferrero mener at den litterære interessen for degenerasjonsfenomener kommer av at forfatterne selv er rammet av sykdom eller avvik. De har «særlig gode betingelser for at skildre de patologiske sjælstilstande, som de kjender af erfaring», skriver han. Verkene er et resultat av forfatternes «sygelige konstitusjon» og «et middel til at trøste sig over alle de lidelser, de maa gjennemgaa i livet» (Ferrero 1893: 366). Også Ferrero knytter degenerasjon til litterær kreativitet, og vi ser nok en gang hvor sterkt denne teorien stod som en grunnleggende, kollektiv forståelsesmodell for menneskelig avvik i perioden. På

¹¹⁴ Guglielmo Ferrero samarbeidet på dette tidspunktet med Cesare Lombroso og virket også som advokat, men han var utdannet historiker, og er for ettertiden best kjent for det større historiske verket *Grandezza e Decadenza di Roma (Romas storhet og forfall)*, publisert i perioden 1901–1906. I likhet med andre historieskribere fra perioden brukte Ferrero Romas fall som et eksempel på sivilisatorisk forfall, med tydelige paralleller til økonomiske og politiske omskiftninger i sin samtid.

samme måte som Arne Garborg godtok Christen Collins premisser for tidsdiagnose i dekadansedebatten, forholder Ferrero seg til Nordaus. Forskjellen ligger i deres ulike konsekvensutredninger og tilnærminger til sitt tema, som til gjengjeld kan være stor.

Det var flere av de italienske kriminalantropologene som gjorde seg bemerket på det litterære området i tiden frem mot århundreskiftet. De fleste av dem hadde, som Ferrero, en tilnærming til litteraturen som overlappet med Nordaus når det gjaldt grunnpremissene. De stilte seg imidlertid kritisk til konklusjonene hans, i likhet med de fleste andre som uttalte seg offentlig om *Entartung*. Verket fikk tidvis ros, men ble som regel sterkt kritisert i offentligheten. Berømte tilsvær inkluderer den engelske forfatteren og filosofen Alfred Egmont Hakes *Regeneration* fra 1896 og den engelske forfatteren George Bernhard Shaws *The Sanity of Art*, som kom ut så sent som i 1908 (Karscay 2015: 82–84). Den tyske legen William Hirsch kritiserte på sin side Nordau i et offentlig brev rettet til ham i 1894 og i boken *Genie und Entartung* fra 1896 (Carlson 1985: 138). Som regel var det ikke degenerasjon som fenomen eller diagnostisk kategori som ble kritisert i disse tilsværene, men Nordaus diskursive stillingstagen til den: hans generaliseringer, lemfeldige omgang med tidens vitenskaper, det paradoksale ved at hans egen tekst bar mange av de kjennetegnene han slo ned på hos andre, og konklusjonen hans om at litteraturen burde sensureres (Pick 1989: 25–26). Ikke desto mindre var *Entartung* ikke bare en konsekvens av at Cesare Lombrosos kriminalantropologiske teori og metode bredde om seg, men også blant årsakene til at denne skolens representanter i økende grad befattet seg med kulturelle problemstillinger i tiden frem mot århundreskiftet.

Som jeg viste i kapittel 3, spilte litteratur allerede i utgangspunktet en viktig rolle i den lombrosianske forskningen. Lombrosos første bok om sammenhengene mellom genialitet og galskap, *L'uomo di genio (Geni og Vanvid)*, kom ut på italiensk allerede i 1889. Den var tilgjengelig i skandinavisk oversettelse i 1890, og fikk da en lengre omtale i *Aftenposten*.¹¹⁵ Utover 1890-tallet publiserte Lombroso også en rekke

¹¹⁵ Forfatteren Kristian Winterhjelm anmeldte *Geni og Vanvid* i en tekst med samme tittel i *Aftenposten* 1890.06.21. Her skriver han at det er en nokså dårlig oversettelse som er gjort tilgjengelig for skandinaviske lesere, publisert av Reclam-Bibliotheket. Verket den bygget på, *Genio e follia (Genialitet og galskap)* kom ut første gang allerede i 1864 og hadde gått igjennom 7 utgaver før den 750 sider lange utgaven med ny tittel kom ut i 1889 (Carlson 1985: 136). Den engelske oversettelsen *Man of Genius* kom i 1889, den tyske *Der geniale Mensch* i 1890. Winterhjelm er for øvrig kritisk til

artikler som omhandlet kunst og litteratur i internasjonale tidsskrifter. Blant dem finner vi omtalen av Henrik Ibsens *Gengangere*, som ble trykket i *Samtiden*. Ferreros «Er vi syge?» stod på trykk samtidig, og i 1896 publiserte kollegaen deres Enrico Ferri den større studien *I Delinquenti Nell'Arte (De kriminelle i kunsten)*. Utbredelsen av Nordaus bok og dens tilknytning til Lombrosos teori har åpenbart hatt en innvirkning på disse senere tekstene, som ofte vier plass til en kritikk av grunntankene i den. Samtidig vitner de mange kriminologiske publikasjonene om kunst og litteratur om at interessen for det kulturelle feltet ikke bare var en bigeskjeft eller et formidlingsprosjekt for kriminalantropologene, men snarere inntok en sentral plass i arbeidet deres. Det ser vi ikke minst i Lombrosos anmeldelse av Henrik Ibsens *Gengangere*, som står i skarp kontrast til Nordaus diagnostiserende analyser i «Der Ibsenismus».

Diktere og vitenskapsmenn. Cesare Lombrosos litteraturkritikk

Utgangspunktet for «Ibsens 'Gjengangere' og psykiatrien» (1893) var oppføringene av Henrik Ibsens *Gengangere* (1881) i Italia i 1893, deriblant i Lombrosos hjemby Torino. Ifølge Lombroso ble stykket først mottatt med mistro i den italienske offentligheten, før det etter kort tid triumferte og ble en publikumssuksess. Italienske aviser skal ha foreslått at hans «anthropologisk-psykologiske skole» kan ta deler av æren for dette (Lombroso 1893: 395).¹¹⁶ Den har «med sin betoning af lastens organiske betingethed og forbrydelsens atavistiske oprindelse (...) forberedt stemningen for de idéer og problemer, som bourgeoisiet fra først af fandt saa usmagelige hos Ibsen» (sst.). Lombroso er imidlertid uenig i at den kriminalvitenskapelige skolen kan ha forberedt offentligheten på stykkets fremstilling av

Lombrosos metode, og mener at det ikke kan påvises noen klar sammenheng mellom genialitet og galskap ut fra undersøkelsene hans.

¹¹⁶ Det er verdt å merke seg at Cesare Lombroso her omtaler den kriminalantropologiske skolen som «anthropologisk-psykologisk» og at han knytter den til det psykiatriske fagfeltet i teksten. I de populærvitenskapelige tekstene sine ser vi at Lombroso på 1890-tallet går bort fra å omtale skolen som positivistisk og naturvitenskapelig, slik han gjorde i starten av karrieren. Isteden fremheves nettopp tilknytningspunktene til det psykologiske og psykiatriske, og ofte er det snakk om de mer spekulative variantene som blant annet utforsket hypnose. Dette er et aspekt ved Lombrosos lære som lenge ble oversett i forskningstradisjonen, som frem til 2000-tallet fortrinnsvis forholdt seg til oversettelser av *L'uomo delinquente* (1876). Man avskrev ofte Lombrosos stadig økende interesse for spiritisme frem mot og etter århundreskiftet som en biografisk kuriositet, som stod i skarp kontrast til det positivistiske fundamentet for kriminalantropologien (se Ystehede 2013: 74–75).

familien Alvings forfall. I første omgang avskrives den med (retorisk) beskjedenhet: «jeg ialfald – som den mer eller mindre autentiske fader til denne skole – hengir mig ikke til det høitflyvende haab om at være bleven saa populær» (sst.). Men grunnene er også mer komplekse, og handler om et grunnleggende skille mellom det litterære og det vitenskapelige feltets tilnærming til virkeligheten. Ifølge Lombroso forholder det seg i virkeligheten helt motsatt av hva avisene har foreslått: Det er ikke vitenskapen som forbereder grunnen for litteraturen, men litteraturen som medierer mellom vitenskapen og allmennheten.

Ibsens drama står for Lombroso som en «symbolsk karrikatur» av degenerasjonslærens grunntanke, «at fædrenes svagheder og sygdomme i stadig forøget maalestok gaar i arv fra generation til generation, indtil slegten ender med at opløses» (1893: 395). Ifølge kriminalantropologen har denne prosessen knapt noe sted blitt fremstilt så skarpt og overbevisende som i nettopp *Gengangere* (1881). Oswald og Regine Alvings skjebner er forårsaket av en degenerasjon påbegynt av den allerede avdøde faren, og forfallet deres er ifølge Lombroso fremstilt mer eller mindre vitenskapelig korrekt:

Videnskaben kan helt og holdent acceptere, at en i udsvævelser, drik og derved betingede sygdomme tilintetgjort fader har en datter, som ved den første, den bedste leilighed er villig til at overgive sig til den høiere prostitution. Videnskaben maa også anerkjende sønnen, som, skjønt han som barn blev fjernet fra faderen for at unddrages hans indflydelse, dog lider af kongestioner til hjernen, erfterat han først havde havt tidlige anfald af kunstnerisk geni, hvori slegtskabet mellem geni og nevrose dokumenterer sig, og som tilslut tøilesløst hengir sig til nydelsen af *Venus Pandemos* og gaar til grunde ved paralysé. (sst. 396)

I denne passasjen fremheves møtepunktene mellom Ibsens fremstilling og Lombrosos kriminalantropologiske teorier om både den mannlige og den kvinnelige degenererte. Hentydningene om at Regines skjebne kan bli prostitusjonens er i overensstemmelse med Lombroso og Guglielmo Ferreros fremstilling av den kvinnelige forbryters promiskuitet i boken *La donna delinquente (Den kvinnelige forbryter)* som kom ut nettopp i 1893. Oswald belemres på sin side med «tidlige anfald af kunsterisk geni», som viser «slegtskabet mellem geni og nevrose». Forbindelsen er

her den samme som vi så i kapittel 3, og kunstnerisk kreativitet, kriminalitet og genialitet ble gitt et felles opphav i degenerasjon og epilepsi.

I likhet med Nordau gjør heller ikke Lombroso en estetisk orientert lesning av Ibsens verk. Han betrakter dramaet som ytterligere bevismateriale for sin teori om «Den fødte forbryter» og forbindelsene mellom kriminalitet og andre degenerasjonsfenomener, på samme måte som han brukte litterære tekster som referansepunkt og eksempelmateriale i *L'uomo delinquente*. Like fullt står det mer på spill i teksten enn det først kan se ut til, også når det gjelder litterære problemstillinger. Hovedtemaet i «Ibsens 'Gjengangere' og psykiatrien» er den ulike kulturelle gjennomslagskraften til henholdsvis litteratur og vitenskap. Til tross for en felles fremstilling av degenerasjon og kriminalitet, får de ulik mottagelse i offentligheten:

Ingen tviler på sandheden af slige skikkelser som Zola's Jaques Lantier eller Goncourt's Fille Elisa, hvor forbrydernatur og epileptisk degeneration fremstilles som identiske, medens manges en psykiatiker endnu tar afstand fra eller endog bent ud negter denne identitet. *Hvorfor virker digtere og videnskabsmænd, som dog forkynder det samme, saa forskjellig paa sit publikum?* (Lombroso 1893: 395, mine uthevinger)

Hvorfor oppleves den degenererte eller «Den fødte forbryter» som en troverdig figur i litterære verk som Ibsens eller Émile Zolas, men ikke når den er et vitenskapelig objekt? Dette er Lombrosos kjernespørsmål. Selv om litteratur og vitenskap forkynner den samme sannheten, er det ifølge ham i litteraturen og kunsten at den får aksept hos folk flest, og ikke gjennom faglig formidling.

Grunnen til dette finner Lombroso i de ulike feltenes tilnærming til sitt stoff, og i selve fremstillingsformen i henholdsvis litterære og vitenskapelige arbeid. Kort sagt kan skillet oppsummeres med at vitenskapens objektive og nøyaktige fremstilling står mot kunstens subjektive og forenkede. Selv om vitenskapen kan «acceptere» grunnlaget for Ibsens fremstillinger av degenerasjon, er de like fullt overdrevne og underlagt kunstens tendens til å «forskjønne virkelighetens konturer» (Lombroso 1893: 396). Forfatterne formidler kanskje vitenskapens ideer, men de fremstiller dem ikke nyansert nok til at de er fullstendig i tråd med

virkeligheten. De litterære fremstillingene er derfor mindre sanne enn en vitenskapelig utredning ville vært, men like fullt mer troverdige. Hva er da riktigst?

[P]aa dette punkt maa vi spørge os selv, hvem der har ret: vi, naar vi forlanger en absolut naturtro realisme, eller forfatteren og skuespilleren, som tar realismen *cum grano salis* og gjør virkeligheden anskuelig og, hvad mere er, kunstnerisk, saa at der af det rædselsfulde fremstaar, om ikke det skjønne, saa dog det ophøiede.

En nøiagtig psykologisk undersøgelse af, hvad kunst er, eller rettere af hvad sensation er, gir os uret og kunstnere som Zola og Ibsen ret. (sst. 397, forfatterens uthevinger)

Beskrivelsen av den litterære representasjonen av forfallet som opphøyd og estetiserende, nesten sublimerende, kjenner vi igjen fra forrige kapitels analyse av Christen Collins *Kunsten og Moralen*.¹¹⁷ Mens Collin konkluderte med at den litterære estetiseringen av avviket kunne være skadelig, har imidlertid Lombroso en langt mer velvillig innstilling til det litterære feltet. Omformingene gjennom det kunstneriske fører ifølge Lombroso til en mer psykologisk riktig fremstilling enn vitenskapens «absolut naturtro realisme», fordi den i større grad svarer til hvordan mennesker erfarer verden.

I en oppsummerende analogi ligner Lombroso litteraturen med maleriet og vitenskapen med fotografiet.¹¹⁸ Et fotografi av et enkeltøyeblikk der en hest er i galopp kan se uvirkelig, monstrøst eller komisk ut, mens maleriet derimot vil rendyrke bevegelsen slik at den verken ser komisk eller skremmende ut. Fotografiet er kanskje objektivt sett nærmere virkeligheten, men det er maleriet som imiterer den syntetiske prosessen synet vårt utfører når vi ser en hest galoppere foran oss. I det ligger kunstens fortrinn:

¹¹⁷ Cesare Lombrosos beskrivelse av litteraturens særpreg er også interessant med tanke på hvordan det redselsfulle ved Lombrosos eget hovedverk ble appropriert og gitt litterære funksjoner i Arne Garborgs «Kolbotnbrev». Som vi så i kapittel 3, skjedde dette nettopp gjennom en vektlegging av den sublimerende erfaringen hos enkeltindividet.

¹¹⁸ Cesare Lombrosos gjorde utstrakt bruk av fotografiet i sin vitenskapelige praksis. *L'uomo delinquente* hadde for eksempel en stor appendiks med avbildninger av kriminelle individer. Fotografiet var relativt nytt på dette tidspunktet, og ble forstått som en mimetisk reproduksjon av virkeligheten (Gilman 1995: 15). Se også Karin Johannisson «Å lese ansikter. Medisinsk fysiognomikk som tegntolkning og risikoprojekt» (2007). Selv kommer jeg tilbake til fortolkningen av fotografier blant annet i forbindelse med den historiske kriminalsaken mot Thorvald Sletten i kapittel 7.

Naar nu kunsten fjerner sig en smule fra sandheden for netop derved at vende tilbage til den, saa følger den lovene for vor sansing; og deraf kommer det, at den ved sin syntetiske virksomhed indprenter virkelighedens store linjer endnu dybere, end selve virkeligheden formaar. (Lombroso 1893: 397)

Vi skjønner av sammenligningen at Lombroso ser på både litteratur og vitenskap som representasjoner av den samme virkeligheten, som ulike former for *mimesis*. Litteraturen og kunstens fortrinn fremfor vitenskapen er at de ved å fjerne seg lenger fra sitt utgangspunkt, gjennom å forenkle, forskjønne og opphøye, gir en mindre sann, men mer troverdig fremstilling av virkeligheten. I det ligger også forklaringen på hvorfor det er gjennom litteratur og kunst at originale og nye ideer spres til det allmenne publikum, og ikke gjennom vitenskapen.

Som vi har sett, fikk litteraturen flere og til dels motsetningsfylte funksjoner i Lombrosos tekster. Litterære referanser brukes som bevis eller forsterkning av teorien om at det eksisterer analoge typer kriminell oppførsel, som gjenfinnes overalt. Samtidig gjør de litterære referansene de faglige tekstene mer allment tilgjengelige (Hiller 2013: 229–230). I sine utlegninger over temaet genialitet og galskap bygget Lombroso ofte på velkjente litterære kasus. De litterære tekstene ble brukt som utgangspunkt for å fjerndiagnostisere forfatterne det gjaldt, på samme måte som kriminelles produksjon av kunst eller tekst ofte var utgangspunkt for å kartlegge og diagnostisere forbrytertypen (sst.) I «Ibsens 'Gjengangere' og psykiatrien» begrenses imidlertid den diagnostiske analysen til karakterene i stykket, og forfatteren selv utelates. Teksten eksemplifiserer imidlertid godt en annen erkjennelse om forholdet mellom litteratur og vitenskap, som litteraturviteren Jeanne Gaakeer knytter til Lombrosos utstrakte populærvitenskapelige formidlingspraksis:

[S]cience knows or is forced to admit that the public at large, which does not know enough about scientific experiments and practices, will turn to literary art as an intermediary to transmit the discoveries of science by means of the suggestions and emotions which literary art is able to evoke. (Gaakeer 2005: 2363)

Det store publikummet leser litteratur, ikke vitenskapelige tekster, og derfor kan litteraturen fungere som en inngang til vitenskapelige sannheter. Med bakgrunn i dette har Gaakeer foreslått at Lombrosos praksis kan betraktes som en tilnærming, *avant la lettre*, til det moderne forskningsfeltet Litteratur og lov (sst. 2346).¹¹⁹ I tanken om at litteraturen både har forutsett og tatt opp i seg vitenskapens resultater, ligger det en kime til antagelser som vi også gjenfinner i dette feltet (sst. 2347). Den kriminalantropologiske, litteraturkritiske praksisen mangler imidlertid refleksjoner omkring hva det er som er særegent for det litterære verket, og hvorvidt litteraturen kan brukes til å tvinge frem andre former for refleksjon og forståelse enn vitenskapen, skriver Gaakeer (sst. 2375). Isteden behandles litteraturen som et museum over menneskelige karakterer, trekk og motiv, som både kan diagnostiseres ut fra kriminalantropologisk metode og bidra til å formidle fagfeltets resultater og innsikter (sst.). Det både Lombroso og Max Nordau overser, er det spesifikt litterære og alt som skiller den litterære diskursen fra den vitenskapelige.

Her vil jeg også trekke frem et annet aspekt ved Lombrosos bruk av litteraturen. I «Ibsens 'Gjengangere' og psykiatrien» ser vi at han benytter de litterære referansene til å plassere seg selv og sin kriminalantropologiske lære i en større, kulturell sammenheng. Det litterære og (kriminal)vitenskapelige feltet forholder seg til den samme virkeligheten, den samme sannheten og det samme prosjektet. Ved siden av Ibsen trekker Lombroso frem Zola, som også for Nordau og Christen Collin var et av hovedeksemplene på forfall i litteraturen, som et eksempel på en forfatter som taler vitenskapens sak. Eksempelet er nok ikke tilfeldig valgt. Om Lombroso ble ansett som kriminalantropologiens far, var Zola naturalismens. Dertil kommer at Zola hadde gitt offentlig uttrykk for at *L'uomo delinquente* var en inspirasjonskilde for romanen *La Bête humaine (Menneskedyret)* (1890) (Gaakeer 2005: 2346). Dette gjorde ham ikke uventet til en mye brukt referanse i Lombrosos populærvitenskapelige tekster. Både Ibsen og Zola ga eksempler på overdrevne

¹¹⁹ Ut fra vår egen bakgrunn kan vi med en gang tilføye at forholdet mellom Lombrosos kriminalantropologi og litteraturen like gjerne kan betraktes som en forløpet for feltet Litteratur og medisin. Også der finner vi et syn på litteraturen som Kathryn Montgomery har definert som «an Enlightenment model of literature and literary study and (...) a materialist view of literature as a mirror of social reality» (Montgomery 1991: 2 sitert i Jørgensen 2014: 28). Den kritikken Jeanne Gaakeer rettet mot kriminalantropologiens tilnærming til feltet Litteratur og lov er imidlertid også overførbar til dens tilknytning til Litteratur og medisin.

fremstillinger av Lombrosos vitenskapelige resultater, samtidig som de tilbød Lombroso en mulighet til å uttale seg om, og på, det kulturelle feltet.

Når Lombroso sammenligner seg med nettopp Ibsen og Zola, handler det ikke bare om at disse forfatterne skriver om temaer som overlapper med Lombrosos interessefelt. Det handler også om at de er særskilt gode eksempler på at kontroversielle ideer fortene vinner frem i det kulturelle sjiktet enn i det vitenskapelige. Selv om både Ibsen og Zola solgte godt og var berømte i hele Europa i 1890-årene, viser Lombroso til verk som i sitt første møte med publikum møtte negativ kritikk og debatt. *Gengangere* ble for eksempel publisert i Norge i 1881, men sensurert og nektet oppsatt ved de store teatrene i København, Stockholm og Kristiania (Hov 2004: 215). Motstanden handlet nettopp om stykkets tematisering av arv i tilknytning til sykdom og avvik. Det Kongelige Teaters sensor, Erik Bøgh, skrev i sin vurdering at Ibsen «gør et modbydeligt patologisk Fænomen til Handlingens Hovedmotiv» og at det hører hjemme blant «de kliniske Foredrag paa Hospitalets fjerde Afdeling» (sitert hos Hov 2004: 215–216).¹²⁰ Amalie Skram var blant dem som forsvarte stykket og skrev rosende om Ibsens vitenskapelige tilnærming til temaet i «Mere om 'Gengangere'», men hun slo også fast at det ikke fantes noen «Grund for Forstaaelse mellem Digter og Publikum» (Skram 1993 [1882]: 358). Like fullt nøy *Gengangere* stor popularitet som tekstutgave, og i tiårene som fulgte ble stykket oppsatt over hele Europa. Zola hadde på sin side gått igjennom en utvikling fra opposisjonell og fattig, før han i 1890-årene ble en av Frankrikes fremste forfattere og fremstod som en solid representant for borgerskapet. Begge forfatterne hadde først møtt motstand, men siden triumferte.

For Lombrosos egen del hadde det snarere gått motsatt vei. Samtidig som teorien hans ble kjent for et stadig større publikum i løpet av 1890-årene, hadde han vært en fallende stjerne på den vitenskapelige himmelen helt fra 1885. Argumentasjonen i «Ibsens 'Gjengangere' og psykiatrien» har en tydelig spiss mot de mange akademiske kritikerne av den italienske kriminalantropologiske skolen.

¹²⁰ Selv om det ikke sies direkte i Henrik Ibsens *Gengangere*, er det vanlig å anta at Osvald Alving lider av syfilis. Se «Dette er ikke en pipe» (1996) i tidsskriftet *Bøygen*, skrevet av Frode Helland og Arnfinn Åslund, for en analyse som tar for seg dette aspektet ved *Gengangere* (1996: 8–12). Da stykket ble utgitt, ble syfilis fremdeles ofte forstått som en arvelig sykdom forbundet med et i utgangspunktet moralsk forfall.

Eksemplene hans fra drama og romaner viser at «Den fødte forbryter» lever i beste velgående innenfor det litterære og kulturelle feltet, der de tas i bruk av forfattere som Ibsen og Zola. På denne måten fremstilles kritikken fra de etablerte fagfeltene som gammeldags og ute av takt med kulturen for øvrig. Lombroso sammenstiller seg selv med en litterær *avant garde* som fremmer tidens nye, originale og fremfor alt sanne ideer om menneske og samfunn. Slik skiller Lombroso seg selv og sin skole ut fra øvrige vitenskapelige disipliner, som en som på vitenskapens felt står alene. Samtidig gir han seg selv en marginalisert posisjon også overfor det borgerlige publikum: litteraturen, ikke Lombroso selv, når først ut til den lesende befolkningen. Slik oppstår det implisitte spenninger også mellom litteraturens «vitenskapsmenn», som Zola og Ibsen, og Lombroso; de konkurrerer om status og troverdighet overfor et delvis overlappende publikum. I en dobbel gest konstruerer kriminalantropologen en «outsider»-posisjon for seg selv og en plass i sentrum av tidens erkjennelsesstrømninger. Dette kan antyde at den paradoksale og ambivalente posisjonen Lombroso fikk i vitenskapshistorien til dels var et produkt av hans egen formidlingspraksis.

Som vi ser, har Lombroso en ganske annen tilnærming til det litterære enn Nordau. De offentlige reaksjonene hans på Nordaus prosjekt var tvetydige. Selv om han ikke var enig i Nordaus konklusjoner, ga han ham ros for å ha gitt den kriminalantropologiske teorien sin mest eksplisitte bruk innenfor litteraturkritikkens domene (Gaakeer 2005: 2351). Da *Entartung* kom ut i italiensk oversettelse var det med et forord skrevet av Lombroso, som imidlertid uttrykte en viss kritisk distanse. Kriminalantropologen dedikerte senere *Le Crime. Causes et remèdes* fra 1899 til Nordau som et «tak for sist» (Bondio: 2006: 196; Pick 1989: 26, fotnote 65). Men Lombroso inkluderte også en mer utførlig kritikk av Nordau i sjette utgave av *L'uomo di genio*.¹²¹ Det er først og fremst i konklusjonene at det går tydelig frem at Lombrosos syn på sammenhengen mellom degenerasjon og genialitet var forskjellig fra

¹²¹ Cesare Lombrosos reaksjon på Max Nordaus bruk av læren hans er ikke ulik den han utviste overfor Émile Zola da han bygget sin *La Bête Humaine* (1890) på *L'uomo delinquente*. Lombroso kritiserte romanen for å være for urealistisk, og mente at den var preget av at Zola hadde lest seg til forbrytertypens karakteristikk snarere enn å ha studert dem selv (Gaakeer 2005: 2359–2360). På samme måte kritiserte han Nordau for å overdrive og misforstå teorien hans, samtidig som han roste ham for forsøket (se Spackman 1989: 8).

Nordaus. Mens Nordau brukte opphavet i degenerative lidelser til å merke forfatterne og verkene deres som lave, dårlige, degenererte og i helt konkret forstand kriminelle, mente Lombroso at all virkelig stor og genial kunst var et resultat av degenerasjon og nervelidelser.

Sammenligner vi Lombrosos synspunkter med andre italienske kriminalantropologers, ser vi at det i nesten overraskende grad er et felles litteratursyn som ligger til grunn for tekstene deres om kulturelle problemstillinger. Lombroso og Gulgielmo Ferrero fremstår begge som like opptatt av analogiene mellom litteratur og vitenskap som av potensialet for å bruke kriminalvitenskap eller degenerasjonsteori som diagnostisk verktøy på litteraturen og dens forfattere – selv om også dét forekommer i tekstene deres. Det er nok likevel Enrico Ferris bok, *I Delinquenti Nell'Arte*, som er den mest litterært vinklede av de italienske kriminalantropologenes tekster om det kulturelle feltet. Boken nøy en viss popularitet da den kom ut, og ble oversatt først til fransk og senere til tysk.¹²² Ferri hadde ikke den samme tilstedeværelsen i den norske litterære offentligheten som sine kolleger Ferrero og Lombroso, skjønt han var en velkjent skikkelse innen faglige kretser og etter hvert ble omgangsvenn med Bjørnstjerne Bjørnson. Av den grunn får han bare en kort omtale her. Tilnærmingen hans til det kriminelle individet helte mer mot det psykologiske enn det biologiske, og han var i enda større grad enn Lombroso opptatt av å studere den kriminelles håndskrift, kommunikasjon og litteratur og kunst. Litteratursynet som ligger til grunn for *I Delinquenti Nell'Arte* har imidlertid mange likhetstrekk med Ferrero og Lombrosos: Kunstnere og forfattere har ved hjelp av sin intuisjon kommet til de samme konklusjonene som Lombroso og kriminalantropologien har nådd gjennom vitenskapelig metode, og de to tilnærmingene til temaet kan gjensidig belyse hverandre (Ferri 1897 [1896]: 1-2). Derimot er Ferri sterkt uenig med Nordaus konklusjoner om forholdet mellom kunst og kultur. Særlig protesterer han mot at Zola og den naturalistiske litteraturen er uvitenskapelig og følgelig uinteressant for vitenskapen (sst. 115-116). I kontrast til den kriminalantropologiske «litteratur-

¹²² *I Delinquenti Nell'Arte* ble oversatt til fransk med tittelen *Les Criminels Dans L'art et la Littérature* i 1897 og til tysk med tittelen *De Misdadigers in de Kunst* i 1905. Det er den franske oversettelsen jeg viser til her.

kritikken» blir det desto tydeligere at Nordaus bruk av Lombrosos teori og metode ikke innebar at han målbar den samme poetikken.

Av analysene så langt burde det gå klart frem at kriminalitet og kriminalvitenskap inntok en sentral plass innenfor en bestemt form for «vitenskapelig» litteratur- og kulturkritisk praksis som særlig bredte om seg i 1890-årene. Denne praksisen forholdt seg gjennomgående til degenerasjonslæren, som ble tatt i bruk både som en individuell, en kollektiv og en kulturell forståelsesmodell i tekstene. På den måten viser debatten om forholdet mellom «sunn» og «syk» litteratur, og mellom litteraturen og samfunnet, også det enorme betydningsspennet i degenerasjonsbegrepet. Det blir tydelig at begrepet fikk interdiskursive funksjoner, og at både den degenererte og «Den fødte forbryter» var kollektive figurer som formidlet mellom høyst ulike samfunnsområder og fagfelt. For å tydeliggjøre hvordan denne praksisen ikke bare ble gjengitt og omtalt i norsk litterær offentlighet, men også kan sies å ha hatt innvirkning på den, vil jeg avslutningsvis komme tilbake til den spesifikt norske konteksten som var utgangspunkt for kapittelet.

«Dagens spørsmål i Udlandet» i 1895 – og videre

I forrige kapittel skrev jeg at forskningstradisjonen så langt har sagt lite om forholdet mellom Christen Collins *Kunsten og Moralen* (1894) og debatten som omga Max Nordaus *Entartung* (1892–1893). Eirik Vassenden (2012) gir en grundig gjennomgang av Collins forhold til flere filosofer og engelske utviklingsteoretikere, særlig Herbert Spencer og Friedrich Nietzsche, men han nevner ikke Nordau. Det gjør derimot Per Buvik, om enn bare for å slå fast at Collin er «uten de fascistoide trekkene som sjokkerer hos en beslektet livsforkjemper i samtiden, nemlig jøden Max Nordau» (2003: 4). Erik Bjerck Hagen (2013) viser på sin side til Buvik, og understreker i likhet med ham at Nordaus generaloppgjør med samtidens dekadanse er langt mer totalitært enn Collins. Samtidig mener han at slektskapet mellom dem er «så vidt nært at det må ha bidratt til å svekke Collins argumenter rent allment» (2013: 316). På bakgrunn av de to foregående kapitlene mener jeg at vi kan gi Buvik og Bjerck Hagen bare delvis rett i disse vurderingene. Selv om det er flere markante ulikheter mellom Nordaus og Collins «vitenskapelige» litteratur- og kulturkritiske praksis, er det også mye som overlapper. Det er også interessant å stille spørsmål ved hvorvidt

slektskapet mellom de to verkene virkelig bidro til å svekke Collins argumenter i offentligheten. Avslutningsvis vil jeg derfor kort gjøre rede for noen sentrale likheter og ulikheter mellom de to, og bruke denne sammenligningen som utgangspunkt for en rekontekstualisering av *Kunsten og Moralen*.

Selv om ingen norske litteratur- og kulturkritikere gikk så langt som Nordau, verken i sine diagnostiseringer av tidsånden og periodens forfattere eller i sine løsningsforslag, var de grunnleggende spørsmålene i dekadansedebatten de samme: Er litteraturen og dens forfattere sunne eller syke; hva er forholdet mellom litteraturen og kulturen som helhet; har litteraturen et moralsk ansvar for å presentere det sunne fremfor det syke? Også Collin satte utviklingen i kunsten i direkte sammenheng med samfunnsutviklingen for øvrig, uten å vesentlig skille mellom naturalisme, realisme og dekadanse. Allerede Arne Garborg slo fast at kritikken hans fremstod som lite litterær, i den forstand at den i liten grad var opptatt av det estetiske eller av litterær form (1894: 130). Collin var, i likhet med Nordau, mer opptatt av litteraturen som et uttrykk for forfatterens indre på den ene siden, og dens evne til å påvirke mengden «suggestivt» på den andre. I *Kunsten og Moralen* er kritikerens rolle å opplyse og advare leserne mot faren litteraturen utgjør, gjennom en vitenskapelig litteraturkritikk som forstår laster og forbrytelser som «psyko-fysiske» fenomener (Collin 1894: 177-178). I den forstand er utgangspunktet for de to kritikernes litteratur- og kulturkritikk det samme.

Herfra skiller imidlertid de to kritikere lag både metodisk og teoretisk. For Nordau innebar den «vitenskapelige» litteraturkritikken en kritikk av forfatterne som bygget på en diagnostisk metodikk og terminologi hentet fra fagfelt som den italienske kriminalantropologien og den franske psykiatrien. Collin hentet derimot sine forelegg hos engelske evolusjonsteoretikere. De to kritikernes ulike tilnærming til litteraturens og kulturens «sykdommer» kan langt på vei tilskrives disse ulike teoretiske utgangspunktene. Som vi har sett, var Nordau primært opptatt av å avlese de skjønnlitterære tekstene som «kropper». Slik fant han frem til forfatternes ulike diagnoser og abnormiteter, som han anså for å være tekstenes psykologiske og fysiologiske forutsetninger. Dette er i tråd med de vitenskapelige strømningene han bygget på, som fokuserte på å finne årsaken til kriminalitet eller sinnssykdom i

individet. Collin er på sin side bare i liten grad opptatt av å diagnostisere (eller kriminalisere) forfatterne han omtalte. Allerede i den første artikkelen slo han fast at «jeg [vil ikke] de enkelte Forfattere tillivs, men en hel Kulturretning» (Collin 1894: 14). I tråd med evolusjonslæren har han et overordnet perspektiv på den litterære utviklingen, og sykdomsbegrepet hans er nærmere forbundet med det kulturpatologiske enn med enkeltindividet. Sammenlignet med Nordaus *Entartung* fremstår *Kunsten og Moralen* som en balansert og veloverveid drøfting av forholdet mellom vitenskap, litteratur og samfunn. Som vi husker, inviteres de omtalte forfatterne inn i debatten og får innvirkning på hvordan han utvikler argumentasjonen videre.

I sammenligning med Nordau bruker Collin også en langt mer hverdagslig terminologi, som er med på å gjøre sykdomsbegrepet hans vanskeligere å forankre. Collin bruker ikke ordet degenerasjon, og viser heller ikke på noe tidspunkt til Nordaus bok. Han omtaler riktignok den litterære interessen for forfallet som «en Syg udartning», som hos Zola er «ikke langt fra at være en Monomani», men dette hører til sjeldenhetene (Collin 1894: 151). Collin legger mer vekt på at de litterære tekstene står i en kulturell særposisjon, med en særlig påvirkningskraft på det større publikummet. Dermed har også forfatterne et større moralsk ansvar, og litteraturen en viktig samfunnsrolle å fylle. Selv om Collin legger frem et syn på forholdet mellom forfatteren og teksten som antyder at det er forfatterens sykdom som representeres og blir smittefarlig, er denne diagnostiseringen underordnet spørsmålet om hvordan kultur og samfunn kan kureres. Forslagene hans i den retning er ganske annerledes enn Nordaus, og han er en uttalt motstander av alle former for litterær sensur (sst. 87). I en viss forstand kan vi si at Collin tilhører en degenerasjonskritisk retning. I likhet med hos Guglielmo Ferrero vil dette ikke si at han avviser at degenerasjon og forfall er en realitet, kun at han avviser forfallets fatalisme. Regenerasjon finnes alltid som en motvekt til degenerasjon.

I det hele tatt fremmet Collin det Garborg i sitt tilsvarende «En Tak til herr Collin» kaller en evangelisk-spencersk moraloppfatning (1894: 129). Som filosof stod Herbert Spencer for en langt mer optimistisk tilnærming til spørsmålet om fremskritt og tilbakegang enn det både degenerasjonsteoretikerne og mange av utviklingslærens

tenkere gjorde. Tidvis ble han oppfattet som selve hovedmotstanderen av pessimismen som så ut til å utbre seg og ta over for fremskrittstroen mot århundrets slutt. Guglielmo Ferrero skriver for eksempel i «Er vi syge?» at «[d]et er bare Spencer, som midt imellem alle disse optirrede lærde forbliver rolig og fredsommelig som en gud, uden at tabe modet, uden at miste troen paa menneskehedens fremskridt og uden at se paa medmennesker som foragtelige skabninger» (1893: 362). Til tross for sitt utgangspunkt i en tese om at litteraturen er i ferd med å forfalle, utviser også Collin en slik optimisme. Trenden kan snus, og det er nettopp et slikt vendepunkt han vil bidra til gjennom sine angrep på den sykelige litteraturen. I sitt neste tilsvaer til ham, «Chr. Collin», beskriver Garborg ham som den muntre «collinguten», som «smiler og seier: pytt, kvi er de kje glade?» (1980 ([1894]: 76–77). Selv om det er en karikerende og høyst polemisk beskrivelse som blir Collin til del, fanger den også inn noe av grunntonen i *Kunsten og Moralen*. Den er ikke bare rettet mot faren for forfall, men like mye mot muligheten for fornyelse.

Både Per Buvik (2003) og Eirik Vassenden (2012) betrakter Collins litteratur- og kulturkritikk som en vitalistisk evolusjonstenkning. Bakenfor spørsmålet om litteraturens og kritikkens utvikling ligger spørsmålet om selve menneskeslektens utvikling. Det er mot den bakgrunnen at Collin foreslår en litterær, «moralhygienisk» praksis, som snarere tar form av en nasjonal dugnad enn av den utrydningsprosessen Nordau etterlyser (Collin 1894: 187). Collin oppfordrer forfattere, kritikere og presse til å fremme en litteratur som kan bidra til å bekjempe det moralske forfallet og til å fremme et sunnere og mer livsdyktig samfunn. Dette tankegodset er imidlertid ikke helt ubeslektet med Nordaus. Særlig senere i karrieren blir det klart at Collin også interesserte seg for mer konkrete former for kultur-, slekts- og rasehygiene. I årene 1910–1922 skrev han en rekke bøker om generelle kulturproblemer, samtidig som han var medlem i Den rådgivende norske komité for rasehygiene og Norges representant i International Federation of Eugenic Organizations (Vassenden 2012: 92). Da han i 1921 skrev boken *Den hvide mands sidste chance* argumenterte han for at tidligere sivilisasjoners forfall hadde sitt utgangspunkt i «indre kultur-sygdomme», og at både indre og ytre trusler mot den hvite mann kunne bekjempes med kunnskap fra utviklingslæren. Det innebar blant

annet å hindre åndssvake og forbrytere i å «mangfoldiggjør sin type» (Collin 1921: 66, 177, 183).¹²³ Her ser vi tydeligere skyggesiden av Collins vitalisme, som også kan skimtes bak forslagene om kulturhygiene i *Kunsten og Moralen*.

Det er grunn til å gi Bjerck Hagen medhold når han hevder at slektskapet mellom Collin og Nordau er så vidt nært at det må ha hatt innvirkning på mottakelsen av *Kunsten og Moralen* i allmennheten. Spørsmålet er på hvilken måte. Det er ikke sikkert at likhetene først og fremst *svakket* Collins argumenter, i alle fall ikke overfor et større publikum. *Entartung* var en bestselger, og en bok som fikk utstrakt omtale i den felleseuropeiske litterære samtalen. Det så vi et eksempel på allerede innledningsvis i kapittelet, i forbindelse med *Aftenpostens* spalte «Dagens Spøragsmaal i Udlandet». Nordaus bok ble riktignok møtt med utstrakt kritikk, men den ble også en uomgjengelig del av debatten som dreide seg omkring degenerasjonslærens bruk på det litterære feltet. Også vitenskapsfolk så seg nødt til å forholde seg til den, noe den tidligere nevnte sinnsykelegen Henrik Dedichen gir et talende eksempel på så sent som i 1906, i «Geniet en nevrose» fra *Samtiden*.¹²⁴ Artikkelen innledes med en rekke forbehold og nyanseringer når det gjelder degenerasjonsbegrepet, som Dedichen mener blir stadig mer misforstått. En slekt kan godt forfalle noe gjennom generasjoner, skriver han, men det er en overdreven tanke at den i løpet av kort tid helt vil utslettes: «det bliver aldrig videnskab, selvom læren bliver aldrig saa populær og findes baade hos Max Nordau og i aviserne» (1906: 108). Frustrasjonen Dedichen gir uttrykk for minner om den legen Gerhard Henrik Armauer Hansen viste da han, i 1904, omtalte degenerasjon som et utydelig «slagord». ¹²⁵ Nettopp slike kritiske ytringer viser imidlertid at den populære bruken

¹²³ *Den hvide mands sidste chance* er en betegnende tittel for den nokså smale målgruppen Collin omtaler og henvender seg til. Boken tar opp kulturelle trusler mot den hvite, europeiske, borgerlige, heteroseksuelle mannen, som trues både av fremmede raser, indre kultursykdommer (blant dem forbrytelser og seksuelle avvik) og kvinnefrigjøring. Først og fremst er boken imidlertid en kulturhistorisk gjennomgang av den europeiske kulturs oppgangs- og nedgangstider, som munner ut i et optimistisk håp om at mennesket i fremtiden vil kunne styre sin egen skjebne ved hjelp av utviklingslærens prinsipper.

¹²⁴ «Geniet en nevrose» forholder seg til en rekke teoretikere som behandlet forholdet mellom patologiske tilstander og genialitet. Foruten Cesare Lombroso og Max Nordau gir Henrik Dedichen en grundig drøfting av bidrag fra blant andre danske Frederik Lange, tyske Paul Julius Möbius og engelske Henry Maudsley.

¹²⁵ Jeg omtaler Gerhard Henrik Armauer Hansens utspill i kapittel 2, i delen «Massejournalistikkens fremvekst. En ny, norsk offentlighet».

av degenerasjonsbegrept, som knyttes til Nordau og dagspressen, fikk stor gjennomslagskraft i tiden frem mot århundreskiftet.¹²⁶

I likhet med Collin drev Dedichen en form for «vitenskapelig litteraturkritikk» som skiller lag med Nordaus, og han var også en krass kritiker av Cesare Lombroso. Det er særlig den populærvitenskapelige formidlingen deres Dedichen reagerer på, fordi den gjør det vanskelig å nå ut med mer nyanserte forståelser av fenomener som degenerasjon og kriminalitet. På tvers av flere tekster trekker Dedichen frem Lombrosos fødte forbrytertype som et eksempel på en figur som har blitt for folkelig og fylt med utydelig innhold. Han var selv til stede på den internasjonale kriminalantropologiske kongressen i 1892, der «Den fødte forbryter» på symbolsk vis ble erklært død av de fremmøtte vitenskapsfolkene (jf. Leps 1992: 34). Like fullt lever figuren videre, skriver Dedichen senere, fordi Lombroso driver en formidlingspraksis som appellerer til folk flest:

‘Delinquente nato’ er (...) død for den videnskabelige verden. Men jeg tør spaa ham en lang og lysende bane endnu utenfor denne.

Der gives nemlig en hel del mennesker, som af og til læser lidt om videnskabelige spørgsmaal, hvilket er overmaade rosværdigt, men rigtignok uden at forstaa noget af hvad de læser, hvilket er overmaade undskyldeligt. For dem løber enhver videnskabelig retning ud i en glose eller en misforstaaet kraftsats, en ydre association. (...)

Hos disse folk vil ‘delinquente nato’ finde en sikker tilflugt, og man skal nok opleve, at vi sindssygelæger bliver dunkede i hodet med ham, naar vi igen nødes til at træde frem og paavise, at retsforfølgningen har faaet fat paa et individ, som hører hjemme paa et asyl og ikke for skranken, og ligesom man før brugte DARWINS, vil man da benytte LOMBROSOS navn til at skræmme mængden med ved en elskværdig anvendelse af det gamle tjenestepigefif med børnene og feieren. (1898: 62)

Passasjen er beskrivende for hvordan Lombrosos populærvitenskapelige formidling og tilsynelatende store allmenne popularitet stod i kontrast til statusen hans på det vitenskapelige området. Samtidig er den nok et eksempel på den utstrakte bekymringen for hvorvidt læren om degenerasjon og født kriminalitet burde spres til

¹²⁶ Det er en allmenn tendens at degenerasjonsbegrepet mister sin faglige relevans i tiden omkring århundreskiftet. I *Faces of degeneration* skriver Daniel Pick at «by the 1890s, the critique of *dégénérescence* was gathering pace. (...) The word was slowly losing its specificity and its mystique, its point of difference from heredity in general, in serious medicine and psychiatry» (1989: 101).

et mer allment publikum eller ikke. I forrige kapittel så vi at Collin advarte mot populærvitenskapelig formidling av studier som Richard von Krafft-Ebings. På samme måte advarer Dedichen om at «Den fødte forbryter» vil finne «en sikker Tilflugt» hos de mange som leser om vitenskapelige teorier uten å ha forutsetninger for å forstå dem. Dedichen viser til at «Den fødte forbryter» allerede har antatt nye former og fått andre funksjoner utenfor sitt vitenskapelige bruksområde, som det jeg med Jürgen Link har kalt en kollektiv figur. I Dedichens beskrivelse antar den karakter av barnefortellingenes skremmebilder. Lombrosos popularitet sammenlignes med den Darwin oppnådde på 1880-tallet, og Dedichen spår at det nå er hans navn som skal «skræmme mengden».¹²⁷

I «Geniet en nevrose» vedgår Dedichen at genialitet kan være forbundet med sykdomstilstander og galskap, samtidig som han er sterkt uenig i at all kunst skyldes degenerasjon og er et symptom på forfall i kulturen som helhet (1906: 113). Det at vi finner sinnssykdom blant kunstnere vil ikke si at kunsten skyldes sinnssykdommen, påpeker han (sst. 110). Det er heller ikke en nødvendig sammenheng mellom slik sykdom og arvelig degenerasjon: «For at betegne en kunstner som 'degenereret' er det ikke nok at paavise, at han selv var egen og nervøs, eller at hans mor havde en sindssyg fætter» (sst. 111). Dedichens syn på den overordnede utviklingen i kulturen har flere likhetstrekk med det Collin presenterer i *Kunsten og Moralen*. I likhet med Collin er Dedichen skeptisk til beskrivelser av forbrytelser og amoralsk atferd i avisene og litteraturen, men han er også optimist på fremtidens vegne. «Stigende opplysning og voksende kultur» fører sakte, men sikkert til at mennesket endres, og «vi vil se slegten efter os være bedre end vi og den før os» (sst. 108). At Dedichen kommer til denne konklusjonen i 1906, antyder at problemstillingene som lå til grunn for dekadansedebatten i 1894 beholdt sin aktualitet også et godt stykke inn i det neste århundret.

Mye av denne vedvarende aktualiteten på tvers av det litterære og vitenskapelige området skyldes nok forbindelsen til den større, felleseuropeiske

¹²⁷ Lombrosos tilstedeværelse i *Santiden* støtter oppunder Dedichens fremstilling av de to vitenskapsmennenes rolle i norsk offentlighet i perioden frem mot århundreskiftet. Mens Darwins lære tidligere hadde blitt diskutert inngående blant annet i *Nyt Norsk Tidsskrift* (1877-1878) og *Nyt tidsskrift* (1882-1887 og 1892-1895), er det Lombrosos navn som gjentas oftest i *Santiden* på 1890-tallet.

debatten som Nordaus bok ble midtpunktet for. Det er et inntrykk som langt på vei bekreftes når spalten «Dagens Spørgsmaal i Udlandet» nok en gang tar opp spørsmålet om litteratur, kultur og degenerasjon året etter dekadansedebatten og Collins *Kunsten og Moralen*, i 1895. Denne gangen er vinklingen noe annerledes enn da det var Ferreros «Er vi syge?» som ble omtalt. Skribenten tar utgangspunkt i hvorvidt det er grunn til å frykte for en ny revolusjon lik den franske i 1789, og om litteraturen er delaktig i å spre revolusjonære tendenser som kan omsettes til handling. Ifølge skribenten er det flere som har advart mot nettopp dét, både i utlandet og her hjemme:

Hvad særlig Literaturen angaar, da har jo advarende Stemmer været hørte. Den af Lavisse og Bogüé i Frankrige reiste Bevægelse blandt Ungdommen, en stundom paradox, men ofte sand Bog som Nordaus «Entartung», endelig den norske Forfatter Chr. Collins «Kunst og Moral» er Tegn paa, at der findes dem, som ser Farerne. (*Aftenposten* 1895.03.31)

Kunsten og Moralen settes her i sammenheng med både Nordaus *Entartung* og en moralsk bevegelse som var igangsatt innenfor det franske skolevesenet.¹²⁸ De forstås alle som en advarsel om litteraturens påvirkning på massen og dens handlinger. Spørsmålet er ikke lenger bare forbundet med motsetningen mellom det sunne og det syke, men også med frykten for anarkiet, som vi har sett at lå latent hos både Nordau og Collin. Spørsmålet om den litterære «smittefare» var også et spørsmål om hvorvidt litteraturen var kriminell eller kunne føre til kriminelle og samfunns-skadelige handlinger. Mens Nordau vektla at skildringen av kriminalitet og usedelighet var kriminell i seg selv og at den kunne oppmuntre til det samme i befolkningen, fokuserte Collin på hvordan «den anarkistiske Sygdom» i litteraturen lett kunne omsettes til konkrete handlinger hos en særlig type lesere fra de lavere samfunnslagene (1894: 39, 43). Kulturell degenerasjon er altså fremdeles dagens «Spørgsmaal», men nå har revolusjonsfare erstattet sykdomsfare når konsekvensene skal drøftes.

¹²⁸ Ernest Lavisse skrev skolebøker som instruerte franske skoleelever i en sekulær moralitet som skulle fungere som sivil instruksjon og holde på den etablerte orden (Leps 1992:77).

Også i denne omgang tar *Aftenpostens* skribent utgangspunkt i en artikkel skrevet av Ferrero når han drøfter problemstillingen videre.¹²⁹ Ferreros synspunkter sammenlignes først med Nordaus og dernest med Collins, i det som i vår sammenheng fremstår som en nesten overraskende pregnant tilbakeføring til dette kapittelets utgangspunkt:

Idet Ferrero omtaler Nordaus Granskning af de literære Sygdomssymptomer, giver han ham for en stor Del Ret, men det saa langt fra, at han som t. Ex. Collin ser en Sygdomsspreder i Literaturen, at han tvertimod mener, at «Literaturen, især den mystiske og sygelige, vil udgjøre et Forsvar mod mange unormale Tendenser, der uden den vilde ende med at omsætte sig i Handling. (...)
[Men] Tilliden til, at Tendenserne ved at faa Afløb i Literaturen skulde afholdes fra at omsættes i Handling, turde være temmelig ubegrundet. Til Literaturen hører jo ogsaa Dagspressen, og den gjør ofte sit for at omsætte Tendenserne i Handling. (*Aftenposten* 1895.03.31)

Ifølge skribenten har Ferrero sagt seg enig med Nordau i at det finnes symptomer på sykdom i litteraturen. Ulikt både ham og Collin anser han likevel ikke litteraturen for å være smittefarlig. Ferrero har tvert imot argumentert for at litteraturen kan fungere avledende. Snarere enn å smittes av litteraturen, kan massen leve ut sine avvikende tendenser gjennom den og unngå å omsette dem i virkelig handling – ikke ulikt Arne Garborgs argumentasjon i «En tak til herr Collin» (1894). Skribentens konklusjon går imidlertid imot Ferreros synspunkt og heller snarere mot Collins. Det ser med andre ord ikke ut til at slektskapet mellom *Entartung* og *Kunsten og Moralen* svekket Collins argumenter i allmenheten. I dagspressen er dette slektskapet tvert imot en grunn til at Collins bok trekkes frem og drøftes i lys av en større, europeisk kontekst.

Dette kapittelets tekstdedlag har vist at et mangfold av diskursive utvekslinger, brytninger og standpunkt oppstod i krysningpunktet mellom degenerasjonsteori, kriminalvitenskap og litteratur. Noen temaer, praksiser og figurer har gått igjen på tvers av tekstene, som sykdom og kriminalitet, diagnostiserende lesninger og størrelser som den degenererte, dekadente eller kriminelle. Alle disse kategoriene knyttes til en overordnet diskusjon om teksters

¹²⁹ Artikkelen i *Aftenposten* gir ingen opplysninger om tittelen på Guglielmo Ferreros tekst, og jeg har derfor ikke klart å oppspore teksten det refereres til.

makt til å endre kultur og samfunn. Særlig forestillingen om potensielt farlige fremstillingsformer kommer til uttrykk på tvers av sjangre og diskursive felt: Vi så allerede i kapittel 3 at Garborg omtalte Lombrosos fagbok som farlig. Her har vi sett at også Dedichen kommer til denne konklusjonen, om enn av andre grunner. Både Collin og Nordau anser på sin side dekadent og naturalistisk skjønnlitteratur for å være potensielt skadelig, og tar til orde for ulike måter å håndtere forholdet mellom vitenskap, litteratur og kultur på. En forestilling om det lesende publikum som lett påvirkelig gjentar seg. Særlig populær formidling, enten den finner sted i litteraturen, dagspressen eller populærvitenskapelige tidsskrifter, betegnes som farlig. De følgende kapitlene vil utforske slike populære fremstillinger av kriminalitet og degenerasjon nærmere, gjennom analyser av tekstkorpusene knyttet til to historiske norske kriminalsaker.

KAPITTEL 6

Sevlegutten og hans brors sønnesønn Knut Ryentveit

En forbryterfortelling om mordanlegg som går i arv

I dette kapitlet skal jeg analysere en kort, anonymt forfattet forbryterfortelling på omtrent tretti sider, som omhandler to historiske drapssaker. Fortellingen kom ut i 1904 på det da nylig opprettede kolportasjeforlaget Folkelæsningsforlaget.¹³⁰ Forfatteren var Rudolf Muus, en populærlitterær og produktiv skribent som, skjult bak en rekke pseudonymer og epiteter, stod bak flesteparten av forlagets utgivelser. På forsiden bar heftet den lange og beskrivende tittelen «Sævligutten Morderen fra Numedal og hans Brors Sønnesøn Knut Ryentveit Morderen fra Telemarken. Sandfærdig Fortælling om hvordan Mordanlæg kan gaa i Arv».¹³¹ Teksten var satt i fraktur og fremhevet navnene med fete typer, slik at tittelen var til forveksling lik avisenes overskrifter.¹³² Som en videre likhet med dagspressen var innholdet både sensasjonspreget og dagsaktuelt. Knut Ryentveits navn var godt kjent, ettersom han nylig hadde blitt dømt skyldig i knivdrapet på en gravid tjenestejente ved foreldrenes gård. Sevlegutten, morderen fra Numedal, hadde på sin side et veletablert og langvarig ry i den norske folketradisjonen. Over sytti år tidligere ble

¹³⁰ Folkelæsningsforlaget ble opprettet av Jon Aass i 1904 (Knudsen 1995: 49). Kolportasjeforlagene solgte bøker og skrifter dør til dør og via abonnement.

¹³¹ Fra nå av forkortet til «Sævligutten og hans Brors Sønnesøn Knut Ryentveit».

¹³² De største dagsavisene, som *Aftenposten* og *Morgenbladet*, ble fremdeles holdt i fraktur i tiden omkring århundreskiftet. I de fleste andre sammenhenger var denne stilvarianten av gotisk skrift gått ut av bruk og blitt erstattet med antikva-varianter, som vi fremdeles bruker i dag. At vi ofte finner fraktur i folkelitterære tekster, handler trolig om at disse benyttet gamle, billigere presser. Det understøttet imidlertid også en allerede tett forbindelse mellom folkelitteraturen og avismediet, som ofte trykket slike fortellinger i føljetongform. Det er for øvrig påfallende hvor mange og lange scener det er som beskriver nettopp avislesning i folkelitterære fortellinger – kanskje er det et tidlig eksempel på det vi i dag ville kalle produkt plassering. Både avisene og de folkelitterære forlagene må ha tjent på at grensene mellom dem tidvis var uklare.

han, som den siste i landet, halshugget og satt på steile og hjul.¹³³ Straffen fikk han for rovmordet på en omreisende kramkar i 1832, også dette begått med kniv. Tittelsiden til Muus' fortelling annonserte en hittil ukjent forbindelse mellom de to sakene: Morderne var i slekt med hverandre. Undertittelen gir denne opplysningen merbetydning ved å annonsere at mordanlegg har gått i arv fra den ene til den andre. Analysen utforsker hvordan dette premisset om at kriminalitet er medfødt og arvelig former fremstillingen av de to forbryterne. Vi skal se at fortellingen forholder seg aktivt til krysningspunktet mellom kriminalitet og degenerasjon både innholdsmessig og formelt.

Grünerløkkas Ingemann. Farlig folkelitteratur?

Rudolf Muus' fortelling tilhører et annet litterært kretsløp enn det vi har oppholdt oss ved så langt i avhandlingen. Den inngår i strømmen av billige bøker og dagblader som Christen Collin advarte mot i *Kunsten og Moralen*, der han beskrev dem som et forurenset drikkevann for folket (1894: 187). Ifølge Collin spredde den «detaljerte og ofte maleriske Offentliggjørelse af alle Slags Forbrydelser» en skadelig, moralsk smitte til befolkningen (sst. 186). Han, og mange andre med ham, advarte mot fremstillinger av virkelige forbrytere i aviser, folkelitteratur og skillingsstrykk: De romantiserte lovbruddet, ga forbryterne publisitet og berømmelse, og tilbød svake sjeler eksempler til etterfølgelse. Populærlitterære fortellinger om historisk kriminalitet, som jeg i det følgende kommer til å omtale som «forbryterfortellinger», bidro sterkt til fremstillingene av kriminalitet som sirkulerte i norsk litteratur i perioden fra 1880 og frem mot første verdenskrig. Samtidig befant de seg i utkanten av den offentlige samtalen. Fortellingene ble utgitt anonymt, og de ble ikke anmeldt i pressen eller omtalt i den litterære offentligheten til tross for at man fant dem i «hvert eneste Hus i By og paa Land» (sst. 187). Både i dette og de to følgende kapitlene i avhandlingen, vil jeg utforske dette folkelitterære kretsløpet nærmere og studere de diskursive brytningene som oppstod mellom dem, annen litteratur og den bredere offentligheten.

¹³³ Steile og hjul var opprinnelig en omfattende straffemetode, men i Ole Olsen Sevles samtid ville det si at den dødsdømte ble halshugget og at kroppen deretter ble bundet fast over et hjul og hodet satt på stake. Tidligere ville liket bli liggende slik til vær og vind fjernet de siste etterlevningene, men i Sevles tilfelle ble kroppen fjernet etter tre dager (*Departements-Tidende* 1834: 845).

Muus står bak flesteparten av forbryterfortellingene jeg analyserer i avhandlingen, og han betegnes ofte som «folkelitteraturens konge». Helt frem til midten av 1900-tallet var han trolig den mest leste forfatteren i Norge, til tross for at han sjelden omtales verken av litteraturkritikken eller i litteraturhistorien (Knudsen 1995: 11–12). I 1932 skrev han boken *Dikterliv i gamle Kristiania*, et memoarverk som omhandler hans eget og andres forfatterliv i hovedstaden. Her parafaserer han også en anmeldelse som skal ha stått på trykk i *Morgenbladet*, som omtalte ham selv og litteraturen han skrev under et av hans mest benyttede pseudonymer: Rollo. I Muus' gjengivelse av omtalen beskrives Rollo som en romantiker, som står i forfriskende kontrast til de etablerte, realistiske forfatterne i norsk litteratur:

Mens Bjørnstjerne Bjørnson politiserer, Henrik Ibsen propagerer, Jonas Lie debatterer og Alexander Kielland polemiserer, er i all stillhet på Grünerløkken spiret opp en frodig historisk-romantisk litteratur. Rollo kaller han sig for, denne Meyerløkkens Ingemann. (1932: 26)

Om vi skal tro Muus, driver anmelderen på denne måten en «gemytlig harselas» med den fremvokende folkelitteraturen (sst.). Rollo presenteres som den nye Bernhard Severin Ingemann, kjent for sine populære salmer og historiske romaner i første del av 1800-tallet. I forskningslitteraturen har blant andre Willy Dahl tatt tak i dette sitatet fra *Dikterliv* og brukt det til å belyse forholdet mellom folkelitteraturen og den etablerte litterære offentligheten i Norge. I *Trivialiteter. Fra den norske masselitteraturs historie* (1986) skriver han at omtalen er symptomatisk for *Morgenbladets* innstilling til folkelitteraturen som avpolitisert og dermed ufarlig. Mens «de fire store» truet det bestående samfunnet med sin reformatoriske samfunnskritikk, var Muus og hans likemenn konservative og moralistiske forfattere som ikke utfordret det etablerte klassesystemet (Dahl 1986: 20–21). At folket leste den populære historisk-romantiske litteraturen som var i ferd med å vokse seg stor, ble fremstilt som langt bedre enn at de leste de store dikterne med sitt brandesianske program om å sette problemer under debatt, hevder Dahl.

Virkeligheten ser imidlertid noe annerledes ut. I *Folkeskribenten Rudolf Muus og hans forleggere* (1995) har Hans P. S. Knudsen oppsporet omtalen som parafaseres av

Muus i *Dikterliv* og deretter siteres av Dahl. Den ble skrevet anonymt av pressemann og jurist Egil Hartmann i 1890, og utdraget lød egentlig slik:

Man har hidtil havt «Glædens Digter», Heidenstam, Tankestregernes Digter, Herman Bang, Tuberkulosens og Blodproppernes Digter, B.B. [Bjørnsterne Bjørnson] – Poesiens store Mor Valland – og man har havt de mislykkede Selvmords mislykkede Poet, Hans Jæger, men nogen Romantikens blomsterduftende eller mørk-mystisk eller bloddryppende Digter have vi ikke havt, fraregnet Politinotiser i «Verdens Gang» og Skolehistorier i «Posten». (...)

Medens det vestre Christiania har været optaget av Kjævl og Snak om Glædens, Tankestregernes, Appetitens og Blodproppernes Poeter, er der i al Stilhed i Thorvald Meyers Gade paa Sophus Kriedts Forlag voxet op en rig historisk Romanlitteratur med Forfatternavne, der ligesom selve Romanerne have et dystert, middelalderligt Præg over sig.

Kjender De, ærede Læser, f.Ex. Forfatteren «Rollo», Grünerløkkens Ingemann? (Hartmann sitert i Knudsen 1995: 31–32)

Hartmanns ironi rammer både de etablerte dikternes interesse for sykdom og psykologi og den raskt fremvoksende folkelitteraturens gotisk-romantiske dysterhet og oppfinnsomme pseudonymer. Sitatet er nokså forskjellig fra Muus sitt, og vi ser at han gikk langt i å parafasere meningsinnholdet i omtalen. Kanskje siterer Muus etter en allerede omformet reklametekst som forleggeren skal ha trykket på omslaget til heftene sine, skriver Knudsen, men mest trolig forsøker han «å ta oss ved nesen» (sst. 32). I alle tilfeller er forskjellen mellom de to versjonene av omtalen markant. Avstanden som synliggjøres mellom den litterære offentligheten og folkelitteraturen, både i sitatene og mellom dem, er betegnende for hvordan disse litterære kretsløpene forholdt seg til hverandre. De er to parallelle, men sjelden overlappende sjikt i den norske, litterære offentligheten, noe Hartmanns og Muus' tekster viser på ulike måter. Mens Hartmann plasserer selv den skandaløse og rettslig dømte Hans Jæger i en annen litterær klasse enn «Grünerløkkens Ingemann», har Muus unnlatt å nevne både Herman Bang og Jæger til fordel for de – innen 1930-årene – fire store: Ibsen, Kielland, Bjørnson og Lie.

Som vi har sett i de foregående kapitlene, ble verken de institusjonaliserte dikterne eller folkelitteraturen presentert som «ufarlig» i norsk presse i tiden frem mot århundreskiftet 1900. De fleste av Hartmanns eksempler, fra Bang og Jæger, via

de «bloddryppende» politinotisene og «Rollos» romantikk, ble omtalt som potensielt skadelige når krysningpunktet mellom kriminalitet og degenerasjon ble utgangspunkt for litteratur- og kulturkritikk på 1890-tallet, slik vi så i forrige kapittel. Hartmanns omtale synliggjør denne forbindelsen, og han kritiserer at den litterære offentligheten i «vestre Christiania» er så opptatt av å drøfte den institusjonaliserte litteraturen at folkelesningen kan vokse frem «i al Stillhed». Stillheten kan imidlertid ha hatt sine fordeler. Den bidro nok til å gjøre det mulig for Muus å fritt omforme omtalen av forfatterskapet sitt inntil den forkynte et ganske annet budskap. Vi skal etter hvert se flere eksempler på at de folkelitterære forbryterfortellingene stod i et spenningsfylt og intrikat forhold til offentligheten for øvrig. Muus' lekende og appropriative siteringspraksis er blant denne litteraturens fremste kjennetegn. Dette kapittelets nærlesning av «Sævligutten og hans Brors Sønneson Knut Ryentveit» vil gi et første eksempel på dette, men jeg kommer også tilbake til Muus' fortellinger og det folkelitterære kretsløpet i senere analyser.

Slektskapets aktualitet. Var Knut Ryentveit degenerert?

Mellom Knut Ryentveit og Ole Olsen Sevre, som var Sevleguttens fulle navn, ser det ut til virkelig å ha vært et fjernt slektskap.¹³⁴ Forbindelsen forbandt de fortidige hendelsene med de samtidige og antydte en kausal sammenheng, som allerede i utgangspunktet gjorde den interessant. I forbindelse med Ryentveit-saken fikk imidlertid slektskapet umiddelbart en sensasjonell merverdi, som kom av at arv allerede spilte en rolle i rettens vurderinger av drapsmannen. Rettssaken mot den unge odelsgutten hadde fått utstrakt dekning i både nasjonale og lokale aviser, og det var en kjent sak at Ryentveits forsvarer hadde bedt om en sakkyndig vurdering for å avgjøre hvorvidt han var tilregnelig i gjerningsøyeblikket. Avisene rapporterte at Ryentveit tidligere hadde hatt hallusinasjoner i alkoholindusert delirium, og ved en anledning ligget syk i tre måneder med det man på folkemunne kalte

¹³⁴ Slektskapet mellom de to drapsmennene er en historisk realitet, men Knut Ryentveit var ikke Ole Olsen Sevres «Brors Sønneson». Lokallhistoriker Ingvar Skobba slår fast at far til Ryentveit var Sevres søskenbarn, men slik han presenterer slektskapsforholdene ser det ut til at det snarere er bestefaren som er søskenbarnet til Sevre, og at Ryentveit var Sevres søskenbarns sønn (Skobba 2001: 33). Slektskapsforbindelsen er altså relativt svak, og det er uvisst hvor Rudolf Muus fikk informasjonen fra. I avismaterialet jeg har undersøkt har det ikke forekommet opplysninger om slektskapet.

«Sanktveitsdans» eller «Setedalsrykkja» – ufrivillige rykninger som kunne minne om epileptiske anfall (Skobba 2001: 12).¹³⁵ Basert på ekspertenes uttalelser konkluderte forsvarsadvokaten med at Ryentveit var et degenerert individ, som manglet en normalt utviklet moral og ansvarsfølelse. Bak degenerasjonsmerkelappen lå det en forventning om arvelig forfall, og i lokale nyheter og på folkemunne la man både biologisk og sosialt ansvar over på Ryentveits foreldre.¹³⁶

Ekspertuttalelsen førte til en utstrakt diskusjon av Ryentveits mentale helse, men uttalelsen var ikke nok til å påvise utilregnelighet i rettslig forstand. Ryentveit hadde etter hvert tilstått at mordet var overlagt, og motivet virket klart: Han var far til barnet som offeret, Åste Larsdatter Gunnarsrud, gikk gravid med, men ville verken gifte seg med henne eller ta på seg farskapet. Sykdomshistorien hans kunne på det meste tjene som en formildende omstendighet. Da Muus' fortelling kom ut, var Ryentveit allerede i gang med å sone straffen, som lød på livsvarig straffarbeid ved Akershus festning.¹³⁷ I pressen ble både forsvaret for Ryentveit og rettens konklusjon behørig dekket og diskutert. Bruken av sakkyndige i norske rettssaker hadde fått en økning etter at den nye straffeloven av 1902 ble innført, og debatten omkring medisinsens inntreden på det juridiske området var allerede utstrakt (Schaanning 2013: 51). Ekspertuttalelsene i Ryentveit-saken førte til reaksjoner, og et anonymt leserinnlegg i *Fredrikstad Tilskuer* omtalte det som «Anstaltmageri» og unødvendig pengebruk. Ifølge innsenderen var det åpenbart at morderen hadde fornuften i behold til tross for et problematisk alkoholforbruk:

Intet Menneske har tidligere betvilet, at Knut var ved sine fulde fem. Han har været noget drikfældig og i drukken Tilstand kranglevorren og tildels voldsom. Men det er berusede Mennesker ofte, uden at man derfor drager i Tvivl, at de forøvrigt er vel bevaret.

Knut har været en sund og sterk Kar alle sine Dage, saavidt man kan se af de fremkomne Oplysninger. Og han var fuldstændig ædru, da han begik sin Ugjerning. (1904.08.24)

¹³⁵ Se også *Aftenposten* 1904.09.22.

¹³⁶ Jamfør Skobba 2001: 27–30 og Andersen 1905: 34.

¹³⁷ I 1914 ble Knut Ryentveit benådet og løslatt, hvorpå han dro tilbake til familiegården og gjenopptok livet sitt der.

Basert på «de fremkomne Oplysninger» fra mediene trekker innsenderen sine egne konklusjoner om Ryentveits karakter og mentale helse. Samtidig kritiserer han bruken av ekspertuttalelser generelt, og særlig asylenes overtagelse for fengslene i behandlingen av kriminelle. Innlegget eksemplifiserer en tosidighet som preget deknningen av historiske kriminalsaker; både sakens enkelte detaljer og overordnende, politiske problemstillinger inngikk i diskusjonen. Forholdet mellom straff og behandling, medisin og lov angikk ikke bare de respektive fagfeltene, men opptok også allmennheten.

Muus' forbryterfortelling kom ut i forlengelse av denne utstrakte pressedekningen, og den bygget videre på avisenes fremstillinger av saken og gjerningsmannen.¹³⁸ Bakgrunnen fra rettssaken ga det påståtte slektskapet mellom Ryentveit og den berømte Sevlegutten en tilleggsdimensjon: Slektskapsbåndet skapte ikke bare en potensiell forbindelse mellom to kjente drapssaker, men fikk en forsterket forklarende kraft fordi det kunne knyttes til degenerasjonslæren og dens teori om arvelig forfall. I fortellingen viser Muus direkte til sakkyndigvurderingen og dens konklusjon om at «Knud var en degenereret Person med svækket Ansvarsfølelse og opvoxet i et moralsk Henseende daarligt Hjem» (1904a: 30). På denne måten tilføres en dokumentarisk og faglig vekt til det som er fortellingens bærende prinsipp: at det var arven etter Sevlegutten som drev Ryentveit til å drepe kjæresten. Ved siden av å fremheve paralleller mellom de to mordernes egenskaper, liv og gjerninger som understøtter dette budskapet, forsterker Muus degenerasjonstesen også ved å dvele ved Ryentveits alkoholisme, hallusinasjoner og andre tegn på avvik i tiden før drapet.

Det var nok ikke noen utpreget nysgjerrighet for de vitenskapelige aspektene ved degenerasjonslæren som lå bak Muus' bruk av ekspertuttalelsen fra rettssaken, men snarere en dikterisk og sensasjonell interesse for den gode og salgbare fortellingen. På dette området var Muus profesjonell. Av de norske folkelitterære

¹³⁸ I tillegg til å rapportere fra rettssaken bestod pressedekningen av intervjuer med tiltalte selv og hans familie, rapporter fra åstedsbefaringer, obduksjonsrapporten med mer. Foruten tilregnelighetsspørsmålet ble særlig kvinne- og klassespørsmål diskutert i forlengelse av saken. Åste Larsdatter Gunnarsrud ble et symbol på en ukultur tuftet på det sosiale skillet mellom odelsgutten og den foreldreløse tjenestejenten. På dette grunnlaget reiste Skotfoss arbeidsmannsforening en minnestøtte for henne på kirkegården i Sauherad i 1911, der det fremdeles i våre dager holdes 1. mai-appeller (Skobba 2001: 13–14; *Telemarksavisa* 2008.05.02).

forfatterne var det han som publiserte desidert flest bøker, hadde størst opplagstall og solgte mest. Han stod bak en rekke tekster som tilhørte forbryterlitteraturen, i tillegg til en bred produksjon av blant annet sensasjonsfortellinger, oversettelser, historiske fortellinger, bondeidyller, memoarer, skuespill, erotikk og folkeopplysningstekster. Fordi mesteparten av forfatterskapet ble utgitt anonymt eller under pseudonym, er det vanskelig å se for seg en komplett Muus-bibliografi.¹³⁹ Forbryterfortellingene hans var romantiske og gammeldagse i stilen, slik Hartmanns omtale antyder (se også Dahl 1974: 49–50). Samtidig er det et fellestrekk ved flere av dem at populærvitenskapelige strømninger tas i bruk og inkorporeres etter populærlitteraturens prinsipper, hvilket gjør dem særlig interessante i avhandlingens øyemed. Fortellingene åpner for en utforskning av hvordan populærvitenskap og fiksjonalisering sammen kunne bidra til betydningsproduksjonen omkring historiske kriminelle hendelser, og av hvordan litteratur spilte en medierende rolle mellom vitenskap og samfunn innenfor det folkelitterære kretsløpet.

Slektskapet mellom Sevlegutten og Ryentveit kastet nytt lys over spørsmålet om hvorvidt sistnevnte var degenerert og utilregnelig, og var i så måte egnet til å vekke interesse hos leserne. Men temaet stilte også den velkjente Sevre-saken i nytt lys. At Ryentveit var Sevleguttens «Brors Sønnestøn» og at «Mordanlæg kan gaa i Arv» var påstander som hadde fått forøket forklaringsverdi i løpet av de sytti årene som skilte de to omtalte drapshendelsene. Som vi har sett, fikk degenerasjonslæren og andre biologisk funderte forklaringsmodeller for kriminalitet først feste fra 1850 og utover, og de var derfor fraværende da saken mot Sevre stod for retten på 1830-tallet. Sytti år senere slår Muus like fullt fast at forklaringen bak Sevleguttens gjerninger er åpenbar:

Man kan ikke faa nogen anden Opfatning af Sævligutten, end at han i Slægtsarv har faaet vilde, morderske Tendenser, der er kommen til Udvikling gennem en daarlig Opdragelse, slet Selskab, Drik og Udsvævelser. Vi skal nu høre, hvorledes denne farlige Arv senere faar sit Udslag hos et andet Individ af Sævlislægten, ja endog frembringer en Morder nær 80 Aar efter at Sævliguttens Hoved falt paa Blokken. (1904a: 15–16)

¹³⁹ Hans P. S. Knudsen har skrevet den mest fullstendige bibliografien over Rudolf Muus' forfatterskap så langt: *Folkeskribenten Rudolf Muus og hans forleggere* (1995).

Fra vårt ståsted vekker den skråsikre henvisningen til samtidens biologiske forklaringsmodeller i seg selv nysgjerrighet, fordi den antyder i hvor stor grad kriminalvitenskapelige teorier hadde blitt populariserte og appellerte til folks «sunne fornuft» ved inngangen til 1900-tallet. Muus' grep sier oss derfor langt mer enn at forfatteren hadde teft for det sensasjonelle i de kausale sammenhengene som bandt to forbryterfortellinger sammen. Bruken av arvelighetsteorien har konsekvenser ikke bare for hvordan Ryentveit fremstilles og forstås, men også for rollen Sevlegutten spiller i fremstillingen og for hvordan den langt eldre kriminalsaken forklares.

Biologisk arv og tekstlig genealogi

Som teoretisk størrelse innebar degenerasjonslæren en tilstedeværelse av det fortidige i nåtiden. Særlig den italienske kriminalantropologiens «fødte» forbryter-type innebar en slik historisert forståelse av det kriminelle individet. I boken *Time and the Other. How Anthropology Makes its Objects* (2002) viser Johannes Fabian hvordan antropologien plasserer sitt objekt, «Den Andre», ikke bare i en annen kultur, men også i en annen tid. I kriminalantropologien var både degenerasjon og atavisme årsaksforklaringer som plasserte det kriminelle individet innenfor en annen tidshorisonn enn det moderne menneskets, ut fra en evolusjonistisk forståelse av menneskets utvikling. Tydeligst går dette frem i Lombrosos opprinnelige teori om den kriminelles atavisme, som innebar at primitive trekk hadde hoppet over ett eller flere slektsledd for så spontant å dukke opp på nytt. Lombroso påpekte gjentatte ganger at dette resulterte i en personlighetstype som ville vært normal i den tiden den hørte hjemme i, og som først ble avvikende når den opptrådte i moderne tid. Degenerasjon førte til det samme resultatet, men som følge av en motsatt bevegelse: De senest opparbeidede utviklingstrekkene, slik som moral, falt bort først. Den degenererte slekten beveget seg sakte nedover på utviklingsstigen og, i overført betydning, bakover i tid. Med Stephan Karschays ord kan vi si at degenerasjon innebar regresjon fra en norm, mens atavisme innebar en feilet progresjon til normen (2015: 39). Både det atavistiske og det degenererte mennesket representerte i så måte fortidens stadige tilstedeværelse i moderne tid.

I Muus' fortelling blir dette premisset for forståelsen av kriminalitet som arv utforsket gjennom forbryterfortellingens register fremfor antropologiens. Ryentveits karaktertrekk og handlinger fremstilles som gjentakelser av Sevleguttens, som en gjenopptreden av hans fortidige gjerninger. Som motiv hadde denne formen for gjengangere eller dobbeltgjengere en lang litterær tradisjon bak seg. Vi gjenfinner det både innenfor den populære skrekklitteraturen og i skjønnlitterære tekster som har vært omtalt i tidligere kapitler, som Henrik Ibsens *Gengangere* og Émile Zolas «degenerasjonsromaner». Det er imidlertid mer enn forbryterfortellingens lave status og sensasjonelle bruk av historiske opplysninger som skiller den fra slike skjønnlitterære tematiseringer av kriminalitet og degenerasjon. Vi skal se at forbryterfortellingen også har noen særegne formelle vilkår, som bidrar til å gi motivet en unik fremstillingsform. Muus bygger fortellingen omkring arvelighetstematikken og dens konsekvenser. Samtidig etablerer han det jeg vil kalle en «tekstlig genealogi» mellom dem, som utgjøres av de mange foreleggene som approprieres og siteres i fortellingen om de to forbryterne.

Forbryterfortellingene formidlet spenningsfylt, men mønstergyldig allerede kjent informasjon om historiske hendelser innenfor de rammene føljetong- eller hefteformatet satte. I så måte er disse fortellingene mer i slekt med *true crime*-sjangerens dokumentarisme enn med den øvrige kriminallitteraturens tradisjonelle vektlegging av mysteriet og etterforskningen. Om *true crime* skriver Laura Browder: «These are books read not for plot, but for detailed description, and for their linear analyses of what went wrong» (2010: 125). Dette ser vi også i «Sævligutten og hans Brors Sønneson Knut Ryentveit». Av de 31 sidene i fortellingen er nøyaktig halvparten viet til hver av de to mordernes livshistorier. De bindes effektivt sammen gjennom tittelsiden, et midtstilt overgangsavsnitt og en konklusjon, som alle fremhever arvets betydning. Innenfor denne rammen har Muus appropriert de historiske foreleggene om sakene som allerede forelå, og tilpasset dem til sin bruk. Fordi fortellingen dreier seg om historiske hendelser, føyer den seg inn i et nettverk av bestående fremstillinger av saken. Dette tekstkorpuset innbefatter alt fra saksdokumenter og avisartikler til skillingsviser, andre forbryterfortellinger og løse rykter. Sammen skaper tekstene en intertekstuell forbindelse mellom Sevele og

Ryentveit, som er basert på en tradisjon eller virkningshistorie. I vår sammenheng kan den også tenkes som en forlengelse av det biologiske slektskapet mellom morderne, som en tekstuell genealogi: Ryentveit har ikke bare arvet den historiske Ole Olsen Sevles mordanlegg, men også de mange fortellingene om Sevlegutten.

Når det gjelder Ryentveit-saken, består det approprierte materialet fortrinnsvis av de tidligere nevnte avissakene. Saken mot Sevlegutten hadde derimot en over sytti år lang virkningshistorie bak seg, som Muus' fremstilling nå ble del av. Mest sannsynlig benyttet Muus seg av at en annen forfatter, historikeren Ole Andreas Øverland, allerede hadde gjort et solid kildearbeid i fortellingen «Sævlid-Gutten. En Forbryderroman fra Numedal» fra 1896.¹⁴⁰ Øverland baserte fortellingen om Sevre på folketradisjonens overleveringer, avisnotiser og justisdepartementets offentliggjorte rapport over saksgangen fra 1834. Særlig den juridiske rapporten var samvittighetsfullt gjengitt, og hele midtdelen av «Sævlid-Gutten» bestod av en noe modernisert parafase av den, inkludert obduksjonsrapporten, åstedsbefaringer og avhør. Øverlands fortelling var, så vidt meg bekjent, den første folkelitterære gjengivelsen av Sevles liv, og innebar derfor også en første remediering av saksdokumentene fra et juridisk til et populærlitterært format. Det er sannsynlig at de fleste senere fortellinger om Sevleguttens livsløp, som alle bærer tydelige intertekstuelle spor etter justisdepartementets rapport, har forholdt seg til Øverlands parafase fremfor originaldokumentene.

Bruken av slike kilder og forelegg er med på å skille forbryterfortellingene ut fra den øvrige folkelitteraturen, kriminallitteraturen og annen fiksjonslitteratur. Kulturhistoriker Joy Wiltenburg har påpekt at skillingstrykk og andre sensasjonelle beskrivelser av historisk kriminalitet ga en særlig emosjonell resonans hos leserne, som berodde på sannhetsverdien de påberopte seg. Det dokumentariske ga tekstene et implisitt alvor, som strakk seg forbi det trivielle og underholdende (2004: 1383). Fremfor å konstruere et originalt og unikt forbryterbilde er det derfor et poeng for disse fortellingene å bygge videre på kollektive størrelser og informasjon som

¹⁴⁰ Ole Andreas Øverland var historiker av yrke og hadde tidligere gitt ut flerbindsverket *Illustreret Norges Historie*. Fortellingen om Sevre inngikk sammen med andre tekster i samlingen *Norske historiske Fortællinger*, som var myntet på et mer allment publikum. De ble først gitt ut heftevis og senere samlet i bøker med eget tittelblad og rikt illustrerte permer. Heftene var populær folkelesning og ble utgitt på det nokså velrennomerte Alb. Cammermeyers forlag.

allerede var kjent for leserne. Fortellingene (re)produserer sine representasjoner av den sensasjonelle «Ryentveit-saken» og den berømte «Sevlegutten» i en stadig dialog med andre fremstillinger. På denne måten utvides stadig nettverket av tekster om sakene, som i tilfellet Sevre og Ryentveit inkluderer sagn, viser, aviser, tidsskrifter, juridiske dokumenter, fortellinger, historiske romaner, drama og lokalhistoriske skrifter, og det åpnes for mangfoldige forbindelser mellom dem. Virkningshistorien strekker seg helt opp til våre dager, der sakene med jevne mellomrom opptrer i aviser og ukebladers historiske spalter, lokalhistoriske spel og i historiske romaner.¹⁴¹ Forbryterfortellingene er derfor i utpreget grad hybride tekster. De benytter seg av dokumentariske og fiksjonaliserende grep om hverandre, og forholder seg som regel eksplisitt til det nettverket av tekster de inngår i.

Forbryterfortellingene skjuler ikke grepene sine, enten de er fiksjonaliserende eller dokumentariske. Det er snarere slik at de insisterer på å vise frem hvordan de bygger på avisenes fremstilling eller medierer mellom folkesnakket og øvrighetens behandling av sakene. Dette handler trolig om at fortellingene fant sin eksistensberettigelse nettopp i mellomrommet mellom efemeriske nyhetssaker og mer varig fiksjonlitteratur. De tilbød leseren en sensasjonell og fiksjonalisert fremstilling av kjente kriminalsaker, som med stor detaljrikdom fylte igjen lakunene i det forløpet som var offentlig kjent fra andre kilder. I motsetning til avisenes dekning av sakene fremstilte de et helhetlig og sammenhengende hendelsesforløp, som utdypet aspekter som forbryterens motiv og intensjon. De produserte ofte et ambivalent og tvetydig bilde av forbryteren, som ble utkrystallisert i møtet mellom varierte siterings- og fortellerteknikker. Avslutningen bestod som regel av en moraliserende konklusjon og advarsel til leseren, som forsøksvis avveide det sensasjonelle med det didaktiske. På denne måten fremhever forbryterfortellingene en intertekstualitet og hybriditet, som står i kontrast til utviklingen på det

¹⁴¹ Per Hohle skrev den historiske romanen *Mann draperen i Nerdalsjuvet. Sagaen om Sevleguten* i 1975. Det finnes også to dramatiseringer av Sevre-saken: I 2008 var det urfremføring av forestillingen «Sevleguten- illgjerningsmann og velgjører» av Ola Grøvdal på Sevre-tunet i Nore. Året etter kom «Spelet om Sevleguten», der første akt er bygget på Ola Grøvdals stykke og andre akt på Eldgrim Springgards fortelleteater om saken fra 2004. I forbindelse med Ryentveit-saken er det særlig minnet om offeret, Åste Larsdatter Gunnarsrud, som lever videre, blant annet gjennom en minnestøtte og en turløype til drapsstedet. Ifølge lokalhistoriker Ingvar Skobba skrives det ofte særøppgaver om saken ved skolene i kommunen (2001: 5).

skjønnlitterære området, hvor det tvert i mot var en autonomiestetikk som befestet seg i løpet av dette århundret.

Det blir selvsagt fort vanskelig å opprettholde skillene mellom en forbryterfortellings ulike forelegg eller spore forleggenes individuelle historikk. Snarere enn linær påvirkning eller palimpsestiske lag med tekster er det snakk om utvekslinger som foregår på kryss og tvers, og som blir betydningsproduserende både på formelt og innholdsmessig nivå i tekstene. Det interessante med Muus' fortelling er derfor ikke muligheten for å oppløse den i sine enkelte deler og avdekke det nettverket av tekster som går forut for fortellingen. Et slikt syn på tekstkorpuset er i det hele tatt misvisende, idet det forholder seg til en tanke om at fortellingens historiske kildenivå kan fastsettes som en empirisk grunnstruktur for de enkelte realiseringene. I møte med enkelttekstene oppheves både kronologiske og kontekstuelle rammer for foreleggene. Med et begrep lånt fra Gilles Deleuze og Félix Guattari kan vi betegne nettverket av tekster som en rhizomatisk struktur, som ikke lar seg fastholde ut fra en kausal, diakron forståelse av påvirkning fra tekst til kontekst.¹⁴² I dette nettverket er Muus' fortelling en diode blant mange, og hans fortelling er i sin tur med på å opprette nye forbindelser mellom tekstene.

Et eksempel på det organiske ved nettverket får vi allerede året etter utgivelsen av «Sævligutten og hans Brors Sønneson Knut Ryentveit». Da kom det ut en annen forbryterfortelling, som også beskrev slektskapet mellom de to morderne. Tittelen var «Bloddaaden i Saude eller Ryentveitdramaet. Forbryderfortælling fra Telemarken af J-» (1905).¹⁴³ Denne fortellingen vier en innledende del til å fortelle om Sevlegutten, og slektskapet brukes til å slå fast at Ryentveit er et tydelig eksempel på en «forbryternatur»:

¹⁴² Rhizomet er et av de best kjente begrepene til filosofene Gilles Deleuze og Félix Guattari. Termen er hentet fra botanikken, der det betegner et rotsystem som forgreines og sammenflettes i et horisontalt nettverk. Begrepet tillater en ny tenkning omkring struktur, der systemene ikke sees som lukkede eller ensrettede, men som åpne og dynamiske. Jmfør innledningskapittelet til *Mille plateaux* (1980).

¹⁴³ Jeg har bare funnet disse to forbryterfortellingene om saken mot Knut Ryentveit, men jeg utelukker ikke at det kan ha vært flere. Ikke alle forbryterfortellinger har blitt arkivert, og noen kjenner vi bare til gjennom annonser eller publikasjonslister fra folkelesningsforlagene.

Sammenholder man disse to mord, vil man se enkelte ligheder. Mishandling af de døde, den kyniske frækhed, den overlegne og i alle maader angerløse forbrydernatur kommer frem og er fremtrædende hos disse to. Og intet under. Thi morderen og livsslaven Knut Gregersen Ryentveit nedstammer direkte paa fædrenes side fra denne saa grusomme mand, Ole Olsen Sevre (...). (Andersen 1905: 15)

Slektskapet fremheves på sensasjonelt vis i dette avsnittet, men utbroderes ikke videre i fortellingen. Det er ikke strukturelt bærende for handlingsforløpet, slik det er hos Muus. Hos Andersen er det viktigere at Ryentveits degenerasjon inkriminerer også foreldrene hans, som på folkemunne hadde fått store deler av skylden for at Ryentveit tok livet av kjæresten. Fremstillingen bærer også tydeligere preg av skillingsvisetradisjonen enn hos Muus. Bak pseudonymet J- skjuler bladmannen og visedikteren Anton Andersen seg, og fortellingen er bygget på hans egne viser om drapet.¹⁴⁴ Mens Muus fremhever Ryentveits alkoholisme og arvede tendenser til kriminalitet, fokuserer Andersen på erotiske aspekter ved saken og forklarer drapet som et resultat av dårlig oppdragelse og familiens press.¹⁴⁵ Særlig moren må bære en stor del av ansvaret for at Åste ble drept. De til dels store forskjellene mellom Muus og Andersens fortellinger om de samme historiske drapssakene understreker at fortellingene var langt fra nøytrale gjengivelser av et historisk hendelsesforløp. Samtidig ser vi at de samme hovedmomentene gjentar seg og at det samme kildematerialet approprieres og kommer til uttrykk på forskjellige måter. Fortellingenes lesverdighet bygger på et samspill mellom kjent informasjon og deres egne fiksjonaliseringer og tillem্পninger av materialet.

På denne måten innebærer Muus' «Sævligutten og hans Brors Sønneson Knut Ryentveit» i rent tekstlig eller formell forstand en form for «atavisme». Dokumenter

¹⁴⁴ Teksten er utgitt anonymt med forfattermarkøren «J-», som viser til Jumbo, et av flere pseudonymer viseprodusent og bladmann Anton Andersen gjorde bruk av (Knudsen 1995: 53). I likhet med Muus var han en bestselger og godt kjent blant folket: «Jumbos viser var meget populære og gikk i store opplag, selv etter nåtidens forhold» (Nielson 1966: 60–61). Oskar Braaten skal ha bygget hovedpersonen i *Bams* (1921) på Andersen, som også brukte pseudonymene Bams og Bamzh.

¹⁴⁵ Fra avisoppslagene om saken var det blitt kjent at Knut Ryentveit hadde samleie med Åste Larsdatter Gunnarsrud før han drepte henne. Dette er et aspekt ved saken som Rudolf Muus ikke innlemmer i sin fortelling, men som Anton Andersen fremhever og beskriver detaljert frem til de sjangertro tre tankestrekene markerer en ellipse idet akten fullbyrdes (1905: 23). Samleiet aksentuerte grusomheten i drapet, og i flere viser og muntlige overleveringer fortelles det at Ryentveit etterpå lurte Åste til å se opp og mot siden ved å peke ut en fugl eller et ekorn før han skar halsen hennes over (Andersen 1905: 25; Skobba 2001:5).

og overleveringer fra 1830-årene, med sine tilhørende fremstillinger og forståelser av kriminalitet, dukker opp igjen under nye forutsetninger i en fortelling publisert i 1904. Overleveringene om Sevlegutten settes i forbindelse med nyere, populærvitenskapelig funderte forståelser av kriminalitet, som degenerasjonslæren, og de får nye funksjoner i lys av fortellingens arvelighetstematikk. Form og innhold står på denne måten i et spenningsfylt forhold til hverandre, og forbryterfortellingen gir oss en unik mulighet til å studere møte- og brytningssteder mellom tekster og diskurser på tvers av diskursive og historiske skillelinjer. Fordi de to historiske sakene Muus tar utgangspunkt i fant sted på hver sin side av kriminalvitenskapens fremvekst, aktiverer fortellingen hans utvekslinger mellom gamle og nye fremstillinger av forbryteren. En forandret erfaringsverden kommer til uttrykk nettopp gjennom appropriasjonene og bearbeidelsene av de «nedarvede» tekstformene. Det er med andre ord en interessant spenning og sammenheng mellom fortellingens tema og dens form, som det er nødvendig å ta i betraktning dersom vi vil forstå hva som stod på spill da Sevlegutten ble satt i forbindelse med Knut Ryentveit. En undersøkelse av forbindelsene mellom tematiseringen av en biologisk arvelighetsteori og den tekstlige «arven» som tas i bruk i Muus' fortelling om «hvordan Mordanlæg kan gaa i Arv» kan kaste nytt lys over hvordan kriminalitetsforståelsen var i endring i perioden omkring århundreskiftet.

Hybridfortellingens formelle monstrøsitet

Å knytte tekstens intertekstuelle funderte hybriditet til atavismen er et fristende grep ikke bare fordi det peker på sammenhengen mellom fortellingens form og innhold, men også fordi forbryterfortellingenes formelle særtrekk ser ut til å ha blitt oppfattet som en slags tekstlig «monstrøsitet». Som vi husker, innebar atavismen at trekk som forekom naturlig i tidligere tider dukket opp på nytt i moderne tid, hvor de fremstod som abnorme. Da Christen Collin brukte sensasjonalisme i folkelitteratur og presse som eksempler på et «Tilbagefald til et mere primitivt og barbarisk Trin i Kunstens Udvikling», gir beskrivelsen gjenklang av nettopp atavismens grunnprinsipp (se 1894: 15). Litteraturen ble ikke ganske enkelt betegnet som gammeldags, men som en uren blanding av det gamle og det nye, som forhindret fremskritt og utvikling. Før jeg går videre i analysen av «Sævlugutten og hans Brors Sønneson Knut Ryentveit»

vil jeg kort utdype konsekvensene denne hybriditeten har hatt for sjangerens litterære status og forskningshistorie også i nyere tid.

I pressen finner vi noen få eksempler på omtaler av folkelitterære tekster, som regel fordi de hadde blitt utgitt på forlag som også utga «seriøs» litteratur eller på grunn av en særegen nyhetsinteresse. For eksempel viser Hans P. S. Knudsen til at en av Muus' fortellinger ble omtalt i *Morgenbladet* etter at den ble utgitt på det noe mer velrenommerede Alb. Cammermeyers forlag fremfor folkelesningsforlagene (1995: 33–35).¹⁴⁶ Det lille av forbryterlitteraturen som ble anmeldt, var stort sett utgitt der. Ole Andreas Øverlands «Sævlid-Gutten» (1896), som var innlemmet i en serie som forlaget presenterte som historisk folkeopplysning, fikk i sin tid en kort omtale i *Morgenbladet*.¹⁴⁷ I begge tilfeller er det snakk om grensetilfeller, der tekstene så vidt kom innenfor kritikkenes domene. Politikeren Egil Hartmann stod bak begge omtalene, og vinklingen var mot tekstenes salgs- og underholdningsverdi snarere enn mot innhold og litterær kvalitet. Øverlands fortellinger omtales for eksempel som «underholdende» og «af de Foretagender, som enhver Forlægger med Tryghed kan sætte Penge i» (*Morgenbladet* 1895.10.21, 1895.12.10). Både mangelen på omtale og kriteriene for den lille omtalen som finnes, viser at en bokhistorisk faktor som publiseringssted var med på å markere grensene for den litterære offentligheten og signalisere en bestemt litterær status.

Folkelitteraturens status har også sørget for at forbryterfortellingene i liten grad har blitt gjenstand for studier i ettertid. I norsk litteraturforskning har folkelitteraturen som helhet stort sett vært overlatt til områdene litteratursosiologi og bokhistorie. Før Willy Dahl var det kun Sigurd Heiestad som hadde skrevet en større avhandling om den, *Av folkelesningens saga* (1946).¹⁴⁸ Dahl har imidlertid gjort et solid

¹⁴⁶ Fortellingen det gjelder er «Ravn den fredløse» (1898), som ble utgitt samtidig på Norsk Jernbaneboghandel (Narvesen), J. Aass og Alb. Cammermeyers Forlag. Det eneste som skiller utgavene fra hverandre er hvilket forlagsnavn som oppgis på tittelbladet (Knudsen 1995: 34). Rudolf Muus ble ellers omtalt noen få ganger i *Avisen* av Karen Sundt og i *Morgenposten* av Julius Iversen i tillegg til omtalen i *Morgenbladet* av Egil Hartmann (anonymt) – se Knudsen 1995: 31, 33–34 og Dahl 1974: 48–49.

¹⁴⁷ Serien *Norske Historiske Fortællinger*, som «Sævlid-Gutten» var del av, var ifølge Nils Parelius den første helt norske hefteserien og ble påbegynt i 1895 (Dahl 1993: 49).

¹⁴⁸ I dansk sammenheng har Ulrik Lehrmann foretatt en interessant studie av forbryterfortellingene og deres utvekslinger med journalistikk og fiksjonslitteratur i artikkelen «Forbrydelsesfortællingens registre. Jagten på et mordets betydning i journalistik og fiktion» (2008).

litteratursosiologisk og -historisk arbeid med utgangspunkt i folkelesningen, der han blant annet tar et oppgjør med en utbredt forestilling om at triviallitteraturen var et særlig virkelighetsfernt segment av litteraturen.¹⁴⁹ Både Heiestads og Dahls tilnærminger til det innholdsmessige ved fortellingene er tuftet på en litteratur- og kulturhistorisk interesse, også når de omtaler forbryterfortellinger. Tekstene har derfor i liten grad blitt nærlest, og de har blitt gjenstand for en nokså smal forskningsmessig interesse innenfor det litteraturvitenskapelige fagfeltet.

Utenfor det litteraturfaglige området ser det ut til at forbryterfortellingene oppfattes som utpreget problematiske tekster. Hybriditeten og den ontologiske usikkerheten den medfører – hva er fakta, og hva er fiksjon? – gjør at tekstene verken tenkes som skjønnlitteratur eller som tekster med historisk kildeverdi. I folkloristisk kulturhistorie har sammenblandingen av muntlige overleveringer og saksdokumenter blitt betraktet som en forringelse av den muntlig traderte folketradisjonen. Et eksempel finner vi hos kulturhistoriker Bjarne Hodne, som analyserte en rekke sagn om vold og drap fra 1600–1850-tallet i den publiserte doktorgradsavhandlingen *Personallhistoriske sagn* (1973). I materialgrunlaget skiller Hodne skarpt mellom ren muntlig tradering og sagnversjoner som påvirkes av trykte varianter eller saksdokumenter. Hos ham er Øverlands «Sævlid-Gutten» et eksempel på en kilde som ikke bare må avvises i seg selv, men som også gjør ettertidens muntlige traderinger ugyldige som forskningsmateriale:

Muligheten for at tradisjonsbæreren kan ha hatt støtte for sitt tradisjonsstoff i trykte varianter av sagnet og i trykte rettsreferat, er en annen ting vi må være oppmerksomme på som en kilde til mulig forringelse av sagnet som genuin historisk tradisjon. Med O.A. Øverlands «Historiske fortellinger» har vi eksempler på trykte sagn med innarbeidet dokumentarisk stoff i framstillingen. I 1897 [eg. 1896, min anmerkning] ble «Sevle-Gutten, En forbryderroman fra Numedal», gitt ut. (...) Øverlands bok kom etter opplagstallet ut i minst 10.000 eksemplarer, og folk i Numedal og Sigdal har nok vært så interessert i en av sine sambygdinge at de har kjøpt og lest boka. Hos Øverland fikk de hele hendelsesforløpet fortalt med rettsreferat blandet med tradisjon. Bøkene har uten tvil vært folkelesing på bygdene,

¹⁴⁹ Jamfør særlig Willy Dahls «Dårlig» lesning under parafinlampen (1974), *Trivialiteter. Fra den norske masselitteraturs historie* (1986), og *Dødens fortellere. Den norske kriminal- og spenningslitteraturs historie* (1993).

og var nok med på å forme den tradisjonen både Larsen og Mørch skrev opp. (Hodne 1973: 31-32)

Hodne skiller mellom en «genuin» historisk tradisjon og en tradering som er påvirket av skriftlig, særlig offentlig, dokumentasjon. Øverland og Muus' fortellinger faller i den siste kategorien. Skillet mellom de to typene materialer er nødvendig for Hodnes prosjekt, som dreier seg om å undersøke traderingenes kildeverdi som henholdsvis «opplysning» og «holdning» nettopp ved å sammenholde trykte sagnvarianter med offentlige saksdokumenter (sst. 33). Men selv om Hodne velger bort blandingsformer av metodiske hensyn, omtaler han også påvirkningen fra Øverlands tekst som en «forringelse av sagnet som genuin historisk tradisjon» (sst. 31). Vurderingen markerer at kretsløpene i utgangspunktet oppfattes som klart atskilte, og at blandingsformen har negativ valør; den fremstilles som noe inautentisk. Samtidig går det klart frem nettopp i avvisningen av dette materialet at forbryterfortellingene hadde stor rekkevidde og påvirket både lokalbefolkningens kjennskap til saken og senere lokalhistoriske fremstillinger av den.

Også fortellingene om Ryentveit-saken har blitt avvist som kilder til historisk kunnskap. Der Hodne avviser Øverlands fortelling fordi den ikke er en genuin muntlig tradering, avviser lokalhistoriker Ingvar Skobba fortellingene om Ryentveit-saken nettopp fordi fremstillingen er påvirket av rykter, muntlig fortellertradisjon og fiksjongrep. Dette gjør dem problematiske som kilder til historisk kunnskap om sakene de omtaler, mener Skobba, som publiserte et lokalhistorisk hefte om Ryentveit-saken i 2001 med tittelen «Historia og visene om mordet på Åste Gunnarsrud den 23. juli 1904». I heftet beskriver han Muus og Andersens fortellinger som fiksjonstekster, med utgangspunkt i hvordan de bruker bestemte fortellertekniske grep:

Forteljaren var allvitande og flytta seg suverent i tid og rom, frå person til person og frå scene til scene. Personane blir hogne til i grove karakteristikkar, og høgdepunkta er filmatisk skildra med tilrettelagte replikkar som skal auke dramatikken. (...) Så langt skil ikkje skildringa seg frå liknande folkelesning på denne tida. Det einaste må vere at dei har eit sant utgangspunkt. Innimellom all denne frie diktinga har forfattaren blanda sanne detaljar og korrekte skildringar av folk og fe. Men

samstundes gjeve sine bidrag til mytespinning og ryktespreiing. (Skobba 2001: 56-57)¹⁵⁰

Skobbas formål er å skildre det historiske forløpet i Ryentveit-saken, og på bakgrunn av fiksjonaliseringene stiller han seg tvilende til opplysningene som kommer frem i forbryterfortellingene. Samtidig anerkjenner Skobba at fortellingene påvirket oppfatningen og spredningen av saken i samtiden, slik også Hodne gjør. Både Hodnes og Skobbas prosjekter belyser hvordan forbryterfortellingene faller mellom to stoler som kildemateriale i kulturhistorisk og lokalhistorisk sammenheng; de er verken en genuint muntlig tradering eller pålitelige historiske kilder. De metodisk funderte avvisningene deres peker på et tradisjonelt skille mellom muntlig og skriftlig fortellerpraksis, som ofte sammenfaller med en «folkets» versus «øvrighetens» diskurs. Fortellinger som Muus', som bruker disse diskursene om hverandre, oppleves som problematiske blandingsformer.

Som vi ser, ligger mye av problematikken i at grensene mellom fiksjon og ikke-fiksjon blir uklare i forbryterfortellingene. Denne uklarheten er ikke bare en følge av at fortellingene bygger på en historisk hendelse, eller at de gjør bruk av en sammensetning av forelegg som i utgangspunktet kan plasseres på hver sin side av skillelinjen mellom sakprosa og fiksjon. I Skobbas vurdering ser vi at det også er snakk om bestemte narrative grep i fortellingene, som vi kjenner fra skjønnlitteraturen. Ifølge Dorrit Cohns *The Distinction of Fiction* (1999) finnes det enkelte narratologiske markører som utvetydig stempler en tekst som ikke-referensiell eller fiktiv. Det gjelder blant annet fortellerens plassering utenfor og over det fortalte. Det vi, med Gérard Genettes begreper, kan kalle en ekstra-heterodiegetisk fortellerposisjon, tillater fri forflytning i tid og rom samt innsyn i personenes indre (Genette [1972] 1980: 248). Cohn argumenterer for at både den allvitende fortelleren og grep som fri indirekte diskurs og intern fokalisering signaliserer fiksjonalitet, og at de derfor markerer grensen mellom fiktive og historiske tekster (1999: 16). De gjør teksten, med Cohns ord, «epistemologisk illegitim», slik at den ikke lenger kan oppfattes som en historisk tekst (sst.). I forbryterfortellingene brukes disse grepene

¹⁵⁰ Ingvar Skobba ser her ut til å bygge fremstillingen sin av folkelesningen og Muus' fortellinger på Willy Dahls, for eksempel i «*Dårlig*» lesning under parafinlampen (1974).

samtidig som teksten inneholder dokumentariske effekter, som sitater fra saksdokumenter eller fotografier, og dette er med på å skape usikkerhet hos den historisk innrettede leseren.

Det finnes selvfølgelig innvendinger mot det klare skillet Cohn etablerer mellom fiksjon og historie. Fra et kulturelt og leserorientert perspektiv må vi ta høyde for at historiske tekster helt opp til moderne tid har kunnet bruke grepene hun nevner uten dermed å bli stemplet som fiksjon.¹⁵¹ Richard Walsh (2007) og andre har argumentert for at skillet mellom fiksjon og ikke-fiksjon ikke er en tydelig grense som kan analyseres frem narratologisk, men snarere en kontekstuell antagelse gjort av leseren på grunnlag av en retorisk kvalitet i tekstene.¹⁵² Remedieringen av justisdepartementets rapport om Sevre-saken i forbryterfortellingene om den kan eksemplifisere dette. Rapportens status endres av at den settes inn i nye sammenhenger: Som saksredegjørelse publisert i et fagtidsskrift eller i en lærebok for jusstudenter, leses den som ikke-fiksjon, innrettet mot et referensielt nivå som utgjøres av andre kilder om saken.¹⁵³ Målet er å komme frem til en mest mulig objektiv fremstilling og avgjøre hva det var som skjedde da offeret, Tollef Gjermundsson Kittelsland, døde. Når først Øverland og senere Muus approprierer teksten i sine fortellinger, endrer dette seg. Rapporten settes i sammenheng med de fiksjonaliserte fremstillingene av Sevlegutten, i en fortellingsform som er innrettet mot å undersøke drapets betydning i en moralsk og erfaringsmessig kontekst snarere enn en juridisk. Både kontekstuelle og narrative markører endres, og de stadige remedieringene må ha bidradd til ettertidens vurdering av tekstene som fiksjonstvedydige og problematiske.

Fra et litteraturvitenskapelig perspektiv er det ikke *at* eller *hvorvidt* tekstene fremstiller historiske hendelser og personer som er vesentlig, men de tekstlige

¹⁵¹ Dette poenget fremhever også Richard Walsh (2007: 45).

¹⁵² Richard Walsh, Henrik Skov-Nielsen og James Phelan har bidradd til en nytenkning av konseptet fiksjonalitet i løpet av de siste årene. De skiller mellom fiksjon som sjangerkategori og fiksjonalitet som retorisk kvalitet, og kritiserer blant annet Dorrit Cohns forsøk på å etablere klare grenser mellom fiksjon og ikke-fiksjon ved hjelp av narratologiske kategorier. Se deres felles artikkel «Ten Theses about Fictionality» (Skov-Nielsen, Phelan og Walsh 2015) og Henrik Skov-Nielsen's «Fictionality as Rhetoric» (2015) for en oversikt over feltet. En kritikk av dette synet på fiksjonalitet kan finnes i Paul Dawsons svar under tittelen «Ten Theses Against Fictionality» (2015).

¹⁵³ Jmfør kapittel 7, «Signposts of Fictionality. A Narratological Perspective» i Dorrit Cohns *The Distinction of Fiction* (1999).

konsekvensene av det. Muus' fortelling om Sevlegutten og Knut Ryentveit har en åpenbar kultur- og idéhistorisk interesse også i avhandlingens sammenheng, med tanke på at den fremstiller kriminalitet og degenerasjon. Dens særegne sjangertrekk gjør imidlertid at teksten også er interessant i rent tekstanalytisk forstand. Nettopp dens hybriditet og uklare ontologiske status åpner for å sette tekstens bruk av ulike diskurser opp mot hverandre, for å belyse møte- og brytningsstedene som oppstår dem imellom. Ved å sette tematiseringen av biologisk arv og degenerasjon i sammenheng med den tekstlige «genealogien» eller «atavismen» i fortellingen får vi en unik mulighet til å utforske hvilke virkelighetsfremstillinger og kriminalitetsforståelser forbryterfortellingen bidro til å produsere.

Bekjennelsen som erkjennelsesverktøy. Sevleguttens manglende tilståelse

I artikkelen «Litteratur og politikk» (2007) gir Frederik Tygstrup og Isak Winkel Holm tre eksempler på symbolske former, bekjennelsen, diagnosen og samfunnspakten, som ugjør ulike modeller for forståelse av virkeligheten (sst. 154). Disse tre eksemplene står også sentralt i vår kriminalitetsforståelse. Særlig samfunnspakten danner et grunnlag for hva som ansees som kriminelt og for hvordan samfunnet håndterer den kriminelle. I Hans Magnus Enzensbergers utlegning av forholdet mellom lov, lovbrøyer og samfunn i boken *Politik und Verbrechen (Politikk og forbrytelse)* (1970 [1964]), som jeg kort presenterte i kapittel 2, danner mordet selve grunnlaget for samfunnspakten. Enzensberger viser til Sigmund Freud teori om fadermordet, som på samme tid var den første forbryterske handlingen og den første samfunnsdannende handlingen. Drapet på den tyranniske urfaren beskrives hos Freud som begynnelsen på sosial organisasjon, moralsk innskrenkning og religion (Enzensberger 1970 [1964]: 8-9). Samfunnets grenser gir seg til kjenne først idet de krysses, og gjennom straffen forviser vi den som har forbrutt seg mot loven ut av samfunnet. Vi beskytter oss mot ham, enten gjennom dødsstraffen eller ved å forskyve ham til en marginalisert og isolert eksistens i samfunnets ytterkant. Mellom kriminalitet og lov, og mellom lov og samfunn, er det i så måte et gjensidig avhengighetsforhold. Dette gjør samfunnspakten til en fundamental symbolsk form i vår kriminalitetsforståelse, og den kriminelle gjerningen til grunnlaget for den.

Mens samfunnspakten regulerer hvordan vi kollektivt håndterer og forstår lovbruddet, er både bekjennelsen og diagnosen symbolske former som tas i bruk når vi nærmer oss det kriminelle individet. I nettverket av tekster som utgikk fra Sevle-saken, spilte særlig bekjennelsen en viktig rolle på tvers av ulike diskurser og forelegg. Sevle tilstod aldri å ha drept Tollef Gjermundsen Kittelsland, og dommen bygget derfor på indisier knyttet til drapsvåpenet, vitneobservasjoner og funn av tyvegods på en seter som var tilknyttet gården Sevle drev. Den manglende tilståelsen var et kritisk moment på tvers av ulike fremstillinger av saken, og bekjennelsen fikk på den måten en fremtredende plass i kildematerialet Ole Andreas Øverland bygget fortellingen «Sævlid-Gutten» på. Fortellingen hans fremhever rollen bekjennelsen spilte i både folketradisjonens overleveringer og justisdepartementets rapport over saksgangen. Før vi ser nærmere på hvordan Rudolf Muus forbandt dette kildematerialet med saken mot Knut Ryentveit, vil jeg derfor gi en kort redegjørelse for hovedmomentene i de tidligere fremstillingene av Sevlegutten og hvordan de ble videreført i fortellingen Øverland utga i 1896. Dette vil tydeliggjøre hvilke former for tekstlig og diskursiv «genealogi» det var Sevlegutten bragte med seg til Ryentveit-saken, og hvilken rolle bekjennelsen spilte i den.

I innledningen til Øverlands «Sævlid-Gutten» fremstilles hovedpersonen som en sagnomsust og nesten mytologisk skikkelse. Innenfor folketradisjonen var fortellingen om Sevlegutten blitt del av opphavssagnet til slåttan «Sevlen», som han etter sigende hadde komponert selv og trallet og trampet takten til da han ble ført frem mot retterstedet.¹⁵⁴ Øverland åpner med å beskrive denne scenen, som gir både den manglende tilståelsen og Sevleguttens kriminalitet et episk sus:

[H]vad enten man i Slaatten hører Vildstyringen, som for sidste Gang vil tage sig en Dans, eller den angrende Forbryder, som i Tone afgiver den Bekjendelse, som han af Hensyn til Slægtens Ære maa holde tilbage, saa har vi dog i den ligesom et Pust fra Sagaoldet, – fra en Tid, der i Storslagenhed i Last som i Dyd stiller vore Dage rent i Skygge. (1896: 3–4)

¹⁵⁴ Slåttan «Sevlen» (som også går under navnene «Sevlien», «Sevliden» med flere) er en halling som fremdeles spilles i dag. I folkemusikkmiljøet vil man ofte fortelle en kortversjon av opphavssagnet om Sevlegutten før slåttan fremføres. Slått og fortelling henger altså sammen med hverandre, og bidrar begge til det kollektive minnet om det historiske drapet.

Slåtten blir fremstilt som et uttrykk for Sevleguttens indre, og under henrettelsen står den som stedfortreder for bekjennelsen han aldri ga. Om det er trass eller anger som kommer til uttrykk, er det opp til leserne å avgjøre. Ifølge Øverland lyder kjennerens vurdering av slåtten, som ofte ble spilt av Møllergutten i sin tid, at den er «[s]prættende kaad, men med dyb og sydende Sorg paa bunden» (sst. 3). Beskrivelsen bidrar til å etablere et synekdochisk forhold mellom slåtten og dens opphavsmann, som et uttrykk for dennes personlighet. Forbryteren settes i sammenheng med folkemusikkens tradisjoner og en nasjonalromantisk sagastil, som tilfører ham storslagenhet og mytiske dimensjoner.

Beskrivelsen av slåtten og morderens trass på henrettelsesdagen tar opp to korte sider i begynnelsen av «Sævlid-Gutten», før parafrasen av justisdepartementets rapport om saksgangen tar over. Øverland er rask med å slå fast at Sevre var dømt med rette. Det er ikke bare lovbrøteren som hylles, men også loven selv, og rettssaken beskrives som et «Mesterstykke i praktisk juridisk Sans og Skarpsind» (Øverland 1896: 4). I fortellingens hoveddel er det nesten overraskende lite av innledningens episke distanse og romantiske stildrakt å spore. Først siteres justisdepartementets rapport direkte, deretter parafraiseres innholdet i den. Leserne får konkrete opplysninger om tid og sted for drapet, om offerets tilstand og om politiets arbeid med å oppspore og arrestere Sevre, som deretter rømte fra fengslet ved to anledninger. Til sammen var han på frifot i to år, før han ble innhentet og straffen fullbyrdet i 1834. Rapporten fremstillingen bygger på, forelå det samme året, bare noen uker før henrettelsen fant sted, og ble originalt publisert i *Departements-Tidende*.¹⁵⁵ Øverlands appropriasjon av rapporten innebærer kun få endringer. I delen som parafraiserer den, overtar han øvrighetens språkdrakt, og tittelens

¹⁵⁵ *Departements-Tidende* var et fagtidsskrift som publiserte opplysninger om lovgivning og administrasjon. Som regel var størsteparten av hvert nummer viet til en gjennomgang av rettsprosessen i forbindelse med en større rettssak. Rapporten om Sevre-saken strekker seg over hele 1834-årgangens nummer 46, med fortsettelse og avslutning i nummer 47. Da var Sevre på rømmen, men i nummer 50 opplyser en mindre notis om at han har blitt pågrepet og at henrettelsesdatoen er satt. Rapporten skal ifølge Per Hohle senere ha blitt publisert i det mer allment tilgjengelige *Illustreret Nyhedsblad*. Noen år senere, i 1855, opptrer den også i Fredrik Brandts *Repertorium for Lovkyndighed. En afkortet Bearbejdelse af Norsk Retstidende samt Udvalg af ældre Højesteretsdomme*, en samling rettsprosesser som var ment som praktisk veiledning for jusstudenter.

«Sævlid-Gutt» byttes ut med rapportens «Angjældende». Det er imidlertid et overraskende spenningsfylt narrativ som rekonstrueres i rapporten, som utsier mye også utover det juridiske. Blant annet er Sevles fluktrute etter drapet rekonstruert gjennom vitnemål og beskrevet i detalj. Rapporten gir leseren et fascinerende innblikk i hverdagslivet i Numedal i første halvdel av 1800-tallet, samtidig som den fremviser lensmannens forholdsvis moderne etterforskningsmetoder. For eksempel spilte målinger og avtegninger av støvleavtrykk fra drapsstedet en viktig rolle i bevisføringen.

Rapporten er stort sett holdt i et nøkternt og objektivt, beskrivende språk, men i forbindelse med Sevles manglende tilståelse skinner øvrighetens frustrasjon og avmakt gjennom. Dette gir seg til kjenne i adjektiv om tiltalte som kald og «haardnakket», mens forklaringene hans beskrives som «vitterlig Løgn» (Øverland 1896: 8-9; *Departements-Tidende* 1834: 806). Til tross for flere grundige avhør er det umulig å få en tilståelse ut av den tiltalte, og dødsdommen faller uten at den foreligger. Det er åpenbart at den manglende tilståelsen betraktes som et juridisk problem, som fratar indisiene mot Seville noe av deres styrke. Dette underbygges av at justisdepartementets rapport senere ble trykket i sin helhet i Fredrik Brandts *Repertorium for Lovkyndighed* (1855), som et eksempel for jusstudenter. Til *Repertorium* finnes to registre, *Register* og *Samling af mærkelige Højesteretsdomme*, der Seville-saken er omtalt med stikkordene «Mærkeligt Indiciebevis for Mord». Det vises samtidig til en annen drapssak fra 1830, der Martin Petersen ble dømt til døden for mord og postrøveri basert på lignende indisier. Brandt viser til Anton Martin Schweigaards *Den Norske Proces* (1849), som slår fast at domfellelsen av Petersen var riktig: Petersen tilstod nemlig drapet «efter at den endelige Dom var falden» (sst. 787). Saken nevnes som et eksempel på at «klare» indisiebevis må kunne være bestemmende også i tilfeller som ender med dødsstraff (sst.). De to sakene, en med og en uten endelig tilståelse, stilles opp mot hverandre som eksempler på et juridisk problemområde. Selv om loven strengt tatt ikke trenger noen tilståelse for å felle en dødsdømt, ser vi at rettergangen like fullt tenderer mot den. Tilståelsen er både et bevis og den bekreftelsen som trengs for å gi loven en endelig seier, skriver Michel Foucault (1977 [1969]: 38). Den bekrefter riktigheten av samfunnets utdeling av skyld og straff,

samtidig som den tilfredsstillende et mer allment ønske om å vite at sannheten er avdekket.¹⁵⁶

Justisdepartementets rapport avsluttes med Sevles pågripelse og stadfestelsen av dødsdommen. Øverland bygger derfor på andre forelegg når han avslutningsvis skildrer tiden frem mot henrettelsen. «Man havde endda ikke opgivet Haabet om at formaa Sævlid-Gutten til at gaa til Bekjendelse», skriver han her (1896: 33). Bekjennelsen er imidlertid ikke fremstilt som et juridisk krav som skal kaste lys over Sevles gjerninger, men som en religiøs funksjon som kan gi innsyn i hans indre. En prest som hadde kjent Seville som ung, skal ha besøkt ham ved flere anledninger for å få ham til å skrifte. I fortellingen fremholder presten for Seville at han snart skal se sin «høieste Dommer», og han ber ham bekjenne at han er skyldig til å dø. Ifølge Øverland beholdt Seville sitt rolige ytre og svarte bare «Jeg ved det: vi er alle skyldige til at dø» (sst. 34). Deretter sa han ikke mer, men nynnnet på slåttene og trampet i takt til den mens han ble ført frem mot bøddelen. Scenen bygger videre på folketradisjonens overleveringer om henrettelsen, som vektlegger Sevleguttens trass overfor både lov og religion. På denne måten viser fortellingen frem bekjennelsens ulike funksjoner på henholdsvis det juridiske, religiøse og kulturelle området.

Frem til dødsdommen foreligger, har spørsmålet om bekjennelsen vært forbundet med en kamp mellom lov og lovbrøyer, som står om den tiltaltes kropp. Etter at det er avgjort at Seville skal dø, ser vi at problemstillingene forbundet med den manglende bekjennelsen skyves over mot sjelen hans (se også Foucault 1977: 44). Som religiøst krav handler bekjennelsen om å avdekke tiltaltes indre, og om muligheten for å gå døden i møte forsonet med seg selv, samfunnet og Gud. Kampen om forbryterens sjel var imidlertid ikke over her, og tilståelsen fylte også bestemte kulturelle funksjoner i forbindelse med selve henrettelsen. Det er på selve henrettelsesdagen, der den dødsdømte konfronteres med representanter for samfunnet han hadde brutt med, at tilståelsen (enten den utsies eller ikke) utspiller sin endelige rolle (sst. 61). Ifølge Foucault spilte tilståelsen en tvetydig rolle i denne kulturelle sammenhengen. Den var på samme tid en bekreftelse av samfunnspakten og lovens berettigede straffeutmåling og en åpning mot å gjeninnføre forbryteren i

¹⁵⁶ Jamfør også Peter Brooks' *Troubling Confessions. Speaking Guilt in Law and Literature* 2000: 160–161.

folkets egen historieskriving. Bekjennelse og anger kunne forsoner, mens taushet underbygget bruddet mellom lovbryster og samfunn. En manglende tilståelse kunne imidlertid også gi forbryteren en tvetydig helterolle, som en som trosset alle former for overformynderi (sst.). Alle disse funksjonene henger, som vi ser, tett sammen med samfunnspakten. Som symbolsk form blir bekjennelsen et erkjennelsesverktøy som håndterer forholdet mellom lovbryster, lov og samfunn og slik forbinder det individuelle med det kollektive.

I folketradisjonens fortellinger om Sevlegutten settes slåttan som en stedfortreder for bekjennelsen, og som vi så i «Sævlid-Gutten» kunne den tolkes både som en forsoning og som et uttrykk for trass og styrke. I alle tilfeller innebærer det at et folkelig uttrykk erstatter både lovens og religionens krav om en bekjennelse: Slåttan, forstått som Sevles siste ord, trumfer både øvrighet og geistlighet. I så måte utgjør henrettelsesscenen det siste leddet i et maktspill som allerede lenge hadde pågått mellom lokalbefolkning og øvrighet i saken mot Sevre, og som går som en undertekst gjennom hele Øverlands fortelling. Sevre var på rømmen i over et år, uten at den lokale lensmannen nærmet seg det allment kjente skjulestedet hans. Først etter at en klekkelig dusør ble utlyst, kunne Sevre pågripes. De sentrale myndighetene valgte deretter å omgjøre Sevles dom og flytte henrettelsesstedet til Kongsberg, til tross for at den opprinnelige domsavsigelsen fremhevet behovet for å sette et eksempel i Sevles hjembygd. Grunnen var frykten for at Sevre på ny skulle få anledning til å rømme, hjulpet av sin «talrige Slægt» (Øverland 1896: 33). I tråd med folketradisjonen fremstiller Øverland Sevles oppførsel frem mot og under henrettelsen som en oppvisning av trass overfor lov og myndighet, slik at han, med Foucaults ord, heves «opp til heltekvadets plan» (1977: 61). Mer troverdige rapporter fra øyenvitner, som blant annet gjengis hos lokalhistorikeren Andreas Mørch, slår derimot fast at Sevre var blek, taus og måtte slepes frem til blokken (1932: 65). Slike diskrepanser er med på å tydeliggjøre at den historiske kriminelles rolle fort blir kunstfigurens, som fyller mange og til dels motstridende roller og funksjoner.¹⁵⁷

¹⁵⁷ Jamfør Hans Magnus Enzensbergers essay «Refleksjoner foran en montre», som jeg omtalte i delen «Kriminalitet og degenerasjon som erkjennelsesverktøy» i kapittel 2.

På tvers av lov, religion og folkelig kultur blir bekjennelsen brukt som et erkjennelsesverktøy for å forstå og forklare Sevles kriminalitet. Som symbolsk form tillater den at både det kriminelle individet og gjerningene hans settes inn i større, meningsfulle sammenhenger knyttet til lov, religion og folkelig opposisjon. Den samme symbolske formen får ulike funksjoner og verdier innenfor disse ulike diskursive områdene. I «Sævlid-Gutten» kommer dette til uttrykk i tekstens overflate, slik at diskursive spenninger spilles ut i fortellingen. Særlig justisdepartementets rapport og muntlige overleveringer om Sevele-saken står i kontrast til hverandre. Brytningene blir særlig tydelige der foreleggenes diskursive standpunkt til den samme symbolske formen, altså bekjennelsen, er forskjellige. Her ser vi tydelig at slike kollektive former åpner for det Jürgen Link kaller interdiskursive utvekslinger (se Link 1984: 159). I «Sævlid-Gutten» brukes forelegg som i utgangspunktet tildeler den manglende bekjennelsen ulike funksjoner, og foreleggenes «diskursive standpunkter» korresponderer med fortellingens varierende fremstillinger av forbryteren selv. Fortellingens Sevele veksler mellom å være lovens «Angjældende», kirkens fortapte synder og folketradisjonens «Sævlid-Gutt».

Rudolf Muus' fremstilling av Sevelegutten

Med dette som bakteppe kan vi gå videre til å se nærmere på Rudolf Muus' fortelling, «Sævlidgutten og hans Brors Sønnesøn Knut Ryentveit». Der skjer det en lignende utveksling mellom loven og folketradisjonens diskurser i delen om Sevelegutten, samtidig som det oppstår nye utvekslinger når disse foreleggene settes i sammenheng med saken mot Knut Ryentveit. Muus ga ut «Sævlidgutten og hans Brors Sønnesøn Knut Ryentveit» åtte år etter at Ole Andreas Øverlands «Sævlid-Gutten» kom ut. Det er tydelig at Muus bygget videre på den allerede etablerte tradisjonen for å fremstille Sevelegutten, og det er godt mulig at han brukte Øverlands fortelling som kildetekst. Fortellingen hans har imidlertid et mer litterært tilsnitt enn historikeren Øverlands, og han vier betraktelig mye mer plass til folketradisjonens forestillinger samt forbindelsen mellom Sevelegutten og slåttene «Sevele». Dette er med på å underbygge at arven fra Sevelegutten til Ryentveit består av en tekslig tradisjon vel så mye som tittelens «mordanlæg». Om vi vil forstå de kulturelle implikasjonene av forbryterfortellingen, må vi søke etter dem i utvekslingene som

oppstår når denne tradisjonen møter de nyere, biologiske forklaringsmodellene for kriminalitet.

Forbindelsen mellom Sevlegutten og en nasjonalromantisk tradisjon forsterkes i Muus' fortelling. Dette skjer blant annet gjennom intertekstuelle forbindelser til en etablert skjønnlitterær kanon. Allerede i åpningen alluderes det til Jørgen Moes tekst til slåtten «Fanitullen», og denne slåttevisen forblir en parallell til «Sevlen» også videre i fortellingen. Referansen åpner et større intertekstuellet rom omkring fortellingen, som forbinder Sevleguten med andre kjente overleveringer om vold og drap knyttet til bestemte steder. Likhetene mellom fortellingens åpningsord og første vers i «Fanitullen» er slående:

- 1) I Begyndelsen av forrige Aarhundre, viste der sig endnu megen Vildskab og Raahed blant Folket i de vestenfjeldske Indbygder, og vanskelig kunde der holdes et Gilde, uden at der kom til Slagsmaal. Da hed det sig, at Kvinderne tog med hver sin Ligskjorte til Gilde for, om Ulykken skulde ramme en af deres Mænd eller Sønner, at være beredt paa at svøbe hans Lig, før det bar hjemover. (Muus 1904a: 3)

- 2) I hine haarde Dage,
Da ved Øldrik og Svir
Hallingdødens Knivblad
Sad løst i hans Slir, -
Da Kvinderne til Gilde
Bar Ligskjorten med,
Hvori de kunde lægge
Sin Husbonde ned (Moe 1856: 137)

Referansen er med på å etablere en kronotopisk sammenheng mellom fortiden («forrige Aarhundre» / «hine haarde Dage») og det vestenfjelske området, som knyttes til de voldelige hendelsene som omtales.¹⁵⁸ «Fanitullen» bygger på et historisk knivslagsmål mellom to menn, som skal ha funnet sted under et bryllup i Hol i 1724.¹⁵⁹ Den opprinnelige traderingen forteller at den ene av de to mennene ble

¹⁵⁸ Begrepet kronotop forener kjennetegnene til tid (kronos) og rom (topos) i litteraturen. Disse kategoriene er gjensidig avhengige av hverandre, og bidrar begge til hvordan litterære tekster fremstiller virkeligheten. Se Mikhail Bakhtins «Forms of time and of the chronotope in the novel» i *The Dialogic Imagination* (1981 [1937]).

¹⁵⁹ Jørgen Moes tekst legger hendelsene til Hemsedal og ikke til Hol.

drept, mens den andre flyktet over fjellet til Numedal, som også var Sevleguttens hjemsted. Jørgen Moes versjon av sagnet ble skrevet i 1850-årene, og var blitt en etablert del av en nasjonal litterær kanon da Muus tok den i bruk. Appropriasjonen er et godt eksempel på hvordan Muus spilte på folkelige og litterære tradisjoner på samme tid, på måter som var fortellerteknisk effektive. Lesernes kjennskap til «Fanitullen» gjør allusjonen til et frempek, og forsterker inntrykket av at fortellingen dreier seg om en forbrytelse med mytiske dimensjoner.

Gjennom hele fortellingen fungerer slåtten «Sevlen» som et synekdochisk uttrykk for Sevleguttens personlighet og indre liv. I innledningen, etter en kort presentasjon av egenskapene hans, står det at «[h]an havde selv laget en Slaat, en eggende vild, kaad Melodi, der klang som et Udslag af hans egen tøilesløse Karakter. Når Sævlislaatten blev spillet, vakte den Gru hos mange» (Muus 1904a: 3–4). Karakteristikkene av Sevlegutten er imidlertid tvetydige, og tilkjenner en ambivalens som ofte preget fremstillinger av berømte forbrytere.¹⁶⁰ Som ung beskrives han som «en spræk, vakker Gut, svært til Arbeidskar, gløg og raadsnar og flink Fiolinspiller, men tillige overmaade forlystelsessyg og fik tidlig hang til Drik, Kortspil og Nattefrieri» (sst.). Beskrivelsen er i tråd med et mønster Joy Wiltenburg finner i sine studier av engelske og tyske eksempler på sensasjonelle tekster om historisk kriminalitet helt fra 1500-tallet og fremover. Slike tekster tegner et felles årsaksbilde, som forbinder kriminaliteten med tidligere amoralsk oppførsel og dårlige karakteregenskaper, for eksempel usedelighet, drikke, kortspill, grådighet og sinne (2004: 1391). Forbryteren er ikke i utgangspunktet annerledes enn andre mennesker, men mangler evnen til å kontrollere sine dårlige egenskaper, som derfor eskalerer (sst.). Resultatet er den samme tvetydige fremstillingen som vi så da

¹⁶⁰ Tvetydigheten er et vanlig trekk ved forbryterfortellingene, som ofte fremstiller sine protagonister som helter og de kriminelle gjerningene i et apologetisk lys. Særlig i fortellingene om vane-kriminelle og mestertyver, som Gjest Baardsen og Ole Høiland, beskrives forbryterbanen som feil veivalg i livet eller uheldige omstendigheter. Som Robin Hood tar de fra de rike og gir til de fattige, og livet på flukt fremstilles som eventyrlig og fritt. «Mestertyven havde altid staaet for hende som en Eventyrhelt», står det om den bedrestilte kvinnen Aagot i en av Muus' fortellinger om Ole Høiland, og «[h]avde han fulgt Dydens Vei, da kunde han med sine sjeldne Evner og utmærkede Forstand utvilvsomt blevet noget Stort» (1889: 20, 31). Med mordere forholdt det seg rimeligvis noe annerledes, men ambivalensen er tydelig også i deres folkelitterære genealogi – det så vi blant annet i Ole Andreas Øverlands «Sævlid-Gutten».

Øverland fremstilte Sevlegutten som en sagahelt, en skikkelse som overgår hverdagsmennesket både i last og i dyd.

«Fanitullen» og «Sevlen» var slåtter som ble forbundet med den kjente folkemusikanten Møllergutten, som opptrer både som et referansepunkt og som en karakter i Muus' fortelling. Møllergutten spiller «Sevlen» i et danselag Sevlegutten deltar i. Samtidig som dette skjer, ser Sevlegutten at kramkaren Sølv-Tollef har en stor mengde kontanter. Slåttemelodien akkompagnerer drapsplanene hans:

[I Drammen] finder vi [Sævligutten] yr og glad i Danselag. Vakre, viltre Jenter var her, selve Møllargutten spillede til Dans og Kræmmeren Tollef Kittelsland, Sølvtollef kaldet, var flot til at traktere med drikkende varer.

Da Møllargutten udpaa Kvelden spillede den sprættende vilde, kaade Sævleslaatten, smilte Ole i stolt Henrykkelse og følte sig som en Storkar. (...)

Det var en liten Stund efter, at Sølvtollef tog frem sin Lommebog og aabnede den, hvorved Ole fik se en Bunke blaa og gule Pengesedler.

«De skal blive mine!» tænkte Sævligutten med gnistrende Øine. (Muus 1904a: 6-7)

Scenen fra danseildet danner nok en parallell «Fanitullens» skildring av bryllupslaget i Hol, der det var djevelens slåttespill som endte med «et rungende Mandefald» (Moe 1856: 140). Innskrivingen av Møllergutten er samtidig med på å skape nye forbindelser mellom de omtalte forbryterne og stedene de kom fra, og scenen fungerer også som et første tilknytningspunkt mellom de tradisjonsrike fortellingene og den dagsaktuelle Ryentveit-saken. Torgeir Augundsson, som Møllergutten egentlig het, kom i likhet med Ryentveit fra Saude i Telemark.¹⁶¹ Sammen med parallellene som utbygges mellom Sevleguttens livshistorie og Ryentveits, er dette et av elementene som innskriver også Ryentveit-saken i den samme tradisjonen som innbefattet slåttene «Sevlen» og «Fanitullen». Konstallasjoner av stedsnavn og historiske personnavn er markører som virker sammen med de intertekstuelle referansene i fortellingen. Sammen bygger de opp et mytologisk-

¹⁶¹ Torgeir Augundsson var kjent under en rekke variasjoner av kallenavnet, som Myllarguten, Myllaren, Møllaren, Myllarungen eller Stormylnaren. Han levde fra 1799 til 1872. Lokalhistoriker Ingvar Skobba hevder at Knut Ryentveits drapsoffer, Åste Gunnarsrud, kom fra den samme husmannsplassen som Myllarguten ble født på (2001: 10). «Fanitullen» var originalt en gammel hallingslått som var velkjent i de fleste hardingfelebygdene, og både Møllergutten og Lars Fykerud (1860-1902) spilte varianter av den som ble svært godt kjent.

historisk univers, der morderne både er litterære karakterer, kulturelle figurer og historiske skikkelser.

Hos Muus har Sevlegutten ikke bare drept den omreisende kramkaren Sølv-Tollef; han har også tatt bestefaren av dage ved å dytte ham ut av fiskebåten og la ham drukne.¹⁶² Drapet forklares med et økonomisk motiv: Bestefaren hadde krav på føderåd livet ut fra gården som Sevlegutten hadde overtatt. I forbindelse med begge drapshandlingene opptrår slåttene som et uttrykk for morderens indre. Samme dag som Sevlegutten dreper bestefaren, opptrer han i festlig lag og spiller kort, og i gravølet tar han felen frem og spiller «Sevlen» (Muus 1904a: 6). Slåttene uttrykker manglende anger og empatiløshet, samtidig som den står i bekjennelsens sted. Folk skjønner at Sevlegutten står bak dødsfallet, men de tør ikke gjøre noe med saken (sst.). Senere får slåttene samme funksjon i forbindelse med drapet på Sølv-Tollef og dødstraffen det medfører. Også denne gangen bekrefter slåttene morderens karakteregenskaper, og den er samtidig en bekjennelse og et uttrykk for hvordan han selv møter døden: «Sævligutten blev sig selv til det sidste. Hos ham var verken Tale om Anger eller Bekjendelse. Da han gik til Retterstedet, trallede han muntert Sævlislaaten» (sst. 15). Som hos Øverland inngir slåttene publikum med en blanding av frykt og beundring, som henger sammen med spenninger mellom lokalbefolkning og øvrighet. Slåttene står som et uttrykksfullt språk som unndrar seg juridiske konsekvenser. Samtidig innbyr den til fortolkninger av forbryterens indre liv. Den kan spille frem karaktertrekkene hans og «gjenskape» ham i et kunstnerisk uttrykk – og er i den forstand også en metatekstuell representasjon av forbryterfortellingen selv.

I likhet med Øverland benytter Muus seg av justisdepartementets rapport i tillegg til folketradisjonens overleveringer. Også hos ham har dette satt tydelige spor i tekstens overflate. Fordi Muus har viet forholdsvis mye plass til en romantisk fremstilling etter folketradisjonens mønster i forkant av overgangen til rapporten, er bruddflaten mellom de to diskursene desto tydeligere. I løpet av de første sidene har

¹⁶² I forbindelse med den historiske rettssaken mot Ole Olsen Sevre ble også bestefarens drukningsulykke undersøkt på nytt, uten at man fant grunn til å mistenke Sevre for dette dødsfallet (*Departements-Tidende* 1834: 832). Ryktene levde imidlertid videre på folkemunne (se Øverland 1897: 35).

vi fulgt Sevle gjennom drapet på bestefaren og frem mot dansegildet der Sølvtollef uforsiktig viser frem en lommebok full av pengesedler. I denne delen av teksten har vi tidvis innsyn i Sevleguttens tanker, samtidig som vi er hensatt i et episk tid-rom forbundet med folketradisjonens kronotop. Overgangen til en juridisk diskurs skjer direkte etter dansegildet, og åpner med funnet av den drepte Sølvtollef. Selve drapet omgås med en ellipse i teksten, og det er med én gang åpenbart for leseren at fortellerperspektivet har skiftet fra morderen til øvrigheten:

Om Morgenen den 25de Februar 1832 bemærkede Gudbrand Torjussen Rud paa en Reise fra Sigdal til sit hjem i Numedal, Blodspor paa veien gjennem Nerdalsskogen. Omtrent 34 Skridt fra Veien fik han se Liget af en Mandsperson hænge udover en Skrænt i Veikanten. Den døde gjenkjendtes strax som Tollef Kittelsen fra Gaarden Vægli i Numedal. (...) Liget, som bragtes til Enger, var blodigt, Halsen overskaaret og bibragt flere Saar, deriblandt i Hovedet. Myrdedes Kramkiste fandtes ikke. Derimod forefandtes i Ligets Lomme blandt andet 27 Sinkknapper, men i Nærheden bemærkedes to Oxepoise, hvoraf den ene var kort og tyk, endvidere Sliren til en Tollekniv. (Muus 1904a: 7)¹⁶³

Den episke og mytiske distansen til de omtalte hendelsene erstattes her med konkrete datoer, tidspunkter, steds- og navneangivelser, som gir inntrykk av samtidighet. Grepet tillater Muus å bruke både folketradisjonen og de overleverte saksdokumentene på en måte som er dramaturgisk effektiv, og som tillater at teksten hans både bærer spor av tidligmoderne, folkelige forestillinger om forbryteren som en tvetydig helteskikkelse og den moderne kriminallitteraturens interesse for den langsomme etterforskningen av drapet. Fordi drapshandlingen forblir ubeskrevet, kan leseren med spenning følge øvrighetens prosess med å oppklare mordet, arrestere Sevle og gjeninnhente ham etter rømningene. Fremstillingen veksler samtidig mellom åpenbar fiksjonalitet og dokumentarisme.

Muus anvender rapporten på lignende måte som Øverland. Også han fremhever at «Angjældende nægtede med den største Freidighed» å ha begått drapet (1904a: 11). I Muus fremstilling er bevisene mot Sevle sikre, men likevel var han ikke

¹⁶³ En oksepeis er en kort og solid pisk laget av to eller tre tvinne oksepeniser, holdt sammen og forsterket av metall. At den ene oksepeisen hadde vært i Ole Olsen Sevles besittelse var et av de materielle indisiene mot ham.

«at formaa til at afgive Tilstaaelse» (sst. 14). Konflikten mellom lokalsamfunn og øvrighet under Sevles rømninger fremstilles i enda mer tilspisset versjon enn i *Departements-Tidende* og hos Øverland. Muus slår fast at de i lokalbefolkningen som ikke var blant hans tallrike beundrere og slektninger, var for redde til å angi ham (sst. 15). Flyttingen av henrettelsesstedet forklares også her med at øvrigheten fryktet at venner og familie ville gripe inn og forhindre henrettelsen. Som hos Øverland går Sevlegutten døden i møte uten å ha tilstått, og slåttemelodien er hans siste budskap til verden. Hos Muus åpnes det imidlertid ikke for at slåtten kan fortolkes på flere måter, slik Øverland antyder at den kan uttrykke anger eller trass. Snarere er den hele veien et tydelig uttrykk for forbrytermenneskets kalde indre og for hans uendrede karakter.

Knut Ryentveits arv. Diagnosen som erkjennelsesverktøy

Allerede i Muus' appropriasjoner av tidligere fremstillinger av Sevlegutten ser vi at de brukes til å understøtte andre konklusjoner om kriminalitetens årsaker enn i tidligere tekster. Fortellingen om Seve avslutter med den bastante konklusjonen jeg siterte i begynnelsen av kapittelet: Man kan ikke forstå det annerledes enn at Sevlegutten hadde fått morderske tendenser i slektsarv – tendenser som det nå har vist seg at han ga videre i arv til sin «Brors Sønnesøn» Knut Ryentveit (Muus 1904a: 15–16). For Sevleguttens del finnes det imidlertid ikke noen konkrete eksempler på forgjengere som var mordere, selv om de mange allusjonene til «Fanitullen» antyder at også hans gjerninger er gjentagelser av hendelser som fant sted århundret før. Etterkommere, derimot, finnes i helt konkret forstand. Hele den siste halvdel av Muus' fortelling er viet til Ryentveits livshistorie, som skal vise hvordan Sevleguttens arveanlegg kom til uttrykk «nær 80 Aar efter at Sævliguttens Hoved falt paa Blokken» (sst).

Muus befester arvets betydning ved hjelp av flere fortellertekniske grep. Paralleller mellom de to mordernes liv, gjerninger og karakteregenskaper fremheves, slik at arv fremstår som repetisjon. På samme måte som Sevleguttens draps-handlinger ble knyttet til både en litterær folketradisjon og den biologiske degenerasjonsforklaringen, er det også for Ryentveits del snakk om en kulturell arv og en selvoppfyllende profeti i tillegg til et biologisk slektskap: «De gamle i Slægten

sagde om ham: 'Dette blir nok en riktig Sævligut.'» (Muus 1904a: 16). Spådommen understøttes av at den unge Ryentveit har hørt fortellingene om Sevlegutten og slåttén «Sevlen». På den måten forblir slåttén en metonymisk representasjon for forbryteren i denne delen av teksten:

Lige fra Barndommen havde Knud hørt om denne sin Grandonkels stormfulle Liv og lært at se en Helt i ham. Dette, at Sævligutten i nær to Aar havde levet som Rømling og holdt Øvrigheden for Nar, syntes Knud noget helt storslagent, og førstegang han var i Danselag og hørte den eggende Sævlislaaten sitre fra Strengene, gik den ham i Blodet. (sst. 16–17)

Forbindelsen mellom Sevlegutten og slåttén får nye funksjoner i denne delen av teksten. «Sevlen» står ikke bare som en stedfortreder for bekjennelsen, men også for arven selv. Den fungerer som en form for «smitte» fra Sevlegutten til Ryentveit, som går sistnevnte «i Blodet». Slåttén er på samme tid et symbol på den biologiske og den kulturelle arven som forbinder de to morderne med hverandre. Vel så mye som fysiske mordanlegg overføres Sevleguttens anlegg gjennom fortellingene om morderens stormfulle liv og tvetydige, tidvis heltelignende kvaliteter og de gamles spådom.

Likheten mellom de to morderne trekkes frem gjentatte ganger. På samme måte som Sevlegutten muntert spilte «Sevlen» i bestefarens gravøl, drar Ryentveit på dansegilde etter at han har drept Åste, uten at det er noe «paafallende at se i hans Væsen» (Muus 1904a: 6, 27). Roen og kulden, som vitner om empatiløshet og utilgjengelighet, fremheves. Også senere, etter at han har blitt fengslet for drapet, men utviser både god appetitt og søvn på tross av fangenskapet, slår Muus fast at «[i] et og alt teede han sig som hans Frænde Sævligutten i Fængsel» (sst. 29). Likheten som etableres mellom morderne i denne delen av teksten, forklarer enkelte av valgene Muus gjorde da han approprierte foreleggene om Sevlegutten. For eksempel blir det tydeligere hvorfor Muus har fremhevet drapet på bestefaren, kalt «Storen», som i de fleste andre skriftlige varianter behandles som løse rykter. Bestefaren er, i likhet med Åste, et offer som står morderen nær, og begge har i virkeligheten krav på drapsmannens beskyttelse. Storen i form av føderåd, og Åste

fordi hun bærer Ryentveits barn. Begge har blitt en hindring for morderens individuelle utvikling og velvære, og han velger derfor å rydde dem av veien. I etterkant av mordene viser verken Sevlegutten eller Ryentveit tegn til anger, selv om de hadde et nært forhold til ofrene.¹⁶⁴ Sevlegutten dreper snart på nytt, og mordet på Sølv-Tollef utgjør en parallell til Ryentveit-saken også i selve gjerningen, som i begge tilfeller består i at offerets hals skjæres over med kniv.

Parallellene omfatter både de konkrete drapshandlingene og de to mordernes motiv og personlige egenskaper. Ryentveits handlinger fremstår som en gjentakelse av Sevleguttens, og den samme personlighetsutviklingen gjentar seg under nye historiske forhold. Den konkrete gjentakelsen er et grep som minner oss om Cesare Lombrosos omtale av Henrik Ibsens *Gengangere* i kapittel 5, der kriminalantropologen påpekte at skjønnlitteraturen fremstiller degenerasjon som en helt direkte repetisjon – gjentakelsen av konkrete gester eller ordelag – for å tydeliggjøre budskapet. Det handler også denne gangen om en effekt som tilsvarende Sigmund Freuds «Det uhyggelige». Den gjengangeraktige tilbakekomsten av de samme «karakterene, skjebnene, de forbryterske handlingene» i flere generasjoner etter hverandre fremkaller gjenkjennelsen av «Den Andre» i en selv, og dette er grunnkarakteren i det uhyggelige og gruvekkende (Freud 2011 [1919]: 161). I sin populærlitterære form tar imidlertid fordoblingen også form av den ambivalensen som til alle tider har kjennetegnet forbryterlitteraturen. Arven etter Sevlegutten er ikke bare uhyggelig, men gir også det dagsaktuelle mordet et preg av en episk storhet forbundet med tidligere tiders «storslagne» unntaksmennesker. Både Sevlegutten og Ryentveit får preg av en nasjonalromantisk fremstilling av den norske bonden som de siste eksemplene på sagatidens mannsideal: den sterke, kalde og egenrådige.

Muus' fremstilling av Ryentveit bærer imidlertid også spor av den psykologiske vendingen som fant sted i norsk litteratur i andre halvdel av 1800-tallet. Mens Sevleguttens indre stort sett kom til uttrykk gjennom slåtten «Sevlen», beskrives Ryentveits indre motivasjon for å begå drapet på Åste i klare ordelag. Det

¹⁶⁴ Knut Ryentveits drap på Åste Gunnarsrud er samtidig et drap på hans eget ufødte barn, slik at begge mordene skjer innenfor familiens rammer.

er de samme karakteregenskapene som legges til grunn for begge morderne, men i delen om Ryentveit suppleres de av et innblikk i morderens resonnement og skiftende følelser overfor kjæresten. Fortellingen beskriver en ung mann som først er dypt forelsket i Åste og oppriktig lover å gifte seg med henne, men som kjølner etter at de har inngått et seksuelt forhold. Hele tankerekken som leder frem mot drapsplanene er gjengitt:

Efterat Aaste hengav sig til ham, var hun ligesom sunket ned i hans Respekt til at blive jevngod med alskens løse Jenter, som for et godt Ord havde givet ham, hvad han ønskede, og lidt efter lidt havde han formelig begynt at forakte hende. Nu havde han ikke seet hende paa længere Tid og under dette var en rig, vakker Gaardjente begynt at tilsmile ham og havde vakt al hans Lidenskab. (...) Knud vidste intet om hendes Tilstand, men da Moderen nu fortalte ham det, blev han yderst ilde tilmode. Og som han nu skred op og ned ad Gulvet, blev han stedse mere rasende paa Aaste. Naar den stolte Randi Tronstad fik Nys om, at han havde barn med Husmandsjenten, vilde hun ikke vide noget af ham mere. (...) Han tænkte ikke, at han selv var hendes Forfører, som paa en skammelig Maade havde svigtet hende, han kjendte ingen Medlidenhed for den stakkars Aaste. Han nærrede kun et blindt had mod hende og det ufødte barn. Skulde da hele hans Liv forfeiles for en skarve Husmandsjentes Skyld? spurgte han sig, mens alle dæmoniske Tendentser blussede op i al sin Vælde og tog Herredømmet hos ham. Jeg kan ikke trække Pusten frit, før jeg har skaffet Aaste afveien! skreg det inde i ham, som der engang havde lydt i Sævligguttens mørke Sjæl, dengang Bedstefaaderen var ham iveien. (Muus 1904a: 28)

Som vi ser, er det et langt mer sammensatt årsaksbilde som skildres i forbindelse med Ryentveit-saken enn det var da Sevlegutten planla sitt drap på Sølv-Tollef. Muus beskriver de kjølnede følelsene, den nye interessen og det «logiske» resonnementet som ligger til grunn for at «dæmoniske Tendentser» i ham til sist blusser opp og vekker den samme mordlysten i ham som i slektingen. Arven er altså ikke utelukkende forklart som en blind gjentakelse, men involverer også psyko-fysiologiske beveggrunner.

Også patologiske årsaker til drapet på Åste blir gradvis introdusert i denne delen av fortellingen. Ryentveit drikker for mye, og alkoholinntaket forbindes med hallusinasjoner og angst som speiler de sakkyndiges konklusjon under rettssaken: at han er degenerert.¹⁶⁵ Utviklingen mot alkoholisme går raskt, og «i 19-Aarsalderen var

¹⁶⁵ Allerede i Bénédicte-Auguste Morels avhandling *Traité des dégénérescences* fra 1857 regnes

det allerede kommen saavidt med ham, at han stadig maatte tage til stærke Drikke» (Muus 1904a: 17). Også Sevleguttens hang til alkohol ble fremhevet og omtalt som del av hans «forlystelsessyge». I fortellingen om Ryentveit er imidlertid alkoholforbruket forbundet med et mer konkretisert spørsmål om tilregnelighet og ansvar. Muus bygger på de kjente opplysningene fra pressen og fremhever hallusinasjonene Ryentveit fikk i forbindelse med et særlig hardt drikkegilde. Deliriet opptrer allerede før han innleder forholdet til Åste, og i fortellingen fylles hallusinasjonene med innhold som forespeiler drapet. I synet ser Ryentveit først at han skjærer over halsen på Åste, deretter at faren hennes, gamle Halvor Gunnarsrud, står i rommet (sst. 19). Når han senere forelsker seg i Åste, følges forelskelsen hele veien av en angst som settes i forbindelse med disse forestillingene. Ekspertuttalelsens sykdomsbilde får på denne måten et anstrøk av fremsyn og skjebne; det patologiske romantiseres, samtidig som de tradisjonelle fremstillingene av forbryteren patologiseres.

«Arven» etter Sevlegutten omformes av de psyko-fysiologiske årsaks-sammenhengene som etableres i denne delen av fortellingen. Det er ikke lenger spørsmålet om bekjennelsen og forbryterens indre liv som symboliseres av slåtten, men spørsmålet om arv og «smitten» Sevles mordanlegg innebærer. I delen om Ryentveit er det derfor diagnosen som symbolsk form, snarere enn bekjennelsen, som fungerer som et erkjennelsesverktøy i teksten. Ryentveits livshistorie er ikke bare en gjentakelse av elementer fra Sevleguttens, den innebærer også en patologisering som har tilbakevirkende kraft. Den vitalistiske kraften som ligger bak fremstillingen av Sevlegutten, den uhyggelige og storslåtte karakteren, forvitrer i delen som omhandler Ryentveit. Mens ambivalensen i første del består av en veksling mellom helten og antiheltens egenskaper, består den i andre del også av skillet mellom arvelig determinisme og fri vilje, og mellom normalitet og abnormitet. Den tvetydige helteskikkelsen Sevlegutten utgjorde blir retrospektivt satt inn i en kausalitetsmodell som patologiserer handlingene hans og gir forlystelsessyken

alkoholisme som et første skritt på veien mot degenerasjon, som også kunne fremkalle latente arvelige anlegg. I tidsrommet Muus skrev i diskuteres ofte degenerasjon i forbindelse med avholdsbevegelsen i norsk offentlighet, for eksempel i inseratet «Degeneration» av overlege Gerhard Henrik Armauer Hansen i *Aftenposten* 1904.12.05.

knyttet til selskap, drikke og utsvevelser nytt meningsinnhold. Degenerasjonslærens inntreden i forbryterfortellingen åpner for å se ikke bare Ryentveit, men også fortiden og Sevlegutten i et nytt lys.

Om bekjennelsen er en symbolsk form som, med Frederik Tygstrup og Isak Winkel Holms ord, «gør det muligt at skabe et billede af et menneskes intime liv», er fundamentet for diagnosen som symbolsk form at den regulerer forståelsen av forholdet mellom det normale og det abnorme, det friske og det syke (2007: 154). I forbindelse med kriminalitet handler det i begge tilfeller om at vi trenger erkjennelsesverktøy som lar oss håndtere det kriminelle individets brudd med samfunnet og samfunnspakten. Bekjennelsen avhenger av å få den kriminelle i tale, og i det korporlige straffesystemet vil man bruke tortur av kroppen som et middel til å fremtvinge den nødvendige utsigelsen av skyld (jf. Foucault 1977: 41). Diagnosen kan derimot avleses i de tegnene, både psykologisk og fysiologisk, som den syke eller avvikende fremviser. I den forbindelse handler det ikke om å tale, men om å lese. Diagnostiseringen avhenger av den formen for profesjonell lesning som ble tatt i bruk både innenfor det vitenskapelige feltet, der jeg særlig har forbundet den med Cesare Lombroso, og på det kulturelle området der Max Nordau fremstår som det mest ekstreme eksempelet.

Bekjennelsen har selvsagt forblitt en viktig del av rettssystemet og av vår kriminalitetsforståelse for øvrig, og denne symbolske formen står stadig i nær forbindelse til fortellingene vi konstruerer for å forstå kriminalitet. Dette forholdet har blant annet blitt godt belyst av Peter Brooks i *Troubling Confessions. Speaking Guilt in Law and Literature* (2000). Diagnosen er imidlertid en symbolsk form som har tatt over enkelte av bekjennelsens funksjoner og åpnet for nye tilnærminger til det kriminelle individet. Med utgangspunkt i diagnosen som symbolsk form kan vi søke forbi det uttalte, til forklaringer som har med psyko-fysiologiske sammenhenger å gjøre. Diagnosen binder sammen kropp og individ på en annen måte enn bekjennelsen: Ikke som et sted for forhandling om skyld, men som et sted for fortolkning og, potensielt, behandling. De rettspsykiatriske praksisene som ble innført omkring århundreskiftet 1900, har ifølge Espen Schaanning beholdt en sentral plass i norsk rettspraksis helt frem til våre dager (2013: 51). Utilregnelighets-

spørsmålet og komplikasjonene det innebærer for forholdet mellom lovbrudd, lovbryster og rettssystemet, påvirker fremdeles måten vi tilnærmer oss kriminalitet på.¹⁶⁶ Muus' fortelling bidrar til å tydeliggjøre at skiftene i vår forståelse og håndtering av fenomener som kriminalitet, ikke bare finner sted innenfor spesialdiskursene på det medisinske og juridiske området. Tekster og fortellinger tar aktivt del i å skape interdiskursive «laboratorier» som utforsker hva slike skifter innebærer for menneskelig meningsproduksjon.

Analysen av «Sævligutten og hans Brors Sønneson Knut Ryentveit» viser at det historiske skiftet i forståelsen av kriminalitet i andre halvdel av 1800-tallet også innebar en endring i hvilke erkjennelsesverktøy man tilnærmet seg kriminelle hendelser med. I Sevle-sakens virkningshistorie ser vi at bekjennelsen lenge var den strukturerende symbolske formen i fremstillingene av drapet, både innenfor folketradisjonen, i lovteksten og i senere forbryterfortellinger. Muus' appropriasjon og videreføring av disse tekstene i fortellingen om Knut Ryentveit synliggjør konsekvensene av at diagnosen var en symbolsk form som var i ferd med å få større prominens i tiden omkring århundreskiftet. Hos Muus er det ikke lenger tilståelsen som er strukturerende for fortellingen, men derimot den individuelle utviklingen til morderen og en popularisert forbryterpsykologisk forståelse av kriminalitetens årsaker. Ryentveits utvikling fremstilles i tråd med et sykdomsforløp, som aksentueres av det påståtte slektskapet til Sevlegutten. Om en bekjennelse kunne snu forbryteren til forsonet mann eller til helt, kunne diagnosen forskyve skyldspørsmålet over mot generasjonene forut, mot en form for fatalisme eller skjebne, og mot en historisert forståelse av enkeltindividet. Vel så viktig er det imidlertid at fortellingen synliggjør at denne utviklingen i kriminalitetsforståelsen ikke er linær eller tar form av et markant paradigmeskifte. Også tillempningen av degenerasjonslæren innebar en videreføring av tradisjonelle måter å fremstille kriminalitet på, blant annet gjennom sin åpenbare tilknytning til en nasjonalromantisk stil. Den populærlitterære bruken av degenerasjonslæren i tiden omkring århundreskiftet

¹⁶⁶ I saken mot masse-morderen Anders Behring Breivik i 2012 gjorde både tilregnelighetsspørsmålet og spørsmålet om arv og miljø seg gjeldende. I kjølvannet av denne saken varslet Justis- og beredskapsdepartementet en omfattende gjennomgang av norsk rettspsykiatrisk praksis.

medførte kontinuitet vel så mye som brudd, og spilte trolig en viktig rolle i konsolideringen av gamle og nye måter å forstå kriminalitet på.

Sletten-affæren

Litterære engasjement for Thorvald Sletten i 1899–1907

Mordet på Maren Brevig, best kjent som Mor Sletten, fant sted på Sletten gård i Son ved Oslofjorden på ettermiddagen den 6. april 1899. Fostersønnen, den biologiske nevøen Thorvald Sletten, forklarte at han hadde funnet henne bevisstløs på soveromsgulvet da han kom tilbake fra vedhogst i skogen. Hun hadde blitt skutt to ganger i bakhodet, og revolveren lå ved siden av henne i armkroken. Døden inntraff først under legeoppsyn den følgende morgenen, men uten at hun kom til bevissthet i løpet av natten. De sakkyndige utelukket selvmord, og på bakgrunn av vitnemål og materielle indisier ble Sletten arrestert og tiltalt. Det ble antatt at han hadde anskaffet skytevåpenet i Kristiania i løpet av påsken, der han hadde besøkt forloveden Marie Martinsen. To tradisjonelle motiver for mord så ut til å ha virket sammen: kjærlighet og penger. Mor Sletten var imot det forestående giftemålet, og de hadde ofte kranglet om fremtiden hans. Det ble antatt at Sletten ville sikre seg gården før hun kunne gjøre ham arveløs. Sletten holdt imidlertid fast på at han var uskyldig, og han tilstod aldri å ha begått drapet. Lagmannsretten felte dommen, som lød på dødsstraff for overlatt drap, basert på indisiene mot ham. Etter sedvane ble straffen omgjort til livsvarig straffarbeid ved Akershus straffeanstalt. I 1907 mottok han en kongelig benådning og kunne forlate fengslet.¹⁶⁷

Sletten-saken var en av de best kjente og mest omdiskuterte kriminalsakene i Norge omkring århundreskiftet. Grunnen var skyldspørsmålet. Hadde virkelig 24 år gamle Sletten, kjent som en omgjengelig og snill gutt, tatt livet av sin egen

¹⁶⁷ Straffen ble omgjort ved kongelig benådning av kong Oscar II. Dette var forventet, i og med at dødsstraffen ikke hadde blitt gjennomført i Norge siden 1876. Thorvald Sletten ble senere benådet på ny av kong Haakon VII i 1907 og løslatt fra fengslet. Benådningen skjedde på bakgrunn av god oppførsel og innebar ikke en frifinnelse.

fostermor?¹⁶⁸ Kunne han være uskyldig dømt? Spørsmålet engasjerte den norske offentligheten i til sammen åtte år, fra morddagen og frem til benådningen var et faktum. I løpet av denne perioden fikk den domfelte morderen sterke støttespillere både høyt og lavt i den norske litterære offentligheten. Det litterære feltet kom på ulike måter til å spille viktige roller i «forsvaret» for ham og i debatten om saken. Tekstene som omhandler Sletten-saken aktualiserer tidens kulturelle forestillinger om det kriminelle individet på andre måter enn når skyldspørsmålet fremstod som avklart, som i forrige kapittels tekstkorpus. Der så vi hvordan kriminalvitenskap og degenerasjonslære bidro til å forklare hva det var som kjennetegnet forbrytere og forårsaket kriminalitet. Utgangspunktet var et annet for Slettens støttespillere: De ville fremstille en «uskyldig domfelt» og argumentere for at han *ikke* var kriminell, til tross for at retten dømte ham. Den følgende analysen vil vise at også tekstkorpuset knyttet til denne saken dro veksler på forestillinger hentet fra kriminalvitenskapens register, men at de tok dem i bruk på andre måter enn vi har sett så langt.

Thorvald Slettens «litterære» forsvarere

Thorvald Sletten hadde flere av sine største støttespillere blant norske forfattere. Den første og mest prominente av dem var Bjørnstjerne Bjørnson, som engasjerte seg i saken gjennom en serie åpne brev og debattinnlegg publisert i *Verdens Gang*. De tidligste innleggene kom rett etter at dommen falt i 1900, men flesteparten stod på trykk fra 1906 og frem til benådningen året etter. I oppholdet mellom de to involveringsfasene hans kom det ikke uventet ut flere sensasjonelle fortellinger om saken i det folkelitterære kretsløpet, og disse fortellingene dro veksler på den offentlige debatten. Tre slike ble gitt ut i 1904, og en fjerde i anledning benådningen i 1907. Samtlige av dem fremstilte Sletten som uskyldig dømt. Rett etter Slettens benådning skrev også den mer anerkjente populære forfatteren og Bjørnson-vennen Jacob Breda Bull en lengre, saklig fremstilling av Sletten-saken, som strakk seg over

¹⁶⁸ Se *Stavanger Aftenblad* 1899.04.11.

flere nummer av *Folkebladet*.¹⁶⁹ Til sammen ga dette det «offentlige forsvaret» for Sletten en tydelig litterær slagside.

Forfatterne bidrag representerte det litterære feltet på ulike måter, og grep inn i den offentlige debatten med forskjellige virkemidler. På den ene siden har vi de kjente forfatterne saklig funderte agitasjon for en gjenopptakelse eller benådning, som særlig i Bjørnsons tilfelle vakte oppmerksomhet i mediene. På den andre siden står de bestselgende, anonymt publiserte forbryterfortellingene, som ga en sterkt fiksjonalisert fremstilling av sakens omstendigheter. De foreslo som regel intrikate og sensasjonelle løsninger på spørsmålet om hvem det var som hadde drept Mor Sletten, og de fremstilte domfellelsen som resultatet av konspirasjoner mot fostersønnen. Fortellingene solgte svært godt, men ble ikke nevnt i mediene annet enn i salgsannonser. Medium, sjanger, publiseringskretsløp og forfatterne handlingsrom i den norske offentligheten skiller de ulike tekstene om Sletten-saken fra hverandre, og det er et stort spenn mellom deres ulike fremstillingsformer. Like fullt hadde de en felles målsetning. Både Bjørnsons debattinnlegg, Breda Bulls føljetongartikkel og samtlige av de fire forbryterfortellingene bidro til å skape et offentlig bilde av Sletten som uskyldig, og de argumenterte alle for gjenopptakelse, frikjennelse eller benådning. De har også til felles at de på ulike måter forholdt seg til, og tok i bruk, tidens populærvitenskapelige og kulturelle forestillinger om det kriminelle individet.

Tekstkorpuset åpner for å drøfte litteraturens mandat til å gripe inn i en historisk kriminalsak og for å utforske de ulike formene slike inngrep kunne ta. Vi vil se at det oppstod diskusjon om rollen litteraturen som felt og forfatteren som

¹⁶⁹ Jacob Breda Bulls forfatterskap kan sies å befinne seg i et mellomstykke mellom den litterære offentligheten og folkelitteraturen. Sigurd Heiestad omtaler ham som «egentlig folkeforfatter» i *Av folkelesningens saga*, men ekskluderer ham fra studien fordi «hans produksjon ligger på et høyere nivå enn folkeskribentenes i alminnelighet» (1946: 10). Artikkelen hans om Sletten-saken ble trykket som føljetong i *Folkebladet* og strakk seg fra nummer 7 til 15 i 1907. Den argumenterte for at man burde fortsette å jobbe for gjenopptakelse av saken for retten i og med at Slettens benådning ikke innebar frikjennelse. Teksten avløste en sensasjonslitterær føljetong med tittelen «Tyrefægteren» og tok over dens plass bakerst i bladet. Det er interessant at Sletten-saken fortrenger fiksjonsføljetongen – kanskje sier det noe om hva slags interesse artikkelen var tenkt å vekke hos leserne. I likhet med Heiestad har jeg imidlertid ekskludert Breda Bull fra analysene som følger. Grunnen er ikke artikkelens kvalitative nivå, men heller at den kommer så sent i Sletten-debattens forløp at den ikke tar del i de diskursive utvekslingene jeg behandler i det følgende. Teksten bidro heller ikke med noe vesentlig nytt i forhold til de andre bidragene.

intellektuell kunne og burde spille i kritikken av en juridisk avgjørelse, særlig i forbindelse med Bjørnsons innlegg. Dette er et aspekt ved Sletten-debatten som tangerer 1890-tallsdiskusjonene om forholdet mellom litteratur, vitenskap og samfunn, som jeg utforsket i kapittel 4 og 5, og materialet forbundet med Sletten-saken åpner for en videre drøfting av problemstillingene som gjorde seg gjeldende der. Samtidig tillater korpuset at vi sammenligner ulike former for litterær fremstilling av kriminalitet og degenerasjon. Blant annet kan «poetokraten» Bjørnsons virke som intellektuell retoriker holdes opp mot de folkelitterære forfatternes fiksjonaliseringer.

I inneværende kapittel tar jeg primært for meg Bjørnsons innlegg i saken og utvalgte deler av debatten de inngikk i, før jeg ser nærmere på forbryterfortellingene i kapittelet som følger. Jeg kommer så langt som mulig til å knytte de analytiske nedslagene jeg gjør til overordnede utviklingslinjer i Sletten-debatten. Det er imidlertid ikke rom her for en fyllestgjørende utredning for de mange aktørene i debatten. Jeg kommer heller ikke til å gå nærmere inn på detaljene i de rettslige undersøkelsene enn det som er nødvendig for å kontekstualisere analysene. Til det er tekstmaterialet forbundet med saken for utstrakt og mangslungent, og opplysningene de gir om saksforholdene er mange og tidvis motstridende. Tekstene jeg analyserer er valgt ut fordi de viser hvordan skribentene aktualiserte, tok i bruk og omformet sin tids kulturelle forventninger til det kriminelle individet, slik at diskusjonen av sakens enkeltdetaljer dreide mot overordnede spørsmål om kriminalitetens kjennetegn og årsaker. Like fullt er de fleste av korpusets teksttyper representert, deriblant offentliggjorte saksdokumenter, avis- og tidsskriftsartikler, hefter og forbryterfortellinger.

Bjørnstjerne Bjørnson og justismordsakene

Bjørnstjerne Bjørnsons forfatterskap inkluderer en stor mengde tekster om lov og rett. Han behandlet en rekke emner, som litterær sensur, opphavsrett, kvinners rett til særeie, avkriminalisering av homoseksualitet og avskaffelse av dødsstraffen. På toppen av dette kommer flere utstrakte engasjement i historiske kriminalsaker, der forfatteren agiterte for gjenopptakelse, frifinnelse eller benådning av domfelte personer. Historisk-biografisk har man forklart disse engasjementene med bakgrunn

i Bjørnsons opplevelse av henrettelsen av Per Hagbø, som han overvar som gutt og senere beskrev i teksten «Et stygt barndomsminne» (1889). Trolig er det Francis Bulls biografiske skisse *Bjørnstjerne Bjørnson* som er opphavet til denne forståelsen av barndomsminnets betydning for Bjørnsons senere engasjement i historiske kriminalsaker (se Bull 1923: 2–3). «Et stygt barndomsminne» har gjennom årene blitt oppfattet vekselvis som skjønnlitteratur, selvbiografi, kildeskrift og debattinnlegg. Fortellingen fremstiller Hagbø som uskyldig dømt for drapet på sin gravide kjæreste.¹⁷⁰ Foruten dette involverte Bjørnson seg i flere kriminalsaker mens de ennå pågikk. I norsk sammenheng gjelder det drapssaken mot Arne Kulterstad, som han skrev sine første innlegg om allerede i 1860, og Sletten-saken, som det skal dreie seg om her. Men Bjørnson er også kjent for å ha bidratt til debatten omkring den franske, militære spionasjesaken mot Alfred Dreyfus i 1898, og for sitt engasjement i den italienske drapssaken mot Linda Murri, grevinne Bonmartini, omkring 1907.

Bjørnsons involvering i historiske kriminalsaker utgjør et stort tekstmateriale, som er relativt utforsket. Arnfinn Åslund har bidratt med en retorisk analyse av tekstene om Hagbø- og Kulterstad-saken i artikkelen «Bjørnson i retorikkens perspektiv» (1990). Statsviter Bernt Hagtvet (1998) og Ragnhild Henden (2013) har begge tatt for seg engasjementet i Dreyfus-affæren, med vekt på Bjørnsons politikk og ideologi. Ved siden av dette er det først og fremst de mange Bjørnson-biografiene som gir opplysninger om involveringen hans i sakene. Sletten-saken har hittil kun blitt behandlet i biografisk sammenheng. I tillegg til å være en første nærlesning av dette materialet, vil analysen som følger også presentere perspektiver som åpner for en større utforskning av Bjørnsons engasjement for spørsmål om kriminalitet, lov og medisin. Det er klare og interessante paralleller mellom flere av sakene Bjørnson involverte seg i, både retorisk og når det gjelder hva slags ideer om kriminalitet argumentene bygger på. Undersøkelser av denne delen av Bjørnsons

¹⁷⁰ «Et stygt barndomsminne» har en interessant resepsjons- og forskningshistorie, som dreier seg om dens sjangertilhørighet og tilknytning til Hagbø-saken. Tor Moursund (1957) kritiserte den for å inneholde historiske feil, som har gitt folk en feilaktig oppfatning av skyldspørsmålet. Senere har Arnfinn Åslund kritisert Moursund for å ha lest teksten for selvbiografisk og historisk, og selv tatt til orde for å lese den som diktning (1990: 261). Teksten er en interessant hybrid av selvbiografi, skjønnlitteratur, debattinnlegg og kilde til historisk og kulturell bearbeidning av en historisk drapssak. Fordi den er enkeltstående og ble skrevet lang tid etter at saken pågikk, har jeg likevel ikke tatt den med blant materialet jeg utforsker i forlengelse av Sletten-saken.

tekstproduksjon kan bidra til å gi oss en bedre forståelse av rollen hans som «poetokrat» og «engasjert kosmopolitt».¹⁷¹ Samtidig berører tekstene og debatten de inngår i forholdet mellom det litterære feltet og andre samfunnsområder, som lov, medisin og vitenskap.

De nasjonale og internasjonale rettssakene nevnt ovenfor utgjør en nødvendig kontekstuell bakgrunn for å forstå Bjørnsons rolle i den offentlige diskusjonen om Sletten-mordet. Særlig engasjementene hans i Dreyfus- og Murri-saken hadde konsekvenser for hvordan Sletten-saken ble forstått. De tre sakene hadde til felles at de var sine respektive nasjoners største, mest sensasjonelle og mest omtalte kriminalsaker i tiden omkring århundreskiftet. Både den franske og den italienske saken ble utstrakt dekket i europeiske medier, inkludert de norske. Forbindelseslinjer mellom sakene finner vi både eksplisitt og retorisk i Bjørnsons egne innlegg i Sletten-debatten, men også i svarene han mottok og andre tekster om saken. Selv om det ikke er rom for en fyllestgjørende, komparativ analyse av involveringen hans i de tre sakene her, kommer jeg til å gjøre rede for forbindelser mellom dem der det er relevant. Dette vil bidra til å vise at diskursive utvekslinger spilte en rolle på flere nivåer i debatten. Både når det gjaldt sakens mest spesifikke detaljer og i forbindelse med overordnede spørsmål ble den norske saken satt i sammenheng med eksempler og utviklinger ellers i Europa.

Det store materialet fordrer at vi, kanskje i enda større grad enn i tidligere kapitler, må forholde oss til et komplisert og utstrakt nettverk av tekster. Bjørnsons innlegg i *Verdens Gang* stod på trykk side om side med andre notiser, artikler og motinnlegg om Sletten-saken, og de ble ofte gjentrykket, sitert og kommentert også i andre aviser og medier. Tilsvarene han fikk fører til at vi etter hvert kan følge flere utvekslinger av innlegg, som går parallelt med hverandre. Utviklingen innleggene imellom påvirkes av denne dynamikken, samtidig som de formes av andre, mer eksterne faktorer. Det gjelder blant annet den historiske utviklingen i saksgangen, inntrykk fra personlige møter mellom Bjørnson og den biografiske Thorvald Sletten i

¹⁷¹ Jamfør antologien *Den engasjerte kosmopolitt. Nye Bjørnson-studier* (2013) redigert av Liv Bliksrud, Giuliano D'Amico, Marius Wulfsberg og Arnfinn Åslund. Her åpnes det for en reaktualiserende, litteraturvitenskapelig tilnærming til Bjørnstjerne Bjørnsons virke i den europeiske og norske offentligheten. Min lesning av Bjørnsons engasjement i Europas to største kriminalsaker fra tiden omkring århundreskiftet 1900 ville hatt en naturlig plass i denne sammenhengen.

Akershus straffeanstalt samt Bjørnsøns engasjement i andre kjente kriminalsaker. Analysene bygger på dette større materialet, men kommer nødvendigvis til å følge noen utvalgte utviklingslinjer i debatten. Jeg begynner med en analyse av Bjørnsøns helt første innlegg om Sletten-saken, som stod på trykk i løpet av høsten 1900. På dette tidspunktet hadde dødsdommen falt i lagmannsretten og Slettens anke blitt avslått i Høyesterett, men det var likevel ikke blitt stille omkring saken. Nye vitneutsagn hadde nylig blitt kjent, og det pågikk avhør og offentlige høringer for å avgjøre om de nye opplysningene kunne bidra til en gjenopptakelse. Man ventet også på kongens avgjørelse om hvorvidt dødsstraffen skulle omgjøres til fengselsstraff. Bjørnsøns innlegg bidro til fornyet debatt om hvordan disse utviklingene i saken skulle forstås.

Bjørnstjerne Bjørnsøns «Slettensagen»

Bjørnstjerne Bjørnsøns «Sletten-sagen» stod på trykk i *Verdens Gang* den 15. august 1900.¹⁷² I dette første innlegget legger han et solid fundament for forsvarsstrategien sin, som sørger for at Thorvald Slettens personlige egenskaper settes i sentrum for drøftingen av skyld. Innlegget tar form av et åpent brev stilet til Slettens forsvarsadvokat og, gjennom ham, til lokalbefolkningen i Son og andre som kjente Sletten personlig. Med advokatens hjelp ønsker Bjørnsøn å skaffe et opprop fra den domfeltes venner og bekjente, som hadde kjent ham hele livet. Ifølge Bjørnsøn forteller ryktene at ingen av dem tror Sletten i stand til «noget saa forfærdeligt som at myrde sin Plejemor» (sst.). Et opprop kan gjøre disse ryktene om til et manifest, som kan bidra til en gjenopptakelse av Slettens sak. Oppropet skal imidlertid ikke bare være en enkel støtteerklæring. Det er allerede fra begynnelsen av knyttet til en av Bjørnsøns overordnede agendaer i saken: at psykologisk kunnskap bør spille en større rolle i det norske rettssystemet. I tråd med dette tilkjenner Bjørnsøn oppropet en status som «Vidnesbyrd». Det skal kaste lys over Slettens karakter, som i sin tur skal kaste lys over skyldspørsmålet.

¹⁷² En teknisk presisering: «Slettensagen» er også trykket i *Bjørnstjerne Bjørnsøn. Artikler og taler II* (1913: 432–433). Her angis publiseringsdatoen som 12. august 1900. Jeg har ikke funnet en tidligere versjon av teksten enn den fra 15. august i *Verdens Gang*, og viser derfor til denne dato.

På denne måten sørger Bjørnson for at forbryteren som figur og vitensobjekt får en sentral rolle i debatten. Oppropets verdi som vitnemål hviler på bestemte forutantagelser om forbrytelsens psykologi, og disse antagelsene er forankret i hvordan man tenker seg forholdet mellom en kriminell gjerning og individet som har begått den. «Vitnene» skulle ikke utsi noe om morddagen eller tiden rett forut for den, men om Slettens oppvekst og ungdomstid. Til grunn for dette ligger en forventning om at et overlagt drap på nær familie forutsetter en kriminell personlighet, som ville ha gitt seg til kjenne gjennom synlige tegn på avvik. Det er disse tegnene næromgivelsene måtte ha lagt merke til:

Det skulde nemlig være mere end sælsomt, om en helt ung Gut skulde huse og opdrage Anlæg, som under Omstændigheder kunde føre til Mord paa lyse Dagen og for aabne Døre, uden at Kameraterne (de kvindelige og de mandlige) ikke skulde have stødt paa disse Anlæg før. Ja, jeg siger, det er rent umuligt. At han kunde falde for en Fristelse, som kom braat paa ham under Forhold, han aldrig i sit Liv før havde været ude for, det er en Sag for sig, som neppe nogen kan afgjøre, kanske ikke engang han selv. Men her er jo Tale om et længe forberedt Overfald og ligevel fuldbyrdet med en taabelig Dristighed. De Egenskaber, som her forudsættes, de vokser ikke anonymt i nogen. (*Verdens Gang* 1900.08.15)

Bjørnson legger til grunn en forestilling om at mordere har medfødte «Anlæg» for kriminalitet, som gir seg til kjenne allerede tidlig i livet og fører til en bestemt atferd. Både premisset og ordleggingen kjenner vi igjen fra forrige kapittels forbryterfortellinger, der vi så at disse forestillingene bidro til å forklare hvordan og hvorfor Ryentveit-mordet fant sted. I Sletten-saken er det imidlertid skyldspørsmålet og ikke tilregnelighetsspørsmålet som står i sentrum for debatten. Tidens ideer om kriminalitetens kjennetegn og årsaker blir derfor tatt i bruk på andre måter, ikke for å plassere eller forklare skyld, men for å argumentere frem uskyld. Ved å slå fast at en mormorders egenskaper ikke kan vokse «anonymt i nogen», antyder Bjørnson at *mangelen* på synlige tegn på kriminalitet indikerer at Sletten kan være uskyldig.

Fordi det mangler avgjørende materielle bevis i Sletten-saken, mener Bjørnson at indisiene bør vurderes med henblikk på kunnskapen om det kriminelle individet og dets kjennetegn. Oppropet presenteres som en potensielt viktig kilde til

informasjon, som kan bidra til å avgjøre hvorvidt indisiene mot Sletten er sterke nok til å føre til domfellelse:

Dersom de, der kjendte ham fra Skolebænken af, kan fortælle, at han var en lumsk Fyr, som gjerne kom bag paa Folk; at han havde ondt for at taale Modgang og da gjerne hævnnet sig; at han derunder bar sig svært uforsigtig ad, for han kunde ikke andet, - ja da faar Indiciene Vægt. Men siger Kameraterne tværtimod, at han var en grej, godslig Gut, som nød deres Tillid, saa han blev valgt ind i Styret i deres Samlag og ellers ogsaa altid var blandt de foretrukne, - ja da svækkes Indiciene stærkt. (*Verdens Gang* 1900.08.15)

Den siterte passasjen tydeliggjør hvordan det forventes at eventuelle medfødte mordanlegg ville ha vist seg og hvordan de burde påvirke avgjørelsen av skyldspørsmålet. Lumskhet, bedrageri, pessimisme, hevnløst og uforsiktighet peker mot en forbryterpsykologi. Om Sletten er en slik person, gir det indisiene i saken vekt. I kontrast til dette står den greie og godslige gutten som man kan stole på og som er ansvarsfull og godt likt. En slik personlighet svekker indisiene og sannsynliggjør at Sletten er uskyldig. De to alternativene i skyldspørsmålet – skyldig og uskyldig – knyttes på denne måten til to typer personlighet og atferd. Den ene er kriminell og avvikende, den andre ikke. Oppropet får status som vitnemål fordi det kan bidra til å avgjøre hvilken av de to kategoriene Sletten faller i. Bjørnson hadde imidlertid en uttalt forventning om at lokalbefolkningen kom til å fremstille Sletten i tråd med det sistnevnte eksempelet. Beskrivelsen av den uskyldiges kjennetegn bygget på opplysninger om Sletten som allerede var kjent fra avisene, som at han tok aktiv del i lokalsamfunnets kulturliv og hadde en stor bekjentskapskrets.

Oppropet skal fungere som et psykologisk vitnemål i dobbel forstand. For det første kan det utsi noe om Slettens psykologi, som senere kan benyttes som en form for ekspertuttalelse i rettens vurderinger. For det andre kan det si noe om lokalbefolkningens egen sinnstilstand, og bidra til å bekrefte et inntrykk Bjørnson har av at både den og folket som helhet tviler på Slettens skyld. I innlegget viser forfatteren til at han har sett flere tegn på en slik tvil i befolkningen: «Svage Hoveder» har blitt opptatt av saken og hevdet å vite noe om den overfor mediene, og «ved det mindste Kny af en højlydt Tvil, af en ny Formodning skvætter Folk op og vil have nyt Forhør»

(*Verdens Gang* 1900.08.15). Eksemplene refererte til kjente hendelser i de foregående ukenes medieoppslag. En barber ved navn Ole Lauritz Andersen hadde stått frem og fortalt at han var vitne til mordet. Det ble ikke utført av Sletten, men av «en fælt udseende Slusk» med mørkt hår (*Romsdals Amtstidende* 1900.06.22).¹⁷³ Andersen var åpenbart et «svakt hode», kjent for alkoholinduserte delirium og en livlig fantasi.¹⁷⁴ Like fullt var det hans vitnemål som førte til at det ble åpnet nye forundersøkelser med avhør. Nye vitner kom til, og en svensk kramkar ble arrestert etter å ha uttalt seg om Sletten-mordet på et lokalt drikkested.¹⁷⁵ Bjørnson forstår disse hendelsene som symptomatiske utslag av en utbredt uro og tvil, som et opprop fra lokalbefolkningen kan konkretisere.

Både her og i senere innlegg forholder Bjørnson seg til en forestilling om et helhetlig samfunnslegeme med en tilhørende, felles opinion. Ulike grupperinger – Slettens venner og kjente, «svage Hoveder» som Andersen, «Folk» som krever nye avhør – fremstilles som bestanddeler av denne opinionen. De er separate tegn som peker mot en allmenn tvil. I forlengelse av dette postulerer Bjørnson en forventning om hvordan storsamfunnet må reagere dersom det viser seg at lokalbefolkningen tror på Slettens uskyld: «da maa vi andre i Tusenvis slutte os til for at søge Benaadningsmagtens Mellemkomst. (...) ti ingen tør tage paa sig at lade en Dom udføre, som de Nærmeste ikke tror paa, og efter dem den store, kanske den største Del af vort Folk» (*Verdens Gang* 1900.08.15). Resultatet er at Bjørnsons engasjement for Sletten verken fremstår som personlig eller fundert på forfatterens subjektive forestillinger. Rollen hans i dette første innlegget er snarere mediatores, som formidler mellom lokalbefolkning og nasjon, samfunn og rettsvesen. Med Eivind Tjønnelands ord fremstår Bjørnson som en buktaler, et «kollektivt utsigelsessubjekt» som taler i kraft av publikum og med publikums stemme (2013: 111). Det åpne brevet er kanskje stilet til Slettens forsvarsadvokat og befolkningen i Son, men henvender

¹⁷³ Se også *Aftenposten* 1900.06.22.

¹⁷⁴ Avisene rapporterte utførlig om dette, og skrev blant annet at Ole Lauritz Andersen hadde forsøkt seg som dramatiker og forfatter uten å lykkes, og at han var kjent som en dreven historieforteller (se for eksempel *Stavanger Aftenblad* 1900.06.27).

¹⁷⁵ Kramkaren skulle ha grått og sagt at han visste at Thorvald Sletten var uskyldig. Se for eksempel *Den 17de mai* 1900.07.13.

seg i virkeligheten til hele det norske folket. Bjørnsons etos forankres i rollen som folkets talsmann, og det er folkeopinionen som skal fri Sletten.

Med dette utgangspunktet kunne Bjørnson utbrodere Andersens påstander om Sletten-mordet uten å ta standpunkt til troverdigheten i dem. Enten var utsagnene reelle, og i så fall pekte de mot at en annen enn Sletten stod bak drapet, eller så var de tegn på en uro og tvil i befolkningen, som pekte mot det samme. I alle tilfeller tillot Andersens vitnemål at også den egentlige skyldige kunne lokaliseres og sannsynliggjøres i Bjørnsons innlegg. Om det ikke var fostersønnen som hadde skutt Mor Sletten, måtte det med nødvendighet ha vært noen andre, og ryktene og de nye arrestasjonene i saken tillot Bjørnson å beskrive en slik alternativ morder i legemliggjort form:

Paa mig har Rygtet om den svenske Kramkar med de skule Øjne, den skjæve Skulder virket uhyggeligt. Han skal have været i Bygden netop i de Dage og være blevet bortvist af Mor Sletten og have truet; – og han har ikke været der siden. Selv om denne Kramkar er uskyldig, saa bør det minde os om, at der er gale Folk imellem os; vi behøver ikke at tænke paa overlagt Mord med dybe Motiver. (*Verdens Gang* 1900.08.15)

Selv om den svenske kramkaren godt kan vise seg å være uskyldig, utgjør han like fullt et konkret eksempel på hva slags kjennetegn og anlegg man kan forvente å finne hos en «egentlig» morder. Mens Sletten mangler åpenbare kriminelle anlegg, har kramkaren flere av dem. Fysiognomiske markører, som skulende øyne og en skjev skulder, forbindes med karakteregenskapene som knyttes til hans omflakkende tilværelse utenfor samfunnets faste rammer. Mens Sletten ble dømt for et lenge planlagt, overlagt mord, som fremstår som ekstra grusomt fordi det rammet et nært familiemedlem i eget hjem, åpnes det her for det impulsive drapet begått av en gal mann som kommer utenfra hjemmet, bygden og landet.¹⁷⁶

¹⁷⁶ Vi kan merke oss at kramkaren er en bestemt type utlending: en svenske. På dette tidspunktet, få år før unionsoppløsningen med Sverige i 1905, ser markeringen av svensken som «Den Andre» ut til å ha hatt en implisitt politisk dimensjon i norsk offentlighet. Også i flere av forbryterfortellingene om Sletten-saken, som analyseres i neste kapittel, har antagonistene tilknytning til nettopp Sverige. På denne måten får forbryterfiguren funksjoner også i etableringen og styrkingen av norsk

Både Bjørnsons forventninger til en virkelig morsmorder og kjennetegnene han tilskriver den alternative morderen, peker mot en gjenkjennelig type. De bærer begge likhetstrekk med forestillingen om «Den fødte forbryter» og de mange måtene denne figuren hadde etablert seg i populærkulturen på. En virkelig morder forventes å være både psykologisk og fysiologisk markert. Kriminaliteten hans lar seg lett *avlese*, selv om den ikke lar seg forstå eller rasjonelt forklare. Denne forbryterfiguren stilles på ulike måter opp som kontrast til Sletten. En rekke dikotomier etableres, som strukturerer sammenligningen av de forestilte morderne og den historisk domfelte: skyldig og uskyldig, avvikende og normal, merket og umerket. Dette setter en ramme omkring Bjørnsons argumentasjon som gir utsigelseskraft til i utgangspunktet intetsigende, fraværende eller tause tegn. At Sletten var kjent som en snill og god mann, får en merverdi når det tas opp i forlengelse av argumentet om at Sletten mangler morderens kjennetegn. Egenskapene er ikke bare positive i seg selv, men forsterker også fraværet av sin motsetning. Samtidig får Bjørnsons retorikk et preg av fiksjonalitet, i og med at kontrastene han etablerer står mellom tankefigurer eller ubekreftede hypoteser og det biografiske mennesket som allerede hadde blitt dømt for mordet.

Bjørnstjerne Bjørnson og «Den fødte forbryter»

Det er tilsynelatende åpenbare tilknytningspunkter mellom forbryterfigurene Bjørnstjerne Bjørnson tar i bruk i «Slettensagen» og Cesare Lombrosos kriminalantropologiske teori om «Den fødte forbryter». Det er derfor på sin plass å kort minne om forholdet mellom den kriminalvitenskapelige spesialdiskursen og tidens kollektive forestillinger om forbryteren, og mellom den berømte vitenskapsmannen og periodens forfattere. Før vi går videre skal jeg derfor tillate meg å gjøre et hopp tretti år bakover i tid, til 1870-årene. På den tiden hadde Bjørnson et av sine mange opphold i Italia. Samtidig var han engasjert i spørsmålet om hvorvidt dødsstraffen burde avskaffes, som var oppe til diskusjon i det norske Stortinget. I et innlegg til *Dagbladet*, skrevet i 1874, presenterte Bjørnson sitt syn på forholdet mellom kriminelle individer og straff. Observasjonene var basert på «psykologiske

lakttagelser» som han hadde gjort ved å følge italienske aviser (1913 [1874]: 389).¹⁷⁷ På dette grunnlaget hadde Bjørnson kommet til konklusjonen om at det finnes ulike typer kriminelle, hver med sine kjennetegn og motiver.

Bjørnson foreslo en inndeling i tre grupper mordere. De to første lar seg ikke påvirke av dødsstraffen som trussel, og de motbeviser derfor at denne straffemetoden kan ha preventiv effekt. Det gjelder henholdsvis for mord begått med overlegg og for mord begått uten overlegg (1913 [1874]: 389). Den som planlegger et mord, har kalkulert inn risikoen for å bli tatt, uten at det har hindret ham. Den som ikke planlegger mordet, er som regel utilregnelig i gjerningsøyeblikket, og lar seg heller ikke stoppe av en rasjonell straffetrussel (sst.). Det er imidlertid den tredje og siste gruppen, som først behandles i innleggets siste halvdel, som er av særlig interesse i denne sammenhengen:

Men her er en tredie Gruppe, som vistnok ikke i Motiverne skiller sig fra de andre, især ikke fra den sidste; men som dannes af en moralsk lavere Art Mennesker, nemlig dem, jeg vil kalde Rovdyrmenneskene. Det er dem, som gjør Mord til Haandværk, Banditternes Klasse, dem i Bjergene og dem i Byerne, dem, som dræber med samme Lethed et Menneske, som de vælter en Sten, der ligger iveien. (...) Alle slige maa dræbes igjen, dels fordi de sikkerlig er kommet for langt udenfor Menneskenes bedre Vei, til at kunne bringes ind paa den igjen; men især fordi de maa gjøres uskadelige; thi Fængslerne er ikke sikre nok! (sst. 390-391)

Den siste gruppen mordere skiller seg ikke fra de andre når det gjelder motiv, men den utgjør like fullt en annen mennesketype. De moralsk laverestående morderne er en egen art og står i en egen klasse, nærmere dyret enn mennesket. Mot denne gruppen mordere mener Bjørnson at dødsstraffen lar seg forsvare. Den tas imidlertid ikke i bruk av allmennpreventive hensyn, men utføres som samfunnets nødverge. Bjørnson ønsker en lov som helt eksplisitt slår fast at det kun er disse morderne som kan dømmes til døden og kun av hensyn til samfunnets tarv.

Avisinnlegget legger for dagen et syn på kriminalitet som har flere krysningpunkter med den fremvoksende kriminalvitenskapens typologier. Parallellene blir enda mer påfallende når vi tar i betraktning innleggets tid og sted:

¹⁷⁷ Opprinnelig publisert i *Dagbladet* 18. juli 1874.

Kriminalantropologien var i ferd med å etableres i nettopp Italia, på nettopp denne tiden. Cesare Lombrosos hovedverk om det kriminelle mennesket forelå i sin første samlede utgave to år senere, i 1876. *L'uomo delinquente* skulle deretter danne utgangspunktet for en utbredt «empirisering» og vitenskapeliggjøring av tanken om at kriminelle kan deles i ulike grupperinger. Forventningene til Lombrosos mest alvorlige forbrytertype, som senere gikk under navnet «Den fødte forbryter», er til stor del de samme som Bjørnson gir til kjenne i sitt innlegg: det animalske, det amoralske og utdefineringen av en separat – atavistisk eller degenerert – mennesketype er alt sammen en del av grunnlaget for den kriminalantropologiske teorien. De to deler til og med syn på dødsstraffen, som Lombroso bare mente at kunne rettferdiggjøres når det var snakk om nettopp den uheldelige, fødte forbryteren som samfunnet måtte verge seg mot med alle midler.¹⁷⁸

Nok en gang ser vi et eksempel på at det var nære sammenhenger og utvekslinger mellom kultur, litteratur og vitenskap når det gjaldt forestillingene om kriminalitet og dens årsaker i denne perioden. Likhetene mellom Bjørnsons og Lombrosos forbrytertyper minner oss om at den italienske kriminalantropologen konstruerte sin vitenskap omkring forestillinger som allerede var en del av en større kulturell poetikk. De underbygger i så måte den nyere Lombroso-forskningens revisjonistiske tilnærming til kriminalantropologien. Marie-Christine Leps (1992), Stephen D. Arata (1996), Mary Gibson (2005) og Jonathan R. Hiller (2013) har alle påvist de nære sammenhengene mellom kriminalvitenskap, skjønnlitteratur, presse og tradisjonelle «sunn fornuft»-oppfatninger av det kriminelle individet.¹⁷⁹ Kriminalantropologiens forankring i ideer tuftet på varianter av utviklingslæren bidro nok til å gjøre disse utvekslingene mulig. Bjørnson var for eksempel en selverklært

¹⁷⁸ Cesare Lombrosos uttalelser om forholdet mellom «Den fødte forbryter» og dødsstraffen i *L'uomo delinquente* har tydelige likheter med Bjørnstjerne Bjørnsons i *Dagbladet*-artikkelen: «Born criminals, programmed to do harm, are atavistic reproductions of not only savage men but also the most ferocious carnivores and rodents. This discovery should not make us more compassionate towards born criminals (as some claim), but rather should shield us from pity, for these beings are members not of our species but the species of bloodthirsty beasts». Og senere: «Sadly, born criminals are impervious to every social cure and must be eliminated for our own defense, sometimes by the death penalty» (2006: 348, 354). Ifølge Mary Gibson og Nicole Hahn Rafter var Lombroso forsiktig med å uttrykke støtte for dødsstraffen, særlig i de første utgavene av *L'uomo delinquente*, og han forbeholdt den for sjeldne tilfeller (sst. 404).

¹⁷⁹ Se også underkapittelet «Lombrosos litterære vitenskap» i kapittel 3.

darwinist, men han funderte samtidig sitt syn på utviklingslæren i både lamarckianske og vitalistiske forestillinger (Tjønneland 2013: 114; Vassenden 2013: 276–286). Han forholdt seg dermed til den samme uklare arvelighetsforståelsen som lå til grunn for den lombrosianske teorien, som tok i bruk både det darwinistiske atavismebegrepet og en lamarckiansk-preget forestilling om at tilegnede egenskaper kunne gå i arv og føre til degenerasjon. Den store utbredelsen av ulike, men til dels overlappende forståelser av arvens betydning i andre halvdel av århundret kan være blant årsakene til at «Den fødte forbryter» så raskt ble det vi med Jürgen Links begrep kan kalle en «kollektiv figur». Denne figuren formidlet mellom tidens nyetablerte spesialdiskurser omkring avviket og mer allment utbredte forestillinger.

I tidligere kapitler har vi sett hvordan kriminalantropologiens og degenerasjonslærens metode lot seg appropriere inn i en mer allmenn kulturell poetikk. I kapittel 5 forbandt jeg dette med det Arata kaller en «profesjonalisert lesning», som blant andre Max Nordau tok i bruk i sin litteratur- og kulturkritiske praksis (jf. Arata 1996). Krysningpunktet mellom kriminalitet og degenerasjon bidro til å gjøre diagnosen til en anvendelig symbolsk form på tvers av litterære kretsløp, slik vi også så eksempler på i forrige kapittel. Bjørnsons fortolkninger i innleggene om Sletten-saken er på lignende måte basert på lesninger av tegn, enten de er fysiologiske eller psykologiske. Han fremstår i likhet med tidens degenerasjonsteoretikere og kjente kriminalantropologer som en profesjonalisert leser, i stand til å «diagnostisere» både Sletten, hypotetiske mordere og befolkningen som helhet. I motsetning til de tidligere eksemplene vi har sett på slike lesere, som Max Nordau og Bjørnson-biografen Christen Collin, er det imidlertid kun indirekte at vitenskap påkalles som dens fundament i Sletten-debatten. Bjørnson åpner for at vi alle, både lokalbefolkning og nasjon, kan bli lesere sammen med ham. Formålet med hans lesninger og konklusjoner er også forskjellige fra de tidligere eksemplene vi har sett: Bjørnson er ikke ute etter å påvise Slettens abnorme trekk, men vil «friskmelde» ham ved å vise til fraværet av avvik.

Andre bidragsyttere til debatten bidro til å videreutvikle argumentasjonen Bjørnson hadde påbegynt gjennom mer konkrete appropriasjoner av kriminal-

antropologisk metode. For eksempel trekker en anonym innsender til *Indhereds-Posten* sin konklusjon om Sletten ved å analysere et fototypi av ansiktet hans:

Jeg har ganske nylig seet et Fototypibillede af Thorvald Sletten. Man har ikke saa sjelden set Billeder af Forbrydere uden Forbryderfysiognomi; men Forbrydere, særlig Mordere, med et godt Udtryk i sit Ansigt, hører vistnok til Sjeldenhederne. Udtrykket i Thorvald Slettens Ansigt synes at være godt. (1901.01.11)

Eksempelet viser hvor utbredt tanken om den profesjonaliserte lesningen av fysiognomiske trekk hadde blitt, og antyder at den hadde fått et populær utbredelse som gjorde den til en naturlig referanseramme for forståelsen av historiske kriminalsaker. Som regel bidro denne praksisen til å gjøre grensene mellom normalitet og avvik uklare. Som innsenderen påpeker, ser man «ikke saa sjelden» eksempler på at fotografier av forbrytere viser få åpenbare tegn på avvik, til tross for at de er fødte forbrytere. Det er derfor et interessant trekk ved både Bjørnsøns innlegg og den anonyme innsenderens analyse at de bruker kriminalvitenskapens metoder for å vise det ikke-forbryterske. Fremfor å finne tegn på kriminalitet og abnormitet, peker innsenderen på mangelen av en tydelig forbryterfysiognomi, og Slettens gode uttrykk bidrar til å gi fraværet av forbryterske trekk merverdi. Innsenderen gjenoppretter en fin, men klar grenselinje mellom det abnorme og det normale mennesket, og bruker den til å underbygge påstanden om at Sletten er uskyldig.

Bjørnsøns innlegg i Sletten-saken viser at de diskursive strategiene jeg tidligere har satt i forbindelse med krysningpunktet mellom kriminalitet og degenerasjon – den profesjonaliserte tolkningen av tegn, utskillelsen av «Den Andre», produksjonen av avviket – ikke bare ble tatt i bruk på det litterære området og i skjønnlitteraturen, men også av forfattere i sitt virke som samfunnsaktører. Både forbryterfigurene Bjørnsøn etablerer, og autoriteten hans på det forbryterpsykologiske området, befinner seg i et utydelig grenseområde mellom tidens litterære og kriminalvitenskapelige diskurser. Sletten-materialet gir oss en unik mulighet til å oppdage og undersøke steder der de glir over i hverandre og skaper

nye diskursive utvekslinger, slik som når den anonyme innsenderen tar i bruk fysiognomiske fortolkninger for å argumentere frem uskyld. Min tese er at de felles kulturelle forestillingene om kriminalitet i denne perioden blir særskilt produktive nettopp når de setter i spill uavklarte utvekslinger og spenninger mellom felt som de kriminalvitenskapelige, litterære, juridiske og medisinske. På den måten ble figuren «Den fødte forbryter» selv et erkjennelsesverktøy, som blant annet kunne bidra til å drøfte skyldspørsmålet i Sletten-saken.

Thorvald Sletten og «Den uskyldig domfelte»

Oppropet Bjørnson hadde etterlyst ble innhentet og publisert i norske aviser bare få uker etter det første innlegget hans. Det var underskrevet av 107 mennesker fra Slettens lokalsamfunn og ga en grundig redegjørelse for deres syn på skyldspørsmålet og på ham som person. I sitt neste innlegg om saken holdt Bjørnson oppropet frem som et unikt eksempel på folkelig engasjement: «[Det] er utvilsomt enestaaende i vor Retshistorie. Vi har neppe set før, at Kameraterne, Jenter som Gutter, samler sig i tæt Ring om en Dødsdømt og siger: 'I faar ham ikke! Han var for snil og bra Gut til det!'» (*Verdens Gang* 1900.09.23). Oppropet oppfylte begge Bjørnsons forventninger. For det første beskrev det Sletten som «en snil og godslig gut», som alltid «søgte (...) at mægle» eller «trak sig undaf» konflikter, og som jevnt over var «fredelig», «godmodig og ømhjertet» (sst.). For det andre markerte virkelig oppropet begynnelsen på en bredere folkelig involvering i kriminalsaken. I Kristiania ble det holdt flere folkemøter om den, og etter hvert ble en komité satt ned for å arbeide for gjenopptagelse eller benådning. Denne gruppen fortsatte arbeidet sitt helt frem til målet ble nådd i 1907.¹⁸⁰ Gjennom sin argumentasjon for oppropets rolle som «Vidnesbyrd» ser det ut til at Bjørnson hadde lyktes i etablere folkeopinionens rolle i saken innenfor rammer som ga den autoritet.¹⁸¹

¹⁸⁰ Redaktør Thorvald Klaveness, eier av avisen *Vestfold*, spilte en stor rolle i folkebevegelsen og agitasjonen for Thorvald Sletten. I 1901 reiste han omkring i Norge og holdt foredrag om saken, og avisen hans ble omtalt som et kampskrift for Sletten. Andre aviser var skeptiske til Klaveness' agitasjon, og publiserte til dels lange gjennomganger av indisiene i Sletten-saken som tilsvar (jf. *Indhereds-posten* 1901.02.08). Detaljene i saken ble på denne måten godt kjent, og avisene trykket langt mer samlede og oppsummerende fremstillinger av den enn det som var vanlig. Trolig bidro også dette til å engasjere publikum, som ved hjelp av saksfremstillingene selv kunne ta rollen som etterforskere.

¹⁸¹ Det er selvsagt viktig å ikke blande Bjørnstjerne Bjørnsons og avisenes retorikk med holdninger i

Oppropets beskrivelse av Sletten la et solid fundament for Bjørnsons egen fremstilling, som først tok ordentlig form i dette andre innlegget. Forventningene og mulighetene han fremla tidligere, basert på rykter om hva lokalbefolkningen mente og storsamfunnet så ut til å tro, ble nå bekreftet og utbygget. Tuftet på sitatene fra oppropet la Bjørnson frem følgende konklusjon om Slettens karakter og, i forlengelse av det, skyldspørsmålet:

[Oppropet] karakteriserer en Mand, der helst farer med Lempe og ikke er meget modig. At en Gut, der er saadan, skal have lagt en lumsk Plan om at myrde sin Velgjører og øvet sig i længere Tid for at kunne gjøre det saa meget sikrere, er absolut utænkeligt. (*Verdens Gang* 1900.09.23)

Karakteriseringen er bygget over oppropets beskrivelser, men konkluderer forskjellig på noen vesentlige punkter. Mens oppropet så å si utelukkende ga positive, nesten panegyriske beskrivelser av Slettens personlighet, tolker Bjørnson de samme egenskapene som uttrykk for feighet og lempelighet. Gjennom dette retoriske grepet etablerer Bjørnson sin egen versjon av «Thorvald Sletten» i forlengelse av lokalbefolkningens. Forfatteren viser at han har en kritisk tilnærming til oppropets romantiserte fremstilling, og hans egen karakterisering fremstår som mer troverdig og menneskelig ved at den domfelte tillegges både gode og dårlige egenskaper. Nyanseringen gjør det ikke mindre sannsynlig at Sletten er uskyldig, men snarere mer: Han er ikke bare for god og snill til å begå mord, men også for veik og feig. I senere innlegg underbygges dette inntrykket av Sletten ytterligere ved at Bjørnson viser til sine egne møter med ham i fengslet.¹⁸² Der skal han også ha fremstått som

samfunnet som helhet: Vi kan umulig vite hvor store deler av befolkningen det var som trodde at Sletten var uskyldig, selv om Bjørnson mente at flertallet støttet ham. Selv Bjørnsons kone, Karoline Bjørnson, skal ha holdt fast på at Sletten var skyldig (Ågotnes 1992: 71). Like fullt ser det ut til at det hersker enighet både blant Slettens forsvarere og motstandere om at folkeopinionen endret seg i hans favør frem mot benådningen i 1907. I 1903 skriver for eksempel kommunelege Carl I. Gundersen, som selv mente at Sletten var skyldig, at han ble dømt «trods de kraftigste protester saavel fra høieste som laveste hold» (1903: 121). Det er også talende at folkeforfatter Rudolf Muus ønsker Sletten lykke til på vegne av et kollektivt «vi» i fortellingen «Thorvald Slettens Historie. Sensationel Fortælling udgivet i Anledning hans Benaadning» (1907: 32). Dette kommer jeg tilbake til i neste kapittel.

¹⁸² Bjørnstjerne Bjørnson besøker Thorvald Sletten i fengslet ved to anledninger, først i november 1900 og deretter i april 1906. Fra det siste møtet har Aksel Kristian Andersen Arstal, som overvar møtet, skrevet et referat som senere ble publisert i *Verdens Gang* (1907.02.18).

«vek, men godhjertet» (*Verdens Gang* 1906.02.19). I det store og hele holder Bjørnson seg til denne karakteriseringen av Sletten i samtlige senere innlegg om saken.

Interessant nok er denne karakteriseringen del av et større retorisk mønster i Bjørnsons forsvar for domfelte forbrytere. Dette blir tydelig dersom man sammenligner innleggene i Sletten-saken med de Bjørnson skrev i forbindelse med andre større kriminalsaker han engasjerte seg i gjennom karrieren. Allerede Arne Kulterstad, som han skrev sine første innlegg om hele førti år tidligere, ble beskrevet på en sammenfallende måte. Kulterstad var i likhet med Sletten dømt til døden for overlagt drap, og han hadde selv innrømmet at han skjøt sin nabo og rival. Spørsmålet var om drapet var overlagt eller resultatet av et vådeskudd, slik Kulterstad hevdet. Bjørnsons innlegg i saken var også her fundert på et argument om at personlige egenskaper måtte vurderes opp mot materielle bevis: «Man kommer under denne Undersøgelse ind paa en Bane, hvor Vidnerne slipper op, den juridiske Kundskab med, og hvor ingen Ret eller Regjering har det ene afgjørende Skjøn; thi det er de psykologiske Enemærker» (1913 [1860]: 210).¹⁸³ Ifølge Bjørnson er Kulterstads personlighet, i likhet med Slettens, uforenlig med anklagen om overlagt mord. Han beskrives som en feig, svak mann, som skrøt og truet uten å være i stand til å gjennomføre truslene (sst. 209). Dette var en beskrivelse som stod i kontrast til andre fremstillinger av Kulterstad i mediene, som snarere skildret ham som en kjempe i et blodhevndrama etter gammelnorsk stil.¹⁸⁴ Bevegelsen fra en romantisert, nesten nasjonalromantisk fremstilling til en tilsynelatende mer realistisk karakteristikk er i grove trekk den samme som når Bjørnson senere nyanserer oppropets fremstilling av Thorvald Sletten.

Også i Kulterstad-saken gikk Bjørnsons argumentasjon ut på at den domfelte nok hadde negative karaktertrekk, men at de ikke var *morderens* trekk: «saadanne Naturer er det ikke, som myrder» fordi, i fotnote bemerket, «Mord er at dræbe med koldt Overlæg» (1913: 210, 213). Ifølge Bjørnson krever det overlagte mordet en styrke og en lidenskap i forsettet, som Kulterstad ikke har utvist når han over lengre tid har truet og utført mindre angrep på mannen han lå i konflikt med og til sist skjøt

¹⁸³ Opprinnelig publisert i *Aftenbladet* 25. februar 1860.

¹⁸⁴ Jæmfør Christen Collin i *Bjørnstjerne Bjørnson. Hans barndom og Ungdom* (1923: 299), samt Arnfinn Åslunds «Bjørnson i retorikkens perspektiv» (1990: 268).

til døde (sst. 212). Bjørnson tror derfor at Kulterstad snakker sant når han sier at han ikke mente å drepe mannen, men kun å treffe ham i hånden som en gjengjeldelse for en tidligere slåsskamp. Selv om Kulterstad begikk drapet, er han uskyldig i overlagt mord og burde ikke straffes med døden. På samme måte viser Bjørnson gjentatte ganger til at Sletten er en for svak og feig mann til å ha utført det overlagte og kaldblodig utførte drapet han ble dømt for. Vektleggingen av den uskyldiges svakhet er interessant med tanke på hvordan Christen Collin fremhevet og roste Bjørnson for å fremstille sine moralsk syke og forbryterske karakterer som svake og umandige i *Kunsten og Moralen* (1894: 198-199).¹⁸⁵ Når Bjørnson engasjerer seg for historisk domfelte mordere, ser det ut til å være motsatt; han antyder at en virkelig morder er sterk i forsettet, kald og kynisk, mens den uskyldige tildeles svake og «umandige» egenskaper.

Den samme «karakteriseringsargumentasjonen» finner vi også i Bjørnsons involvering i Dreyfus- og Murri-saken. Linda Murri var dømt for medvirkning til drapet på ektemannen, grev Bonmartini, men hevdet hele veien at hun var uskyldig. Brevene og memoarene hennes viser ifølge Bjørnson at hun har et eiegodt hjerte og høy dannelse – «[m]en samtidig viser de os, at nætop disse egenskaber gjør henne svag» (Bjørnson 1907: 72). Murri «tør intet», «vil intet», og er derfor ute av stand til å ha planlagt og støttet drapet på ektemannen. Og mens Kulterstad, Sletten og Murri er for svake, feige eller sarte til å begå drap, er Alfred Dreyfus for kontrollert og ærgjerrig til å ha begått den militære spionasjen han ble dømt for (1982 [1898]: 117). Ifølge Bjørnson har Dreyfus' utsatte posisjon som en av få jøder i det franske militæret gitt ham disse karakteregenskapene, og de gjør det utenkelig at han ville ha risikert sin stilling ved å begå forræderi (sst.). I samtlige av sakene ser vi at positive trekk suppleres med negative, som oftest i form av svakhet og manglende mot, og at de til sammen peker mot den domfeltes uskyld.

På denne måten konstruerer Bjørnson, både i de enkelte sakene og på tvers av dem, en bestemt retorisk strategi. Han danner en typologi for «den uskyldig domfelte», som står i kontrast til det kriminelle mennesket og dets natur. Ved at den uskyldige typen også tilskrives negative karaktertrekk, utvider Bjørnson feltet for

¹⁸⁵ Se delen «Sykdomsanalogien. Litteraturen som sykdom, smitte og potensiell kur» i kapittel 4.

normalitet til å også inkludere egenskaper som feighet og svakhet. De klare dikotomiene vi så i Bjørnsons helt første innlegg om Sletten-saken blir snart erstattet med mer uklare grenser. Det er ikke slik at det finnes et absolutt skille mellom skyld og uskyld, som tilsvarende negative mot positive egenskaper. Like fullt bygger Bjørnsons forsvar på en tanke om at det finnes påvisbare og absolutte skiller mellom det normale menneskets psykologi og den overlagte morderens. Det var på det premisset at hans karakterisering av Sletten kunne tas i bruk i en rettskritisk argumentasjon.

Litteratur og lov *avant la lettre*?

Bjørnstjerne Bjørnson knyttet sin argumentasjon i Sletten-saken til rettens egne rammebetingelser for domfellelse. Grunnlaget for protesten hans var at Sletten var dømt for en særskilt type drap: det overlagte, begått etter lengre tids planlegging. I tråd med dette presenterte Bjørnson oppropet som en mulighet til å få klarhet i hvorvidt Sletten viste tegn på å være den særskilte typen forbryter som korresponderte med en slik handling. Det var derimot ikke mulig å skaffe klarhet i hvorvidt Sletten kunne ha drept fostermoren i ubetenksomhet eller affekt. Som vi så ovenfor, skrev Bjørnson allerede i det første innlegget at det var umulig å avgjøre hvorvidt Sletten «kunde falde for en Fristelse, som kom braat paa ham under Forhold, han aldrig i sit Liv før havde været ude for» (*Verdens Gang* 1900.08.15). Ved å bygge forsvaret på disse forutsetningene ga Bjørnson det et tydelig rettskritisk aspekt, samtidig som han unngikk å stille seg premissløst på Slettens side. Spørsmålet gjaldt ikke hvorvidt det var mulig at Sletten begikk mordet overhodet, men hvorvidt det var mulig at han hadde begått den typen mord som retten dømte ham for, på den måten retten hevdet.

Under domsavsigelsen i Sletten-saken, som ble sitert i aviser landet over, hadde dommeren lagt vekt på at det fremlagte handlingsforløpet tydet på at mordet var nøye gjennomtenkt og planlagt, og «i høieste Grad unaturlig og oprørende» (*Aftenposten* 1899.07.04). Dommen var, som i enhver rettslig domfellelse, basert på et (re)konstruert historieførløp, et narrativ, som hadde krevd fortolkning av sakens ulike indisier og vitnemål (se Gewirtz 1996: 2, 4). Særlig fortellingens utstrekning i tid var viktig for straffeutmålingen i Sletten-saken. Man la til grunn at Sletten hadde

kjøpt våpenet på forhånd og øvd seg på drapshandlingen ved å skyte mot en låvedør over en periode på flere dager. Etter å ha drept fostermoren, hadde han arbeidet uberørt videre med vedhogst sammen med to gutter som bodde på gården, før han lot som han fant henne skutt da de kom tilbake. Det unaturlige og opprørende ved mordet var en konsekvens av dette handlingsforløpet, som, dersom det stemte, indikerte at drapet var godt planlagt og svært kaldblodig utført.

Dommen og begrunnelsen for den står tilsynelatende godt for seg selv, skriver Bjørnson i et av innleggene sine, men handlingene den beskriver kan ikke ha blitt begått av individet som ble tiltalt for dem. Han sammenligner rettens rekonstruksjon av handlingsforløpet frem mot drapet med et godt tilskåret og sammenføyd klesstykke, som imidlertid utgjør en for altfor stor drakt for Thorvald Sletten. Det planlagte og kaldblodig utførte drapet krever «en robust trønet, hærde Forbryder, og ikke en vistnok letsindig, men godslig, vek Gut» (*Verdens Gang* 1906.02.19). Ved å på denne måten kritisere rettens vurdering av hvem det er som står tiltalt, kritiserer Bjørnson samtidig den forelagte versjonen deres av når, hva, hvordan og hvorfor drapet fant sted. Dersom Sletten ikke er en «planleggende ond Forbryder», faller rettens fortelling sammen, hva enn han ellers kan være (*Verdens Gang* 1900.09.23). Det er på denne måten at Bjørnsons psykologiske vurdering av Sletten får en konkret verdi i argumentasjonen mot domfellelsen, også når det gjelder sakens enkelte detaljer.

I flere av innleggene som fulgte brukte Bjørnson dette utgangspunktet til å kritisere aspekter ved handlingsforløpet retten la til grunn for domfellelsen. Han stilte seg blant annet tvilende til de oppgitte motivene, til vitnene som skulle ha hørt skuddene falle og til at Sletten iscenesatte funnet av moren i etterkant av drapet. Hvorfor skulle Sletten ha drept fostermoren for økonomisk vinning, når han må ha visst at gården var sterkt pantsatt? Hvorfor så han ikke ut vinduet for å se om det gikk folk på landeveien før han skjøt, dersom mordet var så godt planlagt? Hvorfor tilkalte han hjelp til Mor Sletten når han fant ut at hun fremdeles var i live? Hun kunne jo godt ha kommet til bevissthet og utpekt ham som gjerningsmannen (*Verdens Gang* 1906.01.16). Ifølge Bjørnson har både retten og andre debattanter

måttet operere med flere ulike «Thorvald Sletten» for å få hele handlingsforløpet til å henge sammen:

(...) Forholdet er, at de, som har stelt med denne sørgelige Sag og bagefter forsvarer sig selv i den, de har to eller tre Thorvald Sletten. Af dette lager tager de den Thorvald frem, som de netop har Brug for, sætter ham saa ind igjen, naar de har Brug for en anden. Paa den Maade har vi snart en Thorvald, som er skurkaktig udspekuleret, saa en, som er følsom, saa en, som er lige utrolig glemsom. Ja, de har ogsaa en, som er dum! (*Verdens Gang* 1906.01.05)

I kontrast til denne motsetningsfylte Sletten, som veksler mellom å være utspekulert, dum og glemsom, er Bjørnsons egen fremstilling langt mer enhetlig. Han fastholder stadig beskrivelsen av Sletten som «en vistnok letsindig, men godslig, vek gut» (*Verdens Gang* 1906.02.19). Forfatterens forsvar fremstår som langt mer stabilt enn motstandernes fordi det hele veien bygger på denne entydige fremstillingen av Sletten, med klare personlighetstrekk og rasjonelt handlingsmønster.

Sitatet aksentuerer den førmodernistiske karakteriseringen Bjørnson benyttet seg av, og det førfreudianske psykologibegrepet den knyttes til.¹⁸⁶ Fremstillingen hans av Sletten er kanskje mer nyansert enn den som forekommer i oppropet fra lokalbefolkningen, men den domfelte forblir en nokså flat karakter med enkle egenskaper. Både Bjørnsons forståelse av det psykologiske og forfatterautoriteten han legger til grunn når han uttaler seg om den, har tilknytningspunkter til et forfatterbilde vi forbinder med Det moderne gjennombrudds poetikk. Forfatteren, forskeren og dommeren var her figurer som ble underlagt det samme sannhetskravet, og de ble ofte forstått i analogi med hverandre.¹⁸⁷ I skjønnlitterær sammenheng hadde denne poetikken, og den formen for realistisk karakterpsykologi

¹⁸⁶ «Psykologi» var et utflytende og «interdisiplinært» begrep i denne perioden, som både pekte mot det sjelelige som sådan og mot den eksperimentelle psykologien som var i ferd med å institusjonaliseres (jf. Skålevåg 2007: 238–240).

¹⁸⁷ Émile Zola var blant dem som la dette forfatterbildet til grunn for sin poetikk og bidro til dets utbredelse. I *Le roman expérimental* (1880) viste han til fysiologen Claude Bernards sammenligning av vitenskapsmannen med forhørsdommeren (*le juge d'instruction*) og la til at også romanforfatteren kan lignedes med dem (sst. 10). Som vi har sett tidligere i avhandlingen, ble slike paralleller også etablert og drøftet fra vitenskapelig hold, for eksempel av Guglielmo Ferrero og Cesare Lombroso, gjennom hele 1890-tallet (jmfør kapittel 5). Dette forfatterbildet er altså stadig aktuelt, og i endring, i tiden omkring århundreskiftet.

den stod i forbindelse med, møtt kritikk i løpet av de siste tiårene frem mot århundreskiftet, kanskje mest eksplisitt i Knut Hamsuns programskrift «Fra det ubevidste Sjæleliv» (1890).¹⁸⁸ I forbindelse med rettskritikken Bjørnson fremfører, får imidlertid både karakteriseringene og forfatterbildet andre funksjoner og betydninger enn i skjønnlitteraturen.

De klare motsetningene Bjørnson etablerer mellom «Den fødte forbryter» og «Den uskyldig domfelte» står i forlengelse av forventningene og kravene forfatteren har til lovens funksjon og praksis. Den består blant annet i en plikt til nettopp å etablere og velge mellom et tydelig enten-eller:

Folk tør ikke tage Ansvaret, som det foreligger i klare Alternativer; de lusker unda ind i en Udflugt. Nu skal vi naturligvis opleve det samme i Slettensagen.

Enten er Beviserne for Torvalds Skyld aldeles sikre, og da skal han efter vor Lovgivning og vor Retspraksis – en Gut, som har dræbt sin Mor for en liden Vindings Skyld! – miste sit Liv.

Eller Beviserne er ikke saa sikre, som Lagretten har troet, og da skal han sættes paa fri Fod, – hvad Mening man selv kan nære om hans Skyld eller Uskyld. (...) Men alle ved forud, at Regjeringen gaar udenom. Torvald faar livsvarigt Fængsel. (*Verdens Gang* 1900.11.16)

Loven har ikke rom for utflukter eller kompromiss, den skal være objektiv og gi utvetydige svar: enten-eller, ja-nei, skyldig-uskyldig. For Bjørnson fremstår benådningen til livsvarig straffarbeid som en mellomvei. Benådningen tillater retten å omgå både problemet forbundet med dødsstraff og problemet med den avviste gjenopptagelsen av Slettens sak. Det er dette han ikke vil la regjeringen slippe unna med; enten må Sletten slippes helt fri, eller så må den fremdeles eksisterende dødsdommen fullbyrdes. I tråd med dette er Bjørnsons egen argumentasjon i saken strukturert omkring tydelige alternativer og tydelige kontraster mellom hans egen og rettens «Thorvald Sletten».

¹⁸⁸ Bjørnstjerne Bjørnson var ikke blant forfatterne som ble sterkest kritisert av Knut Hamsun da han dro på turné med programskriftet. Eksempelene hans var fortrinnsvis Henrik Ibsen, Aleksander Kielland og Jonas Lie. Like fullt var også Bjørnson blant de etablerte samfunnsreformatoriske forfatterne som skildret det Hamsun kalte en type- eller karakterpsykologi. I kriminalsakene han involverte seg i ser vi at denne tenkningen om og fremstillingen av mennesket også ble tatt i bruk i Bjørnsons debattinnlegg og taler i tiden etter århundreskiftet.

Dette var et krav som også den andre norske «dikterhøvdningen», Henrik Ibsen, stilte seg bak. I et lengre avisintervju ga han en kort uttalelse om Sletten-saken, som inneholdt flere av de samme momentene som Bjørnson hadde lagt frem måneden før:

Jeg er spændt paa at se, hvad Autoriteterne vil gjøre med Thorvald Sletten. Det er jo ganske meningsløst at sætte en uskyldig i Fængsel. De vil kanske alligevel gjøre det. Thi Dødsstraffen kan de vel ikke fyldbyrde. Skjønt, - hvis han er skyldig i Modermord, - er der jo ingen Grund til ikke at fyldbyrde den, hvis Dødsstraffen ikke skal ophæves. Og at sætte ham ind paa Livstid vil være absolut meningsløst. Hvordan skal Autoriteterne komme fra det? Disse Autoriteter, hvoraf flere har seet sig istand til at indstille ham til Ikke-Benaadning - uden at have været tilstede i Retslokalet og uden at ha sat sig ind i den levende Sag. Jeg siger om Slettensagen. Enten-eller! Tror man, han er uskyldig, saa lad ham gaa helt fri. Andet vilde som sagt være meningsløst - ganske meningsløst. (*Indhereds-Posten* 1900.12.07)

Ibsens fremstilling er mer spørrende, men de to dikterne enes like fullt i sitt syn på lovens plikt til å velge enten-eller. Også Ibsen avviser at en mellomvei kan være meningsfull fra et rettslig perspektiv, selv om Sletten-saken åpenbart er et tvilstilfelle. Dette er et interessant aspekt ved det litterære etablissementets standpunkt i Sletten-saken. Rettskritikken deres er ikke «litterær» ved at den konfronterer lovens absolutter med litterær tvetydighet og meningsmangfold, men tvert imot ved at den forenkler og tydeliggjør motsetninger. I nyere tid har norsk litteraturvitenskapelig forskning på feltet Litteratur og lov i stor grad plassert litteraturens verdi på det juridiske feltet i dens kompleksitet og flertydighet, som settes opp mot rettens absolutisme.¹⁸⁹ I så måte er det interessant at Bjørnsons engasjement i Sletten-saken

¹⁸⁹ Jamfør Arild Linnebergs *12 ½ tale om litteratur og lov og rett* (2007), Johan Dragvolls doktorgradsavhandling *Paragrafer om tilfellet Torgersen. Skisse til en analyse av forholdet mellom rett og litteratur* (2009) og antologien *Justismordets retorikk* (2014) av Johan Dragvoll, Bjørn C. Ekeland og Arild Linneberg. Disse studiene utgjør en norsk tilnærming til feltet Litteratur og lov, og tar for seg potensielle justismord fra 1900-tallet, som Torgersen-, Liland- og Treholt-sakene. Analysene har til felles at de holder litteraturens flertydighet og åpne system opp mot lovens absolutisme, og de bruker dette til å skille mellom en litterær og en juridisk tilnærming til skyldspørsmålet. Dragvoll skriver for eksempel: «Mens man i jussen feller entydige dommer når to eller flere uforenlige diskurser står mot hverandre, fastholder litteraturen flertydigheten - og åpner opp for en annen og mer menneskelig forståelse av rettslige konflikter enn den reduktive entydighet som domsslutningen i regelen innebærer» (2009: 27). Dette står i motsetning til Bjørnstjerne Bjørnsons krav til et enten-eller og til karakteringene hans av Thorvald Sletten.

og andre større kriminalsaker er tuftet på en ganske annen forståelse av forholdet mellom litteratur og det juridiske feltet.

Bjørnsøns argumentasjon fremsettes hele veien med en uttalt litterær autoritet, som tydeliggjør at innleggene hans innebar en litterær inngripen på det juridiske området. Evnen til å sammenholde handling med person har han fra litteraturen – «som gammel Forfatter er jeg vant til saadant» (*Verdens Gang* 1906.03.16). Dertil kommer egenskapene hans som leser og en stor interesse for kriminalsaker, som han følger i alle land han lever i (*Verdens Gang* 1900.11.16). Det er på bakgrunn av denne ekspertisen at han ser de feilene han mener at retten har begått, både når de har rekonstruert hendelsene på Sletten gård og når de forsøker å få dette handlingsforløpet til å passe overens med Slettens personlige egenskaper. Kritikken hans av retten viser imidlertid også likhetene mellom litterære og juridiske praksiser. Ved å stille spørsmål ved rettens karakterisering av Sletten synliggjør Bjørnsøn at det er et nært forhold mellom handlingsforløp og personkarakteristikk også på det juridiske feltet; mellom dens *loci a re* (det som angår sak) og dens *loci a persona* (det som angår person). Argumentasjonen hans går ut på skape tvil omkring forholdet mellom *det fortalte* og *den omtalte* i rettens og andre motstanderes versjon av Slettedrapet. Slik viser han at rettens fortelling både konstruerer og hviler på en bestemt oppfatning av Sletten som person, som utfordres av hans egne observasjoner. Kritikken gjør spørsmålet om rettens arbeidsmetoder til et spørsmål som også handler om rettens retorikk og, for å bruke et langt mer moderne begrep, rettens «narrativitet».

En norsk Dreyfus-affære?

Bjørnstjerne Bjørnsøns rettskritikk og involvering i et potensielt justismord fikk et ekstra betydningslag på grunn av hans og Émile Zolas involvering i saken mot Alfred Dreyfus bare få år tidligere. Denne saken skulle få stor innvirkning på hvordan forfatterens rolle ble forstått og diskutert i offentligheten.¹⁹⁰ I tiden omkring århundreskiftet var Dreyfus-affæren en av Europas viktigste og mest omdiskuterte

¹⁹⁰ Det er talende at sosiologen Pierre Bourdieu betrakter Dreyfus-affæren som startpunktet for en ny type intellektuelle forfattere og kunstnere. Jamfør *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire* (1992 : 185–189, 462).

saker.¹⁹¹ Både da og senere stod den fremst blant internasjonale eksempler på alvorlige justismord, og på rollen forfattere, «de intellektuelle» og folkeopinionen kunne spille i oppklaringen av dem. Den jødiske kaptein Dreyfus ble dømt for landsforræderi i form av militær spionasje, og dømt til degradering og livsvarig fengsel i 1894.¹⁹² Senere kom det frem nye bevis, som pekte mot at offiseren Ferdinand Walsin-Esterhazy var den egentlige spionen og at bevisene mot Dreyfus kunne være fabrikkerte, trolig med antisemittiske motiver. Like fullt ble Walsin-Esterhazy frikjent av militærdomstolen. Først da Zola kom på banen med det åpne brevet «J'Accuse...!» i avisen *l'Aurore* i 1898, tok saken en ny vending. Brevet navnga alle forfatteren anså som skyldige i justismordet, og saken ble nasjonalt og internasjonalt sensasjonell over natten. Kort tid etterpå ble det publisert et opprop der en rekke kjente kulturpersonligheter stilte seg på Dreyfus' side. Bjørnsons første innlegg i saken var et åpent støttebrev til Zola, og det stod på trykk i samme avis bare få dager etter det berømte kampskriftet.¹⁹³ Senere fulgte en lengre tekst der Bjørnson ga til kjenne sin oppfatning av Dreyfus' karakter og de «sjelelige grunde» for hans uskyld, og til sist et åpent brev adressert til Dreyfus selv.¹⁹⁴

Bjørnsons involvering i Dreyfus-affæren fikk tidlig konsekvenser for den norske debatten omkring Sletten-saken. Selv om likhetstrekkene var få når det gjaldt selve saksomstendighetene, var det åpenbare paralleller mellom de offentlige «forsvarene» i den franske og den norske debatten. Særlig gjaldt det rollen Bjørnson tildelte det norske folk og måten han engasjerte dem på. Folkeopinionen hadde vært avgjørende for å få Dreyfus' sak gjenopptatt i 1898, og støttespillerne hans gjorde aktiv bruk av støtteopprop for å etablere en opinion. At Bjørnson fikk i stand et opprop til Slettens fordel, som var undertegnet av 107 mennesker, blir desto mer

¹⁹¹ Oppsummeringen i det følgende avsnittet er hentet fra Ruth Harris' *The Man on Devil's Island* (2011) og oppslaget «Dreyfus affair» i *Encyclopædia Britannica*.

¹⁹² Alfred Dreyfus tilbragte en årrekke i fangekolonien på Bagne de Cayenne, bedre kjent som Djevløya. Han fikk store helseproblemer som følge av soningsforholdene.

¹⁹³ For en grundig gjennomgang av Bjørnstjerne Bjørnsons rolle i Dreyfus-saken, se Bernt Hagtvets «Hvor gjerne vilde jeg have været i Deres sted-»: Bjørnstjerne Bjørnson, de intellektuelle og Dreyfus-saken (1998).

¹⁹⁴ «De sjælelige grunde for Alfred Dreyfus' uskyld» er datert 2. mars 1898, mens «Aabent Brev til Alfred Dreyfus» ble trykket i *Verdens Gang* 23. september 1899 (Bjørnson 1913: 110–122; 403–407). I Norge ble innleggene publisert i *Verdens Gang*, som også publiserte tekstene hans om Thorvald Sletten.

imponerende når man sammenligner med de 102 som undertegnet det første oppropet for Dreyfus to år tidligere (Hagtvet 1998: 166, Harris 2011: 135).¹⁹⁵ Dertil kommer den felles retoriske strategien forbundet med hvordan «Den uskyldig domfelte» ble karakterisert i begge sakene. Selv om Bjørnson ikke selv dro paralleller mellom dem i Sletten-sakens første fase, vil det ikke si at disse forbindelseslinjene var skjult for offentligheten. Dreyfus-affæren pågikk ennå, og den ble jevnlig dekket av norsk presse det året Sletten-drapet fant sted. De to sakene ble omtalt i notiser og artikler som stod side om side i avisene. At skyldspørsmålet var usikkert i begge sakene la grunnen for sammenligninger, og allerede i november 1899 – året før Bjørnson involverte seg i Sletten-saken – trykket *Romsdals Amtstidende* en artikkel med tittelen «Slettenaffæren. En norsk Dreyfusaffære?». Artikkelen indikerte at noen av bevisene mot Sletten kunne være fabrikkerte.¹⁹⁶ Året etter kom også skillingsstrykket «En Folkevisse om 'Den norske Dreyfus' eller Den til Døden dømte Thorvald Sletten» (1900), som viser at saken etter hvert hadde blitt godt kjent under denne epiteten.¹⁹⁷

Avisartikkelen er eksemplarisk for hvordan Dreyfus-affæren ble påkalt i pressedekningen av Sletten-saken. Tittelens kobling mellom de to «affærene» viser hvordan mediene bidro til at tilsynelatende separate hendelser ble knyttet til hverandre. I selve avissaken nevnes ikke Dreyfus-affæren i det hele tatt, og forbindelsen som etableres i tittelen blir ikke utdypet. Kanskje har kontekstualiseringen utspilt sin funksjon allerede i benevnelsen av Dreyfus' navn: å vekke konnotasjoner til justismord og urettferdig rettergang. I alle tilfeller var avismediet avgjørende for at denne typen forbindelser mellom historiske hendelser lett lot seg etablere. Som historiker og kriminolog Esther Snell har vist i sine studier av engelsk presse fra 1700-tallet, er det grunn til å tro at avismediets sammensatte

¹⁹⁵ Det skal imidlertid nevnes at Bjørnstjerne Bjørnson også tok i bruk en underskriftskampanje da han var engasjert i saken mot Arne Kulterstad, som blant andre Henrik Ibsen skrev under på (Hohle 1980: 56).

¹⁹⁶ Bevisene det var snakk om var tre kulehull i låveveggen, som i rettsaken hadde blitt forstått som bevis på at Sletten prøveskjøt revolveren før han drepte Mor Sletten. De nye opplysningene gikk ut på at det hadde blitt foretatt to undersøkelser av låveveggen før kulene ble oppdaget, som begge var resultatløse. Avissaken spekulerte i hvorvidt noen kunne ha skutt i veggen i etterkant, med det formål å felle Sletten: «Thi Thorvald Sletten har mange Fiender. Men han har ogsaa Venner, som tror fuldt og fast paa hans Uskyldighed» (*Romsdals Amtstidende* 1899.11.11).

¹⁹⁷ Trykket er signert «J.J.», initialer som ofte ble brukt av Rudolf Muus.

natur generelt hadde mye å si for hvordan folk flest forstod kriminalitet. Tilsynelatende separate tekstbolker stod side om side med hverandre, og ble lest og forstått i en felles sammenheng til tross for at de ikke eksplisitt var forbundet på tekstnivå (2007: 16). Forbindelsene som slik etableres er implisitte, og de knyttes til en overordnet forståelse av verden. For eksempel vil mange mindre notiser om småkriminalitet gi et inntrykk av at faren for å utsettes for slik kriminalitet er stor. Tilknytningspunktene som ble etablert mellom Sletten-saken og Dreyfus-affæren fungerte også på denne måten. De tjente trolig i liten grad til å forklare eller utdype aspekter ved den norske saken, men de understøttet like fullt muligheten for justismord og konspirasjoner. Lakunene i saken, som oppstod ved at det manglet materielle bevis og en tilståelse fra Sletten, fikk dessuten en sensasjonell merverdi når de ble sett i lys av den kompliserte, storpolitiske militærsaken. Tilsynelatende betydningsfulle paralleller oppstod uten at de ble drøftet eksplisitt eller rasjonalisert.

Om detaljene i de to sakene ikke var sammenlignbare, var Bjørnsons involvering i dem en åpenbar parallell. Når sammenhengene mellom de to sakene etter hvert ble drøftet eksplisitt, var det derfor i forbindelse med en utvidet debatt som handlet om forfatterens involvering i spørsmål om lov og rett. I Sletten-saken er dette en problemstilling som blir mer fremtredende i debattens andre fase, i perioden fra slutten av 1905 og frem mot Thorvald Slettens benådning. Samtidig som Bjørnson gjenopptok forsvaret sitt for Sletten, ble også Dreyfus' sak gjenopptatt en siste gang. Han ble renvasket og gjeninnsatt i sin stilling i 1906, ikke mange måneder før Sletten ble benådet og løslatt i januar 1907. En anonym korrespondent skrev til *Fredrikstad Tilskuer* allerede tidlig i denne andre fasen av forfatterens engasjement at det så ut til at Bjørnson ønsket seg en norsk Dreyfus-affære:

Gamle Fader Bjørnson har paa sine aldrende Dage - lader det til - faaet en ny Ærgjerrighed. Han kan aabenbart ikke sove, før han har vundet samme Ry som hans afdøde Kollega Zola. Vi skal have en Dreyfusaffære i Norge. I Artikler paa Artikler forsøger den gamle Digterkjæmpe at reise Tvil om Rigtigheden af vore Domstolers Fældelse af Thorvald Sletten. Forskjellen mellem hin franske og den norske Retssag er imidlertid den, at her i Norge er det gaaet efter alle Kunstens Regler, medens der som bekjendt ved den franske var en Mængde Fusk og Fanteri. Bjørnson har heller ikke med al sin Evne formaaet at blæse noget Liv ind i den Agitation, han har forsøgt at

sætte igang. Alle de *ansvarlige* Mennesker, der har havt Befatning med Sagen, viser derfor ogsaa med god Samvittighed Bjørnsons oprigtig menneskevenlige, men desværre altfor digteriske Indlæg til Fordel for den ulykkelige Forbryder fra sig. (1906.02.27, forfatterens utheving)

Bjørnson var på dette tidspunktet aldrende og sengeliggende på grunn av sykdom, og korrespondenten antyder at innleggene hans om Sletten-saken er motivert av et ønske om å etablere et ettermæle som ligner Zolas. Selv bruker kritikeren forskjellene mellom Sletten-saken og Dreyfus-affæren til å støtte opp om det norske rettsapparatet og beskrive Bjørnsons innlegg som litterært betonte og «altfor digteriske». Både Dreyfus-saken og Sletten-saken forstås som verktøy for iscenesettelsen av forfatterens etos, og avvises på bakgrunn av dette.

Kritikken dreier debatten om Slettens skyld over mot spørsmål om det litteræres inn gripen i det juridiske. Korrespondenten gjør det klart at det er stor forskjell på Zolas berettigede kritikk av den franske militærdomstolen og Bjørnsons av det norske rettsvesenet. Det foregikk åpenbart slett spill i saken mot Dreyfus, mens saken mot Sletten gikk «etter alle Kunstens Regler». Selv om han ikke betviler Bjørnsons «oprigtig menneskevenlige» intensjoner, gjør han det klart at rettskritikken hans – og analogien til Dreyfus-affæren, som han imidlertid selv oppretter – ikke kan tas på alvor; den er altfor dikterisk. Passasjen eksemplifiserer en overordnet kritisk linje som fulgte Bjørnson gjennom karrieren. Statusen hans som «dikter-politiker» ble brukt til å kritisere både de skjønnlitterære verkene og det politiske engasjementet (se Sars 1913 [1902]: 10). Mens skjønnlitteraturen ble kritisert for å sette sak fremfor estetikk, ble samfunnsengasjementet kritisert for å være for litterært betont.

Dersom vi legger det retoriske til grunn, resonnerer virkelig Bjørnsons forsvar av Sletten med både hans egen og Zolas involvering i Dreyfus-affæren. For det første handlet begge forfatterens forsvar for Dreyfus i stor grad om, på den ene siden, den tiltaltes karakter og personlighet, og, på den andre siden, om å sette klare grenser mellom de som var for og de som var imot en frifinnelse (Hagtvet 1998: 161–162). I *The Man on Devil's Island* (2011) beskriver historiker Ruth Harris Zolas retoriske strategi som grunnleggende dualistisk, og nært forbundet med det litterære prosjektet hans:

Zola was attracted to the Affair above all because it was a good story: «What a gripping tragedy, and what superb protagonists! Faced with these documents of such tragic beauty ... my novelist's heart leaps in passionate admiration. I know nothing of a more elevated psychology.» (...) Because he saw the struggle in terms of darkness and light, he dramatized his own role and took enormous personal risks. He accentuated the divisions between the two sides by making «goodness», «truth», and «justice» the prerogatives of Dreyfus's supporters, and attaching «evil», «deceit», and «injustice» to their opponents. This kind of Manichaeian splitting was inherent in his psyche and was reflected in the titanic moral and biological battles portrayed in his fiction. Transferred to real life, however, this tendency to demonize helped to destroy any possibility of compromise. (sst. 112–113)

Harris forstår forfatterens engasjement som litterært grunnlag. Det var Dreyfus-affærens gode fortelling, tragiske skjønnhet og eleverte psykologi som tiltrakk ham. I innleggene om saken dramatiserer Zola sin egen rolle, og fremhever motsetningene mellom motstandere og forsvarere av Dreyfus på en måte som speiler strukturen i hans egne skjønnlitterære verk. Som hos Bjørnson fremheves det psykologiske, og innleggene etablerer klare, dualistiske motsetninger. Også kritikken av de to forfatternes engasjement er sammenfallende. Zola ble offentlig anklaget av blant andre Ferdinand Brunetière for å involvere seg i Dreyfus-saken som ledd i en ærgjerrig, litterær selviscenesettelse (sst. 149). Bjørnson kritiseres på sin side for å ønske å vinne «samme Ry som hans afdøde Kollega Zola» av den anonyme korrespondenten i *Fredrikstad Tilskuer*.

Som vi har sett, hadde også Bjørnsons kritikk av retten, i forbindelse med Sletten-saken, et åpenbart litterært preg.¹⁹⁸ Om Zola ble interessert i Dreyfus' sak på grunn av dens gode historie, ser det ut til at Bjørnson ble interessert i Slettens på grunn av rettens *dårlige*. I begge tilfeller er forfatternes engasjement uttrykk for den

¹⁹⁸ I den grad Bjørnstjerne Bjørnsons engasjement i historiske kriminalsaker har blitt utforsket fra et litteraturvitenskapelig perspektiv, har man også der betont det litterære ved Bjørnsons interesse for sakene. I artikkelen «Bjørnson i retorikkens perspektiv» hevder for eksempel Arnfinn Åslund at Bjørnson involverte seg i en litterær snarere enn en juridisk debatt da han engasjerte seg i Kulterstad-saken (1990: 268). Han sammenligner fremstillingen av Arne Kulterstad med den litterære personen Arne Kampen fra bondefortellingen *Arne* (1859), som kom ut året før Bjørnsons involvering i Kulterstad-debatten. På bakgrunn av denne sammenligningen mener Åslund at innleggene foregriper Bjørnsons oppgjør med bonderomantikken i 70-årene, og at de er «obligatorisk lesning for alle som vil forstå 'det moderne gjennombrudd' i Norge» (sst. 270). Forfatterens samfunnsengasjement settes på denne måten i direkte sammenheng med en litterær poetikk.

intellektuelle eller «poetokratens» særegne mandat til å gripe inn i virkeligheten på bakgrunn av sin autoritet på det litterære feltet. Som vi har sett tidligere i avhandlingen, ble spørsmål om forholdet mellom litteratur, vitenskap og samfunn ofte drøftet i den norske og europeiske offentligheten i tiden frem mot og omkring århundreskiftet. Grensene mellom feltene var fremdeles i ferd med å trekkes, og dette ble særlig tydelig i forbindelse med saker som den franske Dreyfus-affæren og den norske Sletten-saken. For å utforske dette grenseområdet nærmere, må vi gå over fra å diskutere de enkelte sakene til å se nærmere på de mer prinsipielle og overordnede problemstillingene sakene dreide seg om, og undersøke de diskursive utvekslingene dette satte i spill.

Forfatteren og psykologien. Det psykologiske bevis

Bjørnstjerne Bjørnsons involvering i historiske kriminalsaker har et mikro- og et makronivå som er nært forbundet med hverandre, og som dreier seg om rollen «det psykologiske» spiller. Gjennom hele engasjementet for Thorvald Sletten, men særlig i den siste involveringsfasen fra 1905 og utover, gjør Bjørnson det klart at han ikke bare engasjerer seg for Sletten personlig. Han ønsker også en endring i det norske rettssystemet som helhet. Dødsstraffen må helt bort, straff må erstattes med behandling, og retten må ta hensyn til den moderne tids kunnskap om mennesket. Nå som vi kjenner til rollen «Arv, Opdragelse, Omgang og Forhold» spiller, kan vi ikke lenger kreve øye for øye og tann for tann (*Verdens Gang* 1900.09.23). Når Bjørnson vektlegger Slettens personlighet og karakter er det for å fremme det han etter hvert kaller «psykologisk Bevis». Bak tanken om en slik bevisføring ligger ikke bare ønsket om å få frikjent Sletten, men også et ønske om å modernisere det norske rettssystemet i tråd med den utviklingen som skjer i «kulturlandene» i Europa:

Hvorfor skal, i Tilfælde af Tvil, et psykologisk Bevis ikke komme op i Rang med et materielt? Hvorfor kan, i Tilfælde af Tvil, nye psykologiske Bevis ikke føre til, at en Sag tages op igjen for Retten?

Hvor staar det skrevet, eller i hvad Slags Forstand har det sin Støtte, at sjælelige egenskaber, Karaktereiendommeligheder og saa videre skal tages mindre hensyn til under en Retssag, skjønt de er varige, kanske arvede, end et svagt materielt Bevis, bare fordi dette skjønnes at stemme med andre saadanne? (...)

Jo høiere et folk staar i Kultur, jo stærkere er det psykologiske Bevis i Retssalen. Jo alsidigere uddannet en Advokat er, jo finere bruger han sin psykologiske Sans. Alle, som har læst eller hørt store franske, italienske Advokater kaste det psykologiske Lys ind over en dunkel Sag, glemmer det aldrig. (*Verdens Gang* 1906.02.19)

Med sin psykologiske bevisføring setter Bjørnson individet i sentrum for kriminalsaken, i likhet med de kriminalvitenskapelige skolene i Italia og Frankrike. Han utfordrer en rettslig materialisme, som setter svake materielle bevis over sterke psykologiske, og fremhever det psykologiske bevisets stabilitet ved å vise til at menneskets karaktertrekk er varige og potensielt arvede.

Med utgangspunkt i denne overordnende kampsaken trekker Bjørnson selv linjer mellom de tre større kriminalsakene han er involvert i omkring århundreskiftet. I 1907 skriver han en lengre artikkel med tittelen «Linda Murri», som samtidig oversettes og publiseres i italienske aviser. Her gis det felles årsaker til at Bjørnson har involvert seg i de tre sakene:

Dengang Alfred Dreyfus blev degraderet, og jeg læste om hans heroiske forhold under den grusomme ceremoni, som det skuespillystne franske folk ogsaa ledsager denne handling med, sa mit psykologiske instinkt (som er nok saa sikkert): den man er uskyldig.

Da jeg under mit siste ophold i Italien læste, hvorledes Linda Murri forsvarte sig, ihærdig, aandsklar, ædel, foran falske vidnesbyrd og veltalende advokater, mens præsidenten nægtet hende sin bistand, sa jeg mig selv: hun er uskyldig. (...)

Vi har nætop nu en saadan sak i Norge. Paa lutter indicier er en ung, godslig gut dømt for at have myrdet sin plejemor, skjönt der blant psykologer, saavidt jeg kjæmner til det, bare er én mening om, at han er uskyldig. Men «av mangel paa bevis» nytter det ikke alt arbejde for at faa saken optaget igjæn. Det psykologiske skjøn gjæller nemlig ikke. (sst. 70, 74)

Gjennom sammenstillingen fremheves likhetene Bjørnson mente å se sakene imellom: Et menneske ble dømt på bakgrunn av indisier fremfor sterke, materielle bevis, og det psykologiske skjønn blir ikke tatt hensyn til når skyldspørsmålet skal vurderes. Dreyfus-saken, som på denne tiden var blitt et bekreftet tilfelle av justismord i og med at den siste rettssaken endte med full frifinnelse, åpner innlegget og gir vekt til Bjørnsons vurdering av de øvrige potensielle justismordene. Innlegget

slutter med en appell om at alle lands lovgivning må benytte seg av anerkjente psykologer for å avgjøre skyldspørsmålet i vanskelige tilfeller.

Italia, som «i mange stykker har sat sin rettsforhandling paa den mest moderne fod», burde ifølge Bjørnson gå foran og vise vei (1907: 74). Murri-saken, som hadde versert i det italienske rettsvesenet siden 1902, var i så måte et godt eksempel å trekke frem. Kriminalantropologene Enrico Ferri og Guglielmo Ferrero var begge involvert i saken og arbeidet for at Murri skulle frikjennes. Cesare Lombroso hadde på sin side opptrådd som sakkyndig og utført en del undersøkelser på Murri, deriblant frenologiske og fysiognomiske målinger. Han slo imidlertid fast at han ikke kunne komme til noen klar konklusjon uten å studere både henne og de andre tiltalte over flere uker (Vella 2006: 177). Forsvaret for Murris bror, Tullio, som hadde tilstått å ha begått drapet, var på sin side tuftet på at han var utilregnelig og biologisk drevet til mordhandlingen. Kriminalvitenskapens positivistiske metoder spilte en sentral rolle i saken. Senere kom det også til en studie skrevet av tyske Karl Federn, som ga en psykologisk vurdering av Murri.¹⁹⁹ I «Linda Murri» viser Bjørnson til denne studien. Saken fremstår som et eksempel på hvordan moderne vitenskap står mot tradisjonell juristikk.

Engasjementet for å innføre psykologisk kunnskap og sakkyndigvurderinger også når det gjelder skyldspørsmålet særpregger Bjørnsons engasjement i de tre sakene. Mens psykiatriens og psykologiens rolle i rettssystemet ofte ble drøftet i forbindelse med tilregnelighetsspørsmålet, slik vi så eksempler på i forrige kapittel, var det mer uvanlig å tilkjenne disse feltene verdi i forbindelse med spørsmålet om skyld. Bjørnson argumenterer for å utvide rollen det medisinske fagfeltet kan ta i juridisk sammenheng. Fra medisinsk hold hadde lignende oppfatninger blitt fremsatt og debattert lenge, blant annet i norske tidsskrifter. Sinnssykelegen Henrik Arnold Thaulow Dedichen arbeidet for eksempel for at medisinske vurderinger burde være obligatoriske i rettssammenheng, uavhengig av om tilregnelighetsspørsmålet kom opp eller ikke. Han viste til et fransk forslag kalt «La feuille de renseignement» eller «Sanitært Rulleblad», som ble fremmet på den internasjonale kriminalantropologiske

¹⁹⁹ Karl Federns bok hadde tittelen *Die Wahrheit über den Prozess gegen die Gräfin Bonmartini-Murri* og kom ut i 1907. Den ble oversatt til italiensk og utgitt i 1908 med tittelen *La verità sul processo contro la contessa Linda Murri-Bonmartini*, med et forord skrevet av Bjørnstjerne Bjørnson.

kongressen i Brussel i 1892 (Dedichen 1893: 10–11). Dette skulle være en slags preliminær fysiologisk, psykiatrisk og psykologisk vurdering av tiltalte, som kunne hjelpe retten i sine overveielser, blant annet ved å bidra til å etablere tiltaltes moral og ansvarsfølelse.

Bjørnsons psykologiske bevis har tilknytningspunkter til forslag som Dedichens, blant annet når det vises til at vurderinger av det tiltalte individet kan vekke de materielle bevisene. Grunnholdningen om at den kriminelle gjerningen er nært forbundet med individet som begikk den, går også igjen. I *Det evige forår* foreslår Edvard Hoem at det kan være rimelig å gi Bjørnson en del av æren for at psykiatrien fikk en så sterk rolle i det norske rettsvesenet i tiden omkring århundreskiftet, nettopp fordi han fremhevet psykologiens betydning i rettslig sammenheng (2013: 457). Det er i alle fall klart at Bjørnson gir tidstypiske uttrykk for den psykologiske vendingen som preget den norske kulturdebatten i denne perioden. Han støttet opp om utviklingen på det medisinske og juridiske feltet slik han forstod den, og trolig var han delaktig i å bringe det ideologiske grunnlaget for den ut til befolkningen gjennom å involvere seg i de kjente kriminalsakene.

Samtidig er det åpenbart, også i innleggene om Sletten-saken, at det først og fremst er et litterært mandat og en litterær interesse for det psykologiske tilfellet som ligger til grunn for Bjørnsons innlegg. Selv om han ved flere anledninger viser til at rettssystemet i kulturlandene Frankrike og Italia har kommet lenger når det gjelder å la advokatene bruke sin «psykologiske Sans», er det like ofte disse landenes *forfattere* som fremstår som autoriteter på området: «Om jeg forelagde dette [handlingsforløpet] for hvilket som helst Folks psykologiske Forfattere og samtidig opgav Guttens Fortid, Karakteregenskaber og Væsen, saa vilde de svare, at dette var noget enestaaende Sludder. Vær tryk paa det» (*Verdens Gang* 1906.02.19). Bjørnson fastholder og promoterer en forestilling om forfatteren som fagmann på det psykologiske området, og legger ikke skjul på at han uttaler seg som «poetokrat». Til grunn for dette ligger en forestilling om at det litterære går parallelt, men ikke sammenfaller, med den vitenskapelige utviklingen:

Psykologien maa i alle kriminelle saker faa den plass, som utviklingen længst har givet den i vort samliv, især i fremragende mæns og kvinners tænkning. Det psykologiske studium, baade som videnskab og som digtning og kunst, er jo nu overvældende. (Bjørnson 1907: 75)

Psykologisk innsikt er for Bjørnson ikke bare en vitenskap, men også en intuitiv egenskap som han tillegger både vitenskapsmannen, forfatteren og «fremragende» moderne mennesker av begge kjønn. Sitatet minner om Ferreros oppfatning av forholdet mellom litteratur og vitenskap i «Er vi syge?» (1893), der denne fastslår at forfattere og vitenskapsmenn bruker henholdsvis intuisjonens og empiriens redskaper for å komme til den samme innsikten. I Bjørnsons argumentative innlegg er det ofte usikkert hvorvidt han er en talsmann for en litterær eller en vitenskapelig psykologisk innsikt i det kriminelle individet. Trolig er svaret å finne et sted i midten. Som blant andre Frederik Engelstad (2010) har slått fast, ga Bjørnson uttrykk for en «vitenskapelig poetikk» både i det skjønnlitterære forfatterskapet og som politiker og taler. Han var – og er fremdeles – kjent som en forfatter som i en særlig grad var påkoblet sin tids åndsstrømninger. Han kjente nok også til debattene om litteraturens forhold til degenerasjonslæren i 1890-årene. Bjørnson anbefalte Christen Collin å lese «Er vi syge?» allerede i 1893, brevvekslet med Aleksander Kielland om Lombrosos *L'uomo delinquente* og var omgangsvenn med Max Nordau.²⁰⁰ Mens han var involvert i Sletten-saken, ble han også omgangsvenn med både Ferri og Ferrero.

Det er lett å se at Bjørnsons argumentasjon innebærer en affiliasjon med tidens vitenskapelige strømninger. Han tar i bruk deres språklige uttrykk og diskursive strategier for å utdefinere det avvikende mennesket når han konstruerer sin egen psykologiske bevisføring. Like fullt er det ingen enkel forbindelse mellom Bjørnsons involvering i Sletten-saken og utviklingene som foregikk på det kriminalvitenskapelige og juridiske området i perioden. Dette blir særlig tydelig når vi tar i betraktning at en av Bjørnsons ivrigste motstandere i debatten var kommunelege

²⁰⁰ Jeg omtaler Alexander Kiellands brev til Bjørnstjerne Bjørnson i kapittel 3. Bjørnson ga for øvrig tidlig uttrykk for å være kritisk til Max Nordaus meninger. I 1883 oppfordret han publisist Hans Lien Brækstad til å gi en anmeldelse av Nordaus nyutgitte *Die konventionellen Lügen der Kulturmenschheit*, der han anbefalte ham å avvise enkelte kapitler, men gi en redegjørelse for andre (Bjørnson 1932: 145). I et brev til August Strindberg fra 1884 skriver han om temaet kvinnelig seksualitet at han har «talt med læger om denne sak, læger af annet indhold og vægt æn den slarvede Max Nordau» (Bjørnson 1961: 206).

Carl I. Gundersen, som hadde vært sakkyndig under rettssaken. Gjennom de mange innleggene som utveksles mellom de to aktørene stilles forfatterens «intuitive» psykologiske sans og litterære autoritet opp mot legens faglige vurderinger. Som aktører i debatten opptrer de begge som eksempler på den intellektuelle, som griper inn i offentligheten på bakgrunn av sitt ekspertiseområde. Gundersens tilnærming til spørsmålet om Slettens karakter er i så måte en interessant kontrast til Bjørnsons. En sammenligning av deres ulike fremstillinger av Sletten kan bidra til en mer tekstnær undersøkelse av forholdet mellom tidens vitenskapsdiskurs om det kriminelle individet og Bjørnsons litterært funderte appropriasjoner av den.

Litteratur og medisin. «Den fødte forbryter» og «Det abnorme mennesket»

Det Carl I. Gundersen grep tak i og fremfor alt kritiserte ved Bjørnstjerne Bjørnsons innlegg, var nettopp argumentet om at Thorvald Sletten fremstod som for normal til å kunne ha begått en så unaturlig gjerning som et overlagt mord på fostermoren. Gundersen hadde vært involvert i saken blant annet i forbindelse med obduksjonen av drapsofferet, og han kjente både henne og fostersønnen gjennom sin praksis som lege. I tillegg til flere enkeltinnlegg som var rettet mot Bjørnson, skrev han også en mer samlet rapport om de rettslige undersøkelsene i saken, som ble publisert i det faglige tidsskriftet *Tidsskrift for nordisk retsmedisin og psykiatri* i 1903. Da Bjørnson involverte seg i debatten på nytt i 1906, publiserte Gundersen den om igjen som et selvstendig hefte.²⁰¹ Gundersen stilte sin medisinske autoritet og ekspertise opp mot Bjørnsons litterære. I møtet mellom deres ulike fremstillinger av Sletten, og argumentasjonen deres for henholdsvis skyld og uskyld, oppstod det brytninger mellom den medisinske diskursens forbryterfigur og figurene Bjørnson konstruerte i sine innlegg.

Gundersens gjennomgang av Sletten-saken åpner med å slå fast at «folk flests» oppfatning av skyldspørsmålet er naturlig, omstendighetene tatt i betraktning, men at den like fullt er feilaktig:

²⁰¹ Samtidig publiserte advokat Alfred Eriksen sitt hefte, «Sletten-saken» (1906), som tok motsatt standpunkt av Carl I. Gundersen.

Blandt de forbrydelser, som i vor tid har fundet sted i Norge, har vel ingen vakt større opsigt end det saakaldte Slettenmord og det vistnok med rette, naar man tager hensyn dets karakter og de specielle omstændigheder derved. Hvem vil vel ogsaa tenke sig muligheden af at en normal gut med koldt blod og efter længere tids overlæg midt paa lyse dagen og i et hus lige ved alfar vei skyder sin sovende pleiemor? For det store publikum maa en saadan forbrydelse eo ipso ansees for saa unaturlig, at det fra første stund af stiller seg i høieste grad skeptisk til anklagen. Summen af indicier blev imidlertid saa høi, at retten maatte dømme pleiesønnen trods de kraftigste protester saavel fra høieste som laveste hold. (1903: 121)

Ifølge Gundersen skyldes publikums tro på Slettens uskyld at det er vanskelig å tro at en normal gutt kan ha begått overlagt morsmord. Kulden og sinnsroen som kreves er så unaturlig at den knapt lar seg forestille. Like fullt mener Gundersen at det tilsynelatende utrolige lar seg forklare, så lenge man har de faglige verktøyene som skal til. I artikkelen vil han vise at mordet er et resultat av en langvarig prosess, der hvert enkelt ledd har smidd en kjede som til sist trengte «kun en laas for at være fuldstendig» (sst.). Både vurderinger av de involvertes karakter og av tekniske indisier skal bidra til dette, og artikkelen inneholder også flere illustrasjoner.

Gundersens analyse av sakens opplysninger og de involvertes karakteristikker bærer flere av de retoriske kjennetegnene til den medisinske sakkyndigrapporten, slik de utledes av Michel Foucault i forelesningsserien *Abnormal* (1974–1975). Legen peker ut trekk ved Sletten som ikke i seg selv er sykelige eller ulovlige, men som peker mot en generell umoral. Disse trekkene sannsynliggjør at han til sist har krysset grensen mot kriminalitet. I kontrast til Bjørnson mener Gundersen at Sletten *har* vist tegn på å ha denne typen forbrytersk karakter allerede fra ungdommen av, og at trekkene ble forsterket og forverret med årene:

Det mest eiendommelige ved ham er hans kolde og haarde gemyt, og dette er saa udpræget, at man sjelden vil kunne finde sidestykke dertil. (...) Det *upaalidelige* ved ham var høist iøinefallende, idet han flere gange blev grebet i løgnaktig forklaring baade om sit forhold til moderen og om begivenhederne før og efter mordet (...). Hans moral havde helt fra konfirmationsalderen af været slap. I sine forbindelser med piger optraadte han ligetil hensynsløst, saaledes drev han en til den yderste fortvivlelse ved at svigte hende. Hans hang til erotiske eventyr udviklede sig, som sagt, abnormt tidligt og stærkt, og han var i dette stykke temmelig paagaende. (Gundersen 1903: 141, 145, forfatterens uthevinger)

Gundersen legger særlig vekt på Slettens seksualitet, som han omtaler som abnorm fordi den gjorde seg gjeldende tidlig og fordi den resulterte i flere utenom-ekteskapelige forhold. Sletten hadde allerede et barn fra et tidligere forhold, og det var godt kjent i offentligheten at Marie Martinsen, som han skulle ha giftet seg med kort etter at Mor Sletten ble drept, var gravid. På bakgrunn av dette spekulerer Gundersen videre i hvorvidt mordet kan ha vært resultatet av et sjalusidrama, tuftet på en incestuøs forbindelse mellom Sletten og fostermoren. Han konkluderer imidlertid med at det ikke er sannsynliggjort at det var noe seksuelt forhold mellom de to, og «[d]ette aarsagsmoment maa derfor afvises, saa gjerne som man vilde ha det til forklaring» (sst. 143). Slettens abnormitet tuftes, på den ene siden, på disse seksuelle momentene, og, på den andre, på hans generelle slappe moral og manglende evne til å la seg korrigere av fostermoren.

Også offerets karakter diskuteres, og Gundersen gir Mor Sletten deler av skylden for det som har hendt. Hun skal ha vært en hard kvinne, streng og gjerrig med pengene, og Gundersen mener at det var galt av henne ikke å akseptere Martinsen som svigerdatter (1903: 141, 143). Slettens moralske slapphet tillegges den manglende farsfiguren i hjemmet etter at Mor Sletten ble enke, sammen med hennes store kontrollbehov når det gjaldt gårdsdriften. Dette er for øvrig også karakteristikk og årsakssammenhenger som fremheves hos Bjørnson, og som blir mer utpreget etter som tiden går. Bjørnson mener for eksempel at Slettens manglende freidighet skyldes fostermorens oppdragelse, og at hennes redsel for at Sletten ville henne vondt – en uttalelse hun skal ha kommet med overfor flere vitner – sa mer om hennes karakter enn om hans (*Verdens Gang* 1906.01.24). Om vi følger avisenes dekning av Sletten-saken fra den fant sted og frem mot Gundersens artikkel, ser vi at det skjer en vending i fremstillingen av offeret. I begynnelsen siteres vitner på at Mor Sletten var en sjeldent arbeidsom, ærlig og kristen kone, mens det senere er hennes uforsonlige gemytt, strenge oppdragelse og raseriutbrudd som fremheves.²⁰²

²⁰² Dette inntrykket baserer jeg på mitt eget arbeid med det store avismaterialet. Også Carl I. Gundersen fremhever motsigelsene i beskrivelsene av henne før han kommer med sin egen

Vektleggingen av de involvertes karakter er felles for Gundersen og Bjørnson, og begge fremhever det tilsynelatende paradoksale ved at en normal gutt skal ha begått et planlagt drap på sin egen mor. Begge postulerer også en forventning om at en morsmorder skiller seg ut fra det normale mennesket, og mener at han på en eller annen måte må være avvikende. Diskusjonen om Slettens skyld var til stor del en diskusjon om hva en slik abnormitet bestod av, om Sletten viste tegn til den, og hvor stor rolle tilstedeværelsen eller fraværet av det abnorme burde spille for domsavsigelsen. Forskjellen mellom legens og forfatterens argumentasjon og konklusjon ligger blant annet i hvor de setter denne grensen mellom det normale og det abnorme.

Gundersen legger frem en logikk der selv små avvik fra normen peker frem mot drapet, slik at grensen mellom normalitet og avvik så å si oppheves. Artikkelen hans bærer preg av spesialdiskursene i tiden, og fremstillingen hans av Sletten kan knyttes til figuren Michel Foucault kaller «Det abnorme mennesket» i forelesningsserien *Abnormal*. Monsteret, den seksuelt avvikende og den uoppdragne smelter sammen i denne figuren, slik at grenseområdene mellom de ulike kategoriene av avvik utviskes. I forelesningsserien viser Foucault til flere eksempler på sakyndigrapporter som forholder seg til «Det abnorme mennesket», og som ved hjelp av en tautologisk struktur får alle negative karaktertrekk hos den tiltalte til å peke fremover mot den kriminelle gjerningen. Det er lovbruddet som for alvor medfører at grensen mellom normalitet og avvik krysses. Som vi har sett, følger også Gundersens analyse denne strukturen: Slettens umoral, uoppdragenhet og usedelighet peker sammen frem mot det monstrøse morsmordet. Resultatet av dette er ikke bare at Sletten fremstår som abnorm, men også at grensene for «det normale» innskrenkes og at det normative og det normale sammenblandes. Andre debattanter påpekte at verken festing, alkoholkonsum eller utenomekteskapelige forhold var uvanlig på bygden, og det var heller ingen av disse aktivitetene som var ulovlige.²⁰³

konklusjon, som er i hennes disfavør: «[Mor Slettens] karakter beskrives høist forskjellig baade af vidnerne i sagen og andre; hun roses særdeles af mange, medens andre taler høist nedsættende om hendes person» (Gundersen 1903: 141).

²⁰³ For eksempel konkluderer advokat Alfred Eriksen i sitt hefte om Sletten-saken at Thorvald Slettens kjærlighetsforhold og barn utenfor ekteskap «maa selvfølgelig bedømmes efter de sædvanlige forhold paa landet» (1906: 20). Også avisrapporter som omtaler saken gjør tidvis slike vurderinger.

Det Gundersen omtalte som Slettens «abnorme» karakteristikk stod i fare for å etterlate et svært lite sjikt for normal atferd.

Bjørnson holder derimot fast på et langt tydeligere og mer markant skille: en morder som begår overlagt mordsmord, må være vesensforskjellig fra det normale mennesket. Som kontrast til muligheten for at Sletten begikk drapet, holder han frem en hypotetisk morder som uten problemer kan karakteriseres som «Den Andre». Kramkaren er allerede utdefinert fra samfunnet, han lever på siden av det og kan ha begått drapet i et anfall av sinnssykdom eller umotivert drapslyst. Om psykiatrien var i ferd med å la avviket omfatte så mange menneskelige svakheter at det abnorme i en viss forstand normaliseres, slik både Jürgen Link (2006) og Stephan Karschay (2015) argumenterer for, går altså Bjørnson i motsatt retning.²⁰⁴ Mellom normalitet og abnormitet forblir det en vesensforskjell. Bjørnson fastholder premisset om at den overlagte morderen er å ligne med et menneske av en annen rase, et rovdyr-menneske som ikke opptrer rasjonelt, som han fremsatte allerede i 1870-årene. Denne forbryterfiguren er langt mer i overensstemmelse med «Den fødte forbryter» enn med psykiatriens «Det abnorme mennesket».

Sammenligner vi de to «Thorvald Sletten» som konstrueres i Bjørnsons og Gundersens innlegg, og deres argumentasjon for henholdsvis skyld og uskyld, blir det åpenbart at skillet bygger på mer enn uenighet i skyldspørsmålet. De to har også svært ulike tilnærminger til og forståelse av hva som er avvikende, og av hva som karakteriserer en forbryterpsykologi. Gundersens artikkel er et eksempel på det Jürgen Link omtaler som en spesialdiskurs. Artikkelen publiseres i et fagtidsskrift redigert av den kjente sinnssykelegen og lombrosokritikeren Henrik Dedichen, og når den kommer ut som et eget hefte inneholder den en fotnote som opplyser om at den er «et retsmedisinsk arbeide og bærer dets præg» (Gundersen 1906: u.s.). Bjørnsons forbryterfigur bærer derimot preg av en interdiskursiv bruk av disse ideene, og er mer i tråd med den samme Dedichens polemiske advarsel om hvordan

En artikkel i *Aftenposten* viser for eksempel til at han stod på god fot med moren til sitt første barn, og setter dette i sammenheng med «den efter hans Livsforholde korrekte Optræden», som han har utvist også i retten (*Aftenposten* 1899.10.27).

²⁰⁴ Stephan Karschay påpeker at normalitet kun defineres *ex negativo* i de mange vitenskapelige avhandlingene som omhandler avviket i denne perioden (2015: 15). Som en konsekvens av dette innskrenkes feltet for normalitet stadig mer, og Karschay mener at dette skjedde i den grad at avviket til sist fremstod som normalisert.

«Den fødte forbryter», død for vitenskapens verden, lever videre hos den lesende allmuen. De lar vitenskapelige retninger løpe ut «i en glose eller en misforstaaet kraftsats, en ydre association», og vil lenge ennå bruke Lombrosos forestillinger som et skremmebilde (1898: 62).

Som vi husker fra kapittel 5, påpekte også Cesare Lombroso at forfattere forholdt seg til det kriminelle og degenererte mennesket på en annen måte enn vitenskapsmannen. I «Ibsens 'Gjengangere' og psykiatrien» skrev han om hvordan forfattere som Henrik Ibsen og Émile Zola opphøyde, forenklet og overdrev «Den fødte forbryter». Lombroso var imidlertid mer positivt innstilt til denne «populariseringen» enn både Dedichen og mange av hans samtidige. Han tilkjente forfatterne en rolle som mediatorer, som formidlet mellom vitenskapen og et større publikum gjennom sine litterære transformasjoner av det teoretiske stoffet. Bjørnsons involvering i Sletten-debatten får frem hvordan den litterære tilnærmingen til tidens vitenskapelige ideer om kriminalitet og degenerasjon ikke stoppet ved formidlingen og forenklingen. Bjørnsons appropriasjoner av disse ideene skaper egne figurer, som åpner for nye tilnærminger til spørsmålene som omgir kriminalitet. Vi har sett at Bjørnson ikke først og fremst var ute etter å identifisere det kriminelle, avvikende individet, men etter å argumentere frem dets motsetning: det uskyldige, normale individet. Gjennom forsvaret for Sletten bidro Bjørnson til å gjenopprette og utdefinere et rom for det normale mennesket, samtidig som han utfordret rettens definisjonsmakt på dette området. Retorisk fremhevet han kontrasten mellom våre forventninger til morderen som en monstrøs type og det biografiske mennesket på tiltalebenken. Samtidig har vi sett at han gjorde de biografiske menneskene han engasjerte seg for om til en form for litterære karakterer, som alle ble støpt i den samme formen. I Sletten-saken medførte dette et fullstendig skifte i det offentlige bildet av den dømte morderen. Bjørnsons «digteriske» engasjement erstattet forbryteren med et nytt offer: Thorvald Sletten selv.

Hvem gjorde det?

Forbryterfortellingene om Sletten-saken

De fire forbryterfortellingene som ble utgitt om Sletten-saken skiller seg ut fra de tidligere eksemplene vi har sett på denne typen tekster.²⁰⁵ I likhet med Bjørnstjerne Bjørnson fremstilte de Thorvald Sletten som uskyldig dømt for drapet på fostermoren. Dette krevde ikke bare en radikal omskriving av handlingsforløpet som var kjent fra rettsprosessen, men også en omsnuing av forbryterfortellingens vante mønster: Mordet ble erstattet med justismordet, forbryterens rolle med offerets, domstolens sluttstrek med åpne spørsmål. Fremfor å sensasjonalisere og utbrodere detaljene fra en kjent rettsprosess, ble Sletten-saken «gjenåpnet» innenfor fortellingenes rammer. De grunnleggende spørsmålene ble stilt på nytt: Hvem gjorde det, hvorfor, og hvordan? Svarene ble funnet gjennom til dels åpenbare fiksjonaliseringer, ved at sensasjonsromanens intriger og forviklinger forklarte mordet på Mor Sletten og fostersønnens domfellelse. Samtidig forholdt fortellingene seg til debatten som pågikk i mediene, og forfatterne inkorporerte kjente opplysninger om saken i handlingsforløpet. I likhet med debatten for øvrig aktualiserte de tidens kulturelle forestillinger om det kriminelle individet, og de utpreget fiksjonaliserte plottstrukturene tillot at populærlitteraturens stereotypiske forbryterfigurer fikk sentrale roller i fremstillingen. Dette kapitlet vil vise at fortellingene utgjorde kreative, men også problematiske og problematiserende, fiksjonaliseringer av den historiske kriminalsaken.

Thorvald Slettens sensasjonelle saga, historie og skjebne

Jeg vil begynne med en kort, sjangerhistorisk orientert redegjørelse for fellestrekkene mellom Sletten-fortellingene. Hele tre av dem ble skrevet av Rudolf Muus, anonymt

²⁰⁵ Jeg kan ikke utelukke at det ble utgitt flere fortellinger om Sletten-saken. Disse fire er imidlertid de eneste jeg har funnet omtalt og bevart frem til våre dager.

eller under pseudonymet Diogenes.²⁰⁶ Ikke overraskende ligner de hverandre både i form og innhold, og selv titlene kan være vanskelig å holde fra hverandre: «Thorvald Sletten's Saga» (1904), «Thorvald Slettens Skjæbne» (1904) og «Thorvald Slettens Historie» (1907). Den fjerde fortellingen, «Thorvald Sletten eller Mordet i Vestby» (1904), skjulte trolig presten Ludvig Bærøe bak forfattereipitetet «En Indviet».²⁰⁷ Som forteller mangler han litt av det narrative drivet til Muus, men til gjengjeld inneholder fortellingen flere illustrasjoner og dokumentariserende grep, som må ha bidratt til å øke interessen hos de samtidige leserne. I tillegg til å ta utgangspunkt i den samme historiske saksgangen, har de fire fortellingene mange kompositoriske og motiviske fellestrekk. De er alle typiske eksempler på den norske folkelitteraturen fra perioden, og de lar seg uten problemer innlemme i en felles oversikt.

Selv om hver av fortellingene presenterte et selvstendig handlingsforløp, benyttet de samme mønstre i fremstillingen av hvem det var som drepte Mor Sletten, hvorfor og hvordan. I samtlige står en kjærlighetsintrige i sentrum for handlingen, og det er den som setter i gang hendelsene som fører frem mot mordet. Det dreier seg om ulike former for trekantdramaer, som oppstår omkring Sletten og kjæresten. Enten dras han mellom henne og en *femme fatale* som ikke tar lett på avvisningene hans, eller det viser seg at også en annen mann har fattet interesse for kjæresten hans. I en av fortellingene, Muus' «Thorvald Slettens Skjæbne», skjer faktisk begge deler. Trekantkonstellasjonene fører uten unntak til at det oppstår konflikt, og Slettens moralsk riktige handlinger ødelegger for antagonistenes opprinnelige prosjekt. Slik forskyves trekantdramaet fra en interessekonflikt til et sjalusi- og hevnplott, som kulminerer i Mor Slettens død. Mordet er i virkeligheten en hevnaksjon rettet mot fostersønnen, med det formål å få ham uskyldig fengslet. Som resultat mister Sletten

²⁰⁶ Hans P.S. Knudsen tilskriver Rudolf Muus forfatterskapet for disse fortellingene i bibliografien bakerst i *Folkeskribenten Rudolf Muus og hans forleggere* (1995).

²⁰⁷ Det er noe usikkert hvorvidt fortellingen «Thorvald Sletten eller Mordet i Vestby» (1904) virkelig ble skrevet av Ludvig Bærøe. Ifølge Sigurd Heiestad var det redaktør Olav Myre som tilskrev Bærøe forfatterskapet, mens andre hevder at den ble skrevet av redaktør og forfatter Thorvald Klaveness (1946: 146). Klaveness forsvarte Sletten sterkt både i bladet *Vestfold* og gjennom en foredragsturné. Han var også forfatter, og skrev blant annet dikt, romaner og skuespill. Bærøe var på sin side sogneprest i Vestby kommune, der Sletten gård lå, og skrev flere folkelitterære fortellinger av samme type som fortellingen om Sletten-mordet. Nasjonalbiblioteket har oppført Bærøe som fortellingens forfatter, og jeg mener selv at det er mest sannsynlig at det var han og ikke Klaveness som skrev den.

sin nærmeste slektning, kjæresten, arven og friheten, og han blir på denne måten Sletten-sakens intenderte og «egentlige» offer. Innenfor denne felles rammen utspiller det seg til dels ulike intriger og forviklinger, som benyttet et felles sett troper. Forvekslinger, forkledninger, hypnose og okkultisme opptrer i alle fortellingene, og forbryterfigurene deres bygger på de samme, populærlitterære stereotypene.

Fellestrekkene kan forklares sjangerhistorisk med den norske folkelitteraturens tilknytning til sensasjonsromanen. Det er denne sjangerens kjennetegn som dominerer fremstillingen i Sletten-fortellingene. Som sjangerbetegnelse ble «sensationalism» først tatt i bruk av britiske kritikere i 1860-årene. Ordet beskrev en populær trend forbundet med romaner som Wilkie Collins' *The Woman in White* (1859), Mary Elizabeth Braddons *Lady Audley's Secret* (1862) og en stor mengde lignende produksjoner. Komplekse (kjærlighets)intriger, kriminalitet, mysterier, okkultisme og tidlige former for *science fiction* var blant kjennetegnene som ble forbundet med sjangeren. Dens storhetstid i Europa var forbi allerede i 1870-årene, men sjangeren var fremdeles utbredt i tiden omkring århundreskiftet.²⁰⁸ I Norge stod særlig Muus bak en stor mengde oversettelser og norske varianter av sensasjonsromaner, og sjangerens innvirkning på forfatterskapet hans blir bare tydeligere i tiden etter 1900.²⁰⁹ Forviklingene og karaktertypene jeg nevnte ovenfor, finner vi igjen overalt i den norske folkelesningslitteraturen i denne perioden.

I likhet med den britiske sensasjonsromanen var de norske sensasjonsfortellingene i utgangspunktet beslektet med kriminal- og detektivfortellingen; de var alle eksempler på formellitteratur, og også sensasjonsfortellingene dreide seg ofte

²⁰⁸ *The Cambridge Companion to Sensation Fiction* (2013) inneholder flere artikler som viser at sensasjonssjangerens troper og plottstrukturer også ble videreført inn i andre sjangre, deriblant detektivromanen. Se særlig det avsluttende kapittelet «The sensation legacy» av Lyn Pykett.

²⁰⁹ Ifølge Bjørn Carling ble Rudolf Muus' romaner stadig mer «europiske» utover 1900-tallet, med plott som involverer bortførelser, mord og mysterier (1976:32). Den siste av Sletten-fortellingene hans, «Thorvald Slettens Historie» (1907), beskrives til og med som en «Sensationel Fortælling» i parateksten. Det er imidlertid ikke sikkert at benevnelsen viser til sensasjonsromanen som sjanger; «sensasjonisme» hadde på dette tidspunktet blitt en generell, nedsettende beskrivelse av all litteratur eller journalistikk som hadde kommersielle interesser og siktet mot å skape sterke emosjonelle reaksjoner i publikum (Wiltenburg 2004: 1378). Like fullt er det interessant at Muus approprierer benevnelsen til sitt formål, siden det antyder at begrepet også hadde positive eller interessevekkende konnotasjoner for de samtidige leserne.

om mysterier, kriminalitet og etterforskning (Pykett 2013: 213).²¹⁰ Særlig forbryterfortellinger som omhandlet utenlandske eller historiske kriminelle, som mestertyvene Gjest Baardsen og Ole Høiland, er skrevet etter sensasjonsromanens mønster. Rudolf Muus skrev jevnlig nye fortellinger om Baardsen og Høiland gjennom karrieren, og både forviklingene og kvinneskikkelsene i disse fortellingene er til forveksling lik de vi skal stifte bekjentskap med i dette kapittelet. Forbryterfortellinger om nyere og mer alvorlige hendelser, som mord, pleide imidlertid å følge mønsteret vi så i kapittel 7. Disse fortellingene ga detaljerte gjennomganger av saksforholdene og inkluderte fremtredende siteringer av materiale fra dagspressen og annen «dokumentasjon». De hadde som regel et nærmere slektskap til muntlig fortellertradisjon, skillingsvisen og dagspressen enn til den fremvoksende formellitteraturen. Så vidt jeg har kunnet se, er det unikt for Sletten-fortellingene at sensasjonsfortellingens handlingsmønster helt erstattet det som var kjent fra rettslig hold, og at de fremstilte en domfelt morder som uskyldig.

Den ustrakte fiksjonaliseringen tillot Sletten-fortellingene også å adoptere den sensasjonelle føljetongromanens utstrakte form, som hadde åpenbare kommersielle fordeler. Muus' «Thorvald Sletten's Skjæbne» strakk seg over mer enn 600 sider, og Bærøes «Thorvald Sletten eller Mordet i Vestby» nærmet seg 300. Begge ble først utgitt som føljetonger bestående av kortere hefter, som leserne abonnerte på. Deretter ble de samlet og solgt i bokformat. De svært lange fortellingene krevde forviklinger som lot seg utvikle over tid, samtidig som hvert enkelt hefte stoppet med en spenningstopp som holdt lesernes interesse ved like. Dette var et format som særlig Muus behersket godt. Intrige- og forviklingsromaner fra Kristiania-området var blant dem han skrev flest av, og de hadde ofte historiske hendelser som utgangspunkt (Dahl 1986: 19). Som Willy Dahl skriver, er handlingsgangen i disse romanene som et maskineri: «Det kan stoppes når som helst, på et hvilket som helst punkt vil noen få sider være nok (...) – når det holdes i gang, med stadig ny krafttilførsel i form av

²¹⁰ De norske folkeskribentene kjennetegnes av en fortelleteknikk som skilte seg fra både de store sensasjonsromanene og moderne kriminallitteratur ved at de sjelden satte *gâten* i sentrum for handlingen (Carling 1976: 33). Fortellingene spiller med åpne kort, og vi følger vekselvis antagonistenes onde planer og heltenes ærlige bestrebelser (sst.). Dette gir de norske sensasjonsfortellingene og forbryterfortellingene, som alltid fremstilte allerede kjent informasjon, en felles fortellerstrategi.

skurkestreker, er det bare fordi det lønner seg å holde maskineriet svivende» (sst. 26). Muus' to øvrige fortellinger om Sletten-saken holdt seg imidlertid til et mer sobert format på mellom 30 og 100 sider. Kortformatet hadde en annen kommersiell verdi, som bygget på nærheten mellom forbryterfortellingen og avismediet. Mens den korte 1904-fortellingen ga skinn av å være et bidrag til saksdebatten, kunne 1907-fortellingen legges ut for salg umiddelbart etter at Sletten ble benådet, mens nyhetens interesse var på sitt sterkeste.

Salgstallene var formidable. Særlig de to lengste fortellingene solgte godt og ble trykket opp i flere opplag. Hans P. S. Knudsen opplyser at «Thorvald Sletten's Skjæbne» solgte fem tusen eksemplarer i løpet av én måned i november 1904. Tredje opplag var på 20 000 eksemplarer, som er et høyt tall selv i nyere tid (1995: 50). I en etterlysning etter kolportører loves det god inntjening ved salg av fortellingen, som kalles «den mest letsælgelige Bog i Norge» (sst. 51).²¹¹ Annonsene for Bærøes bok antyder at også dette verket solgte godt; føljetongversjonen fikk på kort tid over 12 000 abonnenter, «et Bevis paa dets Værd» (*Romsdals Amtstidende* 1904.11.05). Utover annonsene ble ingen av fortellingene anmeldt eller på andre måter omtalt i dagspressen så vidt jeg har kunnet se. For samtidige lesere må de imidlertid ha hatt en åpenbar tilknytning til Sletten-debatten, som pågikk parallelt i andre medier.

Til tross for de mange fiksjonaliseringene beholdt fortellingene en tydelig forbindelse til den historiske drapssaken. Tittelsiden var bygget opp etter forbryterfortellingens vante mønster; den domfeltes navn og mordstedet ble etterfulgt av benevnelser som «Virkelighedsskildring» eller «Fortælling fra Virkeligheden» i parateksten (Muus 1904b; Bærøe 1904). Som nevnt, var særlig Bærøes fortelling utpreget dokumentarisk. Den inneholdt illustrasjoner og fotografier som viste Sletten gård, Thorvald Sletten og Maren Brevig (Mor Sletten), navnga historiske mistenkte og involverte i saken og gjenga telegrammer og avisartikler. Disse grepene stod ikke nødvendigvis i kontrast til den sterkt fiksjonaliserte

²¹¹ Jeg har funnet et eksemplar av 1909-opplaget av «Thorvald Sletten's Skjæbne» i amerikanske forlag, noe som antyder at den etter hvert ble eksportert til Amerika. Norskamerikanerne utgjorde et stort marked for folkelitteratur satt til norske forhold, og de norske folkeskribentene hadde mange lesere også der (jf. Carling 1976: 33). Eksporten antyder at fortellingen ble ansett for å være lesverdige også for lesere som manglet direkte kjennskap til den historiske Sletten-saken og debatten omkring den.

fortellingen. Også sensasjonsromanen var en utpreget visuell sjanger, som ofte benyttet illustrasjoner, og mange av dem kommenterte dagsaktuelle hendelser fra nyhetsbildet for å understreke sin modernitet, aktualitet og virkelighetsnærhet (Mangham 2013:2, 4–5). Også Muus' fortellinger bygget på kjent informasjon fra pressen og kommenterte debatten om saken. Han ga direkte uttrykk for at både fortelleren og «folket» trodde på Slettens uskyld, og ønsket ham frifunnet og løslatt (1904b: 93; 1907: 30–32). Vekslingen mellom fiksjonalisering og dokumentarisme skaper en dobbelteksponeering av kjent informasjon om saken og velkjente grep fra formellitteraturen. Videre i kapittelet vil jeg vise at denne hybriditeten på den ene siden bidro til å produsere et bestemt offentlig bilde av Thorvald Sletten, og på den andre siden til en mer overordnet, kulturell betydningsproduksjon omkring kriminalitet og det kriminelle individet. Likhetene mellom fortellingene tydeliggjør at en rekke varianter av forbryterfiguren lot seg innpasse i en felles, sensasjonslitterær plottstruktur. Samtidig skal vi se at fortellingene i høy grad forble påkoblet den øvrige debatten om Sletten-saken.

Fortellingenes forbryterfigurer

I sine innlegg i Sletten-debatten hadde Bjørnstjerne Bjørnson stilt opp en rekke hypotetiske alternativer til at Thorvald Sletten begikk mordet. I forrige kapittel viste jeg hvordan retorikken hans var fundert på karakteriseringer og kontraster, som hvilte på bestemte forestillinger om det kriminelle individet: kontrasten mellom Bjørnsons karakterisering av Sletten og den retten hadde lagt til grunn for straffeutmålingen; kontrasten mellom Bjørnsons karakterisering av Sletten og den overlagte morsmorderen som type; kontrasten mellom Bjørnsons karakterisering av Sletten og andre potensielle mordere, som både kunne være faktiske mistenkte og hypotetiske konstruksjoner. Alle disse kontrasteringene aktualiserte publikums forestillinger og forventninger til den kriminelle som kulturell figur. Bjørnson brukte dem til å underbygge sin karakterisering av Sletten som en normal, ikke-kriminell mann. På denne måten ble det kriminelle individet utskilt som «Den Andre», som en mennesketype vesensforskjellig fra folk flest, født med bestemte anlegg som var synlige både for vitenskapsmannen, forfatteren og, via dem, for folk flest.

I forbryterfortellingene blir disse alternative morderne konkretisert. De er ikke tankeeksperimenter eller kollektive figurer med en retorisk funksjon, men fullverdige karakterer, som opptrer som Slettens antagonister i fortellingene om ham. Like fullt bygger fortellingene på de samme kontrasteringene som Bjørnson tok i bruk i sine innlegg. Forbryterne opptrer ikke bare som agenter som kommer utenfra, men også som Slettens dobbeltgjengere. Fortellerne plasserer seg eksplisitt på Bjørnsons side i debatten om saken, og det er fristende å si at forbryterfortellingene utgjør fiksjonaliserte versjoner av den retorikken han benyttet. Fiksjonen har imidlertid en mulighet og evne til å bruke det oppdiktete på andre måter enn saksinnlegget, slik vi også så i forbindelse med Arne Garborgs roman *Trætte Mænd* i kapittel 4. Fortellingene gir forfatterens retoriske strategi en ny funksjon ved å sette den inn i et fiksjonsunivers. Som vi skal se, er det nettopp i de tilfellene der fortellingenes tydeligst bryter med virkeligheten at de får sitt mest produktive forhold til den. Fortellingene var i stand til å problematisere spørsmålet om skyld og uskyld på andre måter enn i debatten for øvrig, samtidig som de kan leses som kommentarer til strategiene som ble tatt i bruk i den.

Fortellingenes forbrytere var basert på en blanding av stereotyper fra folkelitteraturens sensasjonsromaner og den fremvoksende kriminallitteraturen, opplysninger om alternative mistenkte fra saksgangen og mer og mindre løse rykter formidlet av pressen. Interessant nok er det en kvinne som står bak mordplanen i to av de fire fortellingene. Dette er en forestilling som er unik for de fiksjonaliserte fremstillingene av Sletten-saken og ikke gjenfinnes i debatten for øvrig. Den er imidlertid typisk for folkelesningsromanene fra perioden (se Carling 1976: 33). I fortellingene avviser Sletten kvinnen til fordel for kjæresten, som representerer den biografiske forloveden Marie Martinsen. Den avviste kvinnen bestemmer seg deretter for å ta hevn ved å ramme fostermoren. Hun setter imidlertid ikke planen ut i livet på egenhånd, men benytter seg av mannlige medhjelpere som er motivert av penger, begjær eller en blanding av de to. På tvers av de tre fortellingene stilles det opp en rekke skyldige og medskyldige, deriblant profesjonelle kriminelle, som tyver og bondefangere, omstreifere, kramkarer, tatere og slu advokater. Til sammen utgjør de en katalog over den kriminelle figurens ulike varianter i populær fiksjon fra

perioden. De er menn og kvinner av en annen rase, eller som har tilbragt mye tid i utlandet, dobbeltgjengere, «New Women» og alkoholiserde delirister. Noen av dem har overnaturlige evner, som hypnose, spådomsevne og suggesjon. Gjennom forklodninger oppnår de sosial mobilitet og iscenesettes både som omstreifende kriminelle og utenlandsk adel. Samtlige av fortellingene ender med at disse «virkelige» morderne unnslipper, og heller ikke forbryterfortellingenes Thorvald Sletten oppnår en full frikjennelse.

Det er tre aspekter ved fortellingenes forbryterfremstillinger som jeg finner spesielt interessante i avhandlingens henseende. For det første vil jeg gi eksempler på antagonister som på ulike måter fremstår som Slettens dobbeltgjengere. Disse fordoblingene står i et interessant forhold til motsetningene Bjørnson bygget sin retorikk på. I likhet med hans innlegg tjener de til å skille ut kriminelle egenskaper etter et dualistisk mønster, men samtidig medfører den litterære behandlingen av disse kontrastene en langt tydeligere og mer problematisk identitetsproblematikk enn den som forekommer i avisdebatten. For det andre er det interessant at flere av fortellingene erstatter Sletten som morder med en kvinnelig antagonist. Hva slags kvinneskikkelser er dette, og hvordan forholder de seg til periodens forestillinger om den kvinnelige forbryteren og den kvinnelige degenererte? For det tredje vil jeg utforske konsekvensene av fortellingenes hybride sammensetning av fiksjonaliseringer og dokumentarisme, og hvordan fortellingene forholdt seg til de øvrige «litterære forsvarerne» av Sletten. Her vil det bli tydelig at det uklare forholdet mellom fortelling og historisk hendelse også kunne være etisk problematisk. Biografiske mennesker skildres under fullt navn, og fremstilles som delaktige i mordet. De fiksjonaliserte fremstillingene endrer ikke bare det offentlige bildet av Sletten selv og Mor Slettens minne, men også av andre, ikke-domfelte personer som stod i forbindelse til de omtalte hendelsene.

Dobbeltgjengeren og identitetstapet

I den 603 sider lange «Thorvald Slettens Skjæbne» (1904) er det en mann ved navn Erik Allgot som står bak de mange intrigene og forviklingene som leder frem mot Mor Slettens død. Karakteren er en åpenbar manifestasjon av den fremmede. Han har til dels overnaturlige eller demoniske aspekter, som allerede navnet hans

antyder.²¹² Allgot lever et dobbeltliv som tater og svensk adelsmann. Det viser seg imidlertid tidlig at han står i nær forbindelse til Thorvald Sletten og hans familie, selv om han aldri har møtt dem før. Mens Thorvald er Mor Slettens uekte sønn, men biologiske nevø, viser det seg at Allgot er hennes avdøde ektemanns sønn fra et føretekenskapelig forhold. Fortellingen åpner med å skildre hvordan moren hans fødte i skjul og ble frastjålet barnet av en taterkvinne. Hun døde senere i barselbeber, og den tilbakevendte faren klarte aldri å oppspore sin tapte sønn. På grunn av dette tilbragte Allgot mye av sitt liv i Sverige i følge med den omreisende tatergruppen. Etter å ha returnert til fødestedet havner han umiddelbart i konflikt med Thorvald over kvinnen Eva Guldhalm, som det viser seg at de begge gjør kur til. Kort tid etterpå oppdager han hemmeligheten bak sin herkomst, og han skjønner at han selv kunne hatt krav på Sletten-gården dersom han ikke hadde blitt bortført. For å hevne seg på Thorvald og sørge for at arven heller ikke tilkommer ham, setter Allgot i gang konspirasjonene som ender med Mor Slettens død og Thorvalds domfellelse.

Allgot og Thorvald deler dermed den samme usikre tilknytningen til gården Sletten. I symbolsk forstand er de hverandres fosterbrødre, og ingen av dem har lovlig arverett til gården: Allgot fordi han er født utenfor ekteskap, og Thorvald fordi han er et fosterbarn. Den videre parallellen mellom de to utgjøres av kontraster. Mens Thorvald er blond og staut, ærlig, arbeidsom og stedbunden, lever den mørklette og tungsinnede Allgot på svindel og lyssky virksomhet, uten noe fast tilholdssted (1904c: 7, 9). Allgot fremstår som en manifestasjon av Thorvalds mørke sider, som en legemliggjørelse av de kriminelle anleggene han kunne hatt, men ikke har. På denne måten peker dobbeltgjenger-motivet ut over seg selv, mot systemer for forståelse av individet som er grunnleggende dualistiske. Det er de samme todelingene som preget Bjørnstjerne Bjørnsons argumentasjon for Slettens uskyld: Uskyld settes opp mot skyld, normalitet mot avvik, godt mot ondt og det hjemlige mot det fremmede. Motivet får en åpenbar tilknytning til spørsmål om identitet, både

²¹² Allgot var et vanlig, svensk navn i middelalderen. Det er satt sammen av alf og got, og betyr trolig «alv/mann fra Gotland», noe som passer godt med at Erik Allgot hadde tilbragt mye tid i Göteborg. Navnet peker imidlertid også mot det overnaturlige og mot det gotiske, som ble forbundet med middelalderen og med de svenske götene (Fyhr 2003: 33–35). Her har jeg for øvrig valgt å følge fortellingenes egen navnebruk i min fremstilling; Thorvald Sletten og kjærestene hans omtales som regel ved fornavn, mens antagonistene, deriblant Erik Allgot, oftere omtales med etternavn.

på et konkret og et symbolsk nivå i teksten. For Thorvald blir Allgots tilbakevendelse begynnelsen på en langvarig og altomfattende tapsprosess. Allgot er ute etter alt det Thorvald har: kjærlighetsinteressene hans, arven hans og, til syvende og sist, selve identiteten hans.

Allgots hevnpplan kan forstås som en moderne variant av de mytologiske konfliktene mellom brødre som Kain og Abel eller Romulus og Remus; han er ute etter å utsette sin ukjente fosterbror og ta hans plass. Gjennom sinnrike konspirasjoner som involverer falske brev, innleide skuespillere og andre triks, sørger Allgot for å sette Thorvald i situasjoner som får ham til å fremstå først som uærlig, utro og tyvaktig, og til sist som en indirekte morder. Gjennom falske brev og ryktespredning får Thorvald skylden for å ha drevet Eva til å begå selvmord etter at hun ble gravid. I virkeligheten var det den libertinske løytnant Athur Helt som stod bak forførelsen av Eva, men både broren hennes, Slettens kjæreste og Mor Sletten tror på ulike tidspunkt på Thorvalds skyld. Sammen med flere andre tildragelser som Thorvald vanskelig kan gi noen troverdig forklaring på, fører dette til at han mister stadig mer av sitt gode rykte i lokalsamfunnet. Samtidig benytter Allgot forkledninger og sosiale opptredener til å fremstille seg selv som en svensk adelsmann med vinnende personlighet og stor rettferdighetssans. Overfor omgivelsene fremstår Thorvald med Allgots karaktertrekk, og Allgot med Thorvalds, inntil de to mennene helt har byttet plass i det sosiale hierarkiet. Tematisk sett har denne ombyttingen tydelige rase-, klasse- og identitetsmessige implikasjoner. Når Thorvald til sist dømmes til fengsel for et mord han ikke har begått, speiler skjebnen hans den som rammet Allgot som spebarn. Som omreisende tater har Allgot vært definert som unorsk og henvist til en eksistens i samfunnets marginer. Nå er det Thorvald som i sin tur skal merkes som «Den Andre» og fradømmes sin tilhørighet i det norske samfunnet.

Dobbeltgjengermotivet er en av den sensasjonelle populærlitteraturens mestertroper. Forvekslinger, forbyttinger og forkledninger spiller en utstrakt rolle i denne sjangeren, og de er en sentral del av maskineriet som holder handlingsutviklingen i gang. I forskningslitteraturen har sensasjonsromanens bruk av mysterier og forviklinger ofte blitt satt i forbindelse med dens nærhet til den gotiske

litteraturen, som hadde sin første storhetstid ved begynnelsen av attenhundretallet (Talairach-Vielmas 2013: 21, Mangham 2013: 2, 12). Dobbeltgjengermotivet er også her nært forbundet med spørsmål om identitet og forholdet mellom menneskets ytre og indre egenskaper. Forkledninger og forvekslinger fører ofte til identitetstap av den typen Thorvald utsettes for. Tara Macdonald skriver, med referanse til Jonathan Loesberg, at motivet ofte forbindes med tematiseringer av menneskets forhold til loven og til sin klasse fremfor menneskets psykologi (2013: 129). Selv mener hun at motivet er grunnleggende forankret i en uhygge som oppstår i forbindelse med nettopp det psykologiske aspektet: Kontrasten mellom et lovlydig og borgerlig ytre og et kriminelt eller sinnssykt indre er blant motivene som fremstilles som mest urovekkende i sensasjonsromanene, på samme måte som i *fin-de-siècle*-gotikken (sst.).²¹³ Som vi husker fra tidligere, har dette aspektet ved den gotiske litteraturen jevnlig blitt forbundet med periodens forestillinger om det kriminelle og degenererte mennesket og Sigmund Freuds psykoanalytiske bregrep «Det uhyggelige».

Vi har sett flere eksempler i avhandlingen på at dobbeltgjengermotivet knyttes til degenerasjonslæren og til tidens forestillinger om kriminalitet som et degenerasjonsfenomen. Denne teorien åpnet for at kriminelle eller abnorme anlegg kunne ligge skjult i mennesket og determinere dets oppførsel. En født forbryters anlegg for å bedra, stjele eller myrde ville uten unntak bryte frem, men det kunne forbli skjult i lengre tid. Personlighetssplittelsen lå til grunn for tidens medisinske forståelse av fenomener som epilepsi og hysteri, som berømte vitenskapsmenn som Cesare Lombroso og Jean-Martin Charcot forbandt med kriminalitet og degenerasjon. På tvers av sjangre og diskurser ble gjenganger- og fordoblingsmotivet tatt i bruk for å adressere problemstillinger forbundet med disse teoriene. Vi har tidligere sett eksempler hos Arne Garborg (kapittel 4) og hos Cesare Lombroso i hans ros av Henrik Ibsens *Gengangere* (kapittel 5). Forbryterfortellingene om Ole Olsen Sevre og Knut Ryentveit benyttet seg også av et gjentakelsesmotiv (kapittel 7). Ikke minst var fordoblinger og kontraster en sentral del av Bjørnsons retoriske forsvar for

²¹³ Jamfør også innledningskapittelet i Kelly Hurleys *The Gothic Body. Sexuality, materialism, and degeneration at the fin de siècle* (1996).

Sletten, der de bidro til å gjenopprette en tydelig grense mellom det sunne og det syke.

I «Thorvald Slettens Skjæbne» er ikke dobbeltgjengermotivet knyttet til arv som gjentakelse. Til gjengjeld er det tydelig forbundet med spørsmålet om kriminalitet som en form for personlighetssplittelse, som gjør forholdet mellom indre egenskaper og ytre atferd problematisk.²¹⁴ Forbindelsen mellom dobbeltgjengermotivet og tidens forestillinger om kriminalitetens årsaker kan være med på å forklare hvorfor motivet fikk en så utstrakt bruk og åpenbar relevans i fortellingene som omhandlet Sletten-saken. Debatten hadde allerede lenge sirklet omkring hvorvidt en mann med Slettens karakter virkelig kunne ha begått et kaldblodig morsmord. Som vi så i forrige kapittel, fremstod kontrasten mellom den tilsynelatende normale mannen og den abnorme handlingen han ble dømt for som uhyggelig, og Carl I. Gundersen mente at dette forklarte hvorfor folk var så villige til å tro på at han var uskyldig. Ved å legemliggjøre denne problematikken gjennom dobbeltgjengermotivet, bidrar fortellingen til å forklare og håndtere den gjennom fiksjonens form. Sletten-sakens mange og motstridende karakteriseringer av den domfelte blir forklart gjennom fordoblingene og utvekslingene mellom Allgot og Thorvald. Gjennom intrigene og hevnplottene vises det hvordan Thorvald kunne *fremstå* som en mann med negative karaktertrekk, mens han *egentlig* var en tvers igjennom ærlig og godhjertet person.

Fortellingen har skapt et fiksjonsunivers som ikke primært forklarer mordet på Mor Sletten, men som fiksjonaliserer debatten om den domfelte og problemstillingene som vedrørte Slettens psykologi. Dobbeltgjengermotivet tillater fortellingen å kretse omkring Allgots karakterdrap på Thorvald, fremfor mordet på fostermoren hans. Fostersønnens symbolske utslettelse og død erstatter Mor Slettens virkelige dødsfall som handlingens omdreiningspunkt, og det er Thorvald som fremstår som fortellingens virkelige offer. Ved å tilby sin fiksjonaliserte løsning på Sletten-debattens karakteriseringsproblem, avslører fortellingen samtidig hvor

²¹⁴ Dette er en tematikk som vi kjenner igjen fra analysene mine av Arne Garborgs «Kolbotnbrev» i kapittel 3, der jeg knyttet den til Sigmund Freuds begrep om «det uhyggelige» fra «Das Unheimliche» (1919). Som vi husker, forbandt Freud en identitetsmessig angstreaksjon med topos som fordoblingen, splittelsen og gjentakelsen, og både arv og kriminalitet var blant eksemplene hans.

sentralt tidens teorier om kriminalitetens årsaker og kjennetegn stod i diskursen om mordet. Dette er noe som går igjen også i de øvrige forbryterfortellingene som ble skrevet om saken.

Dobbeltgjengeren og skyldspørsmålet

Dobbeltgjengermotivet står sentralt også i en av Muus' kortere fortellinger om Sletten-drapet, med tittelen «Thorvald Slettens Saga» (1904). Her fremstår ikke fordoblingen som noen langvarig, identitetsmessig utvekslingsprosess, men som et konkret likhetsmotiv som det ikke gjøres noen hemmelighet utav. Slettens dobbeltgjenger er en mann ved navn Viggo Bloch, som introduseres i et delkapittel med tittelen «Thorvald Slettens Dobbeltgjenger». Han er til forveksling lik Thorvald av utseende, og har tidligere hatt et forhold til dennes nåværende kjæreste (sst. 18). Likhetene og motsetningene mellom de to omtales eksplisitt ved flere anledninger, som i de to følgende eksemplene:

- 1) Viggo Bloch var Thorvalds udtrykte Billede, men den første syntes dog at være vidt forskjellig fra ham, som han sad her skjælvende af Raseri, stirrende vildt fremfor sig med de blodunderløbne Øine, der bar en Morders rædselsfulde Blik. (sst. 21)
- 2) Her havde hun Thorvald Slettens udtrykte Billede for sig. I Figur, Holdning, Træk for Træk lignende de to hinanden fuldstændig, kun det, at Viggos Ansigt bar et frækkere, skumlere Drag end den andens. (sst. 58)

I likhet med Allgot representerer Bloch alt det Sletten ikke er, samtidig som han bærer alle de stereotypiske kjennetegnene til det kriminelle individet. Han har levd et omflakkende liv i Amerika i en årrekke, frekventerer Vaterland som bondefanger og benytter hypnose for å kontrollere andre menneskers vilje.²¹⁵ Dertil kommer de beskrivende sitatene ovenfor, der han tilskrives en morders blick og et skummelt drag i ansiktet. Vi husker fra forrige kapittel hvordan en anonym skribent analyserte Slettens fysiognomi, og konkluderte med at det gode uttrykket i ansiktet hans

²¹⁵ Vaterland ble i populærlitteraturen fremstilt som Kristianias svar på en kriminell underverden lik den som ble beskrevet i franske Eugène Sues *Les Mystères de Paris (Paris' mysterier)* (1842–1843) og dens mange etterfølgere. Området var sentrum for bondehandelen i hovedstaden, og var kjent for sine mange skjenkesteder, bordeller og bondefangeri samt som tilholdssted for smuglere.

umuliggjorde at han var en morder. Her er det nettopp det gode og det onde draget i ansiktstrekkene som utgjør det eneste skillemerket mellom Thorvald og hans kriminelle dobbeltgjenger. Det etterlates liten tvil om at Bloch vil være delaktig i mordet på Mor Sletten, eller at forklaringen bak den uskyldige domfellelsen har med dobbeltgjengeren å gjøre.

Det oppstår imidlertid en interessant forvikling i dette tilsynelatende enkle plottet. Mordet på Mor Sletten begås ikke av Bloch, men av Thorvald selv – som like fullt er uskyldig dømt! Forklaringen ligger i flere intrikate intriger, som her har latt seg utvikle og komplisere av at det er to personer som vil hevne seg på Thorvald. Den ene er Bloch, som er ute etter å vinne tilbake Alette fra Thorvald. Den andre er en kvinne ved navn Ella Morinsky, som ikke kan godta at hun har blitt avvist av Sletten til fordel for Alette. I begynnelsen av fortellingen er de to antagonistene ukjente for hverandre, men etter hvert treffes de og finner ut at de har felles interesser. Sammen iscenesetter de Slettens domfellelse ved at Bloch kler seg ut som ham og sørger for at han blir sett av vitner hos våpenhandleren i Kristiania. Deretter hypnotiserer Bloch Thorvald, og denne skyter fostermoren uten å ha noe minne om det i etterkant. I den avgjørende gjerningen glir Bloch og Sletten over i hverandre, idet Blochs vilje utføres med Thorvalds kropp. Spørsmålet om skyld og uskyld forvanskes, og det iboende paradoksale ved dobbeltgjengermotivet kommer til overflaten: Hvem dreper Mor Sletten, og hvem er den skyldige?

Også her står dobbeltgjengermotivet i forbindelse med overordnede problemstillinger knyttet til kriminalitet og degenerasjon. I 1890-årene hadde det pågått en større faglig diskusjon om temaet hypnose og kriminalitet i Europa, med utstrakte kulturelle implikasjoner.²¹⁶ Debatten utspilte seg i forlengelse av en generell diskusjon om forholdet mellom nyere kunnskap om det kriminelle mennesket og spørsmålet om determinisme og fri vilje. To skoler stod mot hverandre i den vitenskapelige utforskningen av hypnosens muligheter. Nancy-skolen, med Hippolyte Bernheim i spissen, mente at suggesjon og hypnose hang sammen og at alle mennesker potensielt kunne la seg hypnotisere. Paris-skolen, forbundet med

²¹⁶ Jamfør Stefan Andriopoulos' *Possessed. Hypnotic Crimes, Corporate Fiction, and the Invention of Cinema* (2008).

Jean-Martin Charcot og Gilles de la Tourette, stod for en mer innsnevret modell der det særlig var hysteriske og nervesvake mennesker som var tilbøyelige til å la seg hypnotisere. Charcots berømte fremvisninger av hysteriske pasienter inkluderte flere eksperimenter som utforsket forholdet mellom hypnose og kriminalitet. Pasientene hans begikk i hypnotisert tilstand det de trodde var kriminelle gjerninger.²¹⁷ På denne måten fikk hypnose en kontroversiell, men like fullt prominent rolle i diskusjonen av kriminalitet og straff (Ystehede 2013: 74). Debatten dreide seg blant annet om hvorvidt hypnose kunne bli brukt som et verktøy av kriminelle mennesker, og hvordan retten skulle avdekke og forholde seg til kriminalsaker der ugjerningen kunne ha blitt begått under hypnose.

Debatten om kriminalitet og hypnose var blant de mange kriminalitetsrelaterte problemstillingene som ble dekket i norske tidsskrifter som *Samtiden*. I artikkelen «Hypnotisme og retspleie» (1895) ga for eksempel Denis Zarycki en lengre, popularisert fremstilling av den, med en rekke eksempler på kriminelle gjerninger som hadde blitt begått ved hjelp av hypnose, suggesjon eller av søvngjengere. Interessen for hypnose og suggesjon ga seg imidlertid også andre, mindre konkrete utslag i tidens drøfting av kriminalitet og degenerasjon. Som vi husker, tilkjente både Max Nordau og Christen Collin litteraturen en suggererende makt over sine lesere, som var med på å gjøre den potensielt farlig og «smittebærende». Bjørnson hevdet på sin side ved flere anledninger at advokater og andre involverte i Sletten-saken opptrådte som hypnotiserte: «Uden at vide eller ville det blev de forudintagne og hypnotiserede, eller hypnotiserede sig selv og andre» (*Verdens Gang* 1906.01.16, 1906.02.19). Fenomenet var så utbredt og anvendelig at det ikke er noen stor overraskelse at suggesjon eller hypnotiske evner inngår i samtlige av fortellingene om Sletten-saken. Det er imidlertid kun i «Thorvald Slettens Saga» at bruken av hypnose fører til at Thorvald selv utfører drapet. Denne

²¹⁷ Se Julien Bogousslavsky, Olivier Walusinski og Denis Veyrunes «Crime, Hysteria and Belle Époque Hypnotism. The Path Traced by Jean-Martin Charcot and Georges Gilles de Tourette» (2009: 198). Også Denis Zaryckis «Hypnotisme og retspleie» (1895) beskriver noen av disse eksperimentene, som blant annet ble utført med hjelp av den berømte hysteripasienten Blanche Wittmann. I sin studie av kvinnelige kriminelle, *La donna delinquente* (1893), inkorporerte Cesare Lombroso både kvinnelige forbryteres hysteri og tilknytningen mellom denne lidelsen og hypnose.

fortellingen knytter seg direkte til debatten om forholdet mellom hypnose, kriminalitet og straff, som tydeliggjør skyldspørsmålets gråsoner.

Bloch og Morinskys plan om å hypnotisere Sletten er fundert på en oppfatning av at det norske rettssystemet ikke vil være kjent med forholdet mellom hypnose og skyld. Dermed kan Bloch unngå å få blod på hendene, og fengslingen av Thorvald vil i en viss forstand være juridisk riktig. Planen legges gjennom en dialog som adresserer disse problemstillingene i helt konkret forstand:

«De tror altsaa at kunne hypnotisere ham til at gaa hen og skyde sin Pleiemor?» spurgte [Ella Morinsky]. «Ubetinget, Frøken! Han er saamen ikke den første Person, som er blevet hypnotiseret til at begaa en Forbrydelse. Men sig mig, Frøken, kjender De til, om der her i Landet har forekommet nogen Retssag, hvor Hypnotismen har vist sig at have tilskyndet anklagede til, at begaa en Forbrydelse?»
«Nei, Hr. Bloch, jeg kan forsikre Dem om, at nogen saadan Sag aldri er procederet for en norsk Domstol. Og det skriver sig nu vel fra, at Hypnotismen praktiseres saare lidet herhjemme under vaare smaa Forholde.» (1904b: 63)

Hypnoseplottet medfører en implisitt kritikk av det norske rettsvesenet, og en vri på debatten om hvorvidt Sletten-saken er et justismord. Det åpnes for at Sletten kan ha begått mordet, men like fullt være uskyldig dømt for det. Bloch og Morinsky diskuterer først hypnose som en løsning på samvittighetskvalene sine, men innser snart at de har tatt feil: «'Thorvald har bare været en Automat i vaare Hænder. Vi to er Realiteten Mor Slettens Mordere'» (1904: 84). Samtidig forblir det uklart om Sletten er helt uskyldig eller en medskyldig i drapet. I fortellingens avslutning lider Bloch og Morinsky samvittighetskvaler, men de tillates også en delvis lykkelig slutt. Ved fortellingens utgang har de forelsket seg i hverandre og bestemt seg for å leve livet sammen og dele samvittighetsbyrden.²¹⁸ Den åpne og uavsluttede slutten på fortellingen, der antagonistene pleier kjærligheten mens Thorvald forblir fengslet,

²¹⁸ I «Thorvald Slettens Historie», som gis ut etter at Thorvald Sletten har blitt benådet i 1907, er plottet nesten det samme. Antagonistene vil hypnotisere Sletten for å få ham til å drepe fostermoren. Her feiler imidlertid planen i siste øyeblikk, og kjeltringene må utføre drapet selv. Det er fristende å tenke seg at Rudolf Muus skrev den nye versjonen av det samme plottet for å sørge for at den benådede Sletten fremstod som fullstendig uten skyld i drapet i anledning benådingen. I alle tilfeller viser fortellingen en utvikling fra tvetydige løsninger på spørsmålet «Hvem gjorde det?» til fremstillinger som ikke etterlot noen tvil om Slettens uskyld.

underbygger fortellingens rettskritikk ved å understreke det urettferdige i at de virkelige forbryterne går fri. Samtidig glir antagonister og protagonister over i hverandre. Som i øvrige forbryterfortellinger er forbryterne tvetydige skikkelser, og i denne fortellingen er også Thorvald et mer tvetydig offer enn i «Thorvald Slettens Skjæbne».

Hypnoseplottet forvansker skyldspørsmålet betraktelig. Er en hypnotisert forbryter skyldig, dersom han begikk den kriminelle handlingen uten å ha kontroll over sin egen kropp og sitt eget sinn? Er intensjon og en skyldig bevissthet en nødvendig del av ansvar og skyld? Disse spørsmålene, som altså stod sentralt også i den vitenskapelige hypnosedeбата, befant seg i kjernen av de strafferettslige problemkonstellasjonene som omga den nye kriminalvitenskapen. Problemene er de samme som i forbindelse med tilregnelighetsspørsmålet, eller, for den del, teorien om «Den fødte forbryter»: Kunne man straffe en person som var determinert, enten av biologiske, psykologiske eller hypnotiske faktorer, til å begå en kriminell gjerning? Problemstillingene strekker seg forbi biologien og, i siste instans, også forbi spørsmålet om straff. Som Marie-Christine Leps påpeker i *Apprehending the Criminal* (1992) dreier det seg om selve forståelsen av mennesket og dets identitet:

At stake were not only the foundations of the criminal justice system (who was to blame, how should punishment be given?), but the definition of human nature itself: to what extent could people control their thoughts, passions, and actions? Debates over these questions lasted throughout the century (...). (sst. 28)

Om dobbeltgjengermotivet visualiserte tidens kriminalitetsforståelse, har hypnoseplottet en tydelig forankring i debattene som omga den. Foreningen av de to fremhever underliggende psykologiske og identitetsmessige problemstillinger, og også i denne fortellingen har handlingen en tydelig tilknytning til debatten om Sletten-mordet. I denne debatten var det flere som mente at Sletten burde frigis selv om det skulle vise seg at han begikk drapet på fostermoren.²¹⁹ I «Thorvald Slettens

²¹⁹ Ifølge *Aftenposten* reiste for eksempel Thorvald Klaveness omkring i landet med en appell for frikjennelse der han slo fast at «hvis en saa beskeden og hensynsfuld Gut som Thorvald Sletten var en Forbryder – saa gid, vi havde mange slige Forbrydere!» (1901.01.19). En appell for benådning

Saga» tilbys leserne en sterkt fiksjonalisert løsning som tillater nettopp en slik forståelse av Slettens skyld. Forbindelsen mellom dobbeltgjengermotivet og hypnoseplottet tjener til å underbygge det vanskelige skillet mellom menneskets «onde» og «gode» side, ved å vise at det ikke alltid er en klar sammenheng mellom person og handling.

Doble monstrositeter. Fortellingenes kvinnelige forbryterfigurer

I Sletten-fortellingene finner vi to eksempler på at det er kvinnelige forbrytere som står bak drapet.²²⁰ Den første har vi allerede stiftet bekjentskap med: Ella Morinsky fra «Thorvald Sletten's Saga» er en handlekraftig og lidenskapelig kvinne, som står bak mesteparten av planleggingen når Thorvalds uskyldige domfellelse skal iscenesettes. Den andre kvinnen, som stort sett kalles Esmeralda, står bak et tilsvarende hevndrama i Ludvig Bærøes «Thorvald Sletten eller Mordet i Vestby». Esmeralda opptrer vekselvis som taterkvinne, spiritistisk medium og en adelskvinne som går under navnet mademoiselle Grèvy. I likhet med Morinsky finner hun det uakseptabelt at Thorvald avviser henne til fordel for forloveden. Gjennom ulike mannlige bekjenskaper får hun iverksatt en hevnplan, som ender med at to småkriminelle skyter Mor Sletten på hennes oppdrag. Som likhetene mellom de to kvinnelige antagonistene antyder, fantes det populærlitterære modeller med stereotypiske kjennetegn også for den kvinnelige forbryteren. Både som litterær og som kulturell figur skiller hun seg i visse henseender fra de mannlige forbryterfigurene vi har sett eksempler på. Til tross for dette ble også den kvinnelige forbryteren forstått innenfor de overordnede forklarings- og forståelsesrammene som degenerasjonslæren og den fremvoksende kriminalvitenskapen utgjorde.

skrevet av redaktøren for *Kysten* sa det senere i enda klarere ordelag: «Men selv om han virkelig er skyldig, saa vil det neppe medføre nogen Fare for Samfundet at frigive ham. Derfor benaad Sletten!» (*Kysten* 1905.01.17). Dette innlegget førte til en videre debatt om straff og dens funksjon, og flere lesere reagerte på redaktørens utsagn. Eksempelene er imidlertid ikke unike, og det ser ut til at det var flere som hadde fattet sympati for Sletten uavhengig av hvorvidt han var skyldig i drapet.

²²⁰ Her kommer jeg primært til å omtale den kvinnelige forbryteren slik hun fremstår som fiksjonsfigur. Ann-Louise Shapiro har imidlertid gjort en større kulturhistorisk studie på fremstillingen av kvinnelig kriminalitet på tvers av diskursive områder i *Breaking the Codes. Female Criminality in Fin-de-Siècle Paris* (1996), som bygger på en rekke historiske kriminalsaker. Studien viser at kjønnsperspektivet er langt fra uvesentlig når kriminelle hendelser skal forstås og forklares kulturelt, både i og utenfor fiksjonslitteraturen.

Om Erik Allgot og Viggo Bloch er Thorvalds dobbeltgjengere, står Morinsky og Esmeralda i en tilsvarende relasjon til kjæresten hans. Det var et velkjent faktum i den historiske saken at Sletten var forlovet med Marie Martinsen, og hun hadde ikke brutt forlovelsen til tross for Slettens domfellelse. I samtlige av forbryterfortellingene om saken er dette tatt med, og Thorvalds kjæreste er en karakter som mer og mindre åpenbart er bygget over de kjente opplysningene om Martinsen. I fortellingene har hun fått den kvinnelige heltinnens plass, og hun er overalt fremstilt som en ærlig, trofast, omsorgsfull og dydig kvinne, med samme klassebakgrunn som Thorvald selv. Utseendet hennes beskrives som klassisk, pent og nordisk. I motsetning til henne er både Morinsky og Esmeralda utenlandske, eksotiske skjønnheter, som kler seg i fargesterke drakter. De opptrer som adelige, er elegante og har tilgang på store pengesummer, selv om den virkelige bakgrunnen deres forblir uklar. Når Thorvald tvinges til å velge mellom kjæresten og disse forføreriske *femmes fatales*, beskrives dilemmaet etter mønster av det Sigmund Freud få år senere dømte «madonna-horekomplekset».²²¹ Tankene hans om kjæresten kretser omkring evig kjærlighet og en stabil fremtid sammen, mens dragningen mot den andre kvinnen er erotisk ladet og avhengig av fysisk nærvær. Denne fordoblingen tillater fortellingene å utforske erotiske spenninger uten at de «rammer» den biografiske Martinsen direkte.²²² Skillet mellom de to kvinnetypene, og mellom kjærlighet og begjær, korresponderer

²²¹ Sigmund Freud lanserte «madonna-horekomplekset» i «Über die allgemeinste Erniedrigung des Liebeslebens» («On the Universal Tendency to Debasement in the Sphere of Love») fra 1912. Begrepet beskriver en tilstand der menn håndterer angst for kvinner ved å inndele dem i to dikotomiske kategorier, som enten hellige eller profane. Mennene knytter både forakt og begjær til den profane kvinnen, mens de opphøyer den hellige. De blir ute av stand til å begjære den de elsker og til å elske den de begjærer. Motsetningen mellom disse to kvinnetypene går igjen i 1800-talls litteraturen, og ligger også til grunn for Sandra Gilbert og Susan Gubars analyse i den litteraturvitenskapelige studien *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination* (1979). Her knyttes dikotomien mellom «engelen» på den ene siden og «monsteret» eller den gale kvinnen på den andre til mer generelle patriarkalske dynamikker i samfunnet.

²²² I mange forbryterfortellinger ble den dømtes familie nevnt under fullt navn og tidvis gitt deler av skylden for forbrytelsene. Det gjaldt for eksempel i fortellingene om Ryentveit-saken fra kapittel 7, der den dømtes foreldre ble ansett for å ha støttet drapet på Åste Gunnarsdatter. I Slettenfortellingene, og i pressedekningen for øvrig, har man imidlertid vist et relativt stort hensyn til den biografiske Marie Martinsen, som var gravid med Thorvald Slettens barn da han ble dømt for Sletten-mordet. Samtlige fortellinger anonymiserer henne, og til tross for tidens holdninger til utenomekteskapelige barnefødsler er hun fremstilt svært fordelaktig.

samtidig med et skille mellom tradisjon og modernitet, friskt og sykt, rett og galt, som strukturerer fortellingene.

Morinsky og Esmeralda er begge eksempler på en kvinneskikkelse forbundet med den begynnende kvinnefrigjørelsen i moderne tid, best kjent under den engelske betegnelsen «The New Woman».²²³ Figuren opptrådte ofte i sensasjonsromanene fra perioden, som helt fra begynnelsen av var kjennetegnet av at aggressive, kvinnelige karakterer drev handlingen fremover (Macdonald 2013: 128). «Den nye kvinnen» er aktiv, selvstendig og seksuelt frigjort. Særlig Morinsky er et eksempel så å si etter boken. Hun kan bruke både revolver og gift som våpen, og drikker gjerne konjakk og whisky (Muus 1904b: 33). En farsarv har gjort henne godt bemidlet, og hun er økonomisk selvstendig og fri fra familieband (sst. 50). Hun er også en sportslig kvinne, som står på ski og sykler, og åndelig sett er hun fritenker (sst.).²²⁴ Morinsky fremstår som en stereotypisk emansipert kvinne, som trer inn på det maskuline domenet og forkaster tradisjonelle, kvinnelige verdier. Det kommer ikke som noen overraskelse at hun samtidig nærer «liden Agtelse for Mandkjønnet» og er vant til å dreie menn om lillefingeren (sst.). Bærøes forbryterkvinne, Esmeralda, er kanskje ikke like outrert, men også hun fremstår som en selvstendig og aktiv kvinne. De korte beskrivelsene som gis av livet hennes i utlandet, impliserer at hun har levd et liv med fri seksualitet, og også hun er i besittelse av store pengesummer.

Kvinnene er også utenlandske, eksotiske og sensuelle. Særlig Esmeralda, som er av taterslekt, fremstilles i tråd med utbredte forestillinger om tater- eller sigøynerkvinnen som en orientalistisk «Andre» (se Saul 2007: 42–43). Som antropologen Judith Okely har vist, knytter det seg ofte en seksualitetstematikk til fremstillingen av denne kvinnefiguren på tvers av de europeiske landene i perioden: «Throughout

²²³ Begrepet «New Woman» ble først tatt i bruk av Sarah Grand i artikkelen «The New Aspects of the Woman Question», som ble publisert i *The North American Review* i 1894. I *The Cambridge Companion to Sensation Fiction* påpeker Greta Depledge at sensasjonsfiksjonens heltinner ofte kan beskrives som tidlige eksempler på den nye kvinnen. Samtidig ble hun oppfattet som en trussel mot viktoriatidens ideer om kvinnelighet og fremstilt både som inspirerende, komisk og farlig (2013:196–209).

²²⁴ I den sensasjonelle folkelitteraturen er ski og sykkel transportmidler som ofte benyttes av både kvinnelige og mannlige skurker (jf. Carling 1976: 33). Den europeiske «New Woman» ble på sin side ofte portrettert syklende eller med andre rekvisitter som antydte hennes modernitet og aktivitet. Særlig i Muus' fortellinger er det forbryterske ofte forbundet med ulike former for livsutfoldelse, aktivitet og (viljes)styrke, og de er langt fra udelt negative skikkelser.

Europe, the Gypsy woman is presented as sensual, sexually provocative, and enticing» (1983: 201–202). Dette gjelder også for Esmeralda, som beskrives som slående vakker og moden for alderen. Hun «saa ud til neppe at være fyldt sexten Aar, og dog var hun tiltrods for sin unge Alder en fuldt udviklet Kvinde» (Bærøe 1904: 19). Som taterkvinne opptrer Esmeralda som spåkone og medium, og det refereres gjentatte ganger til at hun tilhører en «Race» med mystiske og potensielt magiske egenskaper (sst. 21). Allerede tidlig i fortellingen spår hun at Thorvald vil «blive gjenstand for en frygtelig Retsvildfarelse», og senere bidrar hun selv til at denne spådommen går i oppfyllelse (sst. 38). I likhet med Muus' fremstillinger av taterer som Erik Allgot i «Thorvald Slettens Skjæbne» er hun også en forkledningsmester, som tar i bruk manipulasjon og iscenesettelser for å nå målene sine. Kvinneligheten hennes er knyttet til mystikk og grenseområder mellom ulike identiteter og verdier; både som tater og som adelskvinnen Grøvy befinner hun seg i sosiale soner som er markant adskilt fra Thorvalds bondestand.

«Den nye kvinnen» var en figur som, sammen med den hysteriske kvinnen og den monstrøse kvinnen, utgjorde kvinnelige motsvar til i utgangspunktet maskuline figurer som den dekadente, den nervesvake og den fødte forbryter.²²⁵ De ble alle satt i sammenheng med degenerasjonslæren som forklaringsmodell, og bar den degenerertes ulike stigma. I Sletten-fortellingene glir disse ulike kvinnelige figurene over i hverandre, og de kvinnelige karakterene utviser vekselvis «Den nye kvinnens» aktive grep om sin egen skjebne, hysteriske trekk og den kvinnelige forbryterens kjennetegn. Den nære forbindelsen mellom patologiske fenomener som hysteri og degenerasjon og den kvinnelige seksualiteten fremheves i fortellingene, der kvinnene gjør eksplisitte forsøk på å forføre Thorvald. Som metaforer over en seksualitet som har gått ut over sine grenser og knyttes til forfall, galskap og manglende kontroll, gir periodens ulike sykdomstilstander og forklaringsmodeller et bilde av kvinnelig identitet som monstrøs. Esmeralda og Morinsky er begge preget av disse forbindelsene. De fremstår som tiltrekkende, men farlige kvinner som driver mennene omkring seg til å begå grenseoverskridende handlinger. Slettens gjentatte

²²⁵ Se også kapittel 4, «New Women and Neurasthenia: Nervous Degeneration and the 1890s» i Jane Woods *Passions and Pathology in Victorian Fiction* (2001).

indre kamp mot seg selv for å unngå denne skjebnen får frem hans menneskelighet, og hans moralske triumf forsterker fremstillingen av ham som deres motsats.

Når det gjelder den kvinnelige forbryteren som vitenskapelig type, er vi, i enda større grad enn når det gjelder mannlige forbryterfigurer, overlatt til Cesare Lombrosos kriminalantropologiske studier. Hovedverket hans, *L'uomo delinquente* (1876), dreide seg riktignok utelukkende om mannlige forbrytere. Som vi har sett, ble dette verket i stor grad tatt opp i, kritisert av og utforsket videre innenfor tidens vitenskapsdiskurs, samtidig som «Den fødte forbryter» ble en kollektiv figur som vi gjenfinner også i det kulturelle og litterære sjiktet. I 1893 ga han imidlertid ut en oppfølgende studie i samarbeid med Guglielmo Ferrero, som dreide seg om den kriminelle kvinnen. Den fulle tittelen var *La donna delinquente, la prostituta e la donna normale* (*Den kriminelle kvinnen, den prostituerte og den normale kvinnen*). I forordet til den første fullstendige oversettelsen av dette verket til engelsk skriver redaktørene Mary Gibson og Nicole Hahn Rafter om dets interessante mottagelse internasjonalt. Også denne studien nøyte en umiddelbar og utstrakt popularitet, og ble raskt oversatt til en rekke språk. Resultatene ble imidlertid ikke kritisert, drøftet og videreutviklet fra vitenskapelig hold på den måten Lombrosos tidligere studier hadde blitt; den har tvert imot forblitt et referanseverk for studier av kvinnelig kriminalitet helt frem til våre dager (2004: 23–24).²²⁶ «Den kvinnelige forbryter» er i så måte en figur som i enda større grad enn «Den fødte forbryter» står i den lombrosianske lærens tegn, både i spesial- og interdiskursiv sammenheng.

Guglielmo Ferrero publiserte et sammendrag av studien i norske *Samtiden* i 1896, under tittelen «Kvinden som forbryder».²²⁷ Teksten er så tilspisset i sin omtale av kvinnelig kriminalitet, usedelighet og ondskap at Per Thomas Andersen trekker den frem som et eksempel på hvordan «[r]eaksjonære holdninger kunne (...) kople

²²⁶ For en grundigere gjennomgang av *La donna delinquente* og dens publikasjonshistorie, se Nicole Rafters «The melodramatic publication career of Lombroso's *La donna delinquente*» i *The Cesare Lombroso Handbook* (2013).

²²⁷ *La donna delinquente* hadde på dette tidspunktet nylig blitt oversatt til engelsk (*The Female Offender* fra 1895) og fransk (*La femme criminelle* fra 1896). Selv om Guglielmo Ferrero nevnes som medforfatter av boken, har man senere regnet med at Cesare Lombroso stod for mesteparten av teksten og at medforfatterskapet var ment som en karrierestarter. Se for eksempel appendiks 1 til den engelske oversettelsen *Criminal Woman, The Prostitute, and the Normal Woman* (2004: 242). Det er imidlertid også vanlig å tilskrive store deler av verkets uttalte misogynisme til Ferrero, og dette er et inntrykk som ikke svekkes av teksten han skrev til *Samtiden*.

seg til tidens progressive teorier på underlig vis» i tidsskriftet (2012: 282). I likhet med det omtalte verket behandler teksten både den normale kvinnen, den kriminelle og den prostituerte, og av disse er den normale kvinnen tildelt forholdsvis stor plass. Gibson og Rafter foreslår at dette kan være ment som et tilsvarende svar til kritikken Lombroso tidligere hadde fått for å unnlate å bruke kontrollgrupper i studiene sine (2004: 12). Resultatet er imidlertid en argumentasjon som setter den kriminelle kvinnen i naturlig forlengelse av den normale, som allerede i utgangspunktet må regnes som avvikende fra og underlegen mannen. Dette synliggjøres godt i Ferreros tekst, som begynner sin drøfting av kvinners forhold til det gode og det onde med utgangspunkt i den normale, ikke-kriminelle kvinnen:

Er kvinden god eller ond? Det er et evigt problem, som menneskeheden gennem aarhundrederne har besvaret paa de forskjelligste maader, og som den altid har villet besvare med lidenskab istedetfor ved undersøgelse av kjendsgjerningerne. Hvor vanskelig det end er at bestemme halve menneskeheden moralske liv, saa er vi dog kommet til det resultat, at kvinderne er gennemgaaende slemmer, mere udholdende i sit had, grusommere i sin hevn end mændene. (...) Paa den anden side er det sikkert, at kvinden har mere medfølelse end manden; hun lar seg letter bevæge af livets elendighed og mere takt og behændighed i at lindre den. (1896: 461)

Paradokset – at kvinnen er både den ondeste og den godeste av menneskene – har ifølge Lombroso og Ferrero både sosiale og biologiske årsaker. Menneskets iboende ondskap fremheves hos kvinnen på grunn av hennes svake stilling i samfunnet, som henger sammen med hennes biologiske svakhet i sammenligning med mannen. Hennes godhet forsterkes av moderskapet. Resultatet er at kvinnen fremstår som splittet og mer utsatt for ustabilitet, vekslende mellom menneskelighetens ytterpunkter (sst. 462). Det samme paradokset gjentar seg hos den kriminelle kvinnen. Hun forekommer langt sjeldnere enn mannlige kriminelle, men er samtidig langt grusommere enn ham. Kvinnelige forbrytere lar seg knapt kategorisere, og de griper til enhver form for kriminell atferd fra gift til hor og vold (sst. 464). Den kvinnelige forbryter er derfor en dobbel monstrøsitet: Hun er et avvik blant kvinner, på samme måte som den mannlige kriminelle er et avvik blant menn, men hun er

også et avvik innenfor de kriminelle egne kategorier (sst. 465). Den kvinnelige forbryter er en monstrøsitet blant monstre.

Degenerasjon er en del av årsaksforklaringen til både mannlig og kvinnelig kriminalitet, men den får forskjellige uttrykk kjønnene imellom. Ifølge Ferrero arter moralsk degenerasjon seg som kriminalitet hos mannen, men som usedelighet hos kvinnen (1896: 465). Den kvinnelige kriminaliteten blir på denne måten forbundet med hennes seksualitet, og dette blir brukt til å forklare hvorfor så få kvinner begår alvorlige forbrytelser. Som en konsekvens av dette har Ferrero og Lombroso innlemmet den prostituerte kvinnen i sin studie, og enhver form for usedelighet eller brudd med tradisjonelle verdier forstås som et kvinnelig tilsvarende til den typen vi kjenner som «Den fødte forbryter» i den mannlige delen av befolkningen. På denne måten smelter den kvinnelige forbryteren sammen med den promiskuøse kvinnen og, ikke minst, med «Den nye kvinnen»: «Den virkelig moralske degeneration inden kvindekjønnet findes hos de væsener, som gjør opgjør mod den samfundsorden, som er kvindens specielle moralkodeks», altså «smag for familjelivet» og «offervillighed til moderskabets pligter» (sst. 465). Selv om det ikke er utbrodert i Ferreros tekst, er også hysteri en fellesnevner hos kriminelle kvinner i *La donna delinquente*, som tilsvarende epileptiske tendenser hos den mannlige forbryteren.²²⁸

Som vi ser, reflekterer Lombrosos kvinnelige forbrytertype de samme tidvis paradoksale fremstillingene av kvinnelighet som vi finner i Sletten-fortellingene. Om Esmeralda og Morinsky er gode eksempler på «Den nye kvinnen», er de også typeriktige eksempler på den kriminelle. De er begge moderne kvinner som forkaster tradisjonelle, kvinnelige verdier og som hevder seg selv i et mannsdominert, urbant miljø. De benytter seg av flere ulike kriminelle metoder og intriger, og ofte fremstår de mannlige kriminelle kun som verktøy for å få planene satt ut i livet. Ikke minst er dette seksuelt frigjorte kvinner, og erotiske spenninger ligger til grunn for kriminaliteten deres. De kvinnelige forbryterne bidrar til å gi fortellingene en innholdsmessig side som dreier omkring seksualitet og seksuell identitet, og dette settes i forbindelse med fortellingenes fremstillinger av det kriminelle individet.

²²⁸ Kapittel 31, «Hysterical Criminals» er helt viet til temaet, men det nevnes også flere andre steder i studien (se Lombroso 2004: 234 og utover).

Gjennom Thorvald og kjærestens kriminelle dobbeltgjengere blir både den kvinnelige og den mannlige seksualiteten tematisert gjennom splittelser og fordoblinger, som setter den inn i det dualistiske forståelsessystemet vi også har sett eksempler på tidligere. Kjærlighet og begjær separeres, sammen med moral og umoral, normalitet og avvik, og settes i to gjensidig utelukkende, men like fullt ustabile kategorier.

I Muus' fortelling er det en tydelig ambivalens knyttet til Morinskys aktive rolle i handlingsforløpet. Thorvald beundrer handlekraften hennes, men vender seg alltid mot det mer tradisjonelle koneemnet Alette i siste øyeblikk. Morinsky setter i scene flere situasjoner som er ment å forføre Thorvald. Hun redder ham blant annet fra bondefangere ved å ro ned Akerselven til Vaterland og bedøve dem med sovemidler i drikkevarene, for deretter å skyte etter tyver som vil stoppe dem under flukten. Målet er «at vinde Thorvald for sig selv med sin mageløs kjække optræden» (1904b: 41). I utgangspunktet ser dette også ut til å virke. Thorvald fremstilles som en naiv, beundrende unggutt, som villig vekk lar seg redde av den selvscenesatte heltinnen og deretter skjenke full på konjakken hennes. De moralske skruplene hans får overtaket bare i helt siste øyeblikk, da «Alettes lyse, rene Billede gled manende og bebreidende forbi ham og brød hele trylleriet istykker» (sst. 45). I sin relasjon til Morinsky blir Thorvald, som tidligere nevnt, fremstilt som menneskelig vaklende, men med en seirende, god moral. Samtidig blir han redusert til en passiv og lettlurt bondegutt, som mangler den verdensvante kvinnens *savoir-faire* både når det gjelder å håndtere truende situasjoner og i å tolke den andres erotiske intensjoner. Thorvald inntar en feminin rolle i handlingsforløpet, noe som forsterker Morinskys maskuline kvaliteter ytterligere. I likhet med i Bjørnsons debattinnlegg skapes det her et skille mellom den gode, men feige og veike mannen og den styrken som kreves av en virkelig kriminell.

Karakteregenskapene til Morinsky er ment å forklare hvorfor hun tyr til en så intrikat og langvarig hevnaksjon når Thorvald til sist avviser henne. Såret stolthet blir til en besettelse med innslag av galskap, som eksplisitt knyttes til det fremmede og ukvinnelige. Som hun selv sier til Viggo Bloch: «jeg indrømmer, at denne Lidenskab er abnorm, næsten vanvittig, men jeg er heller ikke af samme Malm som

andre kvinner hertillands» (1904b: 59). Morinsky fremstilles som styrt av et indre, ukontrollerbart begjær, som har både psykologiske og fysiologiske røtter. Hun befinner seg i et grenseområde mellom fornuft og ufornuft, styrt av patologiske tilstander som forbindes med seksualiteten hennes og med en ustabil identitet som kvinne. Dette er fellestrekk i Muus' fremstilling av Morinsky og Bærøes av Esmeralda. Også hos den sistnevnte blir herkomsten en forklaringsmodell. Esmeralda er halvt tater og halvt kristen, og splittelsen i identiteten hennes tilskrives denne blandingen av «blod», som speiler Morinskys opphav i en fremmed «malm»:

«Der er Taterblod i mine Aarer, og Taterblodet fornægter sig aldrig. Før han forlod mig, svor jeg at jeg ville hevne mig. Ingen Tater tør nogensinde bryde en Ed, som engang er svoret. Ofte har jeg angret den Ed, jeg svor, thi mit Hjerte hænger endnu ved ham med usvækket Kjærlighed og vil gjøre det til min sidste Stund. Men for mig gives der ingen Vei tilbage længere. Jeg maa holde min Ed. Jeg maa det, jeg er tvungen til det, thi mine Forfædres Tro befaler mig det.» (Bærøe 1904: 175)

Esmeraldas sinnsstemning skifter jevnlig mellom kjærlighet og hat, og splittelsen gir seg til kjenne gjennom anfall med besvimelser og brå personlighetsskifter skildret i tråd med tidens forestillinger om den hysteriske kvinnen. Fra kjærlighetserklæringer til Thorvald snur hun raskt over til hat når han avviser henne, og idet han flykter fra hjemmet hennes følges han av «en vanittig Latter (...) saa skingrende og vild, som kom den fra hundrede Dæmoners Struber» (sst. 143). Esmeralda har både svoret en ed og en gang spådd Thorvalds ulykke, og hun føler seg bundet av «Taterblodet» og av sine «Forfædres Tro» når hun senere sørger for at spådommen oppfylles. I kjernen av de mange intrigene som omgir Thorvald, finner vi den degenererte kvinnens patologiske tilstander, skjult under hennes skjønnhet og flerfoldige forkledninger og maskespill.

Innføringen av denne moderne, litterære skikkelsen i Sletten-fortellingene fremstår i utgangspunktet som et av de mer markante og åpenbart fiksjonaliserte bruddene med den tradisjonelle forbryterfortellingen. De fyller imidlertid ikke en ny funksjon i fortellingene når det gjelder skyldspørsmålet. Forbryterfortellinger spekulerte ofte i hvorvidt deler av eller hele skylden lå hos en kvinne og ikke hos den

dømte, mannlige morderen.²²⁹ Et eksempel er forbryterfortellingene om Ryentveit-saken fra kapittel 7, der moren fikk store deler av skylden for at Knut Ryentveit drepte sin gravide kjæreste. En lignende forklaring finner vi også i Bjørnstjerne Bjørnsons «Et stygt barndomsminne» (1889), som omhandler den historiske saken mot Per Hagbø.²³⁰ Det nye og moderne ved innføringen av karakterer som Morinsky og Esmeralda, er vekten som legges på kriminalitetens årsaksforklaringer. Fremstillingene av de kvinnelige forbryterne viser at også forståelsen av kvinnes rolle i drapssakene var i utvikling. I likhet med i Ryentveit-fortellingene ser vi at diagnosens symbolske form dominerer i fremstillingen av forbryteren enten det er snakk om en kvinne eller en mann, og det legges vekt på pseudovitenskapelige, psyko-fysiologiske forklaringsmodeller.

En grensefigur. Ole Lauritz Andersen som (opp)dikter, karakter og vitne

Den siste forbryterfiguren jeg vil se nærmere på, finner vi i Ludvig Bærøes «Thorvald Sletten eller Mordet i Vestby». Mannen Esmeralda hyrer inn for å begå drapet på Mor Sletten går under navnet «Barber Andersen», og denne karakteren er gjenkjennelig som den historiske Sletten-sakens falske vitne, Ole Lauritz Andersen. Som vi husker fra forrige kapittel, var det Andersens vitnemål som sørget for at det ble åpnet nye høringer i Sletten-saken i tiden rett før Bjørnstjerne Bjørnson skrev sine første innlegg i debatten. Da hadde Andersen forklart at han så en mann myrde Mor Sletten, som passet til beskrivelsen av en omreisende kramkar man hadde observert i området. Senere ble Andersens vitnemål avvist som falske, og Slettens sak ble likevel

²²⁹ Slike forskyvinger av skyld står i forlengelse av fortellingenes tendens til *victim blaming*, som særlig rammer kvinnelige mordofre. I samtlige av Sletten-fortellingene fremstilles forholdet mellom Thorvald og fostermoren som anstrengt på grunn av hennes urettferdige krav, sinneutbrudd og antipati overfor Thorvalds kjæreste, og dette forsterker inntrykket av at Thorvald er det virkelige offeret i mordsaken.

²³⁰ I «Et stygt barndomsminne» skriver Bjørnstjerne Bjørnson at troverdige vitner har bekreftet ryktene om at det var Per Hagbøs søster som hadde overtalt ham til å gå i døden for moren, som var den som i virkeligheten dyttet hans gravide kjæreste utfor en fjellskrent. Utrolig nok ble denne forklaringen lenge akseptert i senere forskningslitteratur, der for eksempel Christian Gierløff slår fast at «slik var det nok og» (1932: 38). Oppfatningen av Hagbøs uskyld fikk stor utbredelse frem til Tor Moursund tok et oppgjør med den i «Omkring 'Et stygt barndomsminde'» (1957) der han tar for seg tekstens historiske kildeverdi og kritiserer den for sine historiske feil. Mens slike forklaringer ofte gikk igjen i både muntlige og skriftlige overleveringer om historiske drap av gravide kvinner, er det grunn til å tro at dette skyldes en blanding av sensasjonisme og en bevissthet om de bakenforliggende, kulturelle og sosiale motivene for slike mord, snarere enn at mennenes mødre faktisk stod bak eller beordret drapshandlingene.

ikke gjenopptatt for retten. Både virkelighetens og fortellingens Andersen var en skikkelse som utfordret skillet mellom diktning og virkelighet, og som karakter utfordret han også grensen mellom forbryterfortellingen og Sletten-debatten for øvrig. Ikke minst sørget den biografiske Andersens delvis forvirrede forklaringer og mentale sykdomshistorie for at tilregnelighetsspørsmålet fikk en plass i diskusjonen av skyldspørsmålet i Sletten-saken. Denne bakgrunnen er relevant for hvordan Andersen ble fremstilt i Bærøes fortelling, og jeg vil derfor begynne med å redegjøre for plassen han inntok i dagspressen.

Avisene ga tidlig uttrykk for at de mistenkte Andersen for å være et falskt vitne, men like fullt dekket de saken grundig. Det var korrespondenter fra *Verdens Gang* som var først ute med å oppspore Andersen og familien hans, for å få en offentlig uttalelse både fra og om det nye vitnet i saken. Intervjuene stod på trykk allerede i god tid før de offisielle høringene ble foretatt, og de forberedte leserne på at Andersen ikke ble betraktet som troverdig av sine nærmeste. Senere rapporterte avisene grundig og detaljert fra de rettslige avhørene i seg selv, og disse referatene viser at vitnemålet hadde både nyhets- og underholdningsverdi. Svarene fra Andersen og foreldrene hans blir gjengitt direkte, med innskutte beskrivelser av publikums reaksjoner (latter) og mer kortfattede resymeer av de kjedeligere delene. Inntrykket av en dramadiolog blir komplett av at korrespondenten har lagt ved anvisninger i parantes, som blant annet opplyser om morens skjulte følelser:

Adm.: Tror De, at Andersens Forklaring om sit Forhold til Slettensagen er Indbildning?

Vidn. [Andersens mor]: Ja, det tror jeg sikkert og vist.

Forsv.: Har Ole tidligere havt slige Indbildninger?

Vidn.: Ikke det jeg husker.

Forsv.: Kunde han ikke lave historier?

Vidn. (med hemmelig Stolthed): Aa jo da! Han Ole var nu svært grom til at digte og sætte op morosame Historier, - saadanne som staar nedenfor Bla'ene - jeg ved ikke, hvad dem heder jeg! Og hjemme hos sig selv har han mange saadanne Historier opskrevne. Ja i den Retning var han et rigtig godt Hode - aa ja san! (Barber Andersen smilede her veltilfreds). (*Aftenposten* 1900.07.11)

Både moren og Andersen selv fremstilles som stolte over evnene hans til å dikte. For leserne blir det imidlertid straks klart at nettopp denne evnen taler imot ham og

vitnemålet hans. Ambisjonene hans om å bli forfatter og skuespiller i ungdomstiden vitner her om at Andersen har lett for å dikte opp og overdrive. Dette antyder at vitnemålet hans i Sletten-saken kan være en løgn eller, enda mer sannsynlig, en form for patologisk oppdiktning der han selv har fått hovedrollen. Om publisitet er Andersens motivasjon, bidrar pressen selv til at han når målet sitt gjennom å fremstille ham som «hovedkarakteren» i et underholdende drama fra virkeligheten. For vår del er det også interessant at Andersens litterære forbilde var en bestemt type fortellinger, nemlig «saadanne som staar nedenfor Bla'ene». Det var altså folkelitteraturens føljetonger Andersen skrev - den samme litteraturen som han senere skulle få en plass i som karakter.

Om patologi hadde vært et lite omtalt emne i forbindelse med Sletten-saken så langt, ble det nå høyaktuelt. *Aftenposten* slår fast allerede i begynnelsen av sitt referat at det utroverdige ved Andersens vitnemål henger sammen med hans patologiske tilstand: «Efter Forhøret igaar (...) vil det staa utvivlsomt for enhver nøgtern lagttager, at Andersens sensationelle Meddelelser er det reneste Opspind, - født i en uklar og af Drik og Sygdom svækket Hjerne» (1900.07.11). Under høringen kom det frem at Andersen hadde vært behandlet for nervøsitet og epileptiske anfall ved flere anledninger. Han var også alkoholiker, og hadde gjentatte ganger hatt alkoholinduserte delirium. Både i disse høringene og i den øvrige pressedekningen ble denne sykdomshistorien satt i sammenheng med Andersens interesse for drama og litteratur. Andersens falske vitnemål var ikke bare interessant i lys av utviklingen i Sletten-saken, men også som et fenomen forbundet med tidens interesse for patologiske sammenhenger mellom degenerasjon, kriminalitet, galskap og diktning.

Andersens involvering i Sletten-saken kulminerte i november 1900, med en tilståelse av at han selv hadde drept Mor Sletten. Tilståelsen ble gitt under en fyllekule, og Andersen trakk den umiddelbart da han våknet dagen etterpå. Han trakk deretter også alle øvrige vitnemål han hadde kommet med i løpet av saksgangen. Flere år senere, i 1906, oppsummerte advokat Alfred Eriksen tilbakekallingen og dens begrunnelse i sin gjennomgang av Sletten-saken på denne måten:

Den 21de november tilbakekalder barber Andersen for statsadvokat Salomonsen, som var reist ned for selv at opta forklaring, alt hvad han har sagt, og uttaler at det hele er oppspind. Da han læste om Sletten-mordet i bladene, sier han, blev han overbevist om at Thorvald var uskyldig, og for at faa ham fri, har han digtet op sine historier, og han har gaat saa op i sin rolle, at han undertiden næsten selv har trod paa dem. (sst. 32)

I tilbakekallelsen vedgår Andersen at vitnemålene og tilståelsen var falske. Det er imidlertid verken teateret eller litteraturen som får skylden, men aviser og blader. Det er gjennom dem Andersen har fattet interesse for saken og funnet opplysningene som han senere har tuftet vitnemålet sitt på. Som vi ser, synliggjør også Eriksens referat at Andersens vitnemål befinner seg i et problematisk grenseområde mellom «oppspind», det som er «digtet op», det å spille en «rolle» og skillet mellom sannhet og løgn. Hadde Andersen selv trodd på opplysningene sine? Hadde han «næsten» trodd på rollen han spilte?

Forholdet mellom simulering og mental sykdom, og mellom løgn, diktning og virkelighet, inngikk både i den løpende debatten og i senere drøftinger av Andersens vitnemål. Tekstene synliggjør at området mellom disse kategoriene fremstod som vanskelig definerbart, og det befolkes av begreper som fantasi, diktning, skuespill og løgn. Utsagnene Andersen hadde kommet med kunne ikke enkelt avvises som ren løgn eller rent oppspinn, nettopp fordi de stod i så nær forbindelse til avisenes dekning av saken. De var appropriasjoner og fiksjonaliseringer av informasjon, signalement og teorier som var allment kjent, og i så måte var ikke Andersens vitnemål så ulikt forbryterfortellingene i sin form. Det problematiske lå i Andersens iscenesettelse overfor allmennheten, der han selv stod som garantist for at utsagnene om hendelsesforløpet på morddagen var sanne. Hvorvidt dette var gjort med en intensjon om å lyge eller var forårsaket av mental sykdom og hallusinasjoner, var et spørsmål som aldri ble tilfredsstillende løst. Andersen ble ikke undersøkt av sakkyndige i forbindelse med Sletten-saken – men det ble heller ikke reist noen tiltale mot ham for falskt vitnemål.

De allerede vanskelig håndterbare gråsonene som omspant Andersen og vitnemålet hans, blir ytterligere forvansket når karakteren «Barber Andersen» dukker opp i Bærøes «Thorvald Sletten eller Mordet i Vestby», utgitt under

pseudonymet «En Indviet». I fortellingen tas det utgangspunkt i de siste tilståelsene Andersen ga før han trakk forklaringene sine tilbake. Der hadde Andersen først «innrømmet» at han befant seg på Sletten gård i følge med mannen som myrdet Mor Sletten, dernest at det var ham selv som stod bak drapet. I Bærøes fortelling blir Andersen hyret av Esmeralda til å utføre mordet på Mor Sletten. Han har imidlertid store samvittighetskvaler, og han tar derfor med seg en bekjent fra Vaterland på oppdraget. Denne karakteren, som i fortellingen går under økenavnet «Slangen», er den som til sist avfyrrer de dødelige skuddene mot Mor Sletten (1904: 264). Fortellingen drar tydelig vekslers på pressens tidligere dekning av den biografiske Andersens vitnemål, og han fremstilles som medskyldig i drapet. Skylden er imidlertid også fordelt over flere mer åpenbart fiksjonaliserte karakterer: Slangen avfyrrer skuddene, og det er Esmeralda som gjennom overtalelser og et stort honorar har fått Andersen til å ta på seg oppdraget som leiemorder.

Også i forbryterfortellingen er Andersen fremstilt som en tidvis delirisk mann med uoppfylte dikterambisjoner, men her får opplysningene til dels andre funksjoner enn de hadde i pressedekningen. De forklarer ikke lenger hvorfor Andersen har kommet med falske vitnemål, men bidrar tvert imot til å sannsynliggjøre at det er sanne tilståelser og forklaringer som har blitt tatt for å være overdrevne og falske. Samtidig utgjør Andersens patologiske tilstander en årsaksmodell som forklarer både hans moralske utartning utover i fortellingen og hva som gjorde ham til en potensiell morder i utgangspunktet. Andersens forfallshistorie er strukket ut over flere nokså langtekkelige kapitler i fortellingen, og går fra livlig fantasi via alkoholisme til lystløgn og sinnssykdom:

Fra Barnsben av havde [Barber Andersen] faaet Hovedet fyldt med Eventyr om Nisser og Trolde, om Huldren og Nøkken og hundrede andre fantastiske Skikkelser. Kun middelmaadig begavet, som han var af Naturen, og paa Grund af en forkvaklet Opdragelse havde han bevaret Troen paa disse Eventyrskikkelsers virkelige Existens i en Alder, da alle andre Mennesker forlængst har lært at betragte slike Ting som Fostre af den digteriske eller af Folkefantasien. (Bærøe 1904: 164)

Andersens livlige fantasi har kjennetegnet ham fra han var liten, og i fortellingens logikk er det disse naturlige tilbøyelighetene som gjør at hans senere alkoholkonsum

gir deliriske hallusinasjoner. Barberen utviklet etter hvert mental sykdom og en sterk tro på det overnaturlige, samtidig som han ble oppfattet som en underholdende historieforteller (sst. 165). Det er dette Esmeralda utnytter når hun, forkledd som spåkone og i lyset fra en måneskinnslampe, overtaler ham til å ta imot en større pengesum for å drepe Mor Sletten. Som Andersen selv slår fast, er det ingen som vil mistenke ham eller engang tro ham om han skulle tilstå drapet i etterkant, for «alle ved jo, at Barberen er gal» (sst. 173). Vi kjenner igjen årsakssammenhengene mellom dikterisk fantasi, alkoholisme, galskap, moralsk forfall og kriminalitet som et degenerasjonsforløp. I langt større grad enn i fortellingenes fremstillinger av forbryterfigurer som Esmeralda, Morinsky, Allgot eller Bloch, spiller tidens diskurs om kriminalitetens patologiske årsaker en rolle i fremstillingen av den biografisk funderte Andersen.

Bærøes fremstilling av Andersen er selvsagt utpreget problematisk fra et etisk perspektiv, og dette forsterkes ytterligere av det sterkt dokumentariske tilsnittet i fortellingen. Den inneholdt blant annet portretter av Mor Sletten, av Thorvald Sletten og av Andersen. Fortelleren gjør et poeng av at han har tatt hensyn til Slettens forlovede, Marie, som verken er portrettert eller nevnt med sitt riktige etternavn (Bærøe 1904: 286). Lignende hensyn har ikke blitt tatt til Andersen. I slutten av fortellingen nevnes han ved sitt fulle navn, og tilståelsene han har kommet med oppsummeres med henvisning til pressen. Fortellerens konklusjon er tydelig: «dog gaar denne Mand paa Fridod og nægtes Tilregnelighed, medens Thorvald Sletten maa vansmegte i Fængsel» (sst. 286). Avslutningen tydeliggjør at handlingsforløpet i fortellingen er ment som et saksinnlegg, ikke bare en støtteerklæring i fiksjonens form. Fiksjonaliseringer tas i bruk for å implisere en biografisk, trolig sinnsforvirret person i mordet, og for de samtidige leserne må det ha vært vanskelig å etablere et tydelig skille mellom fortellingens fremstilling av hendelsene og de kjente, men trolig falske, opplysningene Andersen hadde gitt til pressen. Om denne fortellingen bidro til å så tvil om hvorvidt den biografiske Sletten virkelig var skyldig i morsmordet, bidro den samtidig til å støtte opp under at Andersen kunne være det.

Selv om ingen av forbryterfortellingene nevnes direkte i pressen eller i Sletten-debattens fortsettelse, er det noe som tyder på at Bærøes fremstilling fikk innvirkning

på hvordan Andersens vitnemål ble forstått. I debattens siste faste, mellom 1906 og 1907, skrev både Bjørnstjerne Bjørnson, advokat Alfred Eriksen og Jacob Breda Bull at det kanskje likevel var en kjerne av sannhet i Andersens mange og motstridende vitnemål. Sinnssykdommen hans kunne ha dekket over viktig informasjon. Ikke minst kunne det tenkes at Andersen hadde rett i at en kramkar begikk mordet, selv om han ikke selv hadde vært vitne til det. Dersom han var, med Bjørnsons ord, et av de «Svage Hoveder» som vitnet om at noe var galt i domfellelsen av Sletten, kunne det også tenkes at han hadde slumpet til å avdekke den sanne løsningen på mordet (*Verdens Gang* 1900.08.15). Samtidig ble han et konkret eksempel på den farlige virkningen mange mente at presse og folkelitterære fremstillinger av forbrytelser kunne ha på svake sinn. Når han også opptrer som en karakter i nettopp denne typen fortelling, forsterkes inntrykket av at forbryterfortellingen stod i et særlig fritt, men også særlig problematisk, forhold til diskursene som omga historiske kriminalsaker.

De fremragende litterater og den uskyldig domfelte

Om vi avslutningsvis kaster et blikk tilbake over de to kapitlene om Sletten-saken, ser vi at det er et stort spenn i rollen litteratur og diktning kunne spille i en historisk kriminalsak. Bjørnstjerne Bjørnson og Ole Lauritz Andersen kan betraktes som ytterpunktene i dette spennet. På den ene siden står den prominente, genierklærte dikteren med stort handlingsrom i den norske, litterære offentligheten. På den andre siden står den utilregnelige og tidvis deliriske oppdikteren, som aldri lyktes i å bli forfatter eller skuespiller, men som like fullt spilte en rolle i Sletten-saken og ble en karakter i Ludvig Bærøes fortelling. På sitt vis bidro de begge til å konstruere et offentlig bilde av den historiske Thorvald Sletten, sammen med andre debattanter, skribenter og forfattere. Sletten-korpuset synliggjør godt mangfoldet og kompleksiteten i den offentlige samtalen og de produktive utvekslingene, appropriasjonene og brytningene som oppstod tekster imellom. Det kan være en god avrunding av analysene å kort se nærmere på hvordan forbryterfortellingene selv kommenterte det nettverket av tekster de inngikk i, og undersøke hvordan de plasserte sine egne bidrag i forhold til «poetokraten» Bjørnsons.

Bjørnson er nevnt i samtlige forbryterfortellinger om Sletten-saken. Mest ustrakt opptrer han imidlertid i Rudolf Muus' «Thorvald Slettens Skjæbne» (1904),

der han både omtales, drømmes om og opptrer som karakter. De fleste av scenene bidrar til å understøtte forbindelsen mellom den norske Sletten-saken og den franske Dreyfus-affæren, som vi også så eksempler på i forrige kapittel.²³¹ Den første gangen dette forekommer er i kapittelet «Slettenmordet», der en samtale om den franske saken fungerer som et frampek mot Mor Slettens død. Thorvald, Mor Sletten og de to fosterguttene som bor på gården inntar det som skal bli det siste måltidet deres sammen før drapet finner sted, da en av guttene bringer Dreyfus-affæren på bane:

«Du Thorvald,» faldt en af Smaagutterne ind. «Hvad er Djæveløen for et Sted du?»
«Det er en Ø langt ud i Havet, Gutten min,» sagde Thorvald og lagde Armen om hans Skulder. «En fæl Ø, hvor mange Stakler sidder i haardt Fængsel.»
«Jamen den snille Mand, jeg hørte om, han sad der jo uden at ha gjort no gæli.»
«Ja, Dreyfus, han sad der mange Aar og led usigelig,» svarede Thorvald alvorlig.
«Men denne Sola da, hvadslags Mand var det?»
«Du mener Zola, den franske Digter, som hævdede Dreyfus's Uskyldighed og fik ham ud af Fængslet – ja, det var en udmærket Mand, ser du – en, der talte Sandhedens Ord uden Persons Anseelse, og uden at frygte for sit eget Skind.»
Gutten saa undendre paa ham og fortsatte saa: «Kommer der aldrig uskyldige Folk i Fængslerne hos vors?»
«Jo, det kan nok ogsaa slumpe til du.»
«Men har vi da nogen Digter akkurat som denne Sola til at tale Sandhedens Ord?»
«Ja, sandelig har vi det, Gutten min, vi har ogsaa en Digter, der kjæmper for Ret og Sandhed og mangfoldige Gange har taget sig af dem, der er tilføiet Uret – især Smaafolk da,» ytrede Thorvald med Varme.
«Og hvad heder den snille Digteren?»
«Bjørnstjerne Bjørnson!» (sst. 405–406)

Dialogen introduserer leserne for den franske justismordsaken og forfatteren Émile Zolas rolle i forsvaret for den uskyldig dømte. Linjen som går derfra til Bjørnson og hans involvering i Sletten-saken kunne vel knapt ha blitt trukket tydeligere, plassert som den er bare noen få sider før guttene og Thorvald finner Mor Sletten drept på sovekammerset og Thorvald arresteres for mordet. På samme måte som i

²³¹ Av forbryterfortellingene om saken er «Thorvald Slettens Skjæbne» den eneste som eksplisitt forholder seg til Dreyfus-konteksten. Det er mulig å tenke seg at både fortellingen og J.J.s skillingstrykk «En Folkevisse om 'Den norske Dreyfus' eller Den til Døden dømte Thorvald Sletten» (1900) (som det trolig også var Rudolf Muus som stod bak) bidro til at forbindelsene mellom Dreyfus- og Sletten-saken, og mellom Bjørnstjerne Bjørnson og Émile Zola, ble eksplisitt drøftet i avisene da Bjørnson på ny involverte seg i Sletten-debatten i 1906. Jamfør delen «En norsk Dreyfus-affære?» i forrige kapittel.

avisdebatten vi så på i forrige kapittel, fyller referansene til Dreyfus-affæren flere funksjoner i fortellingen. Den nasjonale Sletten-saken får merbetydning ved at den settes i sammenheng med den svært kjente utenlandske saken, blant annet ved at det gis vekt til tanken om et justismord tuftet på sinnrike konspirasjoner og falske bevis. Samtidig kan den intellektuelle forfatterens rolle fremheves og få en plass i fortellingen også før den når sin konklusjon. Slike frempek mot den historiske debatten som skulle oppstå etter at Thorvald ble fengslet, finner vi flere av. I et av dem har Muus pekt ut over sin egen fortellings historiske ramme, idet et drømmesyn spår at Thorvald en dag vil bli løslatt fra fengselet. I drømmen spilles musikk og folkemassen jubler idet han går frikjent ut fra Akershus festning med «den store Digter, som hadde skrevet 'Ja, vi elsker'» smilende ved sin side (sst. 432). Litteraturens makt til å påvirke et strafferettslig utfall blir på denne måten feiret allerede tre år før Sletten virkelig løslates fra fengselet (og møtes, om ikke av jubel og korpsmusikk, så i alle fall av et stort folkeoppmøte og en flokk «bladmenn» utstyrt med fotoapparater).²³² På denne måten brukes også dreyfusreferansen som et formidlende ledd mellom Sletten-sakens historiske utgangspunkt og forbryterfortellingens fiksjonaliseringer.

De avsluttende kapitlene i «Thorvald Sletten Skjæbne» gir en grundig gjennomgang av de ulike rettsprosessene som førte frem til dødsdommen og avslaget om å gjenoppta saken. I det helt siste kapittelet, kalt «En Slutning, som ingen Slutning er», opptrer Bjørnson som karakter i en scene som skildrer møtet hans med Sletten i fengslet. Slettens beundring og dikterhøvdningens positur beskrives detaljert, og allerede før håndtrykket er unnagjort har Bjørnson kommet til sin konklusjon: «'Det er, som det bares mig for, du har ingen Skyld i din Pleiemors Død, Thorvald Sletten'» (1904c: 599). Deretter skildres en langvarig dialog mellom de to, som ikke overraskende domineres av forfatteren. Bjørnson tilskrives en tale som nok en gang sammenligner Sletten med Dreyfus, og som ber ham om å finne trøst i denne sammenligningen. Dreyfus' skjæbne har tross alt har vært hardere enn hans egen, sier

²³² Ifølge artikkelen «Thorvald Slettens løsladelse» ventet bladmennene timesvis på at Thorvald Sletten skulle forlate Akershus festning, hvorpå de fulgte etter ham til forlovedens hjem. Alle utenom én ble imidlertid vist bort av Slettens forlovede, Marie Martinsen, som passet døren da de kom (*Stavanger Aftenblad* 1907.02.13).

Bjørnson, og det er «noget usigelig stort i dette at lide uskyldig, skjønt det stundom svier en i Sjælen» (sst. 601). Evnen til å lide for sannheten beskrives som et lodd i livet som den uskyldig domfelte deler med forfatteren selv: «Har jeg ikke selv sagt Sandheder, hvorfor man har stenet mig med Haan og Gjørn, og siden en vakker Dag er disse Sandheder af den samme Slægt stillet frem for alt Folket som gyldne Kongsord» (sst). I denne sammenstillingen ligger et håp om at forfatterens sannhet også denne gangen vil vinne frem, og til sist få Sletten frikjent. At «poetokraten» på denne måten også blir en fiksjonskarakter, gir enda en dimensjon til engasjementet hans i saken. Muus' fremstilling av møtet i fengslet, som jo også fant sted i virkeligheten, er uten de uttrykkene for forsiktighet eller tvil som preget Bjørnsons egne henvisninger til det i sine avisinnlegg. Forbindelsen mellom de to mennene får karakter av å være skjebnebestemt, et inntrykk som de åpenbare parallellene til Dreyfus og Zola bidrar til å bygge oppunder. Drømmer, møter og samtaler peker alle i den samme retningen: mot en frifinnelse som enda ikke har funnet sted.

Også i Ludvig Bærøes «Thorvald Sletten eller Mordet i Vestby» henvises det til Bjørnsons engasjement for Sletten, og vi får flere frempek om den viktige rollen han kommer til å spille i Thorvalds fremtid. Tidlig i fortellingen har han og Marie trukket seg unna en bygdefest for å snakke med hverandre alene, til den svake lyden av ungdom som synger «Ja, vi elsker» ved festlokalet. Et (nasjonal)romantisk øyeblikk oppstår mellom dem, foranlediget av sangen:

«Hørte Du, Thorvald», udbrød den unge Pige, revet med af Øieblikkets høitidelige Stemning, - «Bjørnsons deilige sang!»
«Ja, Bjørnsons - og Norges».
«Ja, Norges, vort fattige Fædrelands.»
«Fattig! - det Land er ikke fattigt, der eie Sønner som Bjørnson, der alene i Sangen, som vi netop hørte, har skjænket os en uvurderlig Skat.»
«Nei, Du har Ret,» svarede hun, «Norge er ikke fattigt, det er herligt og skjønt, og vi har alle Grund til at være stolte og føle os lykkelige over at være fostret af vor gamle Mor Norge.» (Bærøe 1904: 55-56)

Kjærlighetserklæringene til nasjonalskald og moderland etterfølges av kjærlighetserklæringer til hverandre. De to forlover seg i hemmelighet, men, via venner og kjentes sang, så å si med Bjørnson til stede. Samtidig forsterkes kontrasten mellom

det norske og det fremmede, som får betydning i de videre hindringene og intrigene paret blandes inn i. Antagonisten Esmeralda har allerede blitt introdusert tidligere i fortellingen, og nå fremheves motsetningen mellom Thorvalds interesse for den vakre, men fremmede taterkvinnen og hans kjærlighet for Marie og det norske. I Bærøes fortelling gjøres det ingen henvisninger til Alfred Dreyfus eller Émile Zola. Rammen er den nasjonale, og i hans fortelling har alle tilnytningspunkter til utlandet en negativ valør.

Bjørnson nevnes ikke på nytt før i avslutningen av fortellingen, i anledning det offentlige forsvaret som har blitt ført til Thorvalds fordel. «Vor store Digter, Bjørnstjerne Bjørnson» viser seg her å stå fremst blant dem som har «varmt taget sig af Thorvald Slettens Sag» og kjempet for å få saken hans gjenopptatt for retten (Bærøe 1904: 287). Ved siden av forfatteren nevnes også Slettens forsvarer og redaktør Thorolv Klaveness ved navn, og fortelleren legger vekt på at engasjementet deres har hatt sin verdi til tross for at Sletten stadig er fengslet:

Har de nævnte Mænd end ikke kunnet bringe det dertil at omstøde den fældede Dom, ét har de dog opnaaet – at reise Troen paa Thorvalds Uskyldighed i de ni Tiendedele af alle norske Mænds og Kvinders hjerter og Tvilen om hans Skyld i Restens. (sst. 287)

Fortelleren uttaler seg med sikkerhet om det norske folks innstilling til Sletten: Nitti prosent tror at han er uskyldig, og resten tviler. Som med nasjonalsangen gir Bjørnson også her stemme til hele den norske nasjonen. Det er en rolle som står i tydelig forlengelse av den han hadde etablert for seg selv i debatten om saken. Her, som der, står han først i metonymisk forbindelse til Thorvalds venner og kjente, senere til hele det norske folk. I likhet med Muus gir også Bærøe tydelig uttrykk for engasjementet på sikt må kunne føre til frifinnelse. Fortellingen avsluttes med en vise henvendt direkte til Thorvald, der hver strofe innledes med ordene «det skal komme en dag». Visen beskriver en fremtidig frifinnelse, løslatelse og rensning, som vil gi ham både ære og frihet tilbake.

Muus kommenterer Bjørnsons involvering i Sletten-saken også i de øvrige fortellingene sine, om enn langt mindre utstrakt enn i «Thorvald Slettens Skjæbne». I

«Thorvald Sletten's Saga» berømmer han hvordan «denne geniale Digter og dybe sjælekjender» har stått på Thorvalds side og offentlig erklært at han umulig kan ha drept sin pleiemor (1904b: 90). Her er han imidlertid mindre forhåpningsfull når det gjelder hvorvidt et slikt dikterisk engasjement kan vinne frem i den norske offentligheten: «Resultatet: Enkelte Aviser erklærte den verdensberømte Digter for en barnlig Enthusiast! – Intet andet!» (sst.). Bare den helt siste fortellingen Muus skriver om saken, «Thorvald Slettens Historie», kan behandle benådningen og løslatelsen som et fakta, og her gis forfatteren sin del av æren for den:

[B]evistheden om, at der sad en uskyldig dømt bag Akershus mure havde fæstet sig dybere og dybere i folkets sind. Fremragende literater skrev nu og da om sagen og til den dømtes fordel, ligesom Bjørnstjerne Bjørnson, der engang besøgte ham i fængslet, fuldt og fast troede paa hans uskyldighed og lovede at gjøre alt, hvad der stod i hans magt for at bevirke til hans benaadning. (1907: 31)

Bjørnson er den eneste som nevnes ved navn i gruppen av «Fremragende literater». Like fullt ser vi at plassen han inntar i denne fortellingen er langt mindre enn i de tidligere. Andre, ikke navngitte personer deler æren for at Sletten nå har sluppet fri. Blant de fremragende litteratene må vi selvsagt plassere flere av Slettens kjente støttespillere, blant dem debattanter som redaktør og forfatter Thorvald Klaveness og Jacob Breda Bull. For de samtidige leserne av fortellingen favner den imidlertid også om Bærøes og Muus' egne, anonymt utgitte fortellinger og viser om saken. I Muus' fremstilling er Slettens løslatelse en folkets seier, ført frem av dets litterære representanter. Seieren tilhører alle, og avslutningsvis i fortellingen vender et altomfattende «vi» seg mot Thorvald og tiltaler ham direkte med et «Lykke til!».

De fire fortellingene bidrar alle til å gi en bestemt fremstilling av Slettendebatten og litteraturens rolle i den. Både Bjørnson og forbryterfortellingene selv fremstilles som forlengelser av folket og deres stemme. De allvitende fortellerne gir ikke bare sine hyperbolske og fiksjonaliserte forklaringer på hvorfor Sletten er uskyldig, men avslutter også med konkrete støtteerklæringer til Slettens forsvarere og tidvis også til Sletten selv. Bjørnson fremstilles som en folkets stemme i kraft av å være nasjonalskald og stor dikter, mens fortellerne iscenesetter den samme

utsigelseskraften gjennom sin fortellerstil. De folkelitterære forfatterne har her et fortrinn nettopp i sin anonymitet og sin eksistens på siden av den etablerte offentlige samtalen i Norge. Mens Bjørnsons innlegg ble omtalt som «altfor digteriske» og utfordret av motdebattanter, stod de sterkt fiksjonaliserte fremstillingene i forbryterfortellingene uimotsagt. Fremstillingene er skjult bak megetsigende epiteter som «En Indviet», og Muus kan gi ut til sammen tre variasjoner over fortellingen skjult bak sin anonymitet. Fortellingene kritiseres ikke i mediene og omtales ikke av debattantene i Sletten-debatten – men vi vet at de ble *lest*, og vi ser hvordan de selv skaper seg en plass i debatten ved å omtale den, appropriere den og posisjonere seg i den. Sletten fikk ikke saken sin gjenopptatt, og han ble aldri frikjent for drapet på Mor Sletten. Likevel ble det offentlige bildet av ham fullstendig endret i løpet av de åtte årene som gikk fra han ble fengslet til han ble benådet og løslatt, hvor ulike tekstlige representasjoner av ham og ulike kollektive forbryterfigurer spilte en avgjørende rolle.

KAPITTEL 9

«Skrive er ét, men leve; det er en anden ting»

Avslutning

I august 1905 fikk Arne og Hulda Garborg en omvisning på Kriminalasylet i Trondheim av dets bestyrer, Hans Evensen.²³³ Følget inkluderte også skribent og kvinnesaksforkjemper Fernanda Nissen og legene Oscar Nissen og Ragnar Vogt. Inne på asylet fikk de hilse på enkelte av pasientene, deriblant Karl «Bødkeren» Larsen Sundbye.²³⁴ Sundbye stod bak et grovt voldtektsdrap på Ullevål i 1894, som hadde gjort ham til en av de mest beryktede kriminelle i Norge.²³⁵ Saken hadde ført til en større offentlig debatt om tilregnelighets- og straffespørsmålet, som blant annet involverte aktører fra det medisinske og juridiske feltet samt Norsk kvinnesaksforening. Også Arne Garborg hadde skrevet om saken i avisene. I rettsaken ble Sundbye vurdert som strafferettslig tilregnelig og dømt til straffarbeid på livstid. Allerede året etterpå, i 1896, ble han overført til det da nyåpnede Kriminalasylet. Da ekteparet Garborg møtte ham der, hadde det gått nesten ti år. I dagboken sin skrev Hulda:

Dersom [Bødkeren] var sådan som nu dengang han blev grebet, vilde det nok været let å afgjøre hans sindstilstand; men doktoren sa jo, at han «nu selvfølgelig var værre». Han var simpelthen forfærdelig. Det var den eneste af patienterne i hvis celle vi ikke kom ind. Vogteren råbte på ham og bad ham klyve op til sprinkelet over døren, da der var besøgende, som vilde hilse på ham. Først var han uvillig; men da vogteren sa der var damer, hørte vi han fik travelt, labbed hurtig frem og tilbage og bygged sig stilads ved døren. Så kom hans uhyggelige ansigt tilsyne bag gitteret, i hvilket han holdt sig med begge hænder, og pressede ansigtet mod. Og så presenterede dr. Evensen os. Han kjendte Garborgs navn, og det

²³³ Kriminalasylet huset kriminelle som ble dømt utilregnelige eller som ble sinnssyke i fengslet samt pasienter som ble vurdert som for farlige for sinnssykehusene.

²³⁴ Karl Sundbye fikk kallenavnet «Bødkeren» allerede som ung, da han var med i den småkriminelle Kutorv-gjengen. Navnet kom trolig av at han for en periode arbeidet som bødker, altså tønne-maker.

²³⁵ Offerets navn var Andrine Jonsrud, og drapet fant sted tredje juledag.

arbeidede tydeligvis i hans hjerne. Så sa han truende til G. «Ja, Arne Garborg, han har skrevet om mig, jeg ved nok det, men (her hævet han stemmen voldsomt) skrive er ét; men leve, det er en anden ting.» – Og Garborg svarte kraftigt og alvorligt: «Det er sandt.» Siden så han på Nissen og sa: «De er en pen mand, De, dr. Nissen.» – Ustanselig strømmede nu talen om alt mellom himmel og jord – om Gud og Jesus, kvinner og polygami og kvindesag i ganske meningsløs forvirring og med voldsomt arbeidende bryst og stirrende øine. (1962 [1905]: 68)

Situasjonen som tegnes opp i Hulda Garborgs dagbok står i et nesten allegorisk forhold til de diskursive omstendighetene i den offentlige debatten om saken. Sammen representerer den lille besøksgruppen tre typer aktører som stod sentralt i den: legene, som uttalte seg om utilregnelighetsspørsmålet; kvinnesaksforkjemperne, som krevde strenge straffer for Sundbye; forfatteren Arne Garborg, som argumenterte for fengselsstraff fremfor asyl. Fremstillingene deres av saken varierte. Sakkyndigrapporten, som blant annet omtalte slektskapsforhold og «legemlige Degenerationstegn», ble gjengitt og drøftet i avisene med tanke på å avgjøre om Sundbye var tilregnelig (se *Aftenposten* 1895.02.21). Samtidig var det mange som ønsket å gjøre et eksempel av ham ved å benytte dødsstraff eller andre korporlige avstraffelsesmetoder.²³⁶ Arne Garborg deltok i debatten om utilregnelighets- og straffespørsmålet, men han skrev også avisinnlegg der Bødker-saken fungerte som en metafor for politiske problemstillinger på nasjonalt nivå.²³⁷ På denne måten hadde den «skrevne» Sundbye blitt tildelt varierte retoriske funksjoner i offentligheten.

I Hulda Garborgs gjengivelse av den kortvarige konfrontasjonen mellom Sundbye og de besøkende, synliggjøres et brytningsområde mellom tekst og liv. Hennes egen beskrivelse, som finner sted innenfor rammene av dagboksjangerens subjektive fremstilling, tegner et bilde av en truende og tydelig sinnsforvirret figur,

²³⁶ Dette gjaldt særlig i kvinnesaksforeningens engasjement, der saken kom til å representere et større problemkompleks forbundet med sedelighets- og voldsforbrytelser mot kvinner. Mange av medlemmene støttet dødsstraff i form av halshogging, mens lederen, Ragna Nielsen, argumenterte for offentlig piskestraff. Jamfør masteroppgaven *'Kastrer dem, sperr dem inde!' En studie av kvinnebevegelsens tilnærming til seksualforbrytere 1895–1934* (NTNU 2014) av Maria Antonie Sæther.

²³⁷ Jamfør Tor Obrestads *Arne Garborg. Ein biografi* (1991: 216–217). Se også innleggene i *Den 17de mai*, særlig 1895.01.17. Her sammenligner Arne Garborg det å gi etter for svenske krav med en «Bødker-moral»: «'Kvinnfolka er dumme', seier Bødkeren, 'Dei gjer motstand. Det kan kosta livet.' (...) Helder 'ofra' noko av æra daa». Her er det Norge som er kvinnen, og Sverige som er Bødkeren. Garborg spiller på Karl Sundbyes forsvar, som gikk ut på at kvinnen kun mistet livet fordi hun kjempet imot voldtekten. Eksempelen er et interessant tilfelle av hvordan kriminelle hendelser kunne knyttes til større, politiske kontekster.

som på dyrisk vis holder om gitterdøren og presser ansiktet mot sprinklene. Dette er i overensstemmelse med offentlighetens forventninger til den sinnssyke kriminelle og mediernes fremstillinger av Bødkeren. Utvekslingen hun beskriver mellom ham og Arne Garborg, minner oss imidlertid om at Sundbye også var et biografisk menneske, hvis levde liv ble påvirket av disse forventningene og fremstillingene på godt og vondt. Ordvekslingen viser at han var godt innforstått med plassen han hadde fått i den norske folkebevissthet og orientert om hva som ble skrevet om ham.²³⁸ Ved å insistere på skillet mellom skrevet liv og levd liv åpner Sundbyes replikk opp for et metaperspektiv på det beskrevne møtet, dagbokteksten, og den større debatten det henvises til. Samtalens kontekst bidrar til dette. Når legen, forfatteren og kvinnen stilles ansikt til ansikt med forbryteren, konkretiseres og anskueliggjøres den «kulturelle situasjonen» som omga – og fortsatt omgir – Sundbye. Som lesere befinner vi oss sammen med Hulda Garborg og de andre besøkende på den ene siden av gitteret, der legens kliniske vurdering (han er «nu selvfølgelig [...] værre») avløses av forfatterens alvorlige svar på tiltale («Det er sandt»), innrammet av en fremstilling som røper en skrekkblandet fascinasjon for forbryteren («Han var simpelthen forfærdelig»). På den andre siden av gitteret: Karl Sundbye, eller Bødkeren, som lakonisk kommenterer at det skrevne er noe annet enn det levde.

Både som tekstuell og historisk hendelse viser de besøkendes møte med Sundbye frem kompleksiteten i kulturell meningsproduksjon om kriminalitet. For å forstå og forklare Sundbyes handlinger ble et stort apparat satt i gang, som strakte seg på tvers av vitenskap, litteratur og presse. Både i tekstene og den verdenen de virket i stod det mye på spill: forvaringen og behandlingen av et biografisk menneske; forholdet mellom juridiske, medisinske og litterære praksiser og diskurser; et samfunns lovverk og straffesystem; forholdet mellom dyr og mennesker, menn og kvinner, kriminelle og lovlydige, utilregnelige og tilregnelige; nasjonal og internasjonal politikk; diktning og liv. Avhandlingen *Den fødte forbryter*.

²³⁸ Karl Sundbye var ikke helt uten en egen stemme i offentligheten. Han bidro til å forme fremstillingene av seg selv i mediene blant annet ved å invitere store flokker «bladmenn» til fengselscellen sin og insistere på at saken skulle gå for åpne dører. Jmfør *Den 17de mai* 1895.01.26 og *Romsdals Amtstidende* 1895.04.03.

Diskursive brytninger i fremstillinger av kriminalitet og degenerasjon i norsk litteratur og offentlighet 1890–1910 er den første norske studien som utforsker slike tekstuelle og diskursive nettverk fra et tekstanalytisk perspektiv. Avhandlingen har tatt utgangspunkt i eksempler som, i likhet med passasjen fra Hulda Garborgs dagbok, aktiverer eller tematiserer brytningsområdene i dem. Ved å analysere disse har jeg belyst hva det var som kjennetegnet den kriminelle som kulturell figur i perioden, og hvilke funksjoner denne figuren fikk i det offentlige rommet.

Arne Garborg er en aktør jeg har trukket frem flere ganger. Spennet i tematiseringene hans av kriminalitet og degenerasjon er stort; det strekker seg fra det selvframstillende og skjønnlitterære via litteraturkritisk debatt og ut i konkrete, politiske diskusjoner om enkeltsaker og samfunn. Avhandlingens første analysekapittel tok for seg «Kolbotnbrev» fra 1890, der Arne Garborg beskrev lesningen av Cesare Lombrosos kriminalantropologiske fagbok om forbryttermennesket. Jeg har vist at både det litterære brevet og romanen *Trøtte Mænd* (1891) tematiser forbindelsene mellom sykdom, galskap og kriminalitet. Avvikene knyttes til fremstillingen av forfatter-jeget (i «Kolbotnbrev») og den skrivende romanpersonen Gabriel Gram (i *Trøtte Mænd*), og forbindes med tekstenes tematiseringer av kreativitet, skriving og litteratur. I avhandlingen går det en linje fra analysen av «Kolbotnbrev» i kapittel 3 og videre gjennom kapittel 4 og 5, der jeg setter tematiseringene av kriminalitet og degenerasjon i sammenheng med tidens litteratur- og kulturkritiske debatt. Interessen gir seg imidlertid også utslag i Arne Garborgs virke som politisk engasjert «bladmann», slik både Pige-sagen fra «Kolbotnbrev» og Bødker-saken eksemplifiserer. Her drøftes kriminalitet og degenerasjon opp mot konkrete sosiale og politiske problemstillinger. I *Brev um Finneferdi*, der Arne Garborg selv gir en kort omtale av omvisningen på Kriminalasylet i 1905, skriver han at besøket ga ham «ei ny Vitring um kor lite me enno veit» om forbindelsene mellom sykdom, galskap og kriminalitet (1909b: 384). Temaet ser ikke ut til å ha mistet verken sin fascinasjonskraft eller gåtefullhet gjennom årene.

Det samme spennet i sjangre, litterære kretsløp og diskursive områder gjenfinner vi i avhandlingen som helhet. Analysene har på lignende måte beveget

seg mellom ulike deler av norsk litteratur og offentlighet, med temaet kriminalitet og degenerasjon som nav. Fra analysene av Arne Garborgs tekster og den litteratur- og kulturkritiske debatten de ble knyttet til, vendte jeg meg mot konkrete, historiske kriminalsaker og meningsproduksjonen som utgikk fra dem. I kapittel 6, 7 og 8 viste jeg hvordan historiske forbrytere ble beskrevet og kriminalsaker debattert i folkelitteraturens forbryterfortellinger og i norske aviser. Både Knut Ryentveit og Thorvald Sletten var dømte mordere som, i likhet med Karl Sundbye, fikk en utstrakt plass i norsk offentlig samtale og engasjerte aktører på tvers av diskursive områder. Krysningpunktet mellom kriminalitet og degenerasjon har på denne måten blitt utgangspunkt for å undersøke en heterogen ansamling av tilnærminger, holdninger og diskusjoner. På den ene siden har jeg undersøkt hvordan de produserte erkjennelser om den kriminelle: om hva det var som kjennetegnet ham, og om hvordan vi kunne forstå og forklare handlingene hans. På den andre siden har jeg vist at kriminalitet og degenerasjon ble referansepunkter i andre drøftinger, som blant annet har dreid seg om vitenskapens og litteraturens rolle i kultur og samfunn.

For å håndtere avhandlingens store tekstmateriale etablerte jeg innledningsvis et teoretisk skille mellom tre diskursive felt med ulike dominerende funksjoner: en spesialdiskurs knyttet til det kriminalvitenskapelige området og andre spesialiserte fagfelt, en interdiskurs knyttet til medieoffentligheten og ulike former for populær formidling eller debatt, og en litterær interdiskurs knyttet til litterære tekster. På tvers av disse diskursive feltene har jeg undersøkt krysningpunktet mellom kriminalitet og degenerasjon. Begrepene «symbolsk form» og «kollektiv figur» har blitt brukt for å utforske hvordan henholdsvis degenerasjonslæren og det kriminelle individet fikk funksjoner som bidro til å skape utveksling mellom de ulike diskursive områdene.

Jeg har ønsket å demonstrere at den litteraturvitenskapelige kunnskapen om hvordan tekster fungerer kan bidra til å kaste lys over utvekslinger på tvers av den offentlige samtalen. Analysene har hatt et synkront og nærlesende perspektiv. Det har vært viktig for meg å fremheve de ulike skribernes og tekstenes særdrag, og å forankre dem i deres helt konkrete utsigelsessituasjoner. Like fullt har en gjennomgående problemstilling i avhandlingen vært spørsmålet om forholdet

mellom de varierte representasjonene jeg analyserer og en videre, kulturell meningsproduksjon. Dette forholdet har jeg belyst ved å betrakte både diagnosen som symbolsk form og den kollektive figuren «Den fødte forbryter» som kulturelle erkjennelsesverktøy. Samtidig som de kollektive formene gjorde det mulig å gi samlede fremstillinger og forklaringer på kriminelle handlinger, bidro de også til å skape og endre virkelighetsbilder og «sannheter» i mer allmenn forstand. I kulturhistorisk sammenheng har avhandlingen behandlet trekk og impulser som på ingen måte lar seg avgrense til de tjue årene som strekker seg mellom 1890 og 1910. I perioden omkring århundreskiftet opptrådte de imidlertid med en særlig tydelighet, og ble knyttet til bestemte begreper og figurer som senere har gått ut av bruk.

Tankestoffet forbundet med degenerasjon og kriminalitet gikk igjennom en utvikling som har gitt den en markant historisk ballast. Ikke uventet gikk læren om arvelig, moralsk og fysio-psykologisk forfall raskt ut av bruk etter at verden så konsekvensene av de rase-, slekt- og kulturhygieniske praksisene som ble iverksatt av Nazi-Tyskland. Like fullt har mange av de kulturelle forestillingene om kriminalitet som jeg behandler her hatt stor levedyktighet både på det vitenskapelige og kulturelle feltet. Ikke minst finner vi også i dag omdiskuterte mulige justismord, som engasjerer intellektuelle på tvers av juristikk, medisin og litteratur.²³⁹ Konsekvensene av denne typen utvekslinger og brytninger mellom vitenskap, litteratur og kultur ble ofte drøftet i offentlig debatt i perioden omkring århundreskiftet 1900. Lenge var det imidlertid vanskelig å analysere både utvekslingene og debattene om dem fra ettertidens ståsted. Dette skyldtes til stor del praktiske og medieteknologiske forutsetninger, som nå er i ferd med å endre seg. Digitaliseringen og tilgjengeliggjøringen av efemeriske tekster, som aviser, tidsskriftsartikler og kolportasjelitteratur, åpner for at studier som denne lettere kan gjennomføres.

I avhandlingen argumenterer jeg for at det etableres en kollektiv, kulturell figur i krysningspunktet mellom kriminalitet og degenerasjon: «Den fødte forbryter». Analysene har undersøkt denne figurens funksjoner i norsk offentlighet og litteratur,

²³⁹ Her er Torgersen-saken et godt eksempel. Senest i januar 2016 ble det ført en utstrakt debatt om saken i *Morgenbladet*, mellom forfatteren Finn Iunker og andre aktører fra feltene litteratur og lov.

fra sitt opphav innenfor kriminalantropologien til mer allment utbredte forestillinger om kriminalitet som en medfødt egenskap hos individet. Populariseringen av tanken om en født forbrytertype var utstrakt, og vi gjenfinner «Den fødte forbyter» i ulike varianter på tvers av avhandlingens materiale. Figuren utgjorde et felles utgangspunkt for tenkning omkring det kriminelle mennesket, og bidro på den måten til formidling og utveksling mellom de varierte tilnærmingene til kriminalitet i perioden. I avhandlingen setter jeg figurens funksjoner i forbindelse med degenerasjonslæren, som forbant kriminalitet med sykdom og galskap gjennom en felles forbindelse til arvelig forfall. Avhandlingen har vist hvordan sykdomsanalogier og diagnostiske praksiser ble tatt i bruk i tekster om kriminalitet på tvers av vitenskap, litteratur, litteraturkritikk og journalistikk. Konsekvensen var ikke bare en sykeliggjøring av det kriminelle individet. Degenerasjonslæren bidro også til å forme hvordan kriminalitet ble forstått innenfor de større rammene av kultur og samfunn. Et av avhandlingens sentrale funn er hvordan dette tillater tekstene å aktivere problemstillinger og temaer som vi ikke umiddelbart vil assosiere med krysningpunktet mellom kriminalitet og degenerasjon. I analysene av hvordan Christen Collin og Max Nordau tok i bruk sykdomsanalogier i sine kultur- og litteraturkritiske verk, så vi for eksempel at også forholdet mellom forfatter, tekst og leser ble forstått innenfor rammen av degenerasjonslæren. Andre problemstillinger har vært knyttet til litterære teksters politiske og moralske funksjoner, forfatters og andre aktørers handlingsrom i samfunnet, og skillet mellom vitenskap og litteratur.

På denne måten blir «Den fødte forbryters» funksjoner forskjelligartede. Det er langt fra debatten om sunn og syk litteratur til de folkelitterære forbryterfortellingene om historiske kriminelle. Sammenholder vi analysene, utkrystalliserer det seg likevel noen grunnmønstre i fremstillingen av det kriminelle mennesket. Det følelseløse, abnorme og dyriske har, ikke uventet, gått igjen. Det samme har en tvetydig fascinasjon for lovbryteren, som veksler mellom å bli fremstilt som helteskikkelse eller kunstnerfigur og skremmebilde. Disse fremstillingene kan alle knyttes til et fordoblings- eller splittelsesmotiv, som dukker opp flere steder i materialet. Fordoblingene har hatt en tydelig forbindelse til forståelsen av kriminalitet som degenerasjonsfenomen, både ved at arv fremstilles som gjentakelse

og ved at den forstås som en fremmed makt som tar bolig i individet og splitter det. Det abnorme, dyriske eller gale fremstilles ofte som en avspaltning av det normale samfunnsindividet. Allerede i avhandlingens første analysekapittel så vi et eksempel på dette. Der knyttet jeg Arne Garborgs frykt for forbryteren i sitt eget indre til en effekt som tilsvarer Sigmund Freuds «Das Unheimliche» («Det uhyggelige»). Senere dukket motivet opp igjen i forbryterfortellingene. Både Sevleguttens «gjenoppståelse» i Knut Ryentveit og Thorvald Slettens onde dobbeltgjengere er eksempler på hvordan motivet ble tatt i bruk også for å forstå og forklare historiske kriminelle. I tekstene jeg har analysert ligger det farlige og skremmende ved kriminalitet og degenerasjon vel så mye forankret i denne dobbeltheten, som er tuftet på det uklare grenseområdet mellom rett og galt, normalitet og avvik, som i lovbruddet i seg selv.

Ofte er det ikke bare forbryterne som betegnes som farlige, men også tekstene som omhandler dem. Vi har sett at beskyldninger om (smitte)fare ble rettet vekselvis mot fagbøker, romaner, presse og folkelitteratur. Det ser ut til at det farlige, i likhet med fordoblingsmotivet, henger sammen med det affektive i tekstene, altså hvordan de appellerer til eller fremkaller følelsesmessige reaksjoner hos sine lesere. Også dette har vi sett varierte eksempler på: i Arne Garborgs angstfylte respons på den kriminalantropologiske fagboken *Der Verbrecher* i kapittel 3; i hans senere poetologiske argumentasjon for at forfatteren er mer følsom overfor sin tids åndsstrømninger enn gjennomsnittspersonen under dekadansedebatten; i Christen Collins og Max Nordaus sykelligjøring av denne følsomheten i kapittel 4 og 5, der den ble knyttet til en tanke om at leserne kunne «suggereres» og påvirkes til kriminalitet; i forbryterfortellingenes nedvurderte, men suksessfulle sensasjonalisme, som jeg i kapittel 6, 7 og 8 knyttet til hvordan tekstene spilte på lesernes følelsesmessige engasjement i kriminalsakene. I den forstand har også affekten – i grenseområdet mellom frykt og fascinasjon – vært et grunnmønster i tekstene.²⁴⁰

²⁴⁰ Som Patrick Colm Hogan argumenterer for i *Affective Narratology. The Emotional Structure of Stories*, er menneskelig historiefortelling grunnleggende fundert på og orientert mot det menneskelige følelseslivet (2011: 1). Ikke uventet gjør dette seg gjeldende i en særlig grad når det er snakk om det kriminelle individet, en skikkelse som utfordrer de grunnleggende rammene for menneskelig samhandling gjennom sitt brudd med samfunnets lover. Det fremvoksende feltet «affektiv narratologi» ble nylig introdusert i Norge gjennom Per Thomas Andersens *Fortelling og følelse. En*

Analysene viser at den ikke bare knyttes til forbryteren som figur, men også vekselvis til kategoriene forfatter, tekst og leser. Dette er meningsforskyvinger som muliggjøres blant annet av at degenerasjonslæren tas i bruk som en overordnet forståelsesramme både på individuelt og kulturelt nivå.

Ekteparet Garborg og de andre besøkendes møte med Karl Sundbye henleder også oppmerksomheten mot et annet problemkompleks som har gått igjen i avhandlingen: ulike aktørers handlingsrom og rolle i offentligheten. De fleste av skribentene jeg har omtalt kan betegnes som intellektuelle i tråd med den franske sosiologen og antropologen Pierre Bourdieus definisjon av begrepet. Ifølge Bourdieu er den intellektuelle en todimensjonal figur; han har én fot i sitt felt for ekspertise, og den andre i offentligheten (1992: 462). I avhandlingen har vi sett mange tilfeller på at denne todimensjonaliteten former både retorikk og tekstuelte handlingsrom når den intellektuelle opptrer i det offentlige rommet. Vitenskapsmannen, legen, kritikeren og forfatteren har tilnærmet seg spørsmålet om kriminalitet og degenerasjon på ulike måter, og ofte har nettopp de diskursive skillelinjene blitt tatt opp og drøftet eksplisitt i tekstene. Analysene mine har vist at kriminalantropologene Cesare Lombroso og Guglielmo Ferrero begge bidro til den litterære debatten i Norge, sammen med kritikere som Max Nordau og Christen Collin. Hos dem alle ble krysningpunktet mellom kriminalitet og degenerasjon utgangspunkt for å diskutere forholdet mellom vitenskap, litteratur og samfunn.

I Norge får vi nettopp i perioden omkring år 1900 et særnorsk begrep om intellektuelle som også var anerkjente skjønnlitterære forfattere. De er, med Ernst Sars ord, «poetokrater». Begrepet plasserer forfatteren i en særstilling som intellektuelle, og peker på forfatterens makt til å skape verdier også utenfor kunstfeltet.²⁴¹ Forholdet mellom forfatteren og andre intellektuelle har blitt et tema i flere av avhandlingens analyser. Vi har sett flere eksempler på at også denne problemstillingen ble drøftet av samfunnsaktørene selv, som i dekadansedebatten og den beslektede debatten omkring Nordaus *Entartung*. Her ble forfatterne sammenlignet med syke og kriminelle, men også tildelt en viktig betydning, med tilsvarende

studie i affektiv narratologi (2016).

²⁴¹ Sissel Furusest kobler det norske poetokrat-begrepet til Pierre Bourdieus intellektuelle i studien *Forfatteren som kritiker* (2015). Se også Bourdieu 1992: 185–189.

stort ansvar, for samfunnets moral. Jeg har også utforsket og drøftet det litterære handlingsrommets innvirkning på Sletten-saken i kapittel 7 og 8. Bjørnstjerne Bjørnson agerte som «poetokrat» da han involverte seg i den mulige justismord-saken, og møtte kritikk for at han blandet diktning og politikk. De folkelitterære forfatterne, som Rudolf Muus, virket på sin side i et litterært kretsløp som ga dem en særlig frihet til å ta i bruk fiksjonen for å formidle sin side i en debatt de ikke «offisielt» deltok i. At litteraturen genererer viten og sannhet på en annen måte enn andre typer tekster, er en forventning som eksplisitt fremsettes i samtiden. Gjentatte ganger har vi sett at litteraturen og forfatteren stiller – og stilles – i en særstilling, både når det gjelder bredden i det offentlige engasjementet til «poetokratene» og med tanke på plassen de fikk i debatten om forholdet mellom kriminalitet, degenerasjon og kultur.

I forlengelse av dette har avhandlingen hatt en målsetning om å gi ny kunnskap om enkeltforfatteres tekstproduksjon og rolle i norsk offentlighet i perioden omkring århundreskiftet. Det tydeligste litteraturhistoriske bidraget er utforskningen av det folkelitterære kretsløpet og de mange forbryterfortellingene i materialet, som det ikke er gjort nærlesninger av tidligere. Både Sletten- og Ryentveit-analysene har vist at historiske kriminalsaker ikke bare ble utgangspunkt for underholdning og sensasjonalisme, men også ga anledning til å iscenesette større kulturelle problemområder og engasjere en stor og variert befolkningsgruppe i dem. Både disse analysene og de av dekadansedebatten bidrar til å kaste nytt lys over norsk litteratur og offentligheten i perioden. Jeg har vist frem sammenhenger mellom ulike litterære kretsløp, og forbindelser mellom disse og idé- og kulturhistoriske strømninger samt offentlig debatt.

Når det gjelder enkeltforfattere, har analysene særlig gitt bidrag til forskningen på Arne Garborg, Bjørnstjerne Bjørnson og Rudolf Muus. I forbindelse med disse tre forfatterne har jeg gjort nærlesinger og vist tilknytninger til andre tekster både i og utenfor deres eget forfatterskap. Arne Garborg har vært en gjennomgangsfigur i avhandlingen, og analysene bidrar til å kontekstualisere forfatterskapet og poetikken hans i 1890-årene. Det samme gjelder for Bjørnsons forfatterskap, der avhandlingen tilbyr en første undersøkelse av avisinnleggene han

skrev om Sletten-saken. Disse analysene bidrar også til forskningen på norske forfatters engasjement i justismordsaker.²⁴² Ved siden av disse kanoniserte forfatterne har avhandlingen også gitt nye perspektiver på «folkelitteraturens konge». Muus' forfatterskap har først og fremst blitt behandlet i en litteratur-sosiologisk kontekst tidligere, og tekstene hans har sjelden blitt nærlest. Analysene av hans og andres forbryterfortellinger har gitt et innblikk i utvekslingene som foregikk mellom den litterære offentligheten og det folkelitterære kretsløpet, som kan bidra til nytenkning omkring disse forfatternes rolle i norsk litteratur og offentlighet.

Hvorvidt og på hvilke måter litteraturen står i et særskilt forhold til sin tids erkjennelsesstrømninger, dens kultur og dens virkelighetsoppfatninger, er et litteraturvitenskapelig grunnproblem, som avhandlingen har bidratt til å utforske. Den har også søkt å vise hvordan litteraturvitenskapen kan bidra med perspektiver som belyser de komplekse sammenhengene mellom det litterære og det ikke-litterære. Gjennom hele avhandlingen har vi kommet tilbake til grenseområdet mellom fiksjon og fakta, diktning og liv. «Den fødte forbryter» er ikke kun en tankefigur; jeg har knyttet den vekselvis til kriminalvitenskapens objekter, til litterære personer og til biografiske mennesker, og vist hvordan den fikk konsekvenser både for kulturell betydningsproduksjon og historiske menneskers liv. Ekteparet Garborgs møte med Karl Sundbye, slik det har overlevd gjennom Hulda Garborgs dagboktekst, peker på disse grenseområdene. Det er forskjell på det skrevne og det levde livet, slik Sundbye sier. Samtidig kan det skrevne få avgjørende betydning for historiske menneskers liv, slik vi har sett flere eksempler på. Bak tekstene jeg har analysert har vi skimtet skrivende, omtalte og lesende mennesker som, i likhet med Karl Sundbye, befinner seg mellom det skrevne og det levde livet. Litteraturvitenskapen har en viktig rolle å spille nettopp gjennom å analysere de brytningene som oppstår i grenseområdene mellom ulike diskurser og tekster, og mellom disse og det vi kaller virkeligheten.

²⁴² Torgersen-saken fra 1957 regnes ofte som det første norske tilfellet der en norsk forfatter, Jens Bjørneboe, involverte seg i et mulig justismord (jf. Dragvoll 2009). Her har vi imidlertid sett at Bjørnstjerne Bjørnsons brede engasjement i slike saker foregriper senere utvekslinger mellom feltene litteratur og lov.

Litteraturliste

Aviser²⁴³

- Aftenposten* 1890.06.21. Kristian Winterhjelm, «Geni og Vanvid»
Aftenposten 1893.09.10. «Dagens Spørgsmaal i Udlandet: Er verden et Daarehus?»
Aftenposten 1895.02.21. «'Bødkeren' tilregnelig. De sagkyndiges Erklæring»
Aftenposten 1895.03.31. «Dagens Spørgsmaal i Udlandet: II. Tidstegn»
Aftenposten 1897.09.12. «Fra den russiske Presse»
Aftenposten 1899.07.04. «Mor Slettens Død. Skyldig i Mord»
Aftenposten 1899.10.27. «Sooner-Sagen. Slettendramaet»
Aftenposten 1900.06.22. «Sletten-Mordet. Det nye Vidne. Morderens Signalement»
Aftenposten 1900.07.11. «Barber Andersen for Retten»
Aftenposten 1900.12.15. «Lombroso om Nordlund»
Aftenposten 1901.01.19. «'Slettensagen'. En ensidig Mand»
Aftenposten 1904.05.12. Henrik Gerhard Armauer Hansen, «Degeneration»
Aftenposten 1904.09.22. «Ryentveitmordet. Forundersøgelsen»
Aftenposten 1906.11.22. «Lombroso og spiritisterne»
Den 17de Mai 1894.12.22. Arne Garborg, «Chr. Collin»
Den 17de mai 1895.01.17. Arne Garborg om Bødkeren
Den 17de mai 1895.01.26. «Bødkeren»
Den 17de Mai 1897.11.05. «Hjurdindreparen»
Den 17de Mai 1898.09.13. «Siste telegram»
Den 17de Mai 1900.07.13. «Ein svensk kremmar»
Fredrikstad Tilskuer 1904.08.24. «Anstaltmageri»
Fredrikstad Tilskuer 1906.02. 27. «Store og lille B.B.»
Indhereds-Posten 1900.12.07. «Henrik Ibsen»
Indhereds-Posten 1901.02.08. «Slettensagen»
Indhereds-Posten 1901.01.11. «Thorvald Sletten»
Kysten 1905.01.17. «En Benaadnings-ansøgning»
Morgenbladet 1895.10.21. Egil Hartmann, anmeldelse av Ole Andreas Øverlands
Historiske fortællinger
Morgenbladet 1895.12.10. Egil Hartmann, anmeldelse av Ole Andreas Øverlands
Historiske fortællinger
Oplandenes Avis 1891.03.03. Arne Dybfest, anmeldelse av Arne Garborgs *Kolbotnbrev*
og andre skildringer
Romsdals Amtstidende 1895.04.03. «Ullevoldsmorderen for Lagmandsret»
Romsdals Amtstidende 1899.11.11. «Slettenaffæren. En norsk Dreyfusaffære?»
Romsdals Amtstidende 1900.06.22. «Thorvald Sletten»

²⁴³ De fleste av avisartiklene er digitalt tilgjengelige via Nasjonalbibliotekets arkiver på www.nb.no, og kan finnes ved å søke på avisens navn og dato. Tekstene er anonymt publisert med mindre forfatterens navn er oppgitt i kildelisten.

- Romsdals Amtstidende 1904.11.05. «Slettenmordet»
 Stavanger Aftenblad 1899.04.11. «Mor Sletten's Død. Pleiesønnen arresteret»
 Stavanger Aftenblad 1900.06.27. «Barber Andersen og Slettenmordet»
 Stavanger Aftenblad 1907.02.13. «Thorvald Slettens løsladelse»
 Trondhjems Adresseavis 1909.10.22. «Lombroso. Afgaaet ved Døden»
 Telemarksavisa 2008.05.02. Else Børte, «- Eit symbol for arbeidaranes kamp»
 Verdens Gang 1900.08.15. Bjørnstjerne Bjørnson, «Slettensagen»
 Verdens Gang 1900.09.23. Bjørnstjerne Bjørnson, «Thorvald Sletten»
 Verdens Gang 1900.11.16. Bjørnstjerne Bjørnson, «Thorvald Sletten»
 Verdens Gang 1906.01.05. Bjørnstjerne Bjørnson, «Hvor mange Torvald Sletten er der?»
 Verdens Gang 1906.01.16. Bjørnstjerne Bjørnson, «Læge Gundersens lille Bog»
 Verdens Gang 1906.01.24. Bjørnstjerne Bjørnson, «Svar»
 Verdens Gang 1906.02.19. Bjørnstjerne Bjørnson, «Til Rigsadvokaten»
 Verdens Gang 1906.03.16. Bjørnstjerne Bjørnson, «To Bevis til og en liden Historie»
 Verdens Gang 1907.02.18. Aksel Kristian Andersen Arstal, «Bjørnson - Thorvald Sletten»

Annen litteratur

- Andersen, Agnete Jørstad (2007). *Et essay fra en brytningstid. En analyse av Arne Garborgs Kolbotnbrev*. Hovedfagsoppgave i nordisk språk og litteratur, Universitetet i Oslo
- Andersen, Anton (1905). «Bloddaaden i Saude eller Ryentveit-dramaet. Forbryderfortælling fra Telemarken af J-». Utgitt under pseudonymet J(umbo). Kristiania: Helge Schultz
- Andersen, Per Thomas (2016). *Fortelling og følelse. En studie i affektiv narratologi*. Oslo: Universitetsforlaget
- Andersen, Per Thomas (2012). *Norsk litteraturhistorie*. 2. utgave. Oslo: Universitetsforlaget
- Andersen, Per Thomas (1993). «Etterord». I: *Sensitiva Amorosa*. Ola Hansson. Oversatt av Helge Hagerup. Side 71–86. Oslo: Bokvennen
- Andersen, Per Thomas (1992). *Dekadanse i nordisk litteratur 1880–1900*. Oslo: Aschehoug
- Andriopoulos, Stefan (2008). *Possessed. Hypnotic Crimes, Corporate Fiction, and the Invention of Cinema*. Oversatt av Peter Jansen. Chicago: University of Chicago Press
- Arata, Stephen D. (1996a). *Fictions of Loss in the Victorian fin de siècle. Identity and Empire* Cambridge: Cambridge University Press
- Arata, Stephen D. (1996b). «Strange Cases, Common Fates. Degeneration and the Pleasures of Professional Reading». I: *Centuries' Ends, Narrative Means*. Robert Newman (red.). Side 171–190. Stanford: Stanford University Press
- Ascari, Maurizio (2007). *A Counter-History of Crime Fiction. Supernatural, Gothic, Sensational*. Basingstoke: Palgrave

- Aschheim, Steven E. (1993). «Max Nordau, Friedrich Nietzsche and Degeneration». I: *Journal of Contemporary History*. Vol 28, nr. 24. Side 643–657. London, Nesbury Park og New Delhi: Sage Publications
- Bakhtin, Mikhail (1981 [1937]). «Forms of time and of the chronotope in the novel». I: *The Dialogic Imagination*. Michael Holquist (red.) Oversatt av Caryl Emerson og Michael Holquist. Side 84–258. Austin: University of Texas
- Bal, Mieke (2002). *Travelling Concepts in the Humanities. A Rough Guide*. Toronto, Buffalo og London: University of Toronto Press
- Bang, Herman (1898). *Ludvigsbakke*. København: Det Schubtheske forlag
- Bang, Herman (1880). *Haabløse Slægter*. København: J.H. Schubthes boghandel
- Becker, Peter og Richard F. Wetzell (2006). «Introduction». I: *Criminals and their Scientists. The History of Criminology in International Perspective*. Becker, Peter og Richard F. Wetzell (red.). Side 1–22. Cambridge: Cambridge University Press
- Bernhardsson, Katarina (2010). *Litterära besvär. Skildringar av sjukdom i samtida svensk prosa*. Lund: Ellerströms
- Bjørnson, Bjørnstjerne (2000 [1889]). «Et stygt barndomsminne». I: *Fortellinger*. Side 291–299. Oslo: Gyldendal
- Bjørnson, Bjørnstjerne (1982 [1898]). «De sjælelige grunde for Alfred Dreyfus' uskyld». I: *De gode gjerninger redder verden. Tanker og idéer, råd og dåd*. Øyvind Anker (red.). Side 117–122. Oslo: Gyldendal
- Bjørnson, Bjørnstjerne (1961). *Bjørnstjerne Bjørnsons brevveksling med svenske 1858–1909. Bind 2: 1879–1888*. Øyvind Anker, Francis Bull og Örjan Lindberger (red.). Oslo: Gyldendal
- Bjørnstjerne Bjørnson (1932). *Kamp-liv. Brev fra årene 1879–1884. Med innledning og opplysninger av Halvdan Koht. Bind 2: 1882–1884*. Halvdan Koht (red.). Oslo: Gyldendal
- Bjørnson, Bjørnstjerne (1927 [1859]). *Arne*. I: *Samlede Digter-Verker*. Side 333–446. Oslo: Gyldendal
- Bjørnson, Bjørnstjerne (1913). *Bjørnstjerne Bjørnson. Artikler og taler II*. Christian Collin og H. Eitrem (red.). Kristiania og Kjøbenhavn: Gyldendal
- Bjørnson, Bjørnstjerne (1907). «Linda Murri». I: *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørsmål. Aattende Aargang*. Gerhard Gran (red.). Side 70–76. Kristiania: Aschehoug
- Bjørnson, Bjørnstjerne og Christen Collin (1937). *Bjørnstjerne Bjørnsons og Christen Collins brevveksling 1899–1909*. Oslo: Gyldendal
- Black, Joel (1991). *The Aesthetics of Murder. A Study in Romantic Literature and Contemporary Culture*. Baltimore og London: The John Hopkins University Press
- Blikrud, Liv, Geir Hestmark og Tarald Rasmussen (2002). *Vitenskapens utfordringer. Norsk idéhistorie bind IV*. Trond Berg Eriksen og Øystein Sørensen (red.). Oslo: Aschehoug
- Blomberg, Wenche (2007). *Litteraturlisteguiden VADE MECUM*. Oslo: Transit
- Bogousslavsky, Julien, Olivier Walusinski og Denis Veyrunes (2009). «Crime, Hysteria and Belle Époque Hypnotism. The Path Traced by Jean-Martin Charcot and Georges Gilles de Tourette». I: *European Neurology* 62. Side 193–199. Basel: Karger

- Bondevik, Hilde (2009). *Hysteri i Norge. Et sykdomsportrett*. Oslo: Unipub
- Bondevik, Hilde (2007). *Medisinens orden og hysteriets uorden. Hysteri i Norge 1870–1915*. Ph.d. avhandling ved Universitetet i Oslo, *Acta humaniora* no. 297. Oslo: Universitetet i Oslo
- Bondevik, Hilde (2005). «Henrik Ibsen og hysteriet». I: *Edda* 4/05. Side 327–342
- Bondio, Mariacarla Gadebusch (2006). «From the 'Atavistic' to the 'Inferior' Criminal Type. The Impact of the Lombrosian Theory of the Born Criminal on German Psychiatry». I: *Criminals and their Scientists. The History of Criminology in International Perspective*. Peter Becker og Richard F. Wetzell (red.). Side 183–206. Cambridge: Cambridge University Press
- Bourdieu, Pierre (1992). *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Paris: Seuil
- Bourdieu, Pierre og Loïc J. D. Wacquant (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: The University of Chicago Press
- Braddon, Mary Elizabeth (1987 [1862]). *Lady Audley's Secret*. Oxford: Oxford University Press
- Brandes, Georg (1901). «Ernest Renan». I: *Samlede skrifter. Syvende Bind*. Side 3–52. København: Gyldendalske Boghandels Forlag
- Brandt, Fredrik (1863). *Repertorium for praktisk Lovkyndighed. En afkortet Bearbejdelse af Norsk Retstidende samt Udvalg af ældre Højesteretsdomme. Register*. Christiania: Jens Christian Abelsted
- Brandt, Fredrik (1855a). *Repertorium for praktisk Lovkyndighed. En afkortet Bearbejdelse af Norsk Retstidende samt Udvalg af ældre Højesteretsdomme*. Christiania: Jens Christian Abelsted
- Brandt, Fredrik (1855b). *Samling af mærkelige Højesteretsdomme i Tidsrummet 1815–1835*. Christiania: Jens Christian Abelsted
- Bredsdorff, Elias (1974). *Den store nordiske krig om seksualmoralen. En dokumentarisk fremstilling af sædelighedsdebatten i nordisk litteratur i 1880'erne*. Oslo: Gyldendal
- The British Journal of Psychiatry* (1893). «Entartung. By Max Nordau. Erster Band». Vol 39. Side 249–250. Lastet ned fra <<http://bjp.rcpsych.org/content/39/165/249>> 10.11.2015>
- Brooks, Peter (2000). *Troubling Confessions. Speaking Guilt in Law and Literature*. Chicago og London: The University of Chicago Press
- Browder, Laura (2010). «True Crime». I: *The Cambridge Companion to American Crime Fiction*. Catherine Ross Nickerson (red.). Side 121–134. Cambridge: Cambridge University press
- Bull, Francis (1923). *Bjørnstjerne Bjørnson*. Kristiania: Aschehoug
- Bull, Jacob Breda (1907). «Slettensagen». I: *Folkebladet*, nr. 7–15.
- Bunn, Geoffrey C. (2012). *The Truth Machine. A Social History of the Lie Detector*. Baltimore: The John Hopkins University Press
- Burke, Edmund (1998 [1757/1759]). «A Philosophical Enquiry Into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful. Part II». I: *A Philosophical Enquiry into the Sublime and Beautiful and Other Pre-Revolutionary Writings*. Side 101–127. Middlesex: Penguin

- Buvik, Per (2003) «Livskampen. Om Garborgs dekadanse-disputt med Christen Collin». I: *Tema*. Lastet ned fra <http://www.localmotives.com/hoved/-tema/nr_6/Buvik.html> 09.11.2015.
- Buvik, Per (2001). *Dekadanse*. Oslo: Pax Forlag
- Bærøe, Ludvig (1904). «Thorvald Sletten eller Mordet i Vestby. Fortælling fra Virkeligheden». Utgitt anonymt av «En Indviet». Kristiania: Skandinavisk Forlagskompagni
- The Cambridge Companion to Sensation Fiction* (2013). Andrew Mangham (red.). Cambridge: Cambridge University Press
- Carling, Bjørn (1976). *Norsk kriminalitteratur gjennom 150 år*. Oslo: Gyldendal
- Carlson, Eric T. (1985). «Medicine and Degeneration. Theory and Praxis». I: *Degeneration. The Dark Side of Progress*. J. Edward Chamberlin og Sander L. Gilman (red.). Side 121–144. New York: Columbia University Press
- Carrabine, Eamonn (2008). *Crime, Culture and the Media*. Cambridge: Polity
- Cassirer, Ernst (1999). *De symbolske formers filosofi. Udvählte tekster*. Oversatt av Arne Jørgensen og Peer F. Bundgård. København: Gyldendal
- Catellin, Sylvie (2014). *Sérendipité. Du conte au concept*. Paris: Seuil
- The Cesare Lombroso Handbook* (2013). Paul Knepper og Per Jørgen Ystehede (red.). London og New York: Routledge
- Cohn, Dorrit (1999). *The Distinction of Fiction*. Baltimore og London: The John Hopkins University Press
- Collin, Christen (1923). *Bjørnstjerne Bjørnson. Hans barndom og ungdom. Bind 2*. Kristiania: Aschehoug
- Collin, Christen (1921). *Den hvide mands siste chance*. Kristiania: Gyldendal
- Collin, Christen (1907). *Bjørnstjerne Bjørnson. Hans barndom og ungdom. Bind 1*. Kristiania: Aschehoug
- Collin, Christen (1894). *Kunsten og Moralen. Bidrag til Kritik af Realismens Digtere og Kritikere*. København: Gyldendal
- Collins, Wilkie (2003 [1859]). *The Woman in White*. London: Penguin
- Conrad, Joseph (1907). *The Secret Agent. A Simple Tale*. London: Methuen
- Criminals and their Scientists. The History of Criminology in International Perspective* (2006). Peter Becker og Richard F. Wetzell (red.). Cambridge: Cambridge University Press
- Dahl, Walter Scott (1897). «Lov eller Lune?». I: *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørgmaal. Sjette Aargang*. Gerhard Gran (red.). Side 108–128. Bergen: John Griegs forlag
- Dahl, Willy (1997). *Dødens fortellere. Den norske kriminal- og spenningslitteraturens historie*. Bergen: Eide forlag
- Dahl, Willy (1986). *Trivialiteter. Fra den norske masselitteraturens historie*. Oslo: Aschehoug
- Dahl, Willy (1975). *Blå briller og løsskjegg i Kristinia. Om kriminal- og spenningsromaner fra tida omkring første verdenskrig*. Oslo: Gyldendal
- Dahl, Willy (1974). «Dårlig» lesning under parafinlampen. Oslo: Gyldendal
- Dam, Anders Ehlers (2010). *Den vitalistiske strømning i dansk litteratur omkring år 1900*. Århus: Aarhus Universitetsforlag

- Dawson, Paul (2015). «Then Theses Against Fictionality». I: *Narrative* vol. 23, nr. 1. Side 74–100. Ohio: The Ohio State University Press
- Dedichen, Henrik Arnold Thaulow (1906). «Geniet en nevrose». I: *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørsgmaal. Syttende Aargang*. Gerhard Gran (red.). Side 97–113. Kristiania: Aschehoug
- Dedichen, Henrik Arnold Thaulow (1898). *Paa begge sider af sindssygdommens grænse. Studier af Henrik A. Th. Dedichen. Reservelæge ved Rotvold asyl*. Kristiania: Det norske Aktieforlag
- Dedichen, Henrik Arnold Thaulow (1895). «Forbryderpsykologiske problemer». I: *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørsgmaal. Sjette Aargang*. Gerhard Gran (red.). Side 106–122. Bergen: John Griegs forlag
- Dedichen, Henrik Arnold Thaulow (1893). «Den moderne Kriminalantropologis nuværende Stilling». I: *Forhandlinger ved den norske Kriminalistforenings første møde i oktober 1892*. Francis Hagerup (red.). Side 1–15. Kristiania: Aschehoug
- Degeneration. The Dark Side of Progress* (1985). Chamberlin, J. Edward og Sander L. Gilman (red.) New York: Columbia University Press
- Deleuze, Gilles og Félix Guattari (1980). *Mille plateaux*. Paris : Les Éditions de minuit
- Den engasjerte kosmopolitt. Nye Bjørnson-studier* (2013). Liv Bliksrud, Giuliano D'Amico, Marius Wulfsberg, Arnfinn Åslund (red.). Oslo: Novus forlag
- Departements-Tidende* (1834). K. Arntzen, C. Möinichen og A. Arntzen (red.). Gjennomgang av saken mot Ole Olsen Sevre (uten tittel). Side 801–905. Christiania: Johan Krogh
- Dostojevskij, Fjodor (2000 [1866]). *Forbrytelse og straff*. Oversatt av Jon Brodal. Oslo: Solum
- Dragvoll, Johan (2009). *Paragrafer om tilfellet Torgersen. Skisse til en analyse av forholdet mellom rett og litteratur*. Ph.d.-avhandling, Universitetet i Bergen
- Egge, Peter (1948). *Minner I. Fra barndom og ungdom*. Oslo: Gyldendal
- Engelstad, Fredrik (2010). «Bjørnstjerne Bjørnson - samfunnsendring som samfunnsutvikling». I: *Det Norske Videnskabs-Akademis årbok*. Side 289–300. Oslo: Novus
- Enzensberger, Hans Magnus (1970 [1964]). *Politikk og forbrytelse*. Oversatt av Arild Batzer. Oslo: Pax
- Eriksen, Alfred (1906). «Sletten-saken». Kristiania: Feilberg & Landmark
- Estlander, Ernst (1894). «Lombrosos lære om forbrydelsen og den positivistiske skole inden strafferetten». I: *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørsgmaal. Femte Aargang*. Gerhard Gran (red.). Side 321–330 og 377–391. Bergen: John Griegs forlag
- Evensen, Hans (1908). «Samfundssygdomme og sindshygiene». I: *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørsgmaal. Nittende Aargang*. Gerhard Gran (red.). Side 518–227, 587–600. Kristiania: Aschehoug
- Fabian, Johannes (2002 [1983]). *Time and the Other. How Anthropology Makes its Object*. New York: Columbia University Press
- Federn, Karl (2010 [1907]). *Die Wahrheit Über Den Prozess Gegen Die Gräfin Linda Bonmartini-Murri*. U.s.: Kessinger Publishing

- Ferrero, Guglielmo (1896). «Kvinden som forbryder» I: *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørgsmaal. Syvende Aargang*. Side 459–467. Bergen: John Griegs forlag
- Ferrero, Guglielmo (1893). «Er vi syge?». I: *Samtiden Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørgsmaal. Andre Aargang*. Side 361–367. Kristiania: Aschehoug
- Ferri, Enrico (1897). *Les criminels dans l'art et la littérature*. Oversatt av Eugène Laurent. Paris: Alcan
- Fodstad, Lars August (2014). *Moderne gjennombrudd og sammenbrudd. Alexander K. Kiellands Jacob*. Oslo: Novus
- Foucault, Michel (2003). *Abnormal. Lectures at the Collège de France 1974–1975*. Valerio Marchetti og Antonella Salomoni / François Ewald og Allesandro Fontano / Arnold I. Davidson (red.). Oversatt av Graham Burchell. London og New York: Verso
- Foucault, Michel (1999 [1976]). *Seksualitetens historie*. Oversettelse, forord og etterord av Espen Schaanning. Oslo: Exil
- Foucault, Michel (1977 [1969]). *Overvåkning og straff. Det moderne fengsels historie*. Oversatt av Dag Østerberg. Oslo: Gyldendal
- Foucault, Michel (1976). *Histoire de la sexualité. Tome I. La volonté du savoir*. Paris: Gallimard
- Foucault, Michel (1975). *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Paris: Gallimard
- Foucault, Michel (1972 [1969]). *The Archaeology of Knowledge*. Oversatt av A. M. Sheridan Smith. London og New York: Routledge Classics
- Foucault, Michel (1969). *L'archéologie du savoir*. Paris: Gallimard
- Freud, Sigmund (2011 [1919]). «Det uhyggelige». I: *Mellom psykoanalyse og litteratur. Et utvalg av tekster ved Irene Engelstad og Janneken Øverland*. Oversatt av Sverre Dahl. Side 150–175. Oslo: Gyldendal
- Freud, Sigmund (1912). «Über die allgemeinste Erniedrigung des Liebeslebens». I: *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen*. Side 40–40. Leipzig og Wien: Franz Deuticke
- Furuseth, Sissel (2015). *Forfatteren som kritiker*. Oslo: Novus forlag
- Fyhr, Mattias (2003). *De mörka labyrintherna. Gotiken i litteratur, film, musik och rollspel*. Lund: Ellerströms
- Galskapens fengsel. Kriminalasylet i Trondheim 1895–1896* (2015. Øyvind Thomassen (red.). Trondheim: Norsk rettsmuseum
- Garborg, Arne (1980 [1894]). «Chr. Collin» I: *Artiklar og essay II*. Side 75–78. Oslo: Aschehoug
- Garborg, Arne (1954a). *Mogning og manndom. Brev 1*. Innledning av Johannes A. Dale. Redigert av Rolv Thesen. Oslo: Aschehoug
- Garborg, Arne (1954b). *Mogning og manndom. Brev 2*. Innledning av Johannes A. Dale. Redigert av Rolv Thesen. Oslo: Aschehoug
- Garborg, Arne (1944 [1890]). *Hjaa ho mor*. I: *Skriftir i samling. Band II*. Oslo: Aschehoug
- Garborg, Arne (1909a). *Kolbotnbrev*. I: *Skriftir i samling. Band VII*. Side 51–154. Kristiania: Aschehoug
- Garborg, Arne (1909b). «Brev um finneferdi 1905». I: *Skriftir i Samling. Bind 7*. Side 375–393. Kristiania: Aschehoug

- Garborg, Arne (1894). «En tak til herr Collin». I: *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørgsmaal. Femte Aargang*. Gerhard Gran (red.). Side 129–135. Bergen: John Griegs forlag
- Garborg, Arne (1891). *Trætte Mænd*. Kristiania: Aschehoug
- Garborg, Arne (1890). *Kolbotnbrev og andre Skildringer*. Bergen: Mons Litré
- Garborg, Arne (1886). *Mannfolk*. Bergen: Nygaard
- Garborg, Hulda (1962). *Dagbok 1903–1914*. Oslo: Aschehoug
- Geijerstam, Gustaf af (1894). *Nya brytningar. Fem litterära föredrag*. Helsingfors: Wentzel Hagestams Förlag
- Genette, Gérard (1980 [1972]). *Narrative Discourse. An Essay in Method*. Oversatt av Jane E. Lewin. New York: Cornwell University Press
- Gewirtz, Paul (1998). «Narrative and Rhetoric in the Law». I: *Law's Stories: Narrative and Rhetoric in the Law*. Peter Brooks og Paul Gewirtz (red.). Side 2–13. New Haven: Yale University Press
- Gibson, Mary og Nicole Hahn Rafter (2006). «Editors' Introduction». I: *Criminal Man*. Cesare Lombroso. Redigert og oversatt av Mary Gibson og Nicole Hahn Rafter. Side 1–36. Durham og London: Duke University Press
- Gibson, Mary (2005). «Science and Narrative in Italian Criminology, 1880–1920». I: *Crime and Culture. An Historical Perspective*. Amy Gilman Srebnick og René Lévy (red.). Side 37–48. Aldershot og Burlington: Ashgate
- Gibson, Mary (2002) *Born to Crime. Cesare Lombroso and the Origins of Biological Criminality*. U.s.: Praeger Publishers
- Gibson, Mary og Nicole Hahn Rafter (2004). «Editors' Introduction». I: *Criminal Woman, The Prostitute and the Normal Woman*. Cesare Lombroso og Guglielmo Ferrero. Redigert og oversatt av Mary Gibson og Nicole Hahn Rafter. Durham og London: Duke University Press.
- Gierløff, Christian (1932). *Bjørnstjerne Bjørnson*. Oslo: Gyldendal
- Gilbert, Sandra og Susan Gubar (1979). *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. New Haven: Yale University Press
- Gilman, Sander L. (1995). *Picturing Health and Illness. Images of Identity and Difference*. The John Hopkins University Press: Baltimore og London
- Gran, Gerhard (1897). «Biografiske skisser. I. Arne Garborg». I: *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørgsmaal. Ottende Aargang*. Gerhard Gran (red.). Side 97–107. Bergen: John Griegs forlag
- Greenslade, William (1994). *Degeneration, Culture and the Novel 1880–1940*. Cambridge: Cambridge University Press
- Guarnieri, Patrizia (2013). «Caesar or Cesare? American and Italian images of Lombroso». I: *The Cesare Lombroso Handbook*. Paul Knepper og Per Jørgen Ystehede (red.) Side 113–130. London og New York: Routledge
- Gujord, Heming (2004). *Juviking og medmenneske. En kontekstuell tilnærming til Olav Duuns Juvikfolke*. Dr.art.-avhandling, Universitetet i Bergen
- Gundersen, Carl I. (1906). «Slettenmordet». Kristiania: Feilberg og Landmark
- Gundersen, Carl I. (1903). «Slettenmordet». I: *Tidsskrift for nordisk retsmedicin og psykiatri*. Volum 3. Henrik A. Th. Dedichen (red.). Side 121–150. Kristiania; u.f.

- Gaakeer, Jeanne (2005). «'The art to find the mind's construction in the face,' Lombroso's criminal anthropology and literature. The example of Zola, Dostoevsky, and Tolstoy». I: *Cardozo Law Review* vol. 26, nr. 6. Side 2345–2377. U.s.: de•novo
- Hagen, Erik Bjerck (2013). *Livets overskudd. Bjørnstjerne Bjørnsons glemte kvaliteter*. Oslo: Gyldendal
- Hagtvet, Bernt (1998). «Hvor gjerne vilde jeg have været i Deres sted–»: *Bjørnstjerne Bjørnson, de intellektuelle og Dreyfus-saken*. Oslo: Aschehoug
- Hall, Stuart, Clas Critcher, Tony Jefferson, John Clark Brian Roberts (1978). *Policing the Crisis. Mugging, the State, and Law and Order*. London: Palgrave Macmillian
- Hamsun, Knut (1890). «Fra det ubevidste Sjæleliv». I: *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørsmål. Første Aargang*. Gerhard Gran (red.). Side 325–344. Bergen: John Griegs forlag
- Hamsun, Knut (1899 [1890]). *Sult. Andet oplag*. Kristiania: Alb. Cammermeyers forlag
- Hansen, Mauritz (1996 [1839]). *Mordet på maskinbygger Roalfsen. Kriminalanekdote fra Kongsberg*. Oslo: Gyldendal
- Hansson, Ola (1890). *Skæbne noveller*. Oversatt av P. Nansen. København: P.G. Philipsen
- Harbitz, Francis og Paul Winge (1899). «Drabet paa Grünerløkken den 8de december 1890. En retsmedicinsk redegjørelse». I: *Tidsskrift for Den Norske Lægeforening*. Side 257–361. Kristiania og København: Alb. Cammermeyers Forlag
- Harris, Ruth (2011). *The man on Devil's Island. Alfred Dreyfus and the affair that divides France*. London: Penguin
- Hayles, N. Katherine (2010). «How we read: Close, hyper, machine». I: *ADE Bulletin* nr. 150. Side 62–79. Modern Language Association of America
- Heiestad, Sigurd (1946). *Av folkelesningens saga*. Oslo: Halvorsen
- Helland, Frode og Arnfinn Åslund (1996). «Dette er ikke en pipe». I: *Bøynen* 1/96. Side 8–12. Oslo
- Henden, Ragnhild (2013). «Ambivalens og alvor. Bjørnstjerne Bjørnson i møte med europeisk antisemittisme». I: *Den engasjerte kosmopolitt. Nye Bjørnson-studier*. Liv Blikrud, Giuliano D'Amico, Marius Wulfsberg og Arnfinn Åslund (red.). Side 291–308. Oslo: Novus
- Hiller, Jonathan R. (2013) «Lombroso and the science of literature and opera». I: *The Cesare Lombroso Handbook*. Paul Knepper og Per Jørgen Ystehede (red.). Side 226–252. London og New York: Routledge
- Hodne, Bjarne (1973). *Personallistoriske sagn. En studie i kildeverdi*. Oslo: Universitetsforlaget
- Hoem, Edvard (2013). *Det evige forår. Bjørnstjerne Bjørnson 1899–1910*. Oslo: Forlaget Oktober
- Hoffmann, E. T. A. (1815). *Die Elixiere des Teufels. Nachgelassene Papiere des Bruders Medardus eines Capuziners. Herausgegeben von dem Verfasser der Fantasiestücke in Callots Manier*. Berlin: Duncker und Humblot
- Hogan, Patrick Colm (2011). *Affective Narratology. The Emotional Structure of Stories*. Lincoln og London: University of Nebraska Press
- Hohle, Per (1980). *De endte på skafottet. Om mord og udåd, drapsmenn og dommer i gammel tid*. Oslo: Grøndahl

- Hohle, Per (1975). *Mann draperen i Nerdalsjuvet. Sagaen om Seoleguten*. Oslo: Gyldendal norsk forlag
- Horn, David G. (2003). *The Criminal Body. Lombroso and the Anatomy of Deviance*. New York og London: Routledge
- Hov, Live (2004). «Det nye og farlige teater. Ibsen, Bjørnson og Strindberg». I: *Det stadig moderne gennembrud. Georg Brandes og hans tid, set fra det 21. århundrede*. Hans Hertel (red.). Side 210–221. København: Gyldendal
- Hurley, Kelly (1996). *The Gothic Body. Sexuality, Materialism and Degeneration at the Fin de Siècle*. Cambridge: Cambridge University Press
- Husén, Torsten (1983). *An Incurable Academic. Memoirs of a Professor*. Oversatt av Tom Geddes. Oxford, New York m.fl: Pergamon Press
- Hyvärinen, Matti (2013). «An Introduction to Narrative Travels». I: *The Travelling Concepts of Narrative*. Matti Hyvärinen, Anu Korhonen og Juri Mykkänen (red.). Side 3–9. Helsinki: Helsinki Collegium for Advanced Studies
- Ibsen, Henrik (1881). *Gengangere. Et familjedrama i tre akter*. København: Gyldendalske Boghandels forlag
- J.J. (1900) «En Folkevisse om 'Den norske Dreyfus' eller Den til Døden dømte Thorvald Sletten». Kristiania: Lunds Tryk og Eneret
- Johannisson, Karin (2007). «Å lese ansikter. Medisinsk fysiognomikk som tegntolkning og risikoprojekt». I: *Tegn på sykdom. Om litterær medisin og medisinsk litteratur*. Hilde Bondevik og Anne Kveim Lie (red.). Side 159–185. Oslo: Scandinavian Academic Press / Spartacus
- Johnsson, Henrik (2015). *Det oändliga sammanhanget. August Strindbergs ockulta vetenskap*. Täby: Malört
- Justismordets retorikk: stemoren, Tengs, Treholt, Torgersen, Liland og Moen (2014) Dragvoll, Johan, Bjørn C. Ekeland og Arild Linneberg (red.). Oslo: Vidarforlaget
- Jørgensen, Jens Lofhert (2014). *Sygdomstegn. J.P. Jacobsen, Niels Lyhne og tuberkulose*. Odense: Syddansk Universitetsforlag
- Kalstad, Ingar (1997). «Minda-saka». I: *Veit og gate. Daglegliv i Midtbyen i Trondheim 1880–1950*. Side 163–195. Oslo: Universitetsforlaget
- Karschay, Stephan (2015). *Degeneration, Normativity and the Gothic at the Fin de Siècle*. New York og London: Palgrave Macmillan
- Kielland, Alexander (1978–1981) *Brev 1869–1906. Alexander L. Kielland*. 4. bind. Johannes Lunde (red.) Oslo: Gyldendal
- Knudsen, Hans P. S. (1995). *Folkeskribenten Rudolf Muus og hans forleggere*. Oslo: Bladkompaniet
- Krafft-Ebing, Richard von (1997 [1886]). *Psychopathia sexualis. Mit besonderer Berücksichtigung der konträren Sexualempfindung. Eine medizinisch-gerichtliche Studie für Ärzte und Juristen*. Munich: Matthes & Seitz
- Krag, Vilhelm (1897). «Vendetta». *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørgsmaal*. Ottende Aargang. Gerhard Gran (red.). Side 14–18. Bergen: John Griegs forlag
- Kristeva, Julia (1986). «Word, dialogue, and the novel». I: *The Kristeva Reader*. Toril Moi (red.). Side 35–61. New York: Columbia University Press

- Kristeva, Julia (1980). *Desire in Language. A Semiotic Approach to Literature and Art*. Leon S. Roudiez (red.). Oversatt av Thomas Gora, Alice Jardine og Leon S. Roudiez. Oxford: Blackwell
- Lehrmann, Ulrik (2008). «Forbrydelsesfortællingens registre. Jagten på et mords betydning i journalistik og fiktion». I: *Krimi og kriminaljournalistik i Skandinavien. Arbeidspapir nr. 4*. Aalborg
- Leffler, Yvonne (2015). «Early Crime fiction in Nordic Literature». I: *From the Sublime to City Crime*. Maurizio Ascari og Stephen Knight (red.). Side 161–182. Monaco: LiberFaber
- Leps, Marie-Christine (1992). *Apprehending the Criminal. The Production of Deviance in Nineteenth-Century Discourse*. Duke: Duke University Press
- Lindsey, Edward (1910). «The International Congress of Criminal Anthropology: A Review». I: *Journal of the American Institute of Criminal Law and Criminology*. Vol. 1, nr. 4. Side 578–583. Lastet ned fra <<http://www.jstor.org/stable/1133200>> 16.09.2015
- Link, Jürgen (2006). *Versuch über den Normalismus. Wie Normalität produziert wird*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. [Første gang utgitt i 1997 på forlaget Westdeutscher.]
- Link, Jürgen (1988). «Literaturanalyse als Interdiskursanalyse. Am Beispiel des Ursprungs literarischer Symbolik in der Kollektivsymbolik». I: *Diskurstheorien und Literaturwissenschaft*. Jürgen Fohrmann og Harro Müller (red.). Side 284–307. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Link, Jürgen (1984). «Interdiscourse, Literature, and Collective Symbols. Theses Towards a Theory of Discourse and Literature». I: *Enclitic*. Vol 8, nr 1. Side 157–165. Los Angeles: University of Minnesota
- Linneberg, Arild (2007). *Tolv og en halv tale. Om litteratur og lov og rett*. Oslo: Gyldendal
- Lombroso, Cesare (2006 [1876–1897]). *Criminal Man*. Oversatt og kommentert av Mary Gibson og Nicole Hahn Rafter. Durham og London: Duke University Press
- Lombroso, Cesare (1903 [1893]). *La donna delinquente, la prostituta e la donna normale*. Torino: Fratelli Bocca
- Lombroso, Cesare (1898). «Lucchenis forbrydelse». I: *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørsmål*. Niende Aargang. Side 460–465. Bergen: John Griegs forlag
- Lombroso, Cesare (1893). «Ibsens 'Gjengangere' og psykiatrien». I: *Samtiden*. Fjerde Aargang. Side 395–397. Bergen: John Griegs forlag
- Lombroso, Cesare (1894 [1887]). *Der Verbrecher (homo Delinquens) in anthropologischer, ärztlicher und juristischer Beziehung*. Hamburg: Verlagsanstalt und Druckerei A.-G. Lastet ned fra <<https://archive.org/details/derverbrecherho00lomb-goog>> 30.09.2015.
- Lombroso, Cesare (1894 [1889]). *L'uomo di genio in rapporto alla psichiatra, alla storia ed all'estetica*. Torino: Fratelli Bocca.
- Lombroso, Cesare og Guglielmo Ferrero (2004). *Criminal Woman, the Prostitute and the Normal Woman*. Redigert og oversatt av Mary Gibson og Nicole Hahn Rafter. Durham og London: Duke University Press

- Macdonald, Tara (2013). «Sensation fiction, gender and identity». I: *The Cambridge Companion to Sensation Fiction*. Andrew Mangham (red.). Side 127–140. Cambridge: Cambridge University Press
- Mangham, Andrew (2013). «Introduction». I: *The Cambridge Companion to Sensation Fiction*. Andrew Mangham (red.). Side 1–6. Cambridge: Cambridge University Press
- Mighall, Robert (1999). «Atavism: A Darwinian nightmare». I: *A Geography of Victorian Gothic Fiction. Mapping History's Nightmares*. Side 130–165. Oxford: Oxford University Press
- Mishra, Vijay (1994). *The Gothic Sublime*. New York: State University of New York Press
- Moe, Jørgen (1856). *Digte*. Kristiania: Steensballe
- Morel, Bénédict-Augustin (1857). *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine et des causes qui produisent ces variétés maladives*. Paris: J.B. Baillière
- Moursund, Tor (1957). «Et stygt barndomsminde». I: *Bjørnsons tid i Romsdal*. Per Adam, Tor Moursund og Nils Parelius (red.). Side 42–57. Molde: Sogelaget
- Mork, Geir (1989). *Den reflekterte latteren. På spor etter Arne Garborgs ironi*. Ph.d.-avhandling, Universitetet i Oslo
- Murphy, Melanie A. (2007). *Max Nordau's Fin-de-Siècle Romance of Race*. I serien *Studies in German Jewish History* vol. 4, Peter D. G. Brown (red.). New York m.fl.: Peter Lang
- Muus, Rudolf (1932). *Dikterliv i gamle Kristiania*. Oslo: Aass
- Muus, Rudolf (1907). «Thorvald Slettens Historie. Sensationel Fortælling udgivet i Anledning hans Benaadning». Anonymt utgitt. Kristiania: Helge Schultz
- Muus, Rudolf (1904a). «Sævligutten Morderen fra Numedal og hans Brors Sønnesøn Knut Ryentveit Morderen fra Telemarken. Sandfærdig Fortælling om hvordan Mordanlæg kan gaa i Arv». Anonymt utgitt. Kristiania: Folkelæsningsforlaget
- Muus, Rudolf (1904b). «Thorvald Sletten's Saga eller Morddramaet i Vestby. Virkelighedsskildring grundet paa mystiske iagttagelser». Anonymt utgitt. Kristiania: J. H. Küenholdt Forlag
- Muus, Rudolf (1904c). «Thorvald Slettens Skjæbne. Fortælling». Utgitt under pseudonymet Diogenes. Kristiania: Folkelæsningsforlaget
- Muus, Rudolf (1889). «Mestertyven Ole Høilands mærkværdige Liv og Levnet». Kristiania: Sophus Kriedts Forlag
- Mørch, Andreas (1932). *Frå gamle dagar. Folkeminne frå Sigdal og Eggedal*. Oslo: Norsk Folkeminnelag
- Nielson, Haakon B. (1966). *Byoriginaler. Tradisjoner og minner om kloke koner, folkelige dikterfigurer, vandrende musikanter og annet underlig folk fra det gamle Kristiania til dagens Oslo illustrert med 80 tegninger og fotografier*. Oslo: Cappelen
- Nordau, Max (1993 [1892–1893]). *Degeneration*. Oversatt fra andre utgave av *Entartung* og utgitt første gang i 1895. Ukjent oversetter. Lincoln og London: University of Nebraska Press
- Nordau, Max (1893). *Entartung. Zweiter Band*. Berlin: Verlag von Carl Dunder
- Nordau, Max (1892). *Entartung. Erster Band*. Berlin: Verlag von Carl Dunder

- Nordau, Max (1890). *Sæbebobler. Pennetegninger og skisser*. Oslo: Alb. Cammermeyers Øre-Bibliothek
- Nye, Robert A. (1984). *Crime, Madness, & Politics in Modern France. The Medical Concept of National Decline*. Princeton: Princeton University Press
- Obrestad, Tor (1991). *Arne Garborg. Ein biografi*. Oslo: Gyldendal
- Okely, Judith (1983). *The Traveller-Gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press
- Olson, Richard G. (2007). *Science and Scientism in Nineteenth-Century Europe*. Urbana og Chicago: University of Illinois Press
- Ostenfeld, Ib (1978) «Knud Pontoppidan som neurolog, psykiater og retsmediciner. Tillige en skildring af ham som kulturpersonlighed og nogle erindringer om ham som privatmenneske». I: *6te Afdelings Jammersminde*. Knud Pontoppidan. Side 49–72. Odense: Odense universitetsforlag
- Pearson, Geoffrey (1983). *Hooligan. A History of Respectable Fears*. London: Palgrave Macmillian
- Pharo, Øyvind (1990). «Forord». I: *Fin de Siècle. Tidsskriftet Samtiden i 1890-årene*. Øyvind Pharo (red.). Side 7–13. Oslo: Aschehoug
- Pick, Daniel (1989). *Faces of Degeneration. A European Disorder, c.1848–c.1918*. Cambridge: Cambridge University Press
- Poe, Edgar Allan (1981 [1841]). «The Murders in the Rue Morgue». I: *The Complete Illustrated Works of Edgar Allan Poe*. Side 75–102. London: Bounty
- Pontoppidan, Knud (1978 [1897]). *6te Afdelings Jammersminde*. 3. oplag. Odense: Odense Universitetsforlag
- Presser, Louis og Sveinung Sandberg (red.) (2015). *Narrative Criminology. Understanding stories of crime*. New York: NYU Press
- Pykett, Lyn (2013). «The Sensation Legacy». I: *The Cambridge Companion to Sensation Fiction*. Andrew Mangham (red.). Side 210–223. Cambridge: Cambridge University Press
- Quincey, Thomas de (2015 [1827]). «On Murder Considered as one of the Fine Arts». London: Penguin
- Rafter, Nicole Hahn (2013). «The melodramatic publication career of Lombroso's *La donna delinquente*». I: *The Cesare Lombroso Handbook*. Paul Knepper og Per Jørgen Ystehede (red.). London og New York: Routledge
- Rafter, Nicole Hahn (2008). *The Criminal Brain. Understanding Biological Theories of Crime*. New York og London: New York University Press
- Rafter, Nicole Hahn (1997). *Creating Born Criminals*. Urbana og Chicago: University of Illinois Press
- Rafter, Nicole Hahn og Per Jørgen Ystehede (2010). «Here be Dragons: Lombroso, the Gothic, and Social Control». I: *Sociology of Crime, Law and Deviance: Popular Culture, Crime and Social Control*. Mathieu Deflem (red.). Side 263–284, volum 14. U.s.: Emerald Group Publishing Limited
- Reiso, Ragnhild (2000). Arne Garborgs Kolbotnbrev. Liv og skrift. Hovedfagsoppgave i nordisk litteratur, UiB.
- Riaunet, Åse (2014). *Oppdrag, pasienter og praksiser. Kriminalasylet i Trondheim 1895–1905*. Masteroppgave i tverrfaglige kulturstudier, NTNU
- Sanders, Julie (2006). *Adaptation and Appropriation*. London and New York: Routledge

- Sars, Ernst (1913 [1902]). «Bjørnson's plass i Norges politiske historie». I: *Bjørnstjerne Bjørnson. Artikler og taler*. Side 5–34. Oslo: Gyldendal [Opprinnelig forordet til *Bjørnstjerne Bjørnson. Udvalgte Artikler og Taler, 1902, København*]
- Saul, Nicholas (2007). *Gypsies and Orientalism in German Literature and Anthropology of the Long Nineteenth Century*. London: Legenda
- Schweigaard, Anton Martin (1849). *Den Norske Proces. Første Bind*. Christiania: Johan Dahl
- Schaanning, Espen (2013 [2002]). *Kampen om den forbryterske sjel. Kriminal-filosofiske vitenstrekk*. Oslo: Unipub
- Seierstad, Åsne (2013). *En av oss. En fortelling om Norge*. Oslo: Kagge
- Shapiro, Ann-Louise (1996). *Breaking the Codes. Female Criminality in Fin-de-Siècle Paris*. Stanford: Stanford University Press.
- Skobba, Ingvar (2001). *Historia og visene om mordet på Åste Gunnarsrud den 23. Juli 1904*. U.s.: Varsko Forlag
- Skov-Nielsen, Henrik, James Phelan og Richard Walsh (2015). «Ten Theses about Fictionality». I: *Narrative* vol. 23, nr. 1. Side 61–73. Ohio: The Ohio State University Press
- Skov-Nielsen, Henrik (2015). «Fictionality as Rhetoric. A Response to Paul Dawson». I: *Narrative* vol. 23, nr. 1. Side 101–111. Ohio: The Ohio State University Press
- Skram, Amalie (1993 [1882]). «Mere om 'Gengangere'». I: *Samlede verker. Bind 7*. Side 352–359. Oslo: Gyldendal
- Skram, Amalie (1895). *Professor Hieronimus*. København: Gyldendal
- Skram, Amalie (1895). *På Sct. Jørgen. Fortsættelse af Professor Hieronimus*. København: Gyldendal
- Skålevåg, Svein Atle (2007). «'At belyse en sjæl lige ind i Mysteriet'. Den unge Knut Hamsun i en vitenshistorisk kontekst». I: *Tegn på sykdom. Om litterær medisin og medisinsk litteratur*. Hilde Bondevik og Anne Kveim Lie (red.). Side 237–262. Oslo: Scandinavian Academic Press / Spartacus
- Snell, Esther (2007). «Discourses of criminality in the eighteenth century press. The presentation of crime in the Kentish Post 1717–1768». In: *Discontinuity and Change*, vol. 22, nr. 1. Side 13–47. Cambridge: Cambridge University Press
- Spackman, Barbara (1989). *Decadent Genealogies. The Rhetoric of Sickness from Baudelaire to D. Annunzio*. Ithaca og London: Cornell University Press
- Spencer, Kathleen (2004). «Purity and danger. Dracula, the Urban Gothic, and the late Victorian degeneracy crisis» I: *Gothic Critical Concepts in Literary and Cultural Studies. Volume II. Nineteenth-Century Gothic. At Home with the Vampire*. Fred Botting og Dale Townshend (red.). Side 304–330. London og New York: Routledge
- Statistisk Sentralbyrå. «Historisk kriminalstatistikk, tabell 8.9.» Lastet ned fra <<http://www.ssb.no/a/histstat/tabeller/8-8-9t.txt>> 10.10.2015
- Stoker, Bram (1897). *Dracula*. New York: Grosset & Dunlap
- Strindberg, August (1914 [1888]). «En brottsling». I: *Samlade skrifter av August Strindberg. 21. Hemsöbarna. Skärkarlsliv*. Side 280–296. Stockholm: Albert Bonniers förlag
- Strindberg, August (1898). *Till Damaskus*. Stockholm: C & E Gernandt
- Sue, Eugène (1842–1843). *Les Mystères de Paris*. Paris: Charles Gosselin

- Swart, Koenraad W. (1964). *The Sense of Decadence in Nineteenth-Century France*. Nijhoff: The Hague
- Sæther, Maria Antonie (2014). «'Kastrer dem, sperr dem inde!' En studie av kvinnebevegelsens tilnærming til seksualforbrytere 1895–1934». Masteroppgave i historie, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
- Sørby, Jan Inge (2015). *Arne Garborg. Frå bleike myr til alveland*. Oslo: Samlaget
- Talairach-Vielmas, Laurence (2013). «Sensation Fiction and the Gothic» I: *The Cambridge Companion to Sensation Fiction*. Andrew Mangham (red.). Cambridge: Cambridge University Press
- Thesen, Rolv (1936). *Arne Garborg. Europeanen*. Oslo: Aschehoug
- Thomassen, Øyvind (2015). «Asylene for de sinnssyke og farlige mennene – Kriminalasylet og Reitgjerdet. I: *Galskapens fengsel. Kriminalasylet i Trondheim 1895–1896*. Øyvind Thomassen (red.). Side 29–72. Trondheim: Norsk rettsmuseum
- Tjønneland, Eivind (2013). «Bjørnson som essayist». I: *Den engasjerte kosmopolitt. Nye Bjørnson-studier*. Liv Bliksrud, Giuliano D'Amico, Marius Wulfsberg og Arnfinn Åslund (red.). Side 109–118. Oslo: Novus
- Tjønneland, Eivind (2010). «From heredity of aquired traits to atavism. The impact of Darwin on Scandinavian literature». I: *The Art of Discovery. Encounters in Literature and Science*. Maragreth Hagen, Randi Koppen og Margery Vibe Skagen (red.). Side 115–121. Århus: Aarhus University Press
- Tjønneland, Eivind (2005). «Sult og 'Fra det ubevidste Sjæleliv'». I: *Den litterære Hamsun*. Ståle Dingstad (red.). Side 143–158. Oslo: Fagbokforlaget
- Toulouse, Édouard (1896). *Enquête médico-psychologique sur la supériorité intellectuelle: Émile Zola*. Paris: Flammarion
- Tygstrup, Frederik og Isak Winkel Holm (2007). «Litteratur og politikk». I: *K&K: Kultur og klasse*. vol. 104, side 148–165.
- Tygstrup, Frederik (2000). *På sporet af virkeligheden. Essays*. København: Gyldendal
- Vassenden, Erik (2013). Livet i Bjørnsons salmer. Det evige foraar som darwinisme og vitalisme. I: *Den engasjerte kosmopolitt. Nye Bjørnson-studier* (2013). Liv Bliksrud, Giuliano D'Amico, Marius Wulfsberg, Arnfinn Åslund (red.). Side 269–290. Oslo: Novus forlag
- Vassenden, Eirik (2012). *Norsk vitalisme. Litteratur, ideologi og livsdyrking 1890–1940*. Oslo: Scandinavian Academic Press
- Vella, Christina (2006). *Indecent Secrets. The Infamous Murri Murder Affair*. New York, London, Toronto og Sydney: Free Press
- Walpole, Horace (1994 [1764]). *The Castle of Otranto*. London: Penguin
- Walsh, Richard (2007). *The Rhetoric of Fictionality. Narrative Theory and the Idea of Fiction*. Columbus: The Ohio State University Press
- Wiltenburg, Joy (2004). «True Crime. The Origins of Modern Sensationalism». I: *The American Historical Review*. Vol. 109, nr. 5. Side 1377–1403. Oxford: Oxford University Press
- Wood, Jane (2001). *Passion and Pathology in Victorian Fiction*. Oxford: Oxford University Press

- Ystehede, Per Jørgen (2013). «Demonizing Being. Lombroso and the Ghost of Criminology». I: *The Cesare Lombroso Handbook*. Paul Knepper og Per Jørgen Ystehede (red.) Side 72–97. London og New York: Routledge
- Zarycki, Denis (1895). «Hypnotisme og retspleie». I: *Samtiden. Populært tidsskrift for litteratur og samfundsspørsmål. Sjette Aargang*. Side 139–153. Bergen: John Griegs forlag
- Zola, Émile (1871–1893). *Les Rougon-Macquart. Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le Second Empire*. [Serie bestående av 20 romaner.] Paris. Charpentier
- Zola, Émile (1890). *La Bête humaine*. Paris: G. Charpentier
- Zola, Émile (1880). *Le roman expérimental. Deuxième édition*. Paris: D. Charpentier
- Øverland, Ole Andreas (1897). «Sevle-Gutten. En Forbryderroman fra Numedal». I: *Norske Historiske Fortællinger*. Andre utgave. Kristiania og København: Alb. Cammermeyeres forlag
- Øverland, Ole Andreas (1896). «Sævlid-Gutten. En Forbryderroman fra Numedal». I: *Norske Historiske Fortællinger*. Kristiania og København: Alb. Cammermeyeres forlag
- Ågotnes, Jakob E. (1992). *I Bjørnstjernes hus*. Oslo: Stenersens
- Åslund, Arnfinn (1990). «Bjørnson i retorikkens perspektiv» I: *Agora. Bjørnstjerne Bjørnson*. Nr 1–2/90. Side 221–285. Oslo: Institutt for filosofi
- Aaslestad, Petter (2007). *Pasienten som tekst*. Oslo: Universitetsforlaget.